

BİLİM ESERLERİ SERİSİ

W. RADLOFF

SİBİRYA'DAN

I

Çeviren:

Dr. Ahmet TEMİR

RUS BİLİM ESERLERİ SERİSİ

W. RADLOFF

SİBİRYA'DAN

I

(Aus Siberien)

Çeviren :

D. Ahmet TEMİR

İSTANBUL 1954—MAARİF BASIMEVİ

Bu eser Prof. Selâhattin BATU tarafından incelenmiştir.

*Bu tercümenin her türlü basım ve yayım hakları
Maarif Vekâletine aittir. Vekâletin müsaadesi alın-
madıkça bu tercümenin metni tamamen, kısmen veya
değiştirilerek alınamaz.*

İÇİNDEKİLER

Sayfa

GİRİŞ. Fr. Wilh. Radloff'un hayatı ve eserleri Ahmet Temir	
ÖNSÖZ. W. Radloff	

SİBİRYA'DAN

I. Batı Sibirya ve onun güney sınır ülkelerine coğrafi ve istatistik bir bakış	3
II. Altay ve doğu Kırgız bozkırlarına ait seyahat notları	32
III. Batı Sibirya ve Cungarya'nın nüfusu	123
1. Karagas'lar	205
2. Abakan Tatar'ları	207
3. Çolım Tatar'ları	211
4. Kuzey Altay Tatar'ları	212
5. Esas Altay'da oturan Tatar'lar	215
6. Batı Moğolistan Tatar'ları	218
7. Orta Asya'nın yerleşik Türk kabîleleri	223
8. Kuzeydeki bozkır göçebeleri	231
9. Baraba Tatarları	243
10. İrtiş ve Tobol Tatar'ları	247
Doğru - yanlış cetveli	253

RESİMLER :

Dr. Wilhelm Radloff (1837 - 1918), İç kapak resmi	
1. Sagay kadını bayram kıyafetiyle	1
2. Odung dağının Mras sahilinden görünüşü	78
3. Teletsk gölü ve Çolışman mansabı	98
4. İli geçidi. İli vâdisi. Koksa köprüsü ve posta istasyonu	118

Ö N S Ö Z

Kitabın adı da, Sibiryâ'nın tam bir tasvirini yapmak iddiasında bulunmadığını gösterir; bu eser, daha ziyade dağınık ve münferit sayfalarla birtakım taslaklardan ibarettir ve bunlarda gördüklerimi ve araştırmalarımla ilgili olarak dikkatimi çeken şeyleri anlatmaya çalıştım.

Bu taslakların bir araya getirilmesi ve işlenmesi beni çok eğlendirdi; ruhan, çoktan yaşanmış olan devirlere intikalime sebeb oldu, bunlar da hiç şüphesiz hayatımın en güzel anları idi.

Kazan, Ekim 1884.

Dr. Wilhelm Radloff

Dr. Wilhelm Radloff
(1837 — 1918)

G İ R İ Ő

Friedrich Wilhelm Radloff'un hayatı ve eserleri*

Dr. Ahmet Temir

İçindekiler:	Sayfa
I. Radloff'un hayatı ve ilmi hüviyeti (§ 1-35) . . .	III
Radloff hakkında bibliyografya	XXIV
II. Radloff'un eserleri (kronolojik sıraya göre: Nrr. 1-138)	XXVIII
Radloff'un eserleri için alfabetik indeks	LVIII
Şahıs adları için indeks	LXIII
Kısaltmalar	LXVI

I. Radloff'un hayatı ve ilmi hüviyeti.

§ 1. Türk dünyasını türlü yönlerden araştıran yabancı bilginler arasında müstesna bir yer tutan ve muayyen bir devir için ön safta gelen şahsiyetlerden biri de, hiç şüphesiz, hayatının 60 yılını bu uğurda çalışmaya hasreden *Friedrich Wilhelm Radloff*'tur¹. Aslen Alman neslinden gelen *F. W. Radloff*, Prusya ordusu ihtiyat subaylarından ve Berlin şehri polis komiseri *Wilhelm Radloff*'un biricik oğlu olarak 5/17. Ocak 1837 tarihinde Berlin'de doğmuştur. İlk ve orta tahsilini yine orada yaptıktan sonra 1854 yılında Berlin Üniversitesine kaydolunmuştur. Tahsilinin büyük bir kısmını Berlin'de yapmış, 2 semestr Halle'de bulunmuş ve doktora imtihanını da Jena'da vermiştir.

* **W. Radloff**'un hayatı ve eserleri üzerine malzeme toplarken değerli fikir ve tavsiyelerinden istifade ettiğim rahmetli **Ayaz İshaki İdilli**'ye Dr. **Hamit Koşay** ile doçentlerden **Şükrü Akkaya** ve **Hasan Eren**'e (Ankara), Prof. Dr. **N. Poppe**'ye, Prof. Dr. **A. von Gabain** ile Doç. Dr. **O. Pritsak**'a (Hamburg) ve yine Doç. Dr. **P. Aalto**'ya (Helsinki) burada teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

¹ Rusya'da yerleştikten sonra adı ruslaştırılarak **Vasiliy Vasileviç** (Vasiliy oğlu Vasiliy) **Radlov** şekline sokulmuştur. Radloff sözü zâhiren Rusçaya benziyorsa da, kendisinin de ifade ettiği gibi bunun analizi **Radloff** < **Ratlef** < **Ratolf** < **Ratwolf** şeklinde olup, İslâv dilleriyle ilgisi yoktur (bk. **Şternberg, İz jizni...**, s. II).

Radloff'un yetiştiği muhit.

§ 2. XIX. yüzyılın ortalarında klâsik filoloji ve İndocermen dilleri sahasında esaslı araştırmalar yapılarak bunların temeli atılmış bulunuyordu. Radloff da tahsilini kısmen aynı devirde yapmış olduğundan, onun çıktığı ilim muhitine bir göz atmak faydalı olacaktır. O zamanlar Berlin, nüfusu bakımından Avrupa şehirleri arasında mütevazı bir yer işgal etmekle beraber, üniversitesiyle, kurucusu *W. von Humboldt*'un² şerefiyle mütenasip olarak, bilhassa 1820 de *K. Ritter*'in³ bu müesseseye intisabından sonra, yalnız Prusya'nın değil, bütün Almanya'nın dahi ilim merkezi haline gelmişti. Diğer bilimler arasında bilhassa dilcilik de önemli bir yer tutuyordu. Radloff, mukayeseli dilbilgisini kuran ve bilhassa İndocermen dillerinin mukayeseli gramerini yazan *F. Bopp*'un⁴ son derslerini dinliyebilmiş, dilci ve

² **Wilhelm Freiherr von Humboldt**, devlet ve ilim adamı, 22.VI.1767 de Potsdam'da doğmuş, 8.IV.1835 te Tegel (Berlin) de ölmüştür. **Goethe** ile **Schiller**'in dostudur. 1802-1819 yıllarında Prusya devlet adamı olarak devlet ve milletin müşterek çalışması gayesini gütmüştür. Onun nazarında dil, insan ile dünya, "Subjekt" ile "Objekt" arasında bir vasıtaadır. Eserleri 16 cilt halinde Prusya ilimler akademisi tarafından yayınlanmıştır, 1903-1936.

³ **Karl Ritter**, coğrafyacı, 7.VIII.1779 da Quedlinburg'da doğmuş, 28.IX.1859 da Berlin'de ölmüştür. A. von Humboldt ile birlikte mukayeseli coğrafyayı kuran **Ritter**, bu sahayı bir ilim haline getirmiştir. Başlıca eserleri: "Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen", 1817-18, 2 cilt; genişletilmiş ikinci baskısı: I. cilt, Afrika, 1822, II. - X. ciltler, Asya, 1832-59.

⁴ **Franz Bopp**, 14.IX.1791 de Mainz'ta doğmuş ve 23.X.1867 de Berlin'de ölmüştür. 1812 den itibaren Londra ve Paris'teki Sanskritçe metinler üzerinde çalışmış, 1821-64 arasında Berlin'de profesör olarak şark dilleri ve genel dilbilgisi dersleri okutmuştur. "Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griech., lat., pers. und germ. Sprache", 1816, adlı eseriyle adı geçen dillerin birbiriyle akraba olduğunu göstermiş, "Vergleichende Grammatik" ismini taşıyan esas eserinde ise (1833-52; üçüncü baskısı 1868-71, 2 cilt), bu karşılaştırmayı daha ziyade genişletmiştir.

⁵ **Heymann Steinthal**, 16.V.1823 Göbzig (Anhalt) da doğmuş, 14.III.1899 da Berlin'de ölmüştür. 1863 te Berlin Üniversitesinde genel dil bilgisi profesörü olmuştur. Felsefesiyle Herbart'a ve dil araştırmaları bakımından da W. v. Humboldt'a dayanır. M. M. Lazarus ile birlikte halklar psikolojisini bir ilim olarak ortaya koymuş ve "Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft" (1859-1890) dergisini çıkarmıştır. Önemli eserleri: "Der Ursprung der

filozof *H. Steinthal*'in⁵ derslerine devam etmiş Jena'da *A. F. Pott*'un⁶ takrirlerini dinlemiştir. Bütün bu genel dersler meyanında *Radloff* şark dillerine de merak ederek Berlin'de başlıca *W. Schott*'un⁷ talebesi olmuştur.

F. Bopp gramer formlarının analizine dayanarak dillerin akrabalığını araştırdığı halde, *J. Grimm*'in⁸ nazarında lingüistik kanunların tetkiki, her şeyden evvel bir halkın mazideki kültürünü anlamak için bir vasıta idi. Dilcilik felsefesini kuran *W. von Humboldt* ise dile, halk ve milletlerin mânevi yaşayışlarının bir tezahürü olarak bakıyordu. *Radloff*'un hocaları arasında, *W. von Humboldt*'un fikirlerini devam ettirenlerden *A. F. Pott* ile *H. Steinthal*'i görmekteyiz. Fakat bunların fikirleri de sonraları birbirinden ayrılmıştır. *W. von Humboldt*'un ilk tab'ı 1835 te çıkan "Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechtes" adlı eserini 1880 de tekrar yayınlayan *A. F. Pott*, buna "Wilhelm von Humboldt und die Sprachforschung" başlığı

Sprache, im Zusammenhang mit den letzten Fragen alles Wissens" (ilk tab'ı 1851); "Charakteristik der hauptstächlichsten Typen des Sprachbaues", 1860.

⁶ **August Friedrich Pott**, 14.XI.1802 tarihinde Nettelrede (Münster civarı) de doğmuş ve 1833 te Halle Üniversitesinde genel dil bilgisi profesörlüğüne getirilerek 54 yıl hocalık ettikten sonra 5.VII.1887 de aynı şehirde ölmüştür. "Etymologische Forschungen" adlı esas eseriyle (ilk tabı 1833-1836, 2 cilt, ikinci tabı 1859-76, 6 cilt) indocermen dillerindeki sözlerin etimolojik mukayese esaslarını kurmuştur.

⁷ **Wilhelm Schott**, 3.IX.1807 de Mainz'ta doğmuş ve 1838 den beri profesör olarak çalıştığı Berlin'de 21.I.1889 da ölmüştür. Başlıca eserleri: "Versuch über die tatar. Sprachen", 1836; "Altaische Studien", 1-5, 1860-72; "Die Cassiasprache", 1859; "Die finnische Sage von Kullerwo", 1852; "Über den Buddhismus in Hochasien und in China", 1846; "Aelteste Nachrichten von Mongolen und Taren", 1846; "Über die echten Kirgisen", 1865; "Zur Uigurenfrage" 1-2, 1874-75.

⁸ **Jacob Grimm**, Cermen filolojisinin (Germanische Philologie) kurucusu, 4.I.1785 te Hanau'da doğmuş, 20.IX.1863 te Berlin'de ölmüştür. Üniversite tahsilini Marburg'da yapmış, 1841 de akademî âzası olarak Berlin'e gitmiştir. Kardeşi **Wilhelm** ile Alman masallarını tophyarak 1812-14 te "Kinder und Hausmärchen" i (2 cilt), 1816-18 de "Deutsche Sagen" i (2 cilt) neşretmiş, 1819 da "Deutsche Grammatik" i yayınlamış ve bu eseriyle tarihî cermen gramerinin kurucusu olmuştur. Kendisi tarafından yazılan hal tercümesi şu eserinde bulunur: "Kleinere Schriften", 1. cilt 1864. Bundan başka bk.: Scherer, "Jacob Grimm", 1885, 1912.

altında bir giriş eklemiş ve sonradan neşrettiği “Die Ungleichheit der menschlichen Rassen hauptsächlich vom sprachwissenschaftlichen Standpunkte” adlı eseriyle onun fikirlerini benimsediğini göstermiştir *W. von Humboldt*’un nazarında insanın değeri ve mânevi hayatın umumi hatları, insan ve milletler arasındaki ayrılıklardan çok daha yüksek bir yer tutmaktadır, onun fikrinde dillerin tekâmülü, her zaman medeniyetin ilerlemesiyle mütenezip olarak yürümez, meselâ “barbar” olarak vasıflandırılan bazı halkların dilleri, kuruluş ve zenginlik bakımından “medeni” halkların dillerinden çok daha üstün hususiyetler gösterebilmektedir. *A. F. Pott*’un da kabul ettiği gibi, *W. von Humboldt*, *Kant* ile *Schelling*’in ve *Hegel* felsefesinin tesiri altında idi. *H. Steinthal* ise felsefesiyle daha çok *Herbart*’a dayanmaktadır. *W. Radloff*, üniversite tahsili esnasında *H. Steinthal*’den ziyade *A. F. Pott*’un fikirlerine bağlanarak, önümüzdeki eserinde dil hâdiselerini halk psikolojisiyle değil de, insanların ferdi hususiyetleriyle açıklamaya çalışmıştır.

Radloff’u şark dillerine meraklandıran hocası, daha *A. Castrén*’den⁹ önce lingüistik özelliklere dayanarak Türk, Mançu, Moğol, Fin ve kuzeydeki diğer diller arasındaki akrabalığı göstermeye çalışan *Wilhelm Schott* olmuştur. Bunlara *Abel Rémusat*¹⁰ gibi “Tatarische Sprachen” adını veren ve sonra da “Hochasiatische Sprachen” tâbirini teklif eden *W. Schott*, 1836 ifade ettiği gibi, yaptığı araştırmanın sağlam bir zemine dayanabilmesi için daha çok zamana ihtiyaç olacağını müdrikti. Böylece *Radloff*, *W. Schott*’un tesiriyle Orta Asya ve Sibirya’nın az tanınmış dillerini kendisine çalışma sahası olarak almış, Türkçe ile birlikte Moğol, Mançu ve Çin dillerini öğrendiği gibi, İbrani, Arap ve Fars dilleri derslerine devam etmiştir. *Radloff* bunların içerisinde bilhassa Mançu-Tunguz dilleri üzerinde durarak ilerdeki araştırmala-

⁹ **Matvej Alexander Castrén**, Finlandiyalı dilci, ural-altay filolojisinin kurucusu, 1813 te doğmuş, 1852 de ölmüştür. 1838-40 yıllarında Laplandiya ile Karelya’da, 1841-49 da kuzey Rusya ile Sibirya’da seyahat etmiştir. Seyahatnameleri 1853-58 de “Nordische Reisen und Forschungen” namı altında **A. Schiefner** tarafından yayınlanmıştır. Diğer mühim eserleri: “Ethnolog. Vorlesungen über die alt. Völker”, 1857; “Vorlesungen über die finnische Mythologie”, 1858, v.b.

¹⁰ **Jean Pierre Abel Rémusat**, Fransız sinoloğu, 5.XI.1788 de doğmuş, 4.VI.1832 de ölmüştür. 1814 te Collège de France’ta profesör olarak ölümüne kadar Çin ve Mançu dilleri okutmuştur. 1821 de Société Asiatique de Paris’yi kurmuştur. Mühim eserleri: “Essai sur la langue et le littérature chinoise”, 1811; “Recherches sur les langues Tartares”, 1820; “Mélanges Asiatiques”, 2 cilt, 1825-26.

yıl hocası *W. Schott*'un tavsiye mektubu ile Petersburg'a hareket etti. 1854 te Petersburg'da açılmış bulunan Vostochny Fakülte'e (Şark Fakültesine) *Kazem-beg*¹³, *Şeyh Tantavî*¹⁴, *İ. N. Berezin*¹⁵, *D. A. Chwolson*¹⁶, *V. P. Vasilyev* ve *Popov* gibi tanınmış şahsiyetlerin de çağırılmış olması, *Radloff*'un Rusya'ya giderek şark dillerini yerinde öğrenmek hususundaki arzusunu körükliyen hâdiselerdendi. Yakut dili gramerini yazan *O. Böhtlingk*¹⁷ de o zaman Petersburg'da yaşıyordu. Bu sıralarda *L. von Schrenk*¹⁸ idaresindeki sefer heyeti (1858) Amur civarında bu-

¹³ **Aleksandr Kasimoviç Kazem-beg**, asıl adı **Muhammed Ali** olup Azerbaycanlıdır. 1826 da Kazan Üniversitesinde Farsça ve Türk-Tatar edebiyatı profesörü olmuş, 1840 ta Petersburg'da yerleşmiş, 1870 te ölmüştür. Başlıca eserleri: "Grammatika turetsko-tatarsk. Yazıyka", 1839 (Demidov mükâfatını kazanmıştır; Almanca tercümesi: "Allgemeine Grammatik der türkisch-tatarischen Sprache", übersetzt von J. Th. Zenker, Leipzig 1848); "Kurs musul'mansk. zakonovedeniya", 1854; "Derbend-nameh", 1850 v.b.

¹⁴ **Şeyh Muhammed Ayaz Tantavî**, Mısırlı filolog, 1225/1810 tarihinde Nicride'de doğmuş, 27.X.1861 de Petersburg'da ölmüştür. Tahsilini Tanta'da ve sonra Kahire'deki El-Ezher Üniversitesinde yapmış, 1244/1828 de aynı üniversitede öğretmen olmuş ve birçok yabancı bilginlerle de tanışmıştır. 1840 ta Rus hükümetinin daveti üzerine Rus dışişleri nezaretinde Arap dili ve edebiyatı okutmak üzere Rusya'ya gitmiş, 1855 te aynı vazife ile Petersburg Üniversitesine alınmıştır. Arapça ile ilgili 40 kadar eser yazmıştır, mühimleri: Ruslar için Arapça gramer, Tatarca-Arapça ve Arapça-Fransızca sözlük v.b.

¹⁵ **İl'ya Nikolayeviç Berezin**, şarkiyatçı, doğumu: 1819, ölümü: 1896. 1846 da Kazan Üniversitesinde Türk-Tatar dili ve edebiyatı profesörü olmuş, 1855 te Petersburg Üniversitesine alınmıştır. Mühim eserleri: "Oçerk vnutrennego ustroystva ulusa Cuçieva", 1864, "İstoriya Mongolov" adı altında Raşid ed-Din'in eseri, 6 cilt, 1858-69; 1873-82 yıllarında "Russkiy entsikl. slovar" (Rus ansiklopedisi) ni neşretmiştir, 16 cilt.

¹⁶ **Daniel Abramov Chwolson**, şarkiyatçı, doğumu: 1820. Petersburg Üniversitesinde profesörlük etmiştir. Başlıca eserleri: "Die Ssabier und Ssabismus", 1856; "Corpus inscript. hebraicarum", 1882; "Siriysk. nadgrobn. nadpisi iz Semireçiya" v.b.

¹⁷ **Otto Böhtlinsk**, şarkiyatçı, doğumu: 1815, ölümü: 1904. Petersburg akademisi âzası. Meşhur eserleri: R. Roth'un iştirakiyle yazdığı "Wörterbuch der skr. Sprache", 8 cilt, ikinci basılışı: 1879-89; "Über die Sprache der Jakuten", 3 cilt, 1851 v.b.

¹⁸ **Leopold von Schrenk**, tabii ilimler bilgini, 24.IV.1826 da Charkov'da doğmuş, 20.I.1894 te Petersburg'da ölmüştür. Tahsilini Dorpat ve Berlin'de yapmış, 1854-56 yıllarında Petersburg akade-

rını da bu konu üzerine yöneltmeyi düşünüyordu¹¹. Fakat, ilmi araştırmalar çok defa eldeki imkânlarla bağlı kaldığından, *Radloff*'un sahası da, Rusya'nın Sibirya ve Türkistan'daki yayılmasına tâbi olarak Türkoloji oluvermiştir.

§ 3. Bu sırada Avrupa ve bilhassa Alman bilginleri Rusya ile geniş mikyasta ilgileniyorlardı. Bunlardan, 1828-30 da yaptığı dünya seyahatinden dönünce 1841 de Berlin'de "Erman's Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland"ı kuran fizik profesörü *A. Erman*¹² ile, yukarda adı geçen coğrafyacı *K. Ritter* bilhassa zikre değer. *Ritter*'in derslerini de dinlemiş olan *Radloff*, önümüzdeki eserinde onun fikirlerine sık sık temas ve bazan da tenkid eder.

A. F. Pott'un coğrafya, etnoloji ve tarih hakkındaki fikirlerinin, kısmen *K. Ritter* tarafından ortaya atılan esaslara da dayandığı anlaşılıyor. *Pott*'un fikrince coğrafya ve kronolojiden sonra, tarihin yardımcısı olarak etnoloji gelir; coğrafya ve kronoloji tarihin gözü ise, etnoloji de tarih ilminin muhtevasını içine alır, şu farkla ki, bir tarhiçi her şeyden evvel zaman ve mekân dahilinde bizzat insan tarafından meydana getirilen müesseseleri ve onun tekâmülünü araştırdığı halde, etnoloğ, daha ziyade tabiat eseri olan hâdise ve guruplanmaları, araştırma temeli olarak alır.

Radloff Sibirya'da ve Kazan'da.

§ 4. O zaman *Radloff* üzerinde tesiri olabilecek dilcilik, coğrafya, etnografya ve tarih ilimlerinin durumu kısaca işte böyle idi. Jena üniversitesine sunduğu "Über den Einfluss der Religion auf die Völker Asiens" adlı teziyle 20.V.1858 tarihinde felsefe doktoru payesini kazanıp, halk mektebi öğretmenlerinden birinin kızı olan *Pauline-Auguste Fromm* ile nişanlandıktan sonra, aynı

¹¹ **Radloff**, Mançu-Tunguz dilleri hakkındaki araştırmalarını önce "Das İli-Thal..." (bk. No. 10) adlı makalesinde ortaya koymuş, sonra "Aus Sibirien II", s. 327-415 te bunlardan toplu bir halde bahsetmiştir. Şibä ağzına ait dil milzemesini **A.F. İvanovskiy**'e vermiş, o da bunları "Mançjurskaya Chrestomatiya", I-II, SPb 1893-95 adlı eserinde neşretmiştir. **İ. İ. Zacharov**'un "Polniy mançjursko-russkiy slovar" SPb, 1875, in çıkması üzerine **Radloff** da Mançu sözlüğü üzerindeki çalışmasını durdurmuş, ölümünden sonra elyazması Asya Müzesi'ne teslim edilmiş, sonra Akademinin Şark Enstitüsü tarafından teslim alınmıştır (bk. **Kotwicz**, "Travaux...").

¹² **Adolf Erman**, fizikçi, araştırmalarını Asya üzerine teksif etmiştir, 12.V.1806 da Berlin'de doğmuş, 12.VII.1877 de ölmüştür. 1834 te Berlin'de fizik profesörü olmuştur. Başlıca eserleri: "Reise um die Erde durch Nordasien", 3 cilt, 1833-48; "Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland", 25 cilt, 1841-67.

lunuyor, fakat *Radloff*'un da iştirak etmek istediği *F. B. Schmidt*'in¹⁹ doğu sefer heyeti ise bir türlü harekete geçemiyordu. Bunun üzerine *Baron P. Meyendorff*²⁰ ve *F. A. Schiefner*²¹ gibi hâimleri 1859 mayısında (tâyin tarihi 14.V.1859) onu batı Sibirya'da bulunan Barnaul şehrindeki yüksek madencilik mektebine (Barnaulskoye Vişşoye Gornoye Uçilişçe) Almanca ve Latince öğretmeni olarak tâyin ettirdiler. İlk anlaşması 5 yıl müddetle olup, maaşı senede 1000 ruble idi ve bundan başka, yazın yapacağı geziler için her yıl ayrıca 700 rublelik tahsisat ayrılmıştı.

§ 5. İşte *W. Radloff*'un ilmî faaliyeti esas bundan sonra başlar. Barnaul'a gelirken henüz 22 yaşında olduğu halde, kafasında ne muazzam plânlar taşıdığını sonraki senelerde yaptığı çalışmalarla ispat etti: *Radloff* Sibirya'da 1859 da 1871 e kadar 12 yıl kalmış, kışın öğretmenlik yapmış ve yazları da dil, etnografya ve tarih malzemesi toplamak üzere Sibirya ve Türkistan'da yaşayan türlü Türk boyları arasında seyahat etmiştir. *Radloff* bu zaman içerisinde (Kuznetsk havalisi madencilik müfettişi *Freze*'nin daveti üzerine 1859 da yaptığı ilk kısa gezi müstesna), ilk defa 1860 yazında ve son defa da 1870 te olmak üzere 10 defa seyahat etmiş, ancak 1864 te kesilen tahsisatı yeniden temin etmek maksadiyle Petersburg'a gitmek zorunda kaldığından gezisini tatbik edememiştir. Önümüzdeki eserde (s. 12-16 ve 32-122)

misinin daveti üzerine Sahalin'i gezmiştir. 1879 da akademiye bağlı Etnografya Müzesi Müdürü olmuştur. Başlıca eserleri: "Reisen und Forschungen im Amurlande", 4 cilt, 1858-1900; "Beiträge zur Kenntniss des russischen Reiches", 1879-1900, adlı derginin 2. ve 3. serilerinin tahrir heyetinde bulunmuştur.

¹⁹ **Friedrich Bogdanoviç Schmidt**, paleontolog ve akademi âzası, doğumu 1832, ölümü: 1908. 1859-62 ve 1866 yıllarında tertip edilen Sibirya sefer heyetlerinin başında bulunmuştur.

²⁰ **Baron Peter Meyendorff**, Alman asıllı Rus diplomatı, 24. VIII.1796 da Riga'da doğmuş, 19.III.1863 te Petersburg'da ölmüştür. 1839 da Berlin'de ve 1850-54 yıllarında Viyana'da elçi olarak Rusya'yı temsil etmiştir.

²¹ **Franz Anton Schiefner**, 18.VII.1817 de Reval'de doğmuş, 16.XI.1879 da Petersburg'da ölmüştür. 1852 de Petersburg akademisine âza seçilmiş ve 1863 ten itibaren akademinin kitaplığını idare etmiştir. Bilhassa şark Türkçesi, Tibetçe, Moğolca ve Kafkas dilleri üzerinde çalışmış, 1853-56 da akademinin emriyle **Castrén**'in "Nordische Reisen und Fordschungen" adlı seyahatnamesini neşretmiş, 1852 de Fin destanı "Kalewala" yı Almancaya çevirmiştir. **Schiefner**, **Radloff**'a gerek Barnaul'daki ikameti, ve gerek eserlerinin basılması esnasında her zaman yardım etmiştir.

bu geziler etraflıca açıklanmış olduğu için burada tekrarına lüzum görülmemiştir.

Yukarda anıldığı gibi *Freze*'nin daveti üzerine yaptığı kısa gezisinden Barnaul'a döndüğü zaman, tesadüfen orada bulunan Tomsk valisi *Ozerskiy*'yi ziyarete gelmiş olan Altay Türkleri mümessillerinden ibaret bir heyetle karşılaştı ve onun başkanından, kendisine söze usta birini öğretmen olarak göndermesini rica etti. *Radloff*, kısa zaman içerisinde gelen *Yakob*²² adlı bu öğretmenle bütün yaz ve kış çalışarak Altay ağızını öğrendi ve 1860 ta başlayacak gezisine hazırlandı.

§ 6. 1860-1863 yılları yazında Altaylı, Soyon, Kazak-Kırgız, İli ve Abakan Türklerini ziyaret ederek onların dilleri üzerine ve bundan başka Rus-Moğol ticareti hakkında da malzeme topladı. 1860 yazında Berlin'den yeni gelmiş olan karısının ve öğretmeni *Yakob*'un iştirakiyle yaptığı ilk gezisi esnasında, 1843-1865 yıllarında misyoner *Landışev* tarafından idare edilmiş olan Ulalu misyonerliğinde, Teleut kabilesinden *Çevalkov* ile tanışarak sonra onu kendisine öğretmen ve arkadaş edindi ve onun hayatını Proben der Volksliteratur'un I. cildinde yayınlıyarak ebedileştirdi²³.

§ 7. 1864 te tahsisatı yenilemek maksadiyle Petersburg'a gidince, *P. Meyendorff* ölmüş olduğundan başka hâmler aramak icabetti. Akademi âzası *Ber*, onu saray nedimesi *Fräulein Editha von Rahden*'e takdim etmek suretiyle, bu yolda ona yeni imkânlar açtı. *Radloff*, *E. von Rahden*'in salonunda o zamanki Rusya'nın birçok münevver şahsiyetleriyle tanışmak fırsatına nail oldu. Saray nedimesi onu büyük prenses *Elena Pavlovna*'ya takdim etti, bu suretle tahsisat işi çabuk halledildi. Oradan Berlin ve Tirol'e seyahat ederek dinlendi ve yeni kuvvetle Barnaul'a döndü.

§ 8. 1865, 66 ve 67 yıllarında yine Altaylarla Batı Sibirya'da bulundu. Bu sırada Türkistan'ın Ruslar tarafından zaptı da ilerlemiş olduğundan, oradaki kabîleleri de ziyaret edebildi: 1868 de Yedisu mintakasına ve Semarkand'a, 1869 da İli vâdisine gitti. 1870 yılı yazında yaptığı son gezisi yine Altay'lara ve Kobdo'ya kadar olmak üzere Çin elindeki ülkelere tahsis edilmişti.

§ 9. *Radloff* bu gezileri esnasında her şeyden evvel Türk boylarının dil ve halk edebiyatına ve bu meyanda halk bilgisi, arkeoloji, coğrafya, istatistik ve ekonomi sahasına ait malzeme topladı. Barnaul'da kaldığı müddet zarfında hepsi 20 adet eser neşretmekle beraber, ilk 5 senede malzemesini tasnifle uğraştığından, bu müddet içinde yayınladıkları birkaç makale ile seyahati hakkındaki raporlara inhisar etmiştir. "Proben der Volksliteratur

²² *Yakob*, tam bir yıl *Radloff*'un evinde yaşamıştır, krş. AS I, s. 32, 312.

²³ Krş. AS I, s. 321-322.

der türkischen Stämme" (Türk boylarının halk edebiyatı denemeleri) gibi büyük eserleri ancak 1866 dan sonra çıkmaya başlamıştır (I. Bölümün metin ve tercümesi: 1866; II. ve III. bölümler: 1868, 1870, bk. Nrr. 11-12, 14-15, 18-19). Bunlar ilim dünyasında geniş bir ilgiyle karşılanmış ve Dorpat Üniversitesi *Radloff'a* bu eserleri yüzünden fahri doktor unvanını tevcih etmiştir: "Honoris causa pro maxima intelligentia linguarum orientalium".

§ 10. *Radloff*, 1871 yılının ilk aylarında Barnaul'dan ayrıldı ve yol üzerinde Kazan'dan geçerken birkaç gün tanınmış Rus misyoneri *N. İ. İlminskiy*'nin (1822-1889) inde misafir kaldı. 15 yıl Kazan ve Mısır medreselerinde dahi tahsil etmiş olan ve Kazan'daki Rus İlahiyat Akademisinde profesörlük yapan *İlminskiy*, İdil boyu Türklerini çok iyi tanıyor, bir yerliden fark-sız Türkçe konuşuyor ve buradaki Türk boyları arasında Hristiyanlığı yamak için canla, başla çalışıyordu. O zamanki Kazan maarif müdürü *Şestakov*, *İlminskiy*'nin evinde *Radloff*la tanışarak, ona, İdil boyu Müslüman mektepleri müfettişliği vazifesini teklif etti. Bu iş, zorla Hristiyanlaştırılmış Kazanlılara (kreşin'lere) ait mektepleri idare eden *İlminskiy*'nin faaliyetine paralel bir çalışma teşkil edeckti. Esas itibariyle bunu kabul eden *Radloff*, plân üzerinde etraflıca konuştuktan sonra Petersburg'a gitti. *Şestakov* da meseleyi maarif nazırı Graf *D. A. Tolstoy'a* (1823-1889) arz etti. *Radloff*, Prens *Konstantin Nikolayeviç* vasıtasıyla bu işin devlet şûrasında sıra dışı görüşülmesini temin etti ve halk mektepleri üzerinde araştırma yapmak maksadiyle, Rus maarif nezaretinin emri altında tekrar Batı Avrupa'ya gitti. *Radloff* Berlin'de Rus maarif nazırı *Tolstoy* tarafından tertiplenen bir ziyafette, nazırın daveti üzerine, azınlık milletlerin mektepleri hakkında bir konuşma yaptı.

§ 11. 1872 de Müslüman mektepleri meselesi müspet olarak gözüldü ve böylece *Radloff*, Kazan bölgesi Tatar, Başkurt ve Kazak mektepleri müfettişliğine tâyin edildi. O zaman Rusya'da, Ruslardan başka milletlerin (Rus tâbiriyle *azınlık* milletlerin) devlet tarafından idare edilen mektepleri yoktu. Türk-Tatar medreseleri, mahallî idare veya yerli zengin şahıslar tarafından bakılıyordu. Misyoner mektepleri dahiliye vekâletine bağlı olup, maarif nazırlığı, ezilmiş milletlerin tenvir ve terbiyesine karşı cephe almıştı. Bundan başka, dinî taassubun tesiri ve Ruslaşma korkusu yüzünden, Türk ahali kendisi de kısmen yeni usul mekteplere muhalif bulunuyordu. Bu yüzden *Radloff*, muallim mektepleri açmakla işe başladı. Önce Rus Hükümeti böyle bir mektebin ancak Ufa'da açılmasına müsaade ettiğinden, *Radloff* Ufa ile Kazan arasında sık sık gidip gelmek mecburiyetinde kalıyordu. Kazan muallim mektebi ancak 12.IX.1876 da açılabilirdi.

Muallimlerin büyük bir kısmı başta Ruslardan ibaretti. Önce muallim olarak Kazanlı Türklerden ancak 3 kişi celbedilebilmiştir ki, bunlardan 1. Müslüman Türk ahalinin millî ve medeni uyanmasında büyük hizmeti görülen *Abd-ül Kayyum Nâsirî*²⁴, 2. Veteriner *Teregul* (tabîî ilimler için), 3. Kazan Üniversitesi okutmanlarından *Ahmer* idi. Bundan başka *Radloff* meşhur Kazan tarihçisi *Şehab ed-Din Mercanî*²⁵ ile de yakından tanışmış ve onun eserleri hakkında batı dünyasına malûmat vermiştir (bk. Nrr. 30, 31). *Mercanî*, Kazan arkeoloji cemiyetine üye olan ilk imamdır ve sonraları Kazan'da *Radloff* tarafından açılan muallim mektebinde o da öğretmenlik yaparak İslâm dini bilgisi ve tarih okutmuştur. *Radloff*, Kazan ve Ufa muallim mekteplerinde bilhassa tabîî ilimler tedrisatına önem veriyordu. İlk yıllarda buraya alınan talebeler çocuklardan değil de, yetişmiş imam namzetlerinden ibaretti ve halkın şüphesini gidermek için, mektebe alırken dinî mevzulardan iyice imtihan ediliyorlardı.

§ 12. *Radloff*, bu meyanda Müslüman kızları için de bir ilk mektep açmak istiyordu. Fakat önce hiçbir İslâm kadını böyle bir mektepte muallimlik yapmayı kabul etmedi. Kızlar mektebi nihayet tahsilli bir kadının evinde açılabilirdi de, bu ilk deneme çok yaşamadı ve talebe azlığı sebep gösterilerek Rus Hükümeti tarafından kapatıldı²⁶. (İlk senede 4, ikinci yıl 8 talebesi vardı).

²⁴ **Nasiri**, 15.II.1825 te Kazan'da doğmuş, 2.IX.1902 tarihinde ölmüştür. Onun hayatı ve eserleri hakkında Saadet Çağatay'ın "Abd-ül-Kayyum Nasiri", DTCFD X, Ankara 1952, s. 147-160 adlı makalesine ve G. von Mende'nin "Der nationale Kampf der Russlandtürken", Berlin 1936, s. 39-43 adlı eserine bakılması.

²⁵ **Mercanî**'nin doğumu: 19.I.1815, ölümü: 18.IV.1889. Ölmünden sonra, doğumunun 100. yılı dolayısıyla 1915 te Kazan'da yayınlanan 639 sayfalık büyük armağanda hayatı ve eserleri hakkında etraflı bilgi verilmiştir. Bundan başka krş.: G. von Mende, "Der nationale Kampf...", s. 32-38.

²⁶ Bu münasebetle Kazanlı edip ve İdil-Ural cereyanının lideri rahmetli **Ayaz İshakî İdilli**'den dinlediğim şu hâdiseyi burada olduğu gibi naklediyorum: "1912 başlarında, doğumunun 75. yılı dolayısıyla, Tatar münevverleri adına teşkil edilmiş 5 kişilik bir heyet halinde Petersburg'da **Radloff**'u tebrike ve Türk dünyası için yaptığı büyük hizmetten dolayı teşekkürle gittik. Heyette: 1. Ben, 2. sonra avukat olan **Şakir Muhammedyar**, 3. Çistay imamının kızı **Ümmü-gülsüm Kemal**, 4. kız talebelerden **Selime Yakub** ve 5. Kafkasyalı bir kız talebe daha vardı. İhtiyar **Radloff** bizi kabul ederek her birimize ayrı ayrı iltifatta bulundu ve adlarımızı sordu. Çistay imamının kızı takdim edildiği zaman büyük hayretle şunları söyledi: Ben Kazan'da bir Tatar ilk mektebi açmıştım. İlk senede 4 kız, ikinci

Radloff, eskimiş camilerin tamiri sırasında, Rus Hükümeti tarafından bu gibi camilerin yanında bir Rus mektebi açılmasının şart konmasına da şiddetle karşı geldi ve bu şartın, Rus mektebi yerine Müslüman mektebi açılması şeklinde değiştirilmesini talebetti. O, iki taraftan da engellerle karşılaşyordu: Rus Hükümeti yerli halkın uyanmasını istemiyor, Müslüman ahali ise *Radloff*'a Rus misyoner teşkilâtının bir mümessili olarak bakıyordu. Bazı mütaassıp Tatarlardan rüşvet alan Rus polisi, eski zihnietli Müslümanlarla bir olarak *Radloff*'a karşı çalışıyordu.

§ 13. Fakat bu gibi tatsız hâdiseler geçici oldu. Birkaç yıl içerisinde İdil boyu Türkleri arasında ve az sonra Rusya içerisindeki bütün diğer Türk ülkelerinde de geniş bir medeni kalkınma gözüküyordu. Bu yolda her hareketin *Radloff*'un tesiriyle açıklanması doğru olmamakla beraber denebilir ki, onun tarafından girişilen faaliyet, Rusya içerisindeki Türk halklarının uyanma hareketini çabuklaştırmaya hiç şüphesiz yardım etmiştir. Türkler arasında basım ve kitapevleri, gazete ve mecmualar ve yayınlanan seerlerin sayısı gün geçtikçe arttı ve 1905 te geniş kalkınma halini aldı. Muallim birlikleri, tedris usulü için yeni cereyanlar (usulü ceditçilik), Müslüman kadın birlikleri ve nihayet bütün bunların bir neticesi olarak muhtariyet veya Rusya'dan ayrılmak için tam istiklâl hareketleri meydana geldi.

§ 14. *Radloff* Kazan'da 1872 den 1883 e kadar 11 yıl kaldı ve bu esnada bilhassa pedagoji, felsefe ve genel lengüistik problemleriyle uğraştı. Bu zaman içerisinde irili ufaklı 11 kadar eser yayınladı ki, en mühimleri şunlardır: (krş. Nrr. 22-39). "Učebnik nemetskago yazıyka" (Almanca derslik), "Proben der Volksliteratur" un IV. bölümü (metin ve tercüme), "Bilik" (Kazan lehçesinde okuma kitabı), "Grammatika russkago yazıyka" (Tatarlar için Rusça gramer), "Phonetik der nördlichen Türk-Sprachen" v.s. Bu meyanda "Aus Sibirien" adlı eserini tab'a hazırladı ve Koman dili üzerine de bir makale yazdı.

Radloff Petersburg'da.

§ 15. 1881 de Berlin'de toplanan müsteşrikler kongresine iştirak ettikten sonra (Nr. 34), *Radloff* 1883 te Kazan'daki vazifesinden ayrıldı ve 47 yaşında iken 25 yıllık bir ilmî çalışmasına istinaden Petersburg ilimler akademisinin "Tarih ve eski

sene 8 kız talebe gelmişti, sonra öğrencilerin az olması bahane edilerek hükümet tarafından kapatıldı. Bana yalnız misyonerler değil, mütaassıp bazı Tatar mollaları da karşı geldi ki, bunların başında Çistay imamı vardı. Bugün kendi kızını bu halde görerek çok memnun oldum, ben vazifemi yapmışım".

eserler" kısmına üye seçildi ve oraya gidip yerleşti. Bu suretle kendisini büsbütün ilme vermek imkânını kazanmış oldu.

§ 16. Aynı yıl "Kudatku Bilik" (Kutadgu Bilig) 'in nüshasını tetkik etmek üzere Viyana'ya, 1886 da Kırım'a, 1887 de Batı Karaim'larına seyahat etti, 1891 de Petersburg akademisi tarafından Orhon bölgesinin arkeolojik tetkiki için tertiplenen heyetin başında bulundu, 1898 de yine aynı müessese tarafından tertiplenen bir heyetle Turfan'a ve 1907 de etnografya müzelerini tetkik etmek amacıyla Batı Avrupa'ya gitti.

Roma'da toplanan XII. milletlerarası şarkiyatçılar kongresinde (1899) *Radloff*'un teklifiyle, merkezi Petersburg'da olmak üzere "Assosiation Internationale pour l'exploration de l'Asie Centrale et de l'Extrême Orient" adı altında bir cemiyetin kurulmasına karar verildi²⁷ ve bu iş Hamburg'da toplanan XIII. kongrede (1902) tekrar konuşularak tasdik edildi..

Radloff, Rus akademisindeki çalışmasıyla aynı zamanda daha şu vazifeleri de görüyordu: a) Rus arkeoloji cemiyetinin şarkiyat bölümü neşriyatının (Trudy Vostochn. otdeleniya Imp. Russk. Arch. Obşçestva) tahrir heyetinde âzalık, b) Yine aynı müessesenin etnografya bölümünde âzalık, c) Sibirya'yı artırma cemiyeti başkanlığı, d) Petersburg'da yapılacak budist mâbedi inşa komisyonu başkanlığı ve e) 20.I.1894 te ölen *Schrenk*'in yerine, 16.III. 1849 ten başlayarak akademinin etnografya müzesi müdürlüğü.

§ 17. *Radloff*'un Petersburg'da yayınlanan eserlerinin sayısı 100 e yakındır. O burada çalışmasını modern ağızlara tahsis ettirmeyip, orta devir Türkçesiyle eski Türkçe üzerinde de büyük işler başarmıştır.

§ 18. Modern lehçelerle ilgili en mühim eseri olan "Proben der Volksliteratur..." un son 10. cildi, Petersburg'da bulunduğu zaman yayınlanmıştır. (6 cilt metin: V-X ve 4 ciltlik tercüme: V, VI, IX, X, 1885-1907; kr. Nrr. 43, 44, 49, 50, 88, 100, 107, 108, 113, 114). 1859 da Barnaul'da yerleşerek metin toplamaya başladığı zaman, ikinci büyük eseri olan "Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte" (Türk ağızları için sözlük denemesi) nin plânını da kurmuştu. Fakat bunun ikide bir eklemelerle tamamlanması icabettiğinden, ilk fasikülü çıkıncaya kadar (1888) aradan 29 yıl geçti. Nihayet bu lûgat, her 6 fasikülü bir cilt teşkil etmek üzere 26 fasikül ve 4 cilt halinde (hepsi 8161 sü-tun + 256 sayfa, krş. Nrr. 81, 98, 109, 127) 1911 de tamamlandığı.

§ 19. 1887 de "Das türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus" u (Nr. 54) ve 1890, 91, 1900, 1910 yıllarında 4 cilt

²⁷ Bk.: "Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthrop., Ethn. und Urgeschichte", Berlin 1899, s. 646.

halinde “Kudatku Bilik” in metin ve tercümelerini (Nrr. 67, 68, 103, 124) neşretti. Bundan başka Anadolu’daki Selçuk metinleriyle de ilgileniyordu. (Nr. 65).

§ 20. Onun eski Türkçe üzerindeki çalışma ve eserlerine gelince, bu mesele başlıbaşına bir tarihtir. Çin kaynaklarıyla *Alâ ed-Din Cüveynî* gibi bazı İslâm yazarları istisna edilirse, Avrupa’lılar, eski Türk yazıtlarının ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısında farkına varmışlardır²⁸. Bunlardan ilk bahseden kimse, çar I. Petro (1672-1725) zamanında yaşamış S. U. Remezov²⁹ adlı bir Rus memuru ve Poltava savaşında (1709) Ruslara esir düşerek Sibirya’ya sürülen İsveç’li subaylardan J. von Strahlenberg (1726, 1730) olmuştur³⁰. Daha sonra bu taşlar hakkında P. S. Pallas³¹ (1768), D. G. Messerschmidt³² (seyahatleri: 1720

²⁸ Eski Türk yazıtlarının araştırılması tarihi için tavsiye olunacak eserler: V.V. Bartold, “İstoriya izuçeniya vostoka v Evrope i Rossii”, Petersburg 1911, 1925, bunun Fransızca tercümesi: “La découverte de l’Asie”, Paris 1945; A. N. Samoyloviç, “Material dlya ukazatelya literatury po yeniseysko-orchonskoy pismennosti”, Trudi Troitskosavskogo Kyacht. otd. Priamurskago otdela RGO, 1912, 1914; M. E. Masson, “K istorii otkritiya drevnetyurkskich runičeskich nadpisey v Sredney Azii”, Moskva 1936; H. N. Orkun, “Eski Türk yazıtları”, I, 1936, giriş. A. Bernştam, “Sotsial’no-ekonomičeskiy stroy Orchono-esniseyskich Tyurok VI-VIII vekov”, Moskva - Leningrad 1946; S. E. Malov, “Pamyatniki drevnetyurkskoj pismennosti, teksti i issledovaniya”, Moskva-Leningrad 1951.

²⁹ Semen Ul’yanoviç Remezov, Tobol şehrinde doğmuş, XVII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamıştır. 1649 yılına kadar olan hâdiseleri içine alan “Kratkiy sibirsk. letopis” (kısa Sibirya yıllığı) nı yazmış (basılışı: 1882), 1701 de “Čertejnaya kniga Sibiri” (resimli Sibirya rehberi) ni tertibetmiştir.

³⁰ Philipp Johan von Strahlenberg (aslında Tabbert), İsveçli haritacı asker, doğumu: 1676, ölümü: 1747. Poltava savaşında (1709) Ruslara esir düşerek 13 yıl Sibirya’da sürgün yaşamış ve dönünce aşağıdaki meşhur eserlerini yazmıştır: “Vorbericht eines Werkes von der Grossen Tartarey und Sibirien mit Anhang von Gross-Russland”, 1726; “Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia”, 1730.

³¹ Peter Simon Pallas, tabii ilimler bilgini, 12.IX.1741 de Berlin’de doğmuş, 8.XI.1811 de aynı şehirde ölmüştür. 1768 de Petersburg üniversitesine profesör olarak çağırılmış, 1768-74 yıllarında Rus akademisinin emriyle Rusya’nın doğu ve güney-doğu bölgeleriyle Sibirya’yı dolaşmış, 1798-94 te güney Rusya’yı ve Kırım’ı gezmiştir. Pallas, 18. yüzyılın en mühim araştırmacı seyyahlarından. Eserlerinden bazıları: “Reisen durch verschiedene Provinzen des

1727) ve *G. I. Spasskiy*³³ de yazmışlardır. *Spasskiy*'nin "Drevnosti Sibiri" (Sibiry'a'nın eski eserleri, "Sibirkiy Vestnik" 1818) adlı makalesi 1822 de "De antiquis quibusdam sculpturis et inscriptionibus in Sibiria repertis" adı altında Lâtinceye çevrilmiş ve böylece batı dünyasında da tanınmıştır. Rus seyyahı *N. M. Yadrintsev*³⁴ 1889 da Koşo-Tsaydam ve Köşkün-Orhon vâdisinde iki dilde yazılmış büyük iki taş kitabeyi keşfetti. 1889 da Yenisey yazıtlarının atlasını — *Inscriptins de l'Îénisséi, recueillies et publiées par la Société Finlandaise d'Archéologie* — yayınlamış olan Helsinki'deki Fin cemiyeti, adı geçen yazıtları tetkik etmek üzere *A. Heikel*'i Moğolistan'a gönderdi ve bunun neticesi olarak "Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par l'expédition finnoise 1890 et publiées... 1892" adı altında yeni bir atlas neşretti.

§ 21. *Radloff* henüz okunamamış olan bu yazıtları araştırmak maksadiyle 1891 de Petersburg akademisi tarafından tertiplenen bir sefer heyetinin başında Orhon bölgesine gitti. Bu heyette ondan başka *Şçegolev, Klementz, Dubin, Dadrintsev* ve *Levin* gibi bilginler de vardı. *Radloff*, önce bu gezi hakkında bir önhaber ("Vorläufiger Bericht" — "Predvaritel'nyy otçet", 1892, 1893, bk. Nrr. 73, 74) yayınladı ve toplanan malzemeyi de iki seri halinde neşre başladı: I. seri, "Arbeiten der Orchon-Expedition, Atlas der Alterthümer der Mongolei" adı altında 4 fasıkül halinde çıktı (1892, 93, 96, 99, bk. Nrr. 75, 76, 89, 101); II. seri, "Sammlungen der Arbeiten der Orchon-Expedition, Sbor-

russ. Reiches in den Jahren 1768-74", 3 cilt, 1771-76; "Sammlung historischer Nachrichten... über die mongol. Völkerschaften", 2 cilt, 1776-1801 v.b.

³² **Daniel Gottlieb Messerschmidt**, tabip ve seyyah, 16.IX.1685 te Danzig'de doğmuş, 25.III.1735 tarihinde Petersburg'da ölmüştür. 1720-27 yıllarında Sibiry'a'da ve Baykal civarında ilk ilmi gezileri tertibetmiştir. Leningrad akademisi kitaplığında bulunan topladığı malzeme ve notların çoğu yayınlanmamış olmakla beraber, birçok bilginler tarafından istifade edilmiştir.

³³ **Grig. İvanoviç Spasskiy**, Sibiry'a tarihçisi, ölümü: 1864. Çıkardığı "Sibirski Vestnik" (Sibiry'a haberleri) nde, 1818-25, Sibiry'a tarihi üzerine malzeme neşretmiş, 1825-27 yıllarında da "Aziatski Vestnik" (Asya haberleri) ni çıkarmıştır.

³⁴ **Nikolay Mich. Yadrintsev**, etnograf ve gazeteci, doğumu: 1842, ölümü 1894. Başlıca eserleri: "Russk. obşçina v tyurme i v ssilke", (hapisane de sürgünde Rus cemiyeti), 1872; "Sibir kak koloniya" (Koloni olarak Sibiry'a), 1882; "Sibirskie inorodtsy, ich byt i sovr. polojenie" (Sibiry'a yerlileri, yaşayışları ve bugünkü durumları), 1891; 1882 de, sonra İrkutsk'a nakledilen "Vostochnoye obozrenie" yi çıkarmağa başlamıştır.

nik trudov Orchonskoy ekspeditsii” adı altında, muhtelif bilgilerin araştırmalarından ibaret ayrı ayrı 6 cilt halinde şu adlar altında neşredildi: 1. cilt, Radloff’un yukarda zikredilen ön haberinden ibarettir; 2. cilt; D. Klementz, “Archeologičeskiy dnevnik poezdki v srednyuyu Mongoliyu v 1891 g.”, 1895; 3. cilt: V. P. Vasilyev³⁵, “Kitayskie nadpisi na orchonskich pampatnikach”, 1897; 4. cilt: Orhon yazıtlarının Radloff ve Melioranskiy tarafından hazırlanmış Rusça tercümesi (Nr. 91); 5. cilt: N. M. Yadrintsev, “Otčet i dnevnik o putešestvii po Orhonu i v Yujnıy Changay v 1891 g.”, 1897; 6. cilt: Éd. Chavannes³⁶, “Documents sur les tou-kiue (türcs) occidentaux”, 1903.

§ 22. Yenisey ve Orhon yazıtları hakkındaki Fin neşriyatına (1889, 1892) ve Radloff tarafından yayınlanan atlasa dayanarak (1892, 93, 96, 99), Danimarka’lı dil bilgini Vilhelm Thomsen de, Radloff ile yarış halinde bu yazıtların alfabetesini çözmek için çalışıyordu. Thomsen 25.XI.1893 tarihinde eski Türk yazıtlarında kullanılan alfabenin sırlarını tamamiyle çözmeye muvafak oldu ve araştırmalarının neticesini bir mektupla Radloff’a da bildirdi (“Inscriptions de l’Orkhon”, s. 217). Bu keşifle ilgili “Déchiffrement des Inscriptions de l’Orkhon et de l’Énéisséi”, 1894 adlı 15 sayfalık broşürünü 15.XII.1893 te Danimarka adamesine sundu ve çözümünü gösteren bir listeyi Radloff’a da yolladı. Bu sırada Radloff da 11 kadar işareti çözmüş olmakla beraber³⁷, bütün metni ancak 1894 te Thomsen’in anahtarını kullanmak suretiyle okuyabildi ve ilk denemesini “Die alttürkischen Inschriften der Mongolei I. Das Denkmal zu Ehrén des Prinzen Kül Tegin” adı altında (Nr. 84) 1894 kasımında 35 sayfalık bir broşür halinde ancak 50 nüsha bastırarak meslektaşları arasında dağıttı. Kısa zaman içerisinde 3 fasikül halinde (Mart 1894, Mayıs 1894, Ekim 1895) Košo-Tsaydam yazıtlarını da neşretti ve bunları sonradan bir cilt halinde birleştirerek (Nr. 85) tekrar yayınladı. 1897 de bu eserlerin “Neue Folge” (yeni serisi) (Nr.

³⁵ Vas. Pavloviç Vasilyev, Rus sinologu, doğumu 1818, ölümü: 1900. 1840-50 yıllarında Pekin’de bulunmuş, 1851-54 te Kazan’da, 1855 te Petersburg’da profesör, sonraları akademi üyesi. Başlıca eserleri: “Buddizm”, 1857; “Analiz kitayskich ieroglifov”, 1866-84; “Kit. chrestomatiya”, 1868; “Religiya vostoka”, 1873; “Očerık istorii kitayskoy literaturı”, 1880.

³⁶ Édouard Chavannes, fransız sinologu, 5.X.1865 te Lyon’da doğmuş, 29.I.1918 de Paris’te ölmüştür. 1889-93 yıllarında kültür ataşesi olarak Pekin’de bulunmuş, 1893 te Collége de France’ta profesör olmuştur. Sinolojinin hemen hemen her sahası, ilerlemesini geniş mikyasta Ch.a borçludur. Hayatı ve eserleri için bk.: TP, Leiden 1917.

³⁷ Bk.: Radloff, “Alttürkische Inschriften”, 1895, s. 175.

90), aynı yılın Aralık ayında *Radloff* ve *Melioranskiy* tarafından hazırlanmış Rusça tercümesi (Nr. 91) ve nihayet 1899 Martında Tonyuyuk yazıtlarının "Zweite Folge" (ikinci serisi) (Nr. 97) neşredildi.

§ 23. *Radloff*, Uyurca elyazma metinler üzerinde ancak 1898 de yaptığı Turfan seferinden sonra çalışmaya başladı. Bir yıl sonra "Altuigurische Sprachproben aus Turfan" (Nr. 99), 1906 da A. Grünwedel'in seferinde bulunan Uyurca metinler (Nr. 111) ile "Ein uigurischer Text aus dem XII. Jh." (Nr. 112), 1909 da "Cuastuanit, Bussgebet der Manichäer" (Nr. 118), 1909-1912 de 6 kitap halinde "Altürkische Studien" (Nrr. 119, 120, 121, 128, 129, 130), 1910 da "Tisastvustik" (Nr. 122) ile "Uygurskie fragmenti" (No. 123), 1911 de "Kuan-şi-im Pusar" (Nr. 125) ve 1913 te "Suvarnaprabhasa" nın metnini (Nr. 132) neşretti. *Radloff*'un ölümünden sonra *Malov* 1928 de "Uigurische Sprachdenkmäler" adı altında bir cilt halinde (Nr. 134) diğer metinleri ve 1930 da "Suvarnaprabhasa" nın yine *Radloff* tarafından yapılmış olan tercümesini (Nr. 135) yayınladı.

§ 24. *Radloff*'un Petersburg'da yaşadığı müddet zarfında yayınladığı eserler arasında bir de şunları zikretmeliyiz: "Über die jakutische Sprache" adlı makalesi, 1908 (Nr. 116); "Zur Geschichte des türkischen Vokalsystems", 1901 (Nr. 104), "Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türkssprachen", 1906 (Nr. 110) ve "Vorislamische Schriftarten der Türken", 1908 (Nr. 117) gibi lingüistik araştırmaları.

§ 25. İşte *Radloff*'un ilmî çalışmasının ana hatlarını bunlar teşkil etmektedir. Fakat onun hususi hayatı hakkında kaynaklardan pek çok bilgi edinmek mümkün değildir. *Sternberg*'in makalesinden öğrendiğimize göre, Almanya'daki 1848 isyanları küçüklüğünde *Radloff*'a büyük tesir yapmıştır. *Radloff*, hayatı müddetince filoloji ile birlikte bilhassa felsefe ve klâsik edebiyatı da sevmiştir. Halen Seattle'da bulunan Prof. Dr. N. Poppe'nin bana yazdığına nazaran, *Radloff*'un ölümünden sonra karısı Berlin'e dönmüş ve birkaç yıl sonra aynı şehirde ölmüş, biricik (?) oğulları *Aleksander* ise 1930 sıralarında Paris'te mide kanserinden vefat etmiştir.

Friedrich Wilhelm Radloff kendisi 29. Nisan (yeni takvime göre 12. Mayıs) 1918 günü Petersburg'da hayata gözlerini kapamıştır.

Radloff'un ölümünden sonra kurulan "Radlovdkiy krujok" (*Radloff* birliği) *Barthold*'un reisliği altında her ay toplanarak yıllarca ilmî çalışmasını devam ettirmiştir. 1930 da *Barthold*'un ölümünden sonra bu işi A.N. *Samoyloviç* idare etmiş, fakat 1937 de bu birlik dağıtılarak *Samoyloviç* öldürülmüş ve *Radloff*'un da

Alman casusu olduğu ileri sürülerek adının eserlerde anılması ya sak edilmiştir. Son yıllarda onun adı (1953) ilmî eserlerde yine gözükmeye başlamıştır.

F. W. Radloff'un ilmî hüviyeti ve Sibirya'dan adlı eserine tenkidli bir bakış.

§ 26. Bu eserin Türkçeye çevrilisinde bir inceleme ve işleme yolu tutulmayıp olduğu gibi tercümesiyle iktifa edilmiş, ancak pek lüzumlu görülen noktalara bazı kısa ve umumi notlar eklenmiştir. Fakat eserin 2. basılışı çıkış 60 yıl geçmiş olduğundan, *Radloff*'un buradaki fikirleri üzerine Türkolojinin bugünkü durumuna göre bazı fikirler beyan etmek, bilhassa memleketimiz okuyucuları için faydalı ve hattâ lüzumlu bir iş olacaktır.

Radloff Barnaul'da bulunurken dağlık ve bozkır mntakalara yaptığı gezileri esnasında muhtelif medeni seviyede bulunan birçok Türk halkı ile temasa gelmiştir. Ondan önce Altay mntakasındaki Türk kabîleleriyle uğraşanlar, bilhassa onları Hristiyan yapmaya çalışan Rus misyonerlik teşkilâtı âzaları olmuştur ki, bunların başında 1830 da Ulalu'da Altayın ilk misyonerlik istasyonunu kuran ve 14 yıllık faaliyeti esnasında 675 kişiyi Hristiyan yapan *Makariy* (AS I, 321), 1856 da Angoday misyonerlik istasyonunu kuran *Smaragd* (AS I, 325) ve 1858 de Kuznetsk ile Biysk arasındaki "Kuzudeyvskiy Ulus" istasyonunu kuran papaz *V. İ. Verbitskiy* zikre değer. *Verbitskiy* ilim dünyasında 1888 de neşrettiği "Slovar' altayskago i aladagskago nareçii", (Altay ve Aladağ lehçesi sözlüğü) ve 1869 da yayınladığı "Grammatika altayskago yazıka", (Altay dili grameri) adlı eserleriyle şöhret kazanmıştır. Bu gramer, *Makariy*, *Landışev*, *İl'minskiy* gibi birçok misyonerlerin iştirakiyle meydana getirilmişse de, esas faaliyet *Verbitskiy*'nin olmuştur³⁸.

§ 27. *Radloff*, misyonerlik "hizmetlerinin" samimiliğine inarak bu yolda gördüğü faaliyetlerden sitayişle bahsetmiştir. Fakat bu sahadaki çalışmaların verimsizliğine işaretle, onları acı lisanla tenkidten de çekinmemiştir. *Radloff*'un sözlerine göre Altaylılar misyonerlik teşkilâtını, kendilerine yabancı ve düşman bir müessese sayar, Hristiyanlığı kabul eden bir kimseye de, kendi halkına ihanet etmiş bir adam nazariyle bakarlar. Medeniyetin sathı bir şekilde kabulü, bazan halkın karakterine zararlı

³⁸ V. İ. Verbitskiy'nin (1827-90) makalelerini toplu bir halde şu eserde bulmak mümkündür: "Altayskie inorodtsiy, sbornik etnograf. statey i izsledovaniy alt. missionera protoiereya V. İ. Verbitskago", pod red. A. A. İvanovskago, Moskva 1893, A. A. Levenson, XIV+221 s.

bir şekilde tesir ediyor, göçebelerin rus köylüsü gibi yerleşik hayata geçtikleri yerde doğruluk ve namusluluk kaybolarak, bunun yerine derhal sarhoşluk ve dolandırıcılık gibi haller kaim oluyor (AS I, 329). Bundan başka, Altay'da medeniyetin ilerlemesi her zaman Hristiyanlığın nüfuzu ile mütenasip olarak yürümemiştir: meselâ, Lebed (Kû) boyundaki kabîleler, oraya Hristiyanlık girmeden önce ziraatle meşgul oluyor ve ağaç evlerde oturuyorlardı (1, 358). Biya civarındaki Kumandılar oldukça yüksek bir kültür seviyesine malik bulunduklarından civardaki diğer kabîlelere de müessir oluyor ve Hristiyanlık onların arasında hiçbir başarı gösteremiyordu (1, 364).

§ 28. *Radloff*, "Sibirya'dan" ("Aus Sibirien" = AS) adlı eserinin II. cildinin ilk bölümünü Altay şamanlığına tahsis etmiş, ve bu kısım sonradan ayrı bir eser olarak da yayınlanmış- tır (bk. No. 42, 1885). Papaz V, *Verbitskiy*, merasim esnasında şamanların gizli ruhların yardımına dayandığını inanarak kabul ettiği halde (Şamanlık hakkındaki makalesi 1870 te Tomsk gazetesinde çıkmıştır, bk. AS II, 19), *Radloff*'un nazarında şamanlar, ancak kendi halklarının etik fikirlerinin mümessili idiler (AS II, 56 v.d.). Bununla beraber *Radloff*'un şamanlık hakkındaki araştırmaları ancak bazı Altay kabîlelerine inhisar ederek mevzii kalmıştır. O, şamanlığın menşesine dokunmadığı gibi, bunun hayat ve kültür şartlarına tâbi olarak geçirdiği istihaleleri de araştırmamıştır.

Barthold'un işaret ettiği gibi (İzvRGO 54, 1918, s. 179 - 180), *Radloff* tarihî meselelerde bazan kendi görüşüne fazla kıymet vererek mevsuk vakalarda bile ifrata gitmiştir. Meselâ Altay'daki demirci kabîlelerden bahsederken, VI. yüzyılda yaşayan Türk'lerin demir işlemediklerini, yani bu demircilerin Türk olmayıp (AS I, 128), Uygur-Samoyed ve sonra da Yenisey-Ostyak (AS I, 99-100, 142) halkına mensup bulunduklarını iddia etmiş, Türk kahramanlarının mezarlarına dikilen balbal taşları hakkında da başka türlü fikirler ileri sürmüştür (AS II, 122). Bu fikirler, "Aus Sibirien" in 1893 teki 2. basılışında da olduğu gibi kalmıştır, halbuki Orhon yazıtlarının okunmasından sonra *Radloff* bu düşüncelerini tamamiyle değiştirmiş bulunuyordu ("Sbornik Trudov Orch. Ekspeditsii I., Vorläufiger Bericht", s. 8).

§ 29. *Radloff*'un, Türk halkları arasında İslâmiyetin rolü hakkındaki fikirleri de, değişik olmakla beraber dikkate şayandır. İslâmiyetin Kazak'lar arasındaki rolünden bahsederken: "Onları Altay'lı göçebe Türk kabîlelerinden kesin bir şekilde ayıran ve bütün yaşayış ve düşünüşleriyle daha yüksek bir kültür seviyesine çıkaran şey, Müslümanlık olmuştur... Giyiniş ve ev teşkilâtındaki oldukça büyük intizam, temizlik, muntazam ailevi mü-nasebetler ve az çok teşekkül etmiş olan ahlâki şuur, hiç şüph-

siz İslâmiyetin tesiriyle girmişlerdir” (AS I, 479) diyor. Onun fikrince bu din yalnız göçebeler için değil, şehir halkı için de çok faydalı olmuştur, meselâ, “İli Tatarları Çin ve diğer halkların nüfuzuna karşı mukavemeti İslâmiyete borçludurlar”. (AS II, 341). Diğer taraftan *Radloff* bunun aksi gibi görünen fikirler de ortaya atarak, Kazak bozkırlarında İslâmiyeti, halk edebiyatının tekâmülüne büyük bir engel sayıyor ve dinin ağır ağır sıızan zehir gibi tesir ettiğini ifade ediyor, “bunun tesiri altında halkın bir kısmı kendi benliğine yabancı bir şekil alıyor” diyor. Bu şartlar altında *Radloff*, Türkistan halklarının ilerlemesi ve “Türk halk cereyanının” desteklenmesi için İslâmî, Arap ve Fars kültürü yerine Rus Avrupa kültürünü teklif ederek: “Şu anda, bozkırdaki halk kendi ruhunu muhafaza ederken bu iş zor değildir, fakat yardım çabuk yapılmalı” diyor (AS II, 471). *Radloff*, Altay’da da bu fikirlerini müdafaa ederek Rus mektepleri açmaktansa kabîlelerin kendi milliyetlerini muhafaza etmelerine imkân verilmesini teklif etmiştir. Bu fikirler bir misyonerin ağzından çıkmış gibi geliyorsa da, *Radloff* bilhassa Kazan’daki hareketiyle bunda samimî olduğunu, “halk ruhunun ve milliyetin muhafazası” derken, bunun arkasından Rus idareci ve misyonerleri gibi “sonra Hristiyanlık ve Ruslaştırma gelecektir” diye gizli plânlar taşımadığını göstermiştir. Meselâ 1872 de Kazan mıntakası Müslüman mektepleri müfettişliğine tâyin edilince fikirlerini bir dereceye kadar tatbik sahasına koymaya imkân bulmuştur: yerli Türkler için kendi dillerinde Avrupai ilme ait umumi eserler meydana getirmek istemiş, Kazan muhitinde mühim tesiri görülen “Bilik” adlı (Nr. 26) okuma kitabını yayınlamış, Müslüman mektepleri için öğretmen yetiştirmek maksadıyla muallim mektepleri ve ilk mektepler açmıştır. Yukarda işaret edildiği gibi (§ 11), *Radloff* Kazan’da *K. Nasrî*, *Ş. Mercanî* v.b. gibi Türk şahsiyetleri tarafından desteklenmiş, diğer taraftan, muallim mekteplerinden mezun olanlar da umumiyetle Rus düşmanı olarak yetişmişlerdir.

§ 30. Acaba *Radloff* bugünü idrak etmiş olsa, Rusya bo-yunduruğu altındaki Türk ellerinde tatbik edilen işlere ne derdi? Son yıllarda Arap ve Fars tesiri hakikaten oldukça bertaraf edilmiş, fakat onun yerine *Radloff*’un istediği gibi Türklerin öz dili ve öz benliği değil de Rus dili unsurları sokularak Ruslaştırma yoluna doğru geniş adım atılmıştır.

§ 31. *Radloff*’un Türklük hakkındaki hakikî görüşü ne idi? Eserlerinde birçok tezatlarla karşılaşıldığından, bu hususta da katî bir hüküm vermek zordur. Meselâ AS’in birçok yerlerinde bitaraf bir âlim gözü ile bakarak Altaylıların bütün kusurlarını sayıp dökmektedir ki, bunların çoğu, ve hattâ hepsi de doğrudur (AS I, 305-309). Bu kusurlardan sonra onların sâf ve tabîi

meziyetlerinden bahse başladığı zaman da kendisini zaptedemiye rek: "Onların iyi meziyetleri o kadar çoktur ki, bunlardan **hangi** birini anlatayım?" demektedir (AS I, 310). Bütün bunlar meyanında *Radloff* hakikî bir Rus temsilcisi gibi düşünerek, müstemlekeci Rus köylülerinin yayılışına ve Türk kabîlelerinin ortadan kalkışına tabiî bir hâdise nazariyle de bakabiliyor (AS I, 285, 371). Onun bu gibi cümleler kullanmasına pek de şaşmama lı ve hattâ biraz da tabiî görmelidir. Çünkü onun Türklük dünyası ile karşılaşmış, Sibirya'da *Verbitskiy* ve Kazan'da *Il'minskiy* gibi şahsiyetlerin idare ettiği çarlık devrinin en koyu Hristiyanlık ve müstemlekecilik zamanına, diğer taraftan da Türkistan'ın General *Kaufmann* tarafından zaptedildiği devreye raslar. Üstelik *Radloff* da Rus hizmetinde ve bir Rus memuru idi, bu yüzden giriştiği ilmî işleri engelsiz başarabilmesi için bir taraftan bitaraf bir âlim gibi hareket ederken, diğer taraftan Rus siyasetine ayak uydurması gerekiyordu.

§ 32. *Radloff*'un Türkoloji sahasındaki esas hizmetini, Türk dillerinin türlü devrine ait dil malzemesini toplama ve yayınlaması teşkil eder. O, bu sahada Avrupa metotlarını kullanmak ve şaşılacak derecede bir gayret ve çalışkanlık göstermek suretiyle hakikî bir önder olmuştur. Fakat Türk dilleri üzerindeki çalış malar ilerledikçe, Türkolojinin muazzam genişliği de daha ziyade ortaya çıkıyordu. Bu suretle Türklüğü kültür tarihi ve edebiyatı bakımından araştıran geniş anlamdaki "Türkoloji" yanında, yavaş yavaş onun, "Türk dili bilgisi" (Türkische Sprachwissenschaft) adı altında yalnız dil (lingüistik) meseleleriyle uğraşan ayrı bir dalı meydana geldi.

§ 33. *Radloff*'un eserleri arasında bilhassa "Phonetik", 1882-93 (Nr. 36) adlı kitabıyla "Die Lautalternation und ihre Bedeutung...", 1882 (Nr. 34) ve "Zur Geschichte des türkischen Vokalsystems", 1901 (Nr. 104) adlı makaleleri lingüistik konulara tahsis edilmiştir. Fakat eski Türkçe metinler dil bakımından iyice incelenmedikçe bu gibi araştırmaların ihtiyacı tam olarak karşılamıyacağı tabiî idi. Türkolojinin hemen hemen her cephesiyle uğraşan *Radloff*, Türk dil bilgisi üzerindeki çalışmasını derinleştirmek için artık vakit de bulamıyordu.

§ 34. Bu yolda dakik bir çalışma sistemi Batı Avrupa'da, Danimarkalı *Vilhelm Thomsen*³⁹ ve Alman *Willi Bang-Kaup'un*⁴⁰

³⁹ **Wilhelm Ludvig Peter Thomsen**, 25.I.1842 de Kopenhag'da doğmuş, aynı şehirde 13.V.1927 de ölmüştür. 1887-1913 yılları arasında Kop. üniversitesinde genel dilbilgisi profesörü olarak çalışmıştır. **Thomsen**, Türkoloji alanında gösterdiği başarı kadar, indocermen ve fin-ugor dilleri sahasında da büyük bir nüfuz sahibiydi. Hayatı ve eserleri için bk.: "Festschrift für V. Thomsen", Leipzig

iştirakiyle kurulabildi. Eski Türk yazıtlarının alfabetini çözen *V. Thomsen* "Déchiffrement des Inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénissé", 1894 adlı broşüründen sonra da eski Türkçe ile geniş mikyasta uğraşarak "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées par..." MSFOu V, 1894-96 unvanı altında Orhon yazılarının tam metniyle tercümesini ve "Turcica", 1916 adlı hususi bir eser daha neşretti. *Thomsen* bu eserlerinde sık sık *Radloff*'un fikirlerine de temas etmiş ve düzelmiştir (bilhassa bk.: "Déchiffrement", s.2; "Inscriptions", 2. 217-224, *Remarques finales* ve "Turcica").

§ 35. Türk dili bilgisinin ilerlemesinde büyük hizmeti görülen *W. Bang*, gerek eski Türkçe, gerek orta zaman Türkçesi ve gerek modern lehçeler üzerinde de çalışmış ve Türk dili hayatından aldığı türlü konular üzerinde birçok etütler yazmıştır. Dikkatli ve dakik çalışmasıyla, *Radloff*'un eserlerinde birçok hataların mevcut olduğunu da ortaya koymuştur. *Bang*'ın 10 kadar makalesi eski Türk yazıtlarına tahsis edilmiş olup (UJb 1934, eserlerinin Bibliyografyası, Nrr. 23, 24, 25, 28, 30, 31, 32, 36, 56), bunlarda birçok karanlık noktaların açıklanmasına yardım etmiştir. *Radloff*'un neşrini şiddetli bir lisanla tenkid eden "Codex Comanicus" hakkındaki makaleleri, 1910-13 yıllarında basılmıştır (UJb 1934, Nrr. 38, 39, 40, 42, 43, 44, 46-50). *Radloff*'a karşı "saldırgan" bir lisanla kaleme alınan bu yazılar, Petersburg'daki zatları "rahatsız" ediyordu (bk. "Turkologische Epikrisen", 1910, s. 3.). Bu suretle Petersburg ile Berlin arasında, bir tarafta *W. Radloff*, *C. Salemann*, *W. Barthold* v.s. ve diğer tarafta da *W. Bang*, *F. W. K. Müller*, *A. v. Le Coq*, *M. Hartmann*, *J. Marquart* v.b. olmak üzere, (izlerini daha önce *W. Barthold* ile *J. Marquart* arasında gördüğümüz), senelerce süren ilmi bir düello meydana geldi⁴¹. *W. Bang* bu hücumunu, bilhassa *Rad-*

1912; *H. H. Schaefer*'in ZDMG, n.F.VI, 1927 deki makalesi; *V. Bröndal*, "L'oeuvre de Vilhelm Thomsen", Acta Philologica Scandinavica, 1927, s. 289-318.

⁴⁰ *Will Bang-Kaup*, doğumu: 1869, ölümü: 1934. Hayatı ve eserleri için *A.v.Gabain*'in UJb'deki makalesine bk.: Bd. XIV, Berlin 1934, s. 2-12.

⁴¹ Bu mesele için krş.: *J. Marquart*, "Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, mit einem Vorwort und Anhang von W. Bang", Leipzig, 1898; *V. Barthold*'un buna cevabı: "Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen", *Radloff*'un "Die alttürkischen Inschriften der Mongolei", 1899 adlı kitabına ek olarak basılmıştır; *W. Bang*'ın Komanca hakkındaki makaleleri; *C. Salemann*'ın BullAIS, 1910 daki makalesi; *M. Hartmann*'ın "Deutsche Literaturzeitung" 1911, sütun 154-156 daki tenkidi; *W. Bang*, "Alttaische Streiflichter?", 1910; *W. Bang*, "Turkologische Epikrisen", 1910 v.b.

loff'un "müdafii" *C. Salemann*'ı hedef tutarak, yeni lehçeler üzerine yazdığı makalelerinde de devam ettirdi⁴². Onun tenkidi yalnız âlim *Radloff*'a karşı değil, aynı zamanda *Radloff*'un eserlerinde *Klaproth*, *Blau*, *Vambéry*, *Kuun* v.b. gibi bilginler hakkında kullanılan "mânasız", mantıksız", "her zaman olduğu gibi hata okuyor", "saçma" gibi ağır tâbirlere karşı da yöneltilmişti. Bu münasebetle Bang: "Petersburg akademisi mensubunun ağzından çıkan bu sözler heyecanlı gözükebilir, fakat *Radloff*'un Komancadaki "başarıları" göz önünde tutularak şiş döndürüldüğü zaman, mesele rahatsızlık vermeye başlar!" (*Turkologische Epikrisen*, s. 5) veya: "Her iş, sahibini çarpar" diyor (*Alt. Strfl.* s. 1).

Bir bakımdan eğlenceli ve diğer cihetten hiç şüphesiz son derece verimli ve faydalı olan bu gibi ilmî mücadeleler, 1918 de *Radloff*'un ölümünden sonra kesildi. *Radloff*'un eserleri ne kadar hatalı ve noksan olursa olsun şurası da bir hakikattir ki, onun başarıları Türklüğü araştırma tarihinde "Radloff devri" diyebileceğimiz başlıbaşına bir devir teşkil eder. Türkoloji, bir ilim olarak bugünkü ilerlemesini, her şeyden evvel onun tarafından toplanan zengin dil malzemesine borçludur.

W. Radloff hakkında bibliyografya.

Akkaya, Şükrü, *Radloff'un hayatı ve eserleri*, Ankara 1952, 10 s. (ölümünün 115. yıldönümü dolayısıyla yazılmış, henüz basılmamış makale).

Bang, W., *Altaische Streiflichter?* Louvain, Librairie Universitaire des trois rois, 1910, (4) + 16 s.

Bang, W., *Turkologische Epikrisen*. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung 1910, 31 + (1) s.

Bang, diğer birçok yazılarında da *Radloff*'un eserlerine temas eder, bunun için eserlerinin bibliyografyasına bk.: A. von Gabain, *W. Bang-Kaup 1869-1934*, UJb XIV, Berlin 1934, s. 1-5; *Bibliographie der Arbeiten von Professor W. Bang-Kaup*, *ibid.* s. 6-12.

⁴² Bu mevzu için W. Bang'ın "Altaische Streiflichter?" ve "Türkologische Epikrisen" adlı eserlerinden başka şu makalelerine de bakılması: "Zur Geschichte der Gutturale im Osttürkischen", 1915; "Studien zur vergleichenden Grammatik der Türkssprachen", I-3, 1916.

- Bartol'd, V.V., *Pamyati V. V. Radlova 1837-1918*. İzvRG O LIV. Petrograd 1918, s. 164-189.
- Bernštam, A., Sotsial'no-ekonomičeskiy stroy orchono-eniseyskich Tyurok VI-VIII vekov, vostočno-tyurkskiy kaganat i Kirgizi. Moskva-Leningrad 1946. (Radloff için bk. İndeks).
- Bolşaya sovetская Entsiklopediya, 48, Moskva 1941, s. 81-82: Radlov.
- Brokgauz i Efron, Entsiklopedičeskiy Slovar', 51, SPb 1899, s. 92-93: Radlov.
- Enciclopedia Italiana, 28, Roma 1935, s. 731-732: Radloff.
- Gordlevskiy, V., *Meşhur Rus şarkiyatçılarından*. Radloff. Türk Derneği, Nr. 3, İstanbul 1909, s. 76-80.
- Canıbek, (Radloff şerefine Kazakça şiir). Şura mecmuası, Orenburg 1913, s. 221.
- Hartmann, M., (tenkit:) W. Bang, *Turkologische Epikrisen* 1910; *Altaische Streiflichter?* 1910. Deutsche Literaturzeitung 1911, sütun 154-156. (Radloff'un eserlerini de tenkid eder).
- Heinsius, W., *Allgemeines Bücher-Lexikon* oder alphabetisches Verzeichnis der von 1700 bis zu Ende (1894) erschienenen Bücher, welche in Deutschland und in den durch Sprache und Literatur damit verwandten Ländern gedruckt worden sind. (Begründet) von Wilhelm Heinsius. Leipzig, J. Fr. Gleditsch; (sonra:) L. Schumann; T. O. Weigel; F. A. Brockhaus; (kuruluşu:) 1812. (Radloff'un eserlerinden bir kısmını zikreder). (Devamı:)
- Hinrichs' *Katalog der im deutschen Buchhandel erschienenen Bücher*, Zeitschriften, Landkarten usw., Leipzig, J. G. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1851-1913, 13 cilt. (Radloff'un eserlerinden bir kısmını zikreder)
- Ko dnyu semidesyatiletiiya Vasiliya Vasil'eviča Radlova 5 Yanvary 1907 goda. SPb., Tipografiya İmp. Akad. Nauk, Vost. Ostr. 1907.

Bunun içinde:

- C. Salemann (K.G. Zaleman), *Trudi V.V. Radlova v chronologičeskom porjadke*. — *Radloff's Druckschriften in chronologischer Ordnung*, s. 5-25;
- L. Šternberg, B. Adler, E. Petri, E. Romanova, S. Oldenburg, Yu. Lyudvig, *Muzey Antropologii i Etnografii imperatorskoy Akademii Nauk v period 12-letnyago upravleniya V. V. Radlova 1894-1906*, s. 29-107.
- Ko dnyu 80-tiletiya akademika Vasiliya Vasil'eviča Radlova (1837-1917), stat'i... — *Hommage à W. Radloff membre de*

l'Academie des Sciences à l'occasion de son 80-me anniversaire (1837-1917), mémoires par... Leningrad 1917-1925, X+ (2)+740 s.

Kotwicz, W., *Travaux de W. Radloff relatifs à la langue mandchoue*, RO XIV, Lwow 1938, s. 103-112.

Kowalski, T., *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, eingeleitet, erläutert und mit einem karaimisch-polnisch-deutschen Glossar versehen. Krakow 1929, LXXX+311+(1) s. (Radloff hakkında: 2. 283-284).

Krims'kiy, A.E., *Tyurki, yich movi ta literaturı. Les Turcs, leurs langues et littératures*, I. Tyurks'ki movi, vıp. II. Kiyev 1930, s. 111-214. - Zbirnik istoriĉno-filolohiĉnoho viddilu Vseukrayinskoyi Akademiyi Nauk No. 105. (Radloff'un eserlerinden sık sık bahseder).

Mende, G. von, *Der nationale Kampf der Russlandtürken, ein Beitrag zur nationalen Frage in der Sovetunion*. Berlin Weidmannsche Buchhandlung 1936, VI+196 s. MSOS, Beiband 1936, VI+196 s. MSOS, Beiband zum Jhg. XXXIX. (Radloff için bk. Index, s. 189).

Munkácsi, B., *Radloff Vilmos*, Budapesti Szemle CLXXVI, 1918, s. 425-461.

Ol'denburg, S.F., *Vasil'iy Vasil'evič Radlov* 5/1 1837-1918 29/IV 12/V. İzvRAN 1918, s. 1233-1236.

Radloff, W. *Aus Sibirien*. Leipzig, T.O. Weigel 1884 (ikinci basılış: 1893) (bu eser için aşağıya bk. Nrr.: 39, 77).

Salemann, C., bk. *Ko dnyu semidesyatiletıya...*

Samoyloviĉ, A. N., *V. V. Radlov kak turkolog* (s portretom). Trudi Troitskosavsko-Kyacht. otdeleniya Priamursk. otdela RGO XV, 1912, SPb 1914, vıp. I, s. 23-33.

Samoyloviĉ, A., *Radlov kak turkolog*. Nov. Vost. No. 2, 1922, s. 707-712. (Rusya ilimler akademisinin 12.V.1919 tarihli açık toplantısında söylenen nutuk).

75-letniy yubiley dlya rojdeniya akad. V.V. Radlova, SPb, İzd. V.V. Svyatlovskogo, 1912.

Ş[irokogorov], C., *V.V. Radlov*. Uĉ. Zap. İst.-fil. Fakülteta v.g. Vladivostoke, t. 1,2, vıp. I, 1919, s. 21-24.

Şternberg, L., *İz jizni i deyatel'nosti Vasiliya Vasil'eviča Radlova* (berlinskiy, altayskiy i kazanskiy periodı). St. P., Tipografia Ministerstva putey soobşĉeniya, 1910, s. I-XXV. (*Jivaya Starina* dergisinden ayrı basım: vıp. II-III, 1909).

Thomsen, V., *Dächiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Énisséi*. Notices préliminaire par Vilh. Thomsen. Extrait

du Bulletin de l'Ac. Royale des Sc. et des Lettres de Danemark, 1893, Copenhague, Bianco Luno, 1894, (2) +15+ (1) s. (Radloff hakkında: s. 2, 6, 10, 13).

Thomsen V., *Inscriptions de l'Orkhon, déchiffrées* par Vilh. Thomsen, Professeur de philologie comparée à l'université de Copenhague. (I. L'alphabet, II. Transcription et traduction des textes), Helsingfors, Impr. de la Société de Littérature Finnoise, 1894; s. 1-45:) I. L'Alphabet, (s. 55-224:) II. Transcription et Traduction des Textes (Monuments I et II), MémSFOu V, ibid. 1896. (Radloff hakkında: Remarques finales: s. 217-224).

Thomsen, V., *Turcica*. Études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie par Vilhelm Thomsen. MSFOu XXXVII, Helsingfors 1916, 107+ (1) s.

Türkologlardan V.V. Radlof ve Vilhelm Tomsen. Türk Yurdu Nr. 6, İstanbul 1912, s. 171-177.

Vasili Radloff. Kazan lehçesinde çıkan *Çükiç* (Çekiç) mecmuasına ilâve: No. 71, Orenburg 1909.

Not: Yukarda, Radloff hakkındaki tenkidlerin ancak en mühimleri zikredilmiştir; diğer tenkidler için aşağıya, şahıs adları indeksine bakılması.

EK:

Çokayoğlu, Mustafa, *Radloff hakkında*. Yaş Türkistan, Paris-Berlin 1937, No. 94, s. 33-38.

II. W. Radloff'un eserleri

(Kronolojik sıraya göre: 1858-1930, Nrr. 1-138)

1858

1. *Über den Einfluss der Religion auf die Völker Asiens*. Dissertation, (Jena 1858?).

W. Barthold, Radloff'un doktora tezinin adını Rusçaya "O vliyanii religii na narodov Azii" şeklinde çevirmektedir (İzvRGOLIV, 1918, s. 171). Yukardaki Almanca ad, tarafımdan Ruççadan tercüme edilmiştir. Fakat Radloff'un bu eseri onun hakkında yapılan araştırmaların hiçbirinde zikredilmediği için, basılıp basılmadığını tesbit etmek mümkün olmamış, bu maksatla Jena, Berlin ve Leipzig'de yaptığım müracaatlar da (1953) neticesiz kalmıştır.

1860-63

2. *Briefe aus dem Altai*. 1-3: ErmA XX, Berlin 1860, s. 556 - 597, mit 1 Tafel; 4-5: ErmA XXI, 1862, s. 179-223; 6-7: ib. s. 641-662; 7-9: ErmA XXII, 1863, s. 1-46, mit 1 Tafel u. 1 Karte.

Tenkid: G. Helmersen, *Bemerkungen zu Herrn Radloffs Briefen aus dem Altai*. ErmA XXV, 1865, s. 515-526. Bundan başka krş. PetM 1861, s. 447; 1862, s. 196, 1863, s. 160, 193.

1863

3. *Kurzer Bericht über eine auf Kosten des Kabinetts Sr. Kaiserl. Majestät unternommene Reise in den Altai im Sommer des Jahres 1861* von Dr. Wilhelm Radloff. [Lu le 12. déc. 1862]. BullAIS V, 1863, s. 534-537=MéIR, IV, 3, 1863, s. 333-338.

Tenkid: PetM 1863, s. 235-237.

4. *Kurzer Bericht über eine im Sommer 1862 unternommene Reise in die östliche Kirgisien-Steppe*. [Lu le 28 août 1863].

BullAIS VI, 1863, s. 415-420=MéIR IV, 3, 1863, s. 368-372.

Tenkid: PetM 1864, s. 78.

5. *Observations sur les Kirghis*, par M. Radloff, professeur à l'Académie des mines à Barnaoul. JA, sixième série, II, Paris 1863, s. 309-328.

Kr. ib. I, 1863, s. 531-532; IV, 1864, s. 30; PetM 1864, s. 280. (Almancaşı için bk.: Nr. 6).

1864

6. *Beobachtungen über die Kirgisen* von Dr. W. Radloff, Lehrer an der Berg-Akademie zu Barnaul. PetM 1864, s. 163-168.

Krş. Nr. 5.

1865

7. *Bericht über eine im Sommer 1863 unternommene Reise in den östlichen Altai*. [Lu le 25 août 1864]. BullAIS VIII, 1865, s. 25-32=MéIR IV, 4, 1865, s. 453-462.
8. *Reise durch den Altai, nach dem Telezker See und dem Abakan*. ErmA XXIII, 1865, s. 1-55; 218-316.

1866

9. *Über die Formen der gebundenen Rede bei den altaischen Tataren*. Zeitschr. f. Völkerpsych. u. Sprachw. IV, 1866, s. 85-114.
10. *Das Ili-Thal im Hoch-Asien und seine Bewohner, von Dr. W. Radloff*, Professor bei der Berg-Akademie in Barnaul in West-Sibirien. PetM 1866, s. 88-97 ve 250-264.
11. *Nareçiya tyurkskich plemen jivuşçich v Yujnoy Sibiri i Dzungarskoy stepi*. I otdelenie: Obraztsı narodnoy literaturı. — *Die Sprachen der türkischen Stämme Süd-Sibiriens und der Dsungarischen Steppe*. I. Abteilung: Proben der Volksliteratur. (Diğer unvanı:)

Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskich plemen, jivuşçich v Yujnoy Sibiri o Dzungarskoy stepi, sobranı V. V. Radlovım. Çast 1: Podnareçiya Altaya: Altaytsev, Teleutov, Çernovıch i Lebedinskich tatar, Şortsev i Sayantsev. — *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens*,

gesammelt und übersetzt von Dr. W. Radloff. I. Teil: Die Dialecte des eigentlichen Altai: der Altaier, Teleuten, Lebed-Tataren, Schoren und Sojonen, [Text. Impr. 15.IV. 1866]. SPb., Ak. 1866, XXIV (Predislovie. Vorwort) +I+420 s. 8°.

II:1868 (Nr. 14); III:1870 (Nr.18); IV:1872 (Nr. 24); V:1885 (Nr. 43); VI:1886 (Nr. 49); VII:1896 (Nr. 88); VIII:1899 (Nr. 100); IX:1907 (Nr. 113); X:1904 (Nr. 107).

12. (Aynı şekilde, yalnız Almanca unvanla) *Übersetzung*. [Impr. 15.VI.1866]. St.-P., Ak. 1866, XVI (A. Schiefner'in önsözü, 25.V/6.VI.1866)+I+434 s. 8°.

II:1868 (Nr. 14); III:1870 (Nr. 18); IV:1872 (Nr. 24); V:1885 (Nr. 50); VII ve VIII in tercümeleri çıkmamıştır; IX:1907 (Rusça; Nr. 114); X:1904 (Rusça; Nr. 108).

Tenkid (metin ve tercüme için): Rho Kö(hler), Lit. Centralblatt 1867, s. 634-636. — F. Liebrecht, Gött. Gel. Anz. 1868, s. 105-117. — (Verbitskiy), Tomskiya Gub. Vedomosti, Nr. 18-20, 22, 23. - Mejov Lit. 1874, Nr. 4813. - W. Bang, Altaische Streiflichter, Louvain 1910, 16 s. (I. ve VI. ciltler üzerine).

Bu cilde ek: *Alfavitny ukazatel' sobstvennich imen vstreçayuşchimsya v pervom tome Obraztsov narodnoy literatury tyurkskikh plemen sobrannich V.V. Radlovim. Sostavil N.F. Katanov*. [Predstavl. 22 sent. 1887 g.]. SPb., Ak. 1888, I+34+1 s. 8°.

1867

13. *Die Bergnomaden des Altai*, von Dr. W. Radloff zu Barnaul am Obi. Globus XI, 1867; I: s. 248-250; II: s. 276-279.

1868

14. *Nareçiya...* (v.b.) I otd. ç. II.=*Obraztsı...* (v.b.) Çast II. Podnareçiya Abakanskiya (Sagayskoye, Koybalskoe, Kaçinskoe), Kızilskoe i Çulmskoe (Küärik). — *Die Sprachen...* (v. b.) I. Abt. II.Th.=*Proben...* (v.b.) II. Teil. Die Abakan - Dialecte (der Sagaische, Koibalische, Katschinzische), der Kysyl-Dialect und der Tscholym - Dialect (Küärik). [Text. Impr. 23.I.1868]. SPb., Ak. 1868, XXI (Predislovie. Vorwort)+712 s. 8°.

Krş. Nrr. 11, 18, 24, 43, 49, 88, 100, 107, 113.

15. (Yukardaki gibi, yalnız Almanca unvanla) *Übersetzung*. II. Theil. [Impr. 23.I.1868]. St.-P., Ak. 1868, XXII (A. Schiefner'in önsözü, 12/24.III.1868)+I+720+1 s. 8°.

Krş. Nrr. 12, 19, 25, 44, 50, 108, 114.

Tenkid (metin ve tercüme için): Rho Kö(hler), Lit. Centralblatt 1869, s. 73-74. — F. Liebecht, Gött. Gel. Anz., s. 1653-1663. — I. ve II. cilt üzerine: B. Jülg, ZDMG XXIII, 1869, s. 321-326. — S. E. Malov i F.A. Fiel'strup, *K izučeniyu turetskich abakanskich nareçiy*, ZapKV II, r, Leningrad 1928, s. 289-304.

Bu cilde ek: *Alfavitny ukazatel' sobstvennich imen vstreçayuşichsya vo vtorom tome Obraztsov narodnoy literatury...*, Sostavil N.F. Katanov. [Predstavl. 22. sent. 1887 g.]. SPb., Ak. 1888, IV+84 s. 8°.

16. (Pis'ma g. Radlova v Geografičeskoe Obščestvo vo vremya poezdki v Turkestanskiy kray). İzvRGO VI, 1868, otd. II, s. 324-327.

Krş. ibid. otd. I, s. 24.

1870

17. *Kratkiy otčet o poezdke v Semireçinskuyu oblast' i Issık-kul letom 1869 goda*. İzvRGO VI, 1870, s. 96-100.

Krş. ibid. V, 1869, s. 316; Otčet RGO za 1870 g., s. 27.

18. *Nareçiya...* (v.b.) I otd. Ç.III.=*Obraztsı...* (v.b.) Çast III. Kirgizskoe nareçie. — *Die Sprachen...* (v.b.) I.Abt. II.Th. =*Proben...* (v.b.) III. Theil. Kirgisische Mundarten. [Text. Impr. III.1870]. SPb., Ak. 1870, XXVI (Predislovoe) + 776 s. 8°.

Krş. Nrr. 11, 14, 24, 43, 49, 88, 100, 107, 113.

19. (Yukardaki gibi, yalnız Almanca unvanla) *Übersetzung*. III. Theil. [Impr. III. 1870]. St.-P., Ak. 1870, XXVII + 856 s. 8°.

Krş. Nrr. 12, 15, 25, 44, 50, 108, 114.

Tenkid: Rho Kö(hler); Lit. Centralblatt 1870, s. 1397-9. — Abdülkadir İnan, *Radloff'un Proben'leri üzerine bazı düzeltmeler*, DTCFD II, 3, 1944, s. 488-490.

1871

20. Torgoviya snoşeniya Rossii s zapadnoy Mongoliiyey i ich bu-
duşçnost'. ["Barnaul, noyabrya 1870 g."]. ZapRGO po
otdeleniye statistiki II, 1871, s. 593-637.
21. Das Mittlere Serafschanthal. Ztsch. d. Ges.f.Erd.Berlin VI,
1871, s. 401-439; 497-526.
- Ruşçası için bk. Nr. 88. Tenkid: PetM 1872, s. 235.

1872

22. *Skizzen aus Sibirien*. Kölnische Zeitung 1872, Januar 18 ve
30.
- Ruşçası için bk. Nr. 29.
- Tenkid: PetM 1872, s. 235.
23. *Uçebnik nemetskago yazıka po metode Luv'ye, elementarnıy
kurs*. Godı pervıy i vtoroy. SPb. 1872, 8°. (5000 nüsha).
- Buna ek: Ukazaniya dlya učitelya pri upotreblenii etago uçeb-
nika. Krş. Mejov, Russk. İstor. Bibliogr. VI, n°64. 998.
24. *Nareçiya...* (v.b.) I otd. ç. IV.= *Obraztsı...* (v.b.) Çast IV.
Nareciya Barabintsev, Tarskich, Tobol'skich i Tyumenskich
Tatar. — *Die Sprachen...* (v.b.) I.Abt. IV.Th.=*Proben...*
(v.b.) IV. Theil. Die Mundarten der Barabiner, Taraer, To-
boler und Tümenischer Tataren. [Text. Impr. III. 1872].
SPb., Ak. 1872, XV (Predislovie) +I+411 s. 8°.
- Krş. Nrr. 11, 14, 18, 43, 49, 88, 100, 107, 113.
25. (Yukardaki gibi, yalnız Almanca unvanla) *Übersetzung*.
IV.Theil. [Impr. III. 1872.] St.-P., Ak. 1872, XVI (Vor-
wort) +I+512 s. 8°.
- Krş. Nrr. 12, 15, 19, 44, 50, 108, 114.

Tenkid: A. Pavet de Courteille, JA IV, 1874, s. 259-295. —
N.N. Vakulovskiy, Russkiy Mir 1872, s. 326. — M. B., Mag. f.
d. Lit. d. Auslandes LXXXI, 1872, s. 528-9. — (I. ve IV. cilt-
ler üzerine:) F. Liebrecht, *Translations from the popular li-
teratur of the Turkish races in Siberia and the Steppes*, Aca-
demy III, 1872, s. 421-423. — (IV. cilt ile sözlük üzerine:) W.
Bang, *Turkologische Epikrisen*, Heidelberg 1910, 31 s.

26. بلیک ، بالالار اوقور اوچون چیغارلغان کتاب — قزان اونیسور ستیت تیپوغرافیا. [Impr. Kazan 31.V.1872]. . سنده باصلدی ۶ ۱۸۷۳ ، ۱۳۲ صحیفه .
Tenkid: İl'minskiy, JMNP, ç.167, Nr. 6, 1873, s. 370-4. —
V. Smirnov, ibid., ç. 189, Nr. 1, s. 1-25. Krş. Mejov, Russk
İstor. Bibliogr. IV, n°44.692.

1873

27. *Grammatika russkago yazıka*, sostavlenneya dlya Tatar vos-
toçnoy Rossii. Ç.1, Kazan 1873, 8°.
28. *Nachrichten über den Aufstand in der Iliproviz in den Jah-
ren 1863-1866*. Russ. Revue II, 1873, s. 209-230.

1874

29. *Oçerki Sibiri*. Novoe Vremya Nr. 2. 1874.
Krş. Mejov, Literatura russkoy geogr... za 1876 g. IV, 2, Nr.
516. Almancası için bk. Nr. 22.

1877

30. (Tenkid:) *Şihab ed-Din Mercanî, Galalet ez-Zaman fi tarih
Bulgar ve Kazan*. IV. Arkeoloji Kongresi raporları, Kazan
1877, Nr. 9, s. 157.
(Krş. G.v. Mende, *Der nationale Kampf...* s. 37).
31. (Tanıtma:) *Şihab ed-Din Mercanî, Galalet ez-Zaman fi ta-
rih Bulgar ve Kazan*. IV. Arkeoloji Kongresi zabıtları I,
Kazan 1877; Rusça: s. 40-50 ,Türkçe: s. 50-58.
(Krş. G.v. Mende, *Der nationale Kampf...* 37).

1878

32. *Analiz bolgarskich çislitel'nuch imen*. ["Barnaul, 10.11.
1867"]. Aşağıdaki eserin 138-146. sayfalarında:

A. Kunik i Baron V. Rozen, *İzvestiya al-Bekri i drugich
avtorov o Rusi i Slavyanach*. Ç. I, SPb., 1878, 8°. ZapıAN
XXXII, ek Nr. 2.

1880

33. *Srednyaya Zerafşanskaya dolina*. ["V kontse 1868 g."].
ZapRGO po otdeleniyu etnografii VI, 1880, s. 1-92. (Mit
einer Karte).
Almancası için bk. Nr. 21.

1882

34. *Die Lautalternation und ihre Bedeutung für die Sprachentwicklung*, belegt durch Reispiele aus den Türksprachen.

Aşağıdaki eserin 54-70. sayfalarında:

Verhandlungen des V-ten internationalen Orientalisten - Congresses gehalten zu Berlin im Sept. 1881, II, 2, Berlin 1882, IV, Ostasiat. Sektion.

Tenkid: W. Bang, *Turkologische Epikrisen*, Heidelberg 1910, s. 5.

35. *Die alten Gräber in Sibirien*. [Vortrag: 17.V.1882]. Ztsch. f. Ethnol. XIV, Berlin 1882, s. 430-432.

1882-1883

36. *Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen*. I. Theil: *Phonetik der nördlichen Türksprachen*. Leipzig, T. O. Weigel's Verlag, 1882 (dış kapakta 1883), XL+318 s.

(Önce şu şekilde iki kitap halinde çıkmıştır:)

1. Heft: *Vocale*, Leipzig 1882, s. XX+99.

Anderes Heft: *Consonanten*, Leipzig 1883, s. XXI-XLV+101-318.

Tenkid: V. Smirnov, JMNP, ç. 236, otd. II, s. 76-106. - Techmer, IntZtsch I, s. 481-4. — W. Bang, *Turkologische Epiksisen*, 20 f, 24, 29; *Altäische Streiflichter?* birçok yerde.

Radloff'un *Phonetik*'ine dayanılarak yazılan eserlerden: P. M. Melioranskiy, *Turetskie nareçiya i literaturı*, Ents. Slovar' Brokgauz i Efron (1. basılış) = *Phonetik* s. 280-291. — R. Rahmeti Arat, *Türk şivelerinin tasnifi*, TM X, İstanbul 1953, s. 59-139; (s. 74-87 = *Phonetik* II. s. 280-293).

Krş. Nrr. 37, 57.

Mifologia i mirosozertsanie jiteley Altaya. 1882-1883.

Krş. Nr. 186.

1883

37. *Ethnographische Übersicht der Türkstämme Sibiriens und der Mongolei*. Leipzig 1883, 29 s. 8°. (*Vergleichende Grammatik der nördl. Türksprachen* adlı eserden ayrı basımdır: = s. XXI-XL, bk. Nr. 36).

Tenkid: Ed. Sachau, *Verhdl.d.Ves.f.Erkunde* Berlin, XI, 1884, s. 61-64. — Virchow, *Zsch. für Ethnol.* XVI, 1884, s.

101. — Tijdschr. v.h. Nederl. Aardrijksk. Gen., ser. 2 d. I, Versl. s. 228 f. — PetM 1883, s. 461.

Rusça tercümesi için bk. Nr. 57.

1884

38. *Lesen und Lesenlernen*. IntZtsch 1, 2, 1884, s. 355-376.
39. *Aus Sibirien*. Lose Blätter aus dem Tagebuche eines reisenden Linguisten von Dr. Wilhelm Radloff. Erster Band mit farbigem Titelbilde und 15 Illustrationstafeln; anderer Band mit einer Karte und 16 Illustrationstafeln, Leipzig, T. O. Weigel 1884, VI+536 ve IV+488 s. 8°. (İkinci basılış: 1893, bk. Nr. 77).

Buna dayanılarak yazılan eserlerden: *Ein Handelsbild aus Mittelasien*, Ausland, 1885, s. 241-244; 266-269. — *Hochzeitsbräuche im Altai*, Globus XLVII, 1885, s. 301-302. — R. N. Cust, *The languages spoken in the Zarafshan valley in Russian Turkestan*, JRAS ns. XX, 1888, s. 413-418. — K. Budde, *Erläuterungen zum alten Testament aus dem Leben der Türkvölker*, nach W. Radloff mitgeteilt, ZDPV XVIII, 1895, s. 91-99.

Tenkid: Kirchhoff, PetM Nr. 134, 1885, s. 148-149. — W. Tomaschek, Deutsche Lit. Ztg. VI, 1885, s. 687-8. — Proc. R. Geogr. Soc. ns. VII, 1885, s. 196. — Ausland, 1885, s. 360. Radloff'un 1884 ten önce basılan birçok makaleleri AS. de toplandığı gibi, bu tarihten sonra basılan bazı yazıları da bu esere dayanmaktadır, krş. Nrr. 2, 3, 4, 7, 8, 10, 13, 16, 17, 20, 21, 22, 29, 33, 35, 61, 69, 82, 86, 106.

40. *O yazıke Kumanov po povodu izdaniya Kumanskago slovar-ya* (çitano 13 sent. 1883 g.). MémAIS XLVIII, No. 4, 1884, s. 1-53. 8°.

Krş. Nrr. 41, 45, 54.

Drevnie aborigeni Sibiri. Jivopisnaya Rossiya, 1884.

Krş. Nr. 137.

1884-1885

41. *Zur Sprache der Komanen*. IntZsch I, 1884, s. 377-382; II, 1885, s. 13-42.

Krş. Nrr. 40, 45, 54.

42. *Das Schamanenthum und sein Kultus*, eine Untersuchung von Dr. W. Radloff. Leipzig, T.O.Weigel 1885, 67 s.

(Aus Sibirien. Lose Blätter aus dem Tagebuche eines reisenden Linguisten, II, 1884 adlı eserden ayırbaşımıdır = s. 1-67; krş. Nrr. 39, 77).

43. *Nareçiya severnich tyurkskich plemen. I otdelenie. Obraztsi narodnoy literaturi. Çast V. — Die Sprachen der nördlichen türkischen Stämme. I. Abteilung. Proben der Volksliteratur. V. Theil. (Diğer unvanı:)*

Obraztsi narodnoy literaturi severnich tyurkskich plemen, sobranı V.V. Radlovim. Çast V: Nareçie Dikokamen-nich Kirgizov. — Proben der Vilksliteratur der nördlichen türkischen Stämme, gesammelt und übersetzt von Dr. W. Radloff. V. Theil: Dialect der Kara-Kirgisen. [Text. Impr. XII. 1885]. SPb., Ak. 1885, V+XXVI (Predislovie)+599 s. 8°.

Krş. Nrr. 11, 14, 18, 24, 49, 88, 100, 107, 113.

44. (Yukardaki gibi, yalnız Almanca unvanla) *Übersetzung. [Impr. XII. 1885]. St.-P., Ak. 1885, V+XXVIII (Vorwort)+603 s. 8°.*

Krş. Nrr. 12, 15, 19, 25, 50, 108, 114.

Tenkid: V. R(ozen), ZapVO I, 1887, s. 230-236. — Pavet de Courteille, JA X, 1887, s. 350-362. — Techmer, IntZsch III, 1887, s. 365. — E. Kuhn, Lit. - Bl. f. Or. Phil. III, 1885-87, s.*113.*116. — Barbier de Meynard, Comptes rendus de l'Acad. des inscr. XV, 1887, s. 318 f.

1886 .

45. *Bericht über die Ausgabe des Sprachmaterials des Codex Comanicus. [Lu le 25.II/9.III.1886]. BullAIS XXX, 1886, s. 121-124=MéIA IX, 2, 1886, s. 87-92.*

Krş. Nrr. 40, 41, 54.

46. *Vorbemerkung.*

(Aşağıdaki eserin 138-140 = 97-99. sayfalarında:)

Castrén's Koibalisch-Deutsches Wörtrverzeichnis und Sprachproben des koibalischen Dialectes. Neu transcribiert von N. Katanoff. [Lu le 11/23.III.1886]. BullAIS XXXI, 1886, s. 138-213 = MéIA IX, 2, 1886, s. 97-209.

47. *Bericht über die kurdischen Sprachsammlungen des Prof. Albert Socin. [Lu le 1/13.IV.1886]. BullAIS XXX, 1886, s. 523-525=MéIA IX, 2, 1886, s. 93-96.*

Krş.: Eug. Prym und Alb. Socin, **Kurdische Sammlungen**, Abt. I, II. a) Die Texte b) Übersetzung. St. - P., Ak. 1887, 90 s. 8°.

48. *Beiträge und Bemerkungen.*

(Aşağıdaki eserin 5. ve 19. sayfalarında:)

Syrische Grabinschriften aus Semiretschie, herausgegeben und erklärt von D. Chwolson. Mit einer Tafel. [Lu le 1.IV. 1886]. MémAIS 7.sér., XXXIV, Nr. 4, 1886, 1-30 s. 4°.

Krş.: D. Chvol'son, **Predvaritel'niya zametki o naydannich v Semireçinskoy oblasti siriyskich nadgrobnich nadpisyach.** ZapVO I, 1886, s. 84-109.

Bk. Nr. 56, 66.

49. *Nareçiya...* (v.b.) I otd. ç. VI.=*Obraztsu...* (v.b.) Çast VI. Nareçie Tarançey. — *Die Sprachen...* (v.b.) I. Abt. VI.Th. =*Proben...* (v.b.) VI. Theil. Dialect der Tarantschi. [Text. Impr. XII. 1886]. Spb., Ak. 1886, III+VI (Predislovie) +II+211 s. 8°.

Krş. Nrr. 11,14,18,24,43,88,100,107,113.

50. (Yukardaki gibi, yalnız Almanca unvanla) *Übersetzung.* [Impr. XII. 1885]. St. - P., Ak., Ak. 1886, III+VI (Vorrede)+II=272 s. 8°.

Krş. Nrr. 12,15,19,25,44,108,114.

Tenkid: Techmer, IntZsch IV, 1889, s. 291-292. — (V. ve VI. ciltler üzerine:) W. Sch(ott), Deutsche Lit. - Ztg. 1887, s. 704-705. — (I. ve VI. ciltler üzerine:) W. Bang, **Altäische Streiflichter?** Louvain 1910. — W. Bang, **Zur Geschichte der Gutturale im Osttürkischen**, 1915. — **Osttürkische Dialektstudien** von W. Bang und J. Marquart. Berlin, Weidmannsche Buchhndlg. 1914, Abh. der Königl. Ges.d.Wiss. zu Göttingen, phil. hist. Klasse n.F. XIII, 1, 276 s.+X Tafeln (Proben VI hakkında: s. 1).

1887

51. *Vorläufiger Bericht über eine wissenschaftliche Reise in die Krym im Jahre 1886.* [Lu le 3/15.III.1887]. BullAIS XXXI, 1887, s. 544-500=MéIA IX, 3, 1887, s. 261-270.
52. *Bericht über zwei von N. Katanoff eingereichte Beiträge zur Erforschung des Sagai-Dialectes* von W. Radloff. [Lu le 3/15.III.1887]. BullAIS XXXI, 1887, s. 550-554=MéIA IX, 3, 1887, s. 271-275.

Şu eserler hakkındadır: N. Katanoff, *Die aus dem Russischen entlöhnten Fremdwörter des Sagai-Dialectes*. BullAIS XXXII, 1887, s. 25-49 = MéIA IX, 3, s. 277-312. — (yine aynı müellifin:) *Verzeichnis der sagaischen Namen der Flüsse, Dörfer, Städte und Stämme*, welche die Unterthanen des Stepengerichts der vereinigten Stämme (an der Mündung des Asks) bilden. ib. s. 49-53 = ib. 313-319.

53. *Otzw o rukopisi N. P. Pripuzova* "Svedeniya dlya izuçeniya etnografii Yakutskago okruga, sobrannye po programme Imp. Russk. Geogr. Obşçestva". İzvRGO XXIII, 1887 (1888), s. 767-769.

54. *Das türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus*. Manuscript der Bibliothek der Marcus-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun (Budapest 1880), von Dr. W. Radloff. [Lu le 25 févr. 1886]. St.-P., Ak. 1887, 132 s. MéMAIS 7. sér., XXXV, No. 6.

Krş.: *Codex Cumanicus*. Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Primum ex integro edidit prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit Comes Géza Kuun, Acad. Sc. Hung. Sodalis. Budapestini, Editio scient. Academiae Hung., 1880, CXXXIV+305 s.

Tenkid: W. Bang, Komanca üzerine yazdığı makalelerinde Radloff'un neşrine sık sık temas eder, bunun için eserlerinin bibliyografyasına bk.: UJb 1934, s. 6-12, Nrr. 38,40,42,43, 44,46,47,48,49,50.

1888

55. *Bericht über eine Reise zu den Karaimen der westlichen Gouvernements*. [Lu le 18/30.VIII.1887]. BullAIS XXXII, 1888=MéIA IX, 1888, s. 403-416.
56. *Der Bericht des Herrn Chwolson über die in dem Gebiete von Semiretschie aufgefundenen syrischen Grabinschriften*. [Lu le 8/20.III.1888]. BullAIS XXXII, 1888, s. 464-465 = MéIA IX, 4, 1888, s. 595-597.

Bk. Nr. 48, 66.

57. *Etnografiçeskiy obzor tyurkskich plemen Yujnoy Sibiri i Djungarii*. Perevod s nemetskago, Tomsk 1888.

Krş. Nr. 37 ve PetM 1883, s. 461.

58. *V Istoriko - Filologičeskoe Otdelenie* (Zapiska ob obščeling-vistiğeskoy azbuke, sostavlennoy, po obraztsu osetinskoy azbuki Akad. A. Şegrena, na osnovanii russkich bukv. Podpisali) V. Radlov, V. Vasil'ev, K. Zaleman. [Impr. III. 1888]. 39+(37) s. 4°.

59. *Yahki Toktamişa i Temir-Kutluga*. [Çit. v zased. I.XII. 1887 g.]. ZapVO III, vip. 1-2, 1888, s. 1-40. 1 tablo. (Faksimile yarlıka Temir-Kutluga chranyaşçegosya v Venskoy pridvornoy biblioteke].

Krş.: Abdullah oğ. Hasan, **Temir Kutluğ yarlığı**. TM III - İstanbul 1935, s. 207-219-4 levha. — A. N. Kurat, **Topkapı Sarayı müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitkiler**. İstanbul 1940, Ankara DTCF yayınları, tarih serisi 1, XVIII+212+2 s. (Temir Kutluğ yarlığı: s. 147-149). — F. Köprülü, **İslâm Ansiklopedisi** III, İstanbul 1945, s. 275. (**Çağatay edebiyatı** maddesinde: s. 270-323). — W. Kotwicz, RO XVI, 1953, s. 374.

60. (Tenkid:) *V. Verbitskiy, Slovar' Altayskago i Aladakskago nareçii tyurkskago yazıka*. İzd. Pravoslavn. missionersk. obşçestva, Kazan 1884, IV+494 s. 8°.: ZapVO III, 1888, s. 138-141.

61. *Sibirskiya drevnosti*. Tom I-y, vıpusk 1-y, s kartoyu, 6 tablitsmai i 22 politipajami. SPb 1888, MAR Nr. 3, (III)+IV IV+40+19 s.+1-VI levha.

Krş.: Nr. 69 (1,2), Nr. 82 (1,3), No. 106 (II,1) ve Nr. 89.

Tenkid: S-y-z, Internat. Archiv f. Ethnogr. II, 1889, s. 239-240.

62. *Predlojenie o komandirovke N.I.Katanova*, İzvRGO XXIV, s. 422, 468-469.

Opyt slovaryä... — Versuch eines Wörterbuches... 1. fasikül 1888, bk. Nr. 81.

1889

63. *Razbor nadpisey nadgrobnich kamney, naydennich v 1866 godu vnuti tekii Şach Ali Chana v Kasimove*, (s 2 tablitsami). MémAIS LXXI, 1, 1889, s. 1-8.

1889-1890

64. *Bericht über die abhandlung des herrn Nik. Anderson* "Wandlungen der anlautenden dentalen spirans im ostja-

kischen, ein beitrage zur ugrofinnischen lautlehre". Von W. Radloff und C. Salemann. [Lu le 18/30.IV.1889]. BullAIS n.s. I (XXXIII, 1889). s. 197-199=Méla X,1, 1890, s. 1-3.

Bu makale 1893 te MémAIS 7-e sér. XL, Nr. 2 altında da çıkmıştır, krş.: Nr. 80.

65. *Über alttürkische Dialecte. Die seldschukischen Verse im Rebâb-Nâmeh.* [Lu le 22. VIII. 1889]. BullAIS n.s. I (XXXIII, 1889), s. 291-351=Méla X, 1, 1890, s. 17-77.

Krş.: **Noch einmal die seldschukischen Verse.** Von C. Salemann. BullAIS II (XXXIV), s. 293-325 = Méla X, 2, 1892, s. 173-245. — M. Mansuroğlu, **Anadoluda Türk yazı dilinin başlama ve gelişmesi.** İst., Ün., Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Dergisi IV, 3, 1951, s. 215-229 (Radloff hakkında: s. 218).

1890

66. *Das türkische Sprachmaterial der in Gebiete von Semirjetschie aufgefundenen syrischen Grabinschriften.*

Aşağıdaki eserin 138-157. sayfalarında:

Syrisch-nestorianische Grabinschriften aus Semirjetschie, hgg.u. erkl. von D. Chwolson. [Lu le 8.III.1888]. St. - P. 1890, MémAIS 7-e sér. XXXVII, Nr. 8. [Impr. V. 1890].

Krş.: (P. v. Küge) -lg- (en), St.-P. Ztg. Nr. 196, 15/27. VII.1890.

Bk. Nrr. 48, 56.

Buch Hiob. Petersburg 1890?

Krş. Nr. 138.

67. *Kudatku Bilik.* Facsimile der uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien. Im Auftrage der K. Ak. d. W. herausgegeben von Dr. W. Radloff. St.-P. 1890. [Impr. V. 1890]. (Diğer unvanı:)

Kudatku Bilik. Faksimile uygurskoy rukopisi imp. i kor. pridvornoy biblioteki v Vene. İzdannıy po poruçeniyu İ. S. - Peterburgskoy Akademi Nauk. SPb. 1890, (III) + XIII+200+(1) s. Photographie und Druck von C. Angerer u. Göschl, Wien.

Metin: 1891, Nr. 68; metin ve tercüme: 1900, Nr. 103 ve 1910, Nr. 124. Bundan başka krş. Nrr. 78, 93, 94, 95.

Opit slovaryya... Versuch eines Wörterbuches... 4. fasikül 1890, bk. No. 81.

1891

68. *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bäläsagun*. Theil I. Der Text in Transcription herausgegeben von Dr. W. Radloff. [Impr. IV.1891]. St.-P., Ak. 1891, (1) + XCIII+252 s. 4°. 3 Levha ile: s. LVII (Titel der Uigurenchane), s. LXXXV (Eine uigurische Inschrift aus Karakorum), s. LXXXVI (Tabula scripturae Uiguricae, Mongolicae, Mandschuricae del ab J. Euting).

Facsimile: 1890, Nr. 67; metin ve tercüme: 1900, Nr. 103 ve 1910, Nr. 124. Bundan başka krş. 78, 93, 94, 95.

Bu yolda daha sonra yapılan yayınların önemlileri: P. Wittek, *Türkentum und Islam I*, Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol., Bd. 59, 1928, s. 489-525 (Radloff'un önsözünden s. LI - LVI hakkında: s. 496-498). — *Kutadgu Bilig*, tıpkı basım I. Viyana nüshası, İstanbul 1942, Ankara TDK, 144+200 s. (s. 141-142: KB'e dair bibliyografya); II. *Fergana nüshası*, aynı yer, 24-447 s.; III. *Mısır nüshası*, aynı yer 1943, 14-392 s. — R. Arat, *Kutadgu Bilig*, I metin, İstanbul 1947, (Ankara) TDK, LI+656 s. — S.E. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti*, teksti i issledovaniya, Moskva-Leningrad, 1951.

69. *Sibirskiya drevnosti*. Tom I-y, vip. 2-y, s. 8 tablitsami i 30 politipajami. SPb 1891, MAR Nr. 5, (III)+41-80+21-52 s., VII-XIV levha.

Krş.: Nr. 61 (I, 1), Nr. 82 (I, 3), Nr. 106 (II, 1) ve Nr. 39.

Buna dayanılarak yazılan haber: *Sibirische Alterthümer* (Tafel I-III). Deutsche Bearbeitung von Dr. Cohn, des russ. Textes des Hrn W. Radloff in St. Petersburg über sibirische Alterthümer, und zwar über 3 ersten Tafeln des "Materials zur Archéologie Russland's", Bd. I, Lieferung I und II. Verhandl. der Berl. Ges. f. Anthr., Ethn. u. Urg. XXVI, 1894, s. 149-160; *Sibirische Alterthümer* (Tafel IV-VI). Referat des Hrn Cohn über das Werk des Hrn W. Radloff. (Lieferung II, Tafel VII-XIV) (aynı dergide:) XXVII, 1895, s. 248-267.

70. *Tituli i imena uygurskich Chanov*. ZapVO V, 1891, s. 265-270.

1892

71. *Eine neue Methode zur Herstellung von Abklatschen von Steininschriften*. [Lu le 18.II.1892]. BullAIS, nouv. sér.III.

(XXXV), 1892-94, s. 153-166=Méla X, 2, 1892, s. 257-270.

Almancası için bk.: Nr. 79.

72. *Über eine neu aufgefundenen uigurische Inschrift.* [Lu le 15.IV.1892]. BullAIS, nouv. sér.III. (XXXV), 1892, s. 327-329=Méla X, 2, 1892, s. 387-389.
73. *Predvaritel'nyy otčet o rezul'tatach snaryajennoy s visočayşago soizvoleniya Imperatorskoyu Akademieyu Nauk ekspeditsii dlya archeologičeskago izsledovaniya basseyna reki Orchona.* S priloeniyami. STOE I, SPb., Ak. 1892. [Impr. VIII. 1892]. (III)+113 s. 8°.

İçindekiler (Soderjanie:) V.V. Radlov, *Predvaritel'nyy otčet*, s. 1-12. Ekler (priloeniya:) I. Pis'mo D.A. Klementsya, s. 13-23; II.S.M. Dudin, *Predvaritel'nyy otčet poezdki iz Erdeni-Tszo v Kyachtu*, s. 21-27; III.N.M. Yadrintsev, *Predvaritel'nyy otčet ob izsledovaniyach po r. Tole, Orchonu i v yujnom Changae*, s. 27-40; IV. N.P. Levin, *Predvaritel'nyy otčet*, s. 41-50; V. N.M. Yadrintsev, *Otčet ekspeditsii na Orchon, soverşennoy v 1889 g.*, s. 51-118.

Almancası için bk. Nr. 74.

74. *Vorläufiger Bericht über die Resultate der mit allerhöchster Genehmigung von der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften ausgerüsteten Expedition zur archäologischen Erforschung des Orchon-Beckens.* Aus dem Russischen übersetzt von O. Haller. (Lu le 29.IV.1892]. BullAIS nouv. sér. III (XXXV), 1892, s. 353-398=Méla X, 2, 1892, s. 392-436.

Radloff'un raporu ile ilk 4 eki içine alır; Rusçası için bk. Nr. 73. Aşağıdaki özet bu eserden çıkarılmıştır: *Radloffs Untersuchung des Orchon-Beckens.* Globus, LXIV, 5, Braunschweig 1893, s. 69-72.

Tenkid: Heger, Mitteil. d. anthrop. Ges. in Wien XXII, 1892, s. 222-224 (Radloff atlasının 1. kitabından da bahseder, krş. Nr. 75)

STOE'nin diğer ciltleri: (I. = Nr. 73). II. D.A.Klementz, *Archeologičeskii dnevnik poezdki v srednyuyu Mongoliyu v 1891 g.*, 1895. — III. V.P.Vasil'ev, *Kitayskie nadpisi na orchonskich pamyatnikach*, 1897. — (IV. = Nr. 90). - V. N. M. Yadrintsev, *Otčet i dnevnik o puteşestvii po Orchonu i v Yujniy Changai ve 1891 g.*, 1897. — VI. Ed. Chavannes, *Documents sur les tou-kiue (turcs) occidentaux*, 1903.

75. *Atlas drevnostey Mongolii*, izdanniy po poruçeniyu İmperatorskoy Akademii Nauk V.V. Radlovım. *Trudi Orchonskoy Ekspeditsii*, vıp. I, SPb. 1892, (1)+(1)+(12) s. (Diğer unvanı:)

Atlas der Alterthümer der Mongolei, im Auftrage der kais. Akad. der Wiss. herausgegeben von Dr. W. Radloff. [Lfg. I. Imp.V.1892]. St. - P. 1892, (VII) s. + 64 levha: I-V, VII-XXVI, XXVIII-XXXV, XXXVII-LII, LIV-LX, LXIV-LXX.

Tenkid: K. Grotenfeld, Valvoja (Helsingfors), 1892, s. 631 - 638. — Archeol. İzvestiya i zametki izd. İ. Mosk. Arch. Obşç. I, 1893, s. 131-133.

Diğer ciltleri: II: Nr. 76, III: Nr. 89, IV: Nr. 101.

Opt slovarya... Versuch eines Wörterbuches... 5. fasikül, 1892,

Bk. Nr. 81.

1893

76. *Trudi Orchonskoy Ekspeditsii. Atlas drevnostey Mongolii...* vıp. II, (Diğer unvanı:)

Arbeiten der Orchon-Expedition. Atlas der Alterthümer der Mongolei, zweite Lieferung. Tafeln: VI, XXVII, XXXVI, LIII, LXI, LXIII, LXXI-LXXXII und zwei Marcherouten der Orchan-Expedition. [Impr. VII. 1893]. St.-P., Ak. 1893, (VI) s.+19 Tafeln.

Diğer ciltleri: I: Nr. 75, III: Nr. 89, IV: Nr. 101.

77. *Aus Sibirien*. Lose Blätter aus meinem Tagebuche. Bde I-II, 2-te Ausgabe. Leipzig, T.O. Weigel 1893, VI+536 ve IV+488 s., mit farbigem Titelbild und 31 Illustrationstafeln.

Bu eserin 1884 te çıkan birinci basılışı için bk. Nr. 39.

78. *K voprosu ob Uygurach*. İz predisloviya k izdaniyu Kudatku Bilika. (Çit. 24.X.1890). MémAIS LXXII, 1 ek Nr. 2. [Impr. II. 1893]. 1893, (1)+130 s. 8°.

Radloff'un **Das Kudatku Bilik...** 1891 adlı eserinin Almanca önsösünden P.M. Melioranskiy tarafından yapılmış olan kısaltılmış Rusça tercümesidir; krş. Nr. 67, 68.

79. *O novom sposobe prigotovleniya estampajey s nadpisey na kamnyach.* [SPb. Mart 1892]. ZapVO VII, 1893, s. 169. 181.

Almancası için bk.: Nr. 71.

80. *Bericht über die abhandlung des herrn Nik. Anderson...* Von W. Radloff und C. Salemann. MémAIS 7-e sér. XI, Nr. 2.

Bu makale için yukarıya bk., Nr. 64.

81. *Oput slovary tyurkskich nareçiy* V.V. Radlova. Tom perviy, glasnie. — *Versuch eines Wörterbuches des Türk-Dialekte*, von Dr. W. Radloff. Erster Band, die Vocale. SPb., Ak. 1893, XVIII+1914 sütun+(1)+66 s.

Önce şu şekilde 6 fasikül halinde çıkmıştır:

Vip.	Lfg.	1.	1888	[Impr. XII].	XVIII+320 sütun.
"	"	2.	1889	"	VI. XVII-XVIII+321-640 sütun
"	"	3.	1889	"	XII. 641-960 sütun
"	"	4.	1890	"	XII. 961-1280 sütun
"	"	5.	1892	"	IX. 1281-1600 sütun
"	"	6.	1893	"	IX. 1601-1914 st. + 66 s.

Tenkid: Lfg. 1-8: H. W. (inkle-) - r, Lit. Centralblatt, 1898, s. 96-97. - Lfg. 2-3: Katanov, İzv. Vost. - Sib. otd. I. RGO XIII (sic?), s. 83-86. - Lfg. 11: R.N. Cust, JRAS n.s. XXII, 1891, s. 342 ff. - W. *Turkologische Epikrisen*, Heidelberg 1910 (Radloff sözlüğünün her 4 cildi üzerine).

Diğer ciltleri: Nrr. 98, 109, 127.

1894

82. *Sibirskiya drevnosti.* Tom I-y, vip. 3-y, s. 8 tabl. risunkov i 30 politipajami. SPb. 1894, MAR No. 15, IV+81-132+53-146+1+XIX, XV-XXII levha.

Krş.: Nr. 61 (I, 1), Nr. 69 (I,2), Nr. Nr. 106 (II, 1) ve ve Nr. 39.

83. *Les Inscription ouïgours*, par M. l'académicien W. Radloff. JA IV, 1894, s. 546-550.

Şu eserin devamı ve 3. kısmı olarak: Éd. Chavannes et Syl. Lévi, *Note préliminaire sur l'inscription de Kiu-Yong Koan. 3 - e partie. Les inscriptions...* (yukardaki gibi).

Bu eserin ilk kısımları (1-2) JA IV, s. 354-373 te çıkmıştır; IV. kısım: G. Huth, JA V, 1895, s. 351-360. Bundan başka krş.: JA VI, 1895, s. 195 ve Prince Roland Bonaparte, *Documents de l'époque mongole*, Paris 1895, fol.

84. *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. I. Das Denkmal zu Ehren des Prinzen Kül Tegin.* [Lu le 19.I.1894]. St.-P., Ak. 1894. [Impr. I.1894], 36 s. 8°. (50 nüsha).

Krş. 85, 90, 91, 97.

Tenkid: N. Vaselevskiy, *Orchonskiya otkritiya*, JMNP, vip. 4. 1894.

Eski Türkçe yazıtlarda kullanılan alfabenin sırrını ortaya koyan ilk eser: *Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Énisséi*. Notice préliminaire, par Vilh. Thomsen. Extrait du Bulletin de l'Ac. Royale des Sc. et des Lettres de Danemark, 1893. Copenhagen, Bianco Luno, 1894, (2)+15+(1) s. (Radloff hakkında: s. 2,6,12,13).

Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. 1-ste Lieferung. Die Denkmäler von Koscho-Zaidam. Text, Transcription und Übersetzung. [Impr. III. 1894]. St. P., Ak. s. 1-83. 8°.

(Yukardaki gibi). 2-te Lieferung Die Denkmäler von Koscho-Zaidam. Glosser, Index und die chinesischen Inschriften, übersetzt von W. P. Vasil'ev. [Impr. V. 1894]. St.-P., Ak. 1894, s. 83-174+2. 8°.

Krş.: V.P. Vasil'ev, *Kitayskiya nadpisi na Orchonskich pamyatnikach v Koşo-Tsaydame i Karabalgasune*. STOE III, 1897, 36 s.+III levha+23 s. 8°.

(Yukardaki gibi). 3-te Lieferung. Verbesserungen, Zusätze und Bemerkungen zu den Denkmälern von Koscho-Zaidam, die übrigen Denkmäler im Flussgebiete des Jenissei. [Impr. IX. 1895]. St.-P., Ak. 1895, s. 175-460 8°.

1895

85. *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei.* St.-P., Ak. 1895, XI-460 s. (Bu ciltte, yukarda adları geçen 1-2-3 fasikül birleştirilmiştir).

Krş.: Nrr. 84, 90, 91, 97.

Tenkid: K. Grotenfeld, Valvoya (Helsingfors), 1896, 240-8. — G. Schlegel, TP VI, 1894, s. 516-525. Bundan başka kr.: *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* par Vilh. Thomsen. I. L'Alphabet, 1894, II. Transcription et traduction des Texts, 1896. Helsingfors, MSFOu V, (2)+224 s. (Radloff hakkında: Remarques finales, s. 217-224).

86. *Sibirskiya drevnosti. İz putevich zametok V.V.Radlova.* (Perevod s nemetskago). ZapRAO VIII, 1895, s. 147-216; levhalar: XXI+XXXI.

(Radloff'un Aus Sibirien II, Kap. VII den A. Bobrinetskiy tarafından çevrilmiştir, krş. Nrr. 89, 77).

87. *Instruktsiya dlya sobiraniya etnografiçeskikh predmetov ot-nosyaščichsya do buta Kirgizov Stepnago General-Gubernatorstva*. Peçatano po rasporyajeniyu Departamenta trgovli i manufaktur. SPb. 1895, tipogr. Kirşbauma, 10 s. 8°.

Opiť slovarya... Versuch eines Wörterbuches... 7. fasikül 1895, b. No. 98.

1896

88. *Nareçiya... (v.b.) I otd. ç. VII.=Obraztsı... (v.b.) Çast VII. Nareçiya Karımskago poluostrova. - Die Sprachen... (v.b.) I. Abt. VII.Th.=Proben... (v.b.) VII.Theil. Die Mundarten der Krym. Text. Impr. II.1896. SPb., Ak. 1896, XVIII-408-527 s.*

(Tercümesi çıkmamıştır). Krş. Nrr. 11,14,18,24,43,49,100, 107,113.

Opiť slovarya... Versuch eines Wörterbuches... 8. fasikül 1896, bk. No. 98.

89. *Trudı Orchonskoy Ekspeditsii. Atlas drevnostey Mongolii...* vıp. III, SPb. (Diğer unvanı:)

Arbeiten der Orchon-Expedition. Atlas des Alterthümer der Mongolei... 3-te Lieferung. Tafeln: LXXXII-CIV. [Impr. IV. 1896]. St.İP., Ak. 1896, (III+III)+22 Tafeln.

Diğer ciltleri: II: Nr. 75, III: Nr. 76, IV: Nr. 101.

1897

90. *Die alttürkischen Inshriften der Mongolei*. Von Dr. W. Radloff. Neue Folge-nebst einer Abhandlung von W. Barthold: *Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*. [Impr. V. 1897]. St.-P., Ak. 1897, VII+(1)+181+ s. +(Ek:) 36 s.

Krş.: Nrr.: 83, 84, 90, 96.

Tenkid: H. Winkler, Literar. Zentralblatt, Leipzig 1898, Sp. 159-161.

91. V.V.Radlov i P.M. Melioranskiy, *Drevnetyurkskie pamyatniki v Koşo - Tsaydame*. STOE IV. [Impr. XII. 1897]. SPb. Ak. 1897, (III)+45 s.+VII levha.

Oput slovarya... Versuch eines Wörterburches... 9. fasikül 1897,
bk. No. 98.

1898

92. *Eine neu aufgefundenene alttürkische Inschrift.* Vorläufiger Bericht. [Vorgelegt am 12.XI.1897]. BullAIS, 4-e sér., VIII,I, 1898, s. 71-76.

93. *Zum Kudatku Bilik.* ZDMG 52, 1898, s. 152.

Su yazıya karşıdır: Alberts, *Zur Textkritik des Kudatku Bilik*, ZDMG LI, 1897, s. 715-717; krş.: Clermont-Canneau, *Note sur un passage du Kudatku-Bilik*, JA XI, 1898, s. 334-335.

94. *Zum Kudatku Bilik.* Aus einem Briefe des Herrn W. Radloff in St. Petersburg. ZDMG 52, 1898, s. 289.

95. *Über eine in Kairo aufgefundenene zweite Handschrift des Kudatku-Bilik.* [Vorgelegt am 26.VIII. 1898]. BullAIS, 4-e sér., IX, 4, 1898, s. 309-319.

Oput slovarya... Versuch eines Wörterbuches..., 10. ve 11. fas., 1898,

Bk. No. 98.

1899

96. *Razbor drevnetyurkskoy nadpisi na kamne, naydannom na uroçişçe Airtam-oy v Kenkol'skoy volosti Aulieatinskago uezda.* ZapVO XI, 1899, s. 85-86.

Krş.: V.A. Kalaur, *Kamen' s drevnetyurkskoy nadpis'yu iz Aulieatinskago uezda.* (Perepeç. iz protokolov Turkestanskago krujka lyubiteley archeologii, obşç. sobr.II.XII.1896). ZapVO XI, s. 79-83, levha: XVI, XVII.

97. *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* von Dr. W. Radloff. Zweite Folge - W. Radloff, *Die Inschrift des Tonjukuk.* Fr. Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk.* W. Barthold, *Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen.* [Impr. III. 1899]. St.-P., Ak. 1899. (Radloff:) (VI) +XXIV+122 s. (Hirth.) 1-140 s. (Barthold:) 1-29+ (1) s.

Krş. Nrr. 84, 85, 90, 91.

Tenkid: E.H. Parker, *Engl. hist. Rev.* XV, 1901, s. 149-152. — L. N(ocentini), *Giorn. della Soc.As.Ital* XII, 1899, s. 242. —

Eski Türkçe sahasında yapılan araştırmaların mühimleri: E. H. Parker, **Progress in Old Turkestan discoveries**, China Rev. XXIV, 1899, s. 21-38. — V. Bartold't'd, **Noviya izsledovaniya ob Orchonskich nadpisyach**, JMNP 325, 1902, s. 231-250. — V. Thomsen, **Turcica. Études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie**. MSFOu XXVII, Helsingfors 1916, 107+(1) s. — (V. Thomsen'in **Inscriptions...** adlı eseri için Nr. 84 altındaki nota bk.) — V. Thomsen, **Altürkische Inschriften der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung**, ZDMG 78, 1924-25, s. 121-175. (H. H. Schaeder tarafından Almancaya çevrilmiş olan bu makalenin aslı Danimarka dilinde Samlede Afhandlinger III, 1922, Kopenhagen'de yayınlanmıştır). Aynı yazının Türkçesi: **Moğolistandaki Türkçe kitabeler**, Vilhelm Thomsen, TM III, İstanbul 1935, s. 81-118 (ZDMG 78, 1924-25 ten Ragıp Hülûsi Bey tarafından tercüme edilmiştir). — W. Bang'ın eski Türkçe üzerindeki araştırma ve düzeltmeleriyle ilgili yazıları için eserlerinin bibliyografyasına bk.: UJb XIV, Berlin 1934, s. 6-12, Nrr. 23,24,25,28,30,31,32,36,56. H.N. Orkun, **Eski Türk yazıtları**, I, İstanbul 1936, (Ankara) TDK, 192 s.; II: 1939, 218 s.; III: 1940, 320 s.; IV: 1941, 210 c. — A. v. Gabain, **Altürkische Grammatik**, Leipzig 1941, 2. basılış: 1950, XVIII+357 s. — S.E. Malov, **Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti**, teksti i issledovaniya, Moskva - Leningrad, Ak. 1951, 452 s. — S.E. Malov, **Yeniseyskaya pismennost' Tyurkov**, teksti i prevodı, Ak. 1952, 116 s.

98. *Oput slovary tyurkskisch nareçiy* V.V. Radlova. Tom vtoroy, Soglasniya: — *Versuch eines Wörterbuches des Türk-Dialecte*, von Dr. W. Radloff. Zweiter Band, die Consonanten: (yukardaki gibi). SPb, St. - P., Ak. 1899, 1814 sütun+(1)+64 s.

Vıp.	Lfg.	7. 1895	[Impr. IV].	320 st.
„	„	8. 1895	„ VII.	321-640 st
„	„	9. 1897	„ VII.	641-960 „
„	„	10. 1898	„ I.	961-1280 „
„	„	11. 1898	„ XII.	1281-1600 „
„	„	12. 1899	„ IX.	1601-1814 „

Tenkid: W. Bang, **Turkologische Epikrieen**, Heidelberg 1910.

Diğer ciltleri: 81, 109, 127.

99. *Altugurische Sprachproben aus Turfan* von Dr. W. Radloff. (Aşağıdaki eserin II. kitabı olarak çıkmıştır.)

Nachrichten über die von der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. - Petersburg im Jahre 1898 ausgerüstete Expedition nach Turfan, Heft I: D. Klementz, Turfan und seine Alterthümer. St. - P., Ak. 1899, s. 1-53. Heft II: Altuirische Sprachproben aus Turfan von Dr. W. Radloff. s. 55-83. [Impr. IX. 1899].

100. *Nareçiya tyurkskich plemen*, I-e otdelenie. *Obraztsı narodnoy literaturı*, çast VIII.. — *Die Sprachen der türkischen Stämme* von Dr. W. Radloff, I. Abteilung, *Proben der Volksliteratur*, VIII. Theil, von Dr. Ignaz Kúnos. (Diğer unvanı:)

Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskich plemen izdanie V. Radlovim. Çast VIII, Nareçiya Osmanskiya. Teksti sobranı I. Kunoşem. — *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme* herausgegeben von Dr.W. Radloff. III. Theil, Mundarten der Osmanen, gesammelt und übersetzt von Dr. Ignaz Kúnos. [Impr.IV.1899]. SPb., Ak. 1899, (III)+II(oglavlenie)+XLII (Vorwort über die Volkspoesie der osmanschen Türken von Kúnos)+588 s. 8°.

Krş. Nrr. 11,14,18,24,43,49,88,107,113. (Tercümesi çıkmamıştır).

101. *Trudı Orchonskoy Ekspeditsii. Atlas drevnostey Mongolii...* vıp. IV, SPb. (Diğer unvanı:)

Arbeiten der Orchon-Expedition. Atlas der Alterthümer der Mongolei... 4-te Lieferung. Tafeln: CV-CXVIII. [Impr. IX.1899]. St.-P., Ak. 1899, (II+II) s.+14 levha.

Diğer ciltleri: I: Nr. 75,II: Nr. 76, II: Nr. 89.

1900

102. *İzsledovanie d-ra Girta o rodoslovnoy Atillı.* [24.II.1900]. ZapVO XIII, I, 1900, s. XX-XXI.

Dr. Hirth'ın aşağıdaki iki yazısı üzerine kaleme alınmıştır: 1) *Über Wolga-Hunnen und Hiung-nu.* S. d.k.b. AW II, I, 1900, s. 245-278. (Tenkidi: K. İnostrantsev, Zap. I.s.r., s. 068-073). 2) *Sinologische Beiträge zur Geschichte der Türk-Völker, I. Die Ahnentafel Attila's nach Johann von Turóc.* BullAIS 4-e sér., XIII, 1901, s. 221-261. (Krş: Hirth, *Neue Forschungen über das Geschlecht Attila's.* Bellage zur Allg.Ztg.Nr. 177, 4.VIII.1900).

Oput slovarya... Versuch eines Wörterbuches... 13. fasikül, 1900, bk. No. 109.

103. *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun.* Theil II. Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo-herausgegeben von Dr. W. Radloff. 1. Lieferung: s. 2-95 der Wiener Handschrift. [Impr.XI.1900]. St.-P., Ak. 1900, XXIV (Einleitung zur ersten Lfg.) +228 s. 4°.

Facsimile: 1890, Nr. 67; metin 1891, Nr.68; metin ve tercüme: 1900-1910, Nrr. 103, 124, Bundan başka krş. 78,93,94, 95.

1901

104. *Zur Geschichte des türkischen Vokalsystems.* [Vorgelegt am 29.XI.1901]. BullAIS 5-e sér., XIV, 4, 1901, s. 425-462.

Oput slovarya... Versuch eines Wörterbuches... 14. fasikül, 1901.

Bk. Nr. 109.

1902

105. *Türkisch. (II. s. 94-108).*

(Aşağıdaki eserde *Kudatku Bilik*'ten Türkçe metinler:)

Marksteine aus der Waltliteratur in Originalschriften herausgegeben von Johannes Baensch-Drugulin, Leipzig, 1902.

106. *Sibirskiya drevnosti.* Tom II-y, vıp. 1-y, s. 6-yu tablitsami 11-yu risunkami. SPb. 1902, MAR Nr. 24, (III) +38 s., I-VI levha.

Krş.: Nr. 61 (I, 1), Nr. 69 (I, 2), Nr. 82 (I, 3)

Oput slovarya... Versuch eines Wörterbuches... 15. fasikül, 1902,

Bk. Nr. 109.

1903

Oput slovarya... Versuch eines Wörterbuches... 16. ve 17. fasiküller, 1903, bk. Nr. 109.

1904

107. *Nareçiya tyurkskich plemen*, I-e otd. ç.X. Tekstı i slovar'.— *Die Sprachen der türkischen Stämme*, I. Abteilung, X. Theil, von V. Moschkoff, Text und Wörterbuch. (Diğer unvanı:)

Obraztsi narodnoy literatury tyurkskich plemen izdannye V. Radlovim. Çast X, Nareçiya bessarabskich Gagauzov. Tekstı sobranı i perevedeni V. Moşkovim. (S dvumya pribavleniyami). — *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme* herausgegeben von Dr. W. Radloff. X. Theil, Mundarten der Bessarabischen Gagenen, gesammelt und übersetzt von V. Moschkoff. (Mit zwei Beilagen). [Impr. V. 1904]. SPb., Ak. 1904, X+XXXII+343+23 (notalar) +114 (sözlük) s. 8°.

Krş.: Nrr. 11,14,18,24,43,49,88,100,118.

108. (Yukardaki gibi, yalnız Rusça). *Prevod* (Tercüme). [Impr. VI.1904]. SPb., Ak. 1904, X+346 s. 8°.

Krş.: Nrr. 12,15,19,25,44,50,114.

1905

109. *Oput slovarya tyurkskich nareçiy* V.V. Radlova. Tom tre-tiy - Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, von Dr. W. Radloff. Dritter Band - (harfler yukardaki gibi). SPb., St. - P., Ak. 1905, 2204 st.+98 s.

(Önce şu şekilde 6 fasikül halinde çıkmıştır:)

Vip.	Lfg.	13.	1900	[Impr. V].	320	sütun
"	"	14.	1901	" VII.	321-640	sütun
"	"	15.	1902	" VI.	641-960	"
"	"	16.	1903	" II.	961-1280	"
"	"	17.	1903	" IX.	1281-1600	"
"	"	18.	1905	" VII.	1601-2204	sütun + 98 s.

Tenkid: W. Bang, *Tukologische Epikrisen*, Heidelberg 1910.

Diğer ciltleri: I: Nr. 81, II: Nr. 98, IV: Nr. 127.

Oput slovarya... Versuch eines Wörterbuches... 19. fasikül 1905, bk. Nr. 127.

1906

110. *Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türksprachen*. (Vorgelegt am 28.IX.1905). [Impr.I.1905]. St.-P.1906, MémAIS 8-e sér., VII, Nr., 7, 35 s. 4°.

Tenkid: Boduen de-Kurtene, *Zametki. Jiv. Star.*, XVIII, SPb., 1909, s. 191-205.

111. *Uigurische Schriftstücke in Text und Übersetzung. Anhang*, s. 181-195.

(Aşağıdaki eserde:)

Bericht über archäologische Arbeiten in Idiqutschahri und Umgebung im Winter 1902-1903 von A. Grünwedel. Abh. d. philhist. Kl.d.k.bair.AW XXIV, Abt. I, München 1906. 4°.

Opit slovarya... Versuch eines Wörterbuches... 20. fasikül 1906,

Bk. Nr. 127.

1907

112. *Ein uigurischer Text aus dem XII. Jahrhundert.* BullAIS = İzvİAN 6. sér., (tom I), 1907, s. 377-394.

Radloff'un bu makalesi, Necip Asım'ın şu eseri hakkında bir tenkididir: N. - A. Balhassan-Oglou, *Un texte ouïgoure du XXIIe siècle.* Keleti Szemle VII, Budapest 1906, s. 257-279. N. Asım bu makalesiyle, *Atebetü-l-Hakayık (Aybetü-l-Hakayık)* adlı eseri ilk olarak ilim muhitine tanıtmıştır. Bu konu ile ilgili bibliyografya ve araştırmaları bilhassa şu eserlerde bulmak mümkündür: F. Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul 1926, s. 204-210. - R.R. Arat, *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, Atebet'ül-Hakayık*, İstanbul 1951, (Ankara) TDK. (Önsöz ve Giriş: s. 1-39). S.E. Malov, *Pamyatniki drevne-tyurkskoy pismennosti*, teksti i issledovaniya, Moskva-Leningrad, 1951, s. 316-322.

113. *Nareçiya tyurkskich plemen*, I-e otd. ç.IX. — *Die Sprachen der türkischen Stämme*, I. Abteilung, IX. (Diğer unvanı:)

Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskich plemen izdannıe V. Radlovım. Çast IX, *Nareçiya Uryanchaytsev (Soyotov), Abakanskich Tatar i Karagassov, sobranı i perevedenı N.F. Katanovım.* — *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme herausgegeben von Dr. W. Radloff.* IX. Theil, *Mundarten der Urianchaier (Sojonen), Abakan-Tataren und Karagassen, gesammelt und übersetzt von N.F.Katanoff.* SPb., Ak. 1907, XXXII+668+XLVII s.

Krş. Nrr. 11,14,18,24,43,49,88,100,107.

114. *Perevod (Tercüme.)* SPb., Ak. 1907, VI+XXV+658 s.

(Yukardaki gibi, yalnız Rusça).

Krş. Nrr. 12,15,19,25,44,50,108.

115. *Otčet o komandirovke dlya obozreniya Etnografičeskich Muzeev.* (Dolojeno v zasedanii İstoriko- Filologič. Otdeleniya 31. Okt. 1907 g.). BullAIS=İzvİAN 6-e sér., (tom I), 1907, s. 743-748.

Opt slovaryq... Versuch eines Wörterbuches... 21.-23. fas., 1907-1910, bk. No. 127.

1908

116. *Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türk-sprachen.* [Lu le 15/28.XI.1906]. MémAIS=ZapİAN 8 - e sér., VIII, Nr. 7, 1908, 86 s.
117. *Die vorislamischen Schriftarten der Türken und ihr Verhältnis zu der Sprache derselben.* BullAIS=İzvİAN 6-e sér., II, 1908, s. 834-856.

1909

118. *Chaustuanit, das Bussgebet der Manichäer*, herausgegeben und übersetzt von Dr. W. Radloff. St.-P., Ak. 1909, VI+51 s. 4°. facs.

Tenkid: Samoyloviç, Jivaya Starina, I-II, 1910. - Ė. C(ha-vannes), TP ser. 2, t. X, 1909, s. 718-19.

119. *Alttürkische Studien I.* BullAIS = İzvİAN 6-e sér., III, 1909, s. 1213-1220.

A.v. Le Coq'un **Köktürkisches aus Turfan**, SBAW 1909 adlı eserini tenkid ile aynı yazarın **Ein chr. und ein man. Manuscriptfr... aus Turfan**, SBAW 1909, adlı kitabındaki fikir-lere cevap verir.

Diğer ciltleri için bk. Nrr. 120, 121, 128, 129, 130.

1910

120. *Alttürkische Studien II.* BullAIS = İzvİAN 1910, s. 217 - 228. Şu metinleri içine alır: T. III. 84, 13, s. 218-223; T.III. 84, 42, 223-228.

Diğer ciltleri için bk. Nrr. 119, 121, 128, 129, 130.

Tenkid: F.W. Müller, **Uigurica II**, ABAW 1910-1911, s. 92-93.

121. *Alttürkische Studien III.* BullAIS = İzvİAN 1910, s. 1025 - 1036. İçindekiler: 1. *Ein Fragment in türkischer Runenschrift*, s. 1025-1029; 2. *Manichäisch-ug. Fragment aus Turfan* (herausg. v. Le Coq), s. 1030-1036.

Diğer ciltleri için bk. Nrr. 119, 120, 128, 129, 130.

122. *Tisastvustik*, ein in türkischer Sprache bearbeitetes buddhistisches Sutra. I. Transkription und Übersetzung von W. Radloff. II. Bemerkungen zu den Brahmiglossen des Tisastvustik-Manuscripts (Mus. As. Kr. VII) von Baron A. von Staël-Holstein. St.-P., Ak. 1910, (II)+VIII+143+(1) s., II Tafeln. Bibl. B. XII.

Tenkid: Samoylaviç, *Jivaya Starina* I-II, 1910. — F. W. K. Müller, *Uigurica* II, ABAW 1910-1911, s. 96-99.

123. *Uygurskie fragmenti otkritie v Vostoçnom Turkestane*. Zap-VO XIX, 4, s. XIX-XX.

124. *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bâlasagun*. Theil II. Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo herausgegeben von Dr. W. Radloff. 2. Lieferung. St.-P., Ak. 1910, XXIV+560 s.

Facsimile: 1890, Nr. 67; metin: 1891, Nr. 68; metin ve tercüme: 1900, 1910, Nrr. 103, 124. Bundan başka krş.: 78, 93, 94, 95.

1911

125. *Kuan-si-im Pusal*. Eine türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharmapundarikas. Herausgegeben und übersetzt von W. Radloff. Mit drei Beilagen und zwei Tafeln. St.-P., Ak. 1911, (II)+VIII+119+(1) s., 2 levha. Bibl. B. XIV.

Tenkid: F. W. K. Müller, *Uigurica* II, ABAW 1910-1911, s. 99.

126. *Nachträge zum Chuastuanit (Chuastuanvt)*, dem Bussgebet der Manichäer. BullAIS=İzvİAN 1911, s. 867-896.

Krş. Nr. 118.

Tenkid: A.v. Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho*, I, ABAW 1911, Anhang 1912, s. 57-61; Nachwort zu Hrn Dr. W. Radloffs *Nachträge zu Chuastuanit (Chuastuanvt)*.

127. *Opi slovary tyurkskich mareçiy* V.V. Radlova. Tom çetvertiy - Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, von Dr. W. Radloff. Vierter Band - (harfler yukardaki gibi). SPb., St.-P., Ak. 1911, 2230 st.+(1)+107+(1) s.

(Önce 6 fasikül halinde çıkmıştır.)

Vip. Lfg. 19. 1905 [Impr. X.] 320 st.

Vip. Lfg. 20. 1906 [Impr. IX.] 321-640. st.

Vip. Lfg. 21-23. 1907-1910, 641-1600 st.

Vip. Lfg. 24. 1911, 1601-2230 st. + 107 + (1) s.

Tenkid: W. Bang, **Turkologische Epikrisen**, Heidelberg, 1910.

Diğer ciltleri: Nrr. 81, 98, 109.

128. *Alttürkische Studien* IV. BullAIS=İzvİAN 1911, s. 305 - 326. (İçindekiler:) *Einleitende Gedanken zur Untersuchung der alttürkischen Dialekte*. Mit einer Schrifttafel.

Diğer ciltleri için bk. Nrr. 119, 120, 121, 129, 130.

Krş. W. Kotwicz, RO XVI, 1953, s. 380.

129. *Alttürkische Studien* V. BullAIS=İzvİAN 1911, s. 427 - 452. (İçindekiler:) *Die alttürkischen Dialekte*. Phonetik, Morphologie.

Diğer ciltleri için bk. Nrr. 119, 120, 121, 128, 130.

1912

130. *Alttürkische Studien* VI. BullAIS = İzvİAN 1912, s. 747 - 778. (A. v. Le Coq'un *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, ABAW 1911, 1912, adlı eserlerinden alınan XI uygurca metin üzerinde düzeltme ve işlemler).

Diğer ciltleri: Nrr. 119, 120, 121, 121, 129.

131. *Turfanskije teksti v lingvističeskom otnoženii*. ZapVO XXI, vip. 1, protokolı, SPb. 1912, s. XIV-XVI.

1913-1919

132. Suvarnaprabhasa .(Sutra zolotogo bleska). Tekst uygurskoy redaktsiy. İzdali V.V. Radlov i S.E. Malov. I-II. Sanktpeterburg-Perograd 1913, XV+723 s. BibİB XVII.

Aşağıdaki şekilde 5 fasikül halinde çıkmıştır: I/II 1918; III/IV 1914; V/VI 1915; VII/VIII 1917 ve 1919.

Buna dayanılarak yazılan eserlerden: (s. 134-141:) W. Bang, A.v. Gabain, **Uigurische Studien**, UJb X, 1930, s. 193-210. — S. S. Çağatay, **Altun Yaruk**'tan iki parça, DTCF yayınları, nr. 46, Ankara 1945, 197+(3) s.

Tercümesi için bk. Nr. 135.

1924

133. (Kozı-Körpeç, Bayan-Sulu) قوزى - كوردپچ، بايان - سولو.

(*Proben der Volksliteratur*'un III. cildinden alınmış Kazak masalı, krş. Nr. 18). Moskva, Gosiz 1924, 60 s. 8°.

1928

134. *Uigurische Sprachdenkmäler*. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen herausgegeben von S. Malov. Leningrad 1928. VIII-305 s. - *Pamyatniki uygurskago yazıka*. Materialı, izdannıe posle smerti avtora s dopolneniya-mi S.E. Malova.

1930

135. *Suvarnaprabhasa*. (Das Goldglanz-Sutra). Aus dem Uigurischen ins Deutsche übersetzt von Dr. W. Radloff. Nach dem Tode des Übersetzers mit Einleitung von S. Malov herausgegeben. Leningrad 1930, II+256 s. Bibl. B. XXVII.

Metin için bk. Nr. 132.

Aşağıdaki üç eser hakkında açık bilgi edinmek mümkün olmamıştır:

136. *Mifologiya i mirosozertsanie jiteley Altaya*. Vost. Obozrenie, 1882, Nr. 7, 8; 1883, Nr. 8.

Bu makale, "Entsiklop. Slovar' Brokgauz i Efron", 1899, cilt 51 de Radlov maddesi altında onun eserleri arasında zikredilmekte ise de, diğer araştırmalarda anılmadığı için onun olması şüphelidir.

137. *Drevnie aborigenu Sibiri*. Jivopisnaya Rossiya P.P. Semanova. XI, 1884, s. 3-31.

Nr. 186 altındaki nota bk.

138. (*Buch. Hiob*. Petersburg 1890?). 23×15,5 sm. Karaimca, Yahudi yazısı ile.

Kapağı kopmuş olan nüshayı gören T. Kowalski, yaptığı müracaatlar üzerine Samoyloviç'ten müspet bir cevap alamamakla beraber, bu eserin Radloff tarafından yayınlanmış olduğunu tahmin ediyor. (*Karaimische Texte* 1929, s. 223-284).

Wörterbuch der Kimai-Sprache. St. - P. 1874. (Mémoires).

"Entsikloped. Slovar' Brokgauz i Efron", 1899, cilt 51 de Wilhelm Radloff'un eserleri arasında zikredilen bu kitap, onun değil de Leopold Radloff'undur.

Radloff'un eserleri için alfabetik indeks

- Ahnentafel Attila's..., Fr. Hirth; bu eser üzerine R.'un tenkidi:
İzsledovanie d'ra Girta o rodoslovnoy Attillh, 102.
- Alten Gräber in Sibirien, Die, 35.
- Alttürkische Studien I-IV, 119, 120, 121, 128, 129, 130.
- Alttürkischen Dialekte, Die, bk.: Alttürkische Studien V, 129.
- Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Die, 84, 85, 90, 91, 97.
- Altuigurische Sprachproben aus Turfan, 99.
- Analiz bolgarskich čislitel'nič imen, 32.
- Atlas drevnostey Mongolii, veya:
Atlas der Alterthümer der Mongolei, 75, 76, 89, 101.
- Aus dem Russischen entlähnten Fremdwörter, Die..., N. Katanoff,
bk.: Bericht über zwei von N. Katanoff eingereichten Bei-
träge... 52.
- Aus Sibirien I, II (1. ve 2. basılış), 39, 77. *
- Beiträge und Bemerkungen; şu eserde:
Syrische Grabinschriften aus Semiretschie, D. Chwolson, 48.
- Bemerkungen zu den Brahmiglossen des Tisasvustik-Manuscripts...;
bk.: Tisastvustik, 122.
- Beobachtungen über die Kirgisen, 6
- Bergnomaden des Altai, Die, 13.
- Bericht des Herrn Chwolson über die in dem Gebiete von Semi-
retschie aufgefundenen syrischen Grabinschriften, Die, 56.
- Bericht über archäologische Arbeiten in Idiqutschahri, A. Grün-
wedel, bk.: Uigurische Schriftstücke in Text und Übersetzung,
111.
- Bericht über die abhandlung des herrn Nik. Anderson, 64, 80.
- Bericht über die Ausgabe des Sprachmaterials des Codex Coma-
nicus, 45.
- Bericht über die kurdischen Sprachsammlungen des Prof. A.
Socin, 47.
- Bericht über eine im Sommer 1863 unternommene Reise..., 7.
- Bericht über eine Reise zu den Karaimen der westl. Gouvern., 55.
- Bericht über zwei von N. Katanoff eingereichte Beiträge zur Er-
forschung des Sagai-Dialectes, 52.
- Bilik, balalar ukur ügün çıgarılğan kitab, 26.
- Briefe aus dem Altai, 2.
- Buch Hiob, 138.

- Castrén's Koibalisch-Deutsches Wörterverzeichnis und Sprachproben des koibalischen Dialectes, bk.: Vorbemerkung, 46.
- Chuastuanit, das Bussgebet der Manichäer, 118.
- Codex Cumanicus, Géza Kuun, bk.: Türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus, Das, 54.
- Drevnetyurkskie pamyatniki v Košo-Tsaydame, Radlov ve Melioranskiy, 91.
- Drevnie aborigeni Sibiri, 137.
- Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türkssprachen, 110.
- Einleitende Gedanken zur Untersuchung der alttürkischen Dialekte, bk.: Alttürkische Studien IV, 128.
- Etnografiçeskiy obzor tyurkskich plemen Yujnoy Sibiri i Dzungarii, 57.
- Ethnographische Übersicht der Türkstämme Sibiriens und der Dsungarei, 37.
- Fragment in türkischer Runenschrift, Ein, bk.: Alttürkische Studien III, 121.
- Galalet ez-Zaman fi tarih Bulgar ve Kazan, Ş. Mercanî; R.'un tenkidi, 30, 31.
- Grammatika russkago yazıka, 27.
- Handelsbild aus Mittelasien, Ein; bk.: Aus Sibirien, 39.
- Historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, Die; bk.: Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Die, 90.
- Hochzeitsgebräuche im Altai; bk.: Aus Sibirien, 39.
- Ili-Thal im Hoch-Asien und seine Bewohner, Das, 10.
- Inscriptions ouïgours, Les, 83.
- İnstruksiya dlya sobiraniya etnografiçeskich predmetov otnosyayichsya do bita Kirgizov..., 87.
- İzsledovanie d-ra Girta o rodoslovnoy Attili, 102.
- İzvestiya al-Bekri i drugich avtörö..., Kunik ve Rozen, bk.: Analiz bolgariskich çislitel'nich imen, 32.
- Jakutische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türkssprachen, Die, 116.
- K voprosu ob Uygurach, 78.
- Kamen' s drevnetyurkskoy nadpis'yu..., Kalaur, bk.: Razbor drevnetyurkskoy nadpisi na kamne..., 96.
- Kozi-Körpeç, Bayan-Sulu, 133.
- Köktürkisches aus Turfan, A.v. Le Coq; R.'un tenkidi: Alttürkische Studien I, 110.
- Kratkiy otçet o poezdke v Semireçinskuyu oblast', 17.
- Kuan-si-im Puser, 125.
- Kudatku Bilik, faksimile: 67.
- metin: 68. metin ve tercüme, 103, 124.

- Kurdische Sammlungen, Prym ve Socin, bk.: Bericht über die kurdischen Sprachsammlungen des..., 47.
- Kurzer Bericht über eine auf Kosten... unternommene Reise 1861, 3.
- Kurzer Bericht über eine im Sommer 1862 unternommene Reise... 4.
- Lautalternation und ihre Bedeutung für die Sprachentwicklung, Die, 34.
- Lesen und Lesenlernen, 38.
- Manichäisch-ug. Fragment aus Turfan, bk.: Alttürkische Studien III, 121.
- Marksteine aus der Weltliteratur..., Baensch-Drugulin, bk.: Türkisch, 105.
- Mifologiya i mirosozertsanie jiteley Altaya, 136.
- Mittlere Serafschanthal, Das, 21.
- Nachrichten über den Aufstand in der Ili-Provinz..., 28.
- Nachrichten über die..., Expedition nach Turfan, 99.
- Nachträge zum Chuastuanit, 126.
- Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, Fr. Hirth; bk.: Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Die, 97.
- Nareçiya tyurkskich plemen, bk.: Proben der Volksliteratur Neuaufgefundene alttürkische Inschrift, Eine, 92.
- Neue Methode zur Herstellung von Abklatschen... Eine, 71.
- Note préliminaire sur l'inscription de Kiu-Yong Koan, bk.: Inscriptions ouïgourgs, Les, 83.
- O novom sposobe prigotovleniya estampajey..., 79.
- O yazıke Kumanov, 40.
- Obraztsı narodnoy literaturı, bk.: Proben der Volksliteratur Observations sur les Kirsghis, 5.
- Oçerki Sibiri, 29.
- Opit slovaryä..., bk.: Versuch eines Wörterbuches..., 81, 98, 109, 127.
- Otçet o komandirovke dlya obozreniya Etnograf. Muzeev, 115.
- Otziv o rukopisi N.P. Pripuzova, 53.
- Pampatniki uygurskago yazıka, bk.: Uigurische Sprachdenkmäler, Radlov ve Malov, 134.
- Phonetik der nördlichen Türksprachen, 36.
- Pis'ma g. Radlova v Geograf. Obşçestvo..., 16.
- Predlojenie o komandirovke N.İ. Katanova, 62.
- Predvaritel'nyy otçet o rezul'tatach... ekspeditsii... Orchona, 73.
- Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme, metin: 11,14,18,24,43,49,88,100,107,113. tercüme: 12, 15, 19, 25, 44, 50, 108, 114.
- Radloffs Untersuchung des Orchon-Beckens; bk.: Vorläufiger Bericht über die..., 96.

- Razbor drevnetyurkskoy nadpisi na kamne... 96.
 Reise durch den Altai, 8.
 Schamanenthum und sein Kultus, Das, 42.
 Seldschukischen Verse im Rebâb-Nâmeh, Die, 65.
 Sibirische Alterthümer; bk. Sibirkiya drevnosti, 69.
 Sibirskiya drevnosti, 61, 69, 82, 106.
 Skizzen aus Sibirien, 22.
 Slovar' Altayskogo i Aladagskago nareçii, Verbitskiy, R.'un tenkidi: 60.
 Sprachen der türkischen Stämme, Die, bk.:
 Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme.
 Srednyaya Zerafsanskaya dolina, 33.
 Suvarnaprabhasa (Das Goldglanz-Sutra), metin: 132.
 tercüme: 135.
 Svedeniya dlya izučeniya etnografii Yakutskago okruga, Pripuzov, bk.: Otviz o rukopisi... 53.
 Syrisch-nestoriannische Grabinschriften..., Chwolson, bk.: Türkische Sprachmaterial... syr. Grabinschriften, Das, 66.
 Syrische Grabinschriften aus Semiretschie..., Chwolson, bk.:
 Beiträge und Bemerkungen, 48.
 Texte ouïgoure du XIIIe siècle, N.A. Balhassan-Oghlu; R.'un tenkidi: Uigurischer Text aus dem XII. Jh., Ein, 112.
 Tisastvustik, 122.
 Tituli i imena uygurskich Chanov, 70.
 Torgoviya snoşeniya Rossii z zapadnoy Mongoliiyey... 20.
 Turfanskie teksti v lingvistiçeskom otnoşenii, 131.
 Türkisch, şu eserde: Marksteine aus der Weltliteratur..., Baensch-Drugulin, 105.
 Türkische Sprachmaterial... der syrischen Grabinschriften, 66.
 Türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus, Das, 54.
 Uçebnik nemetskago yazıka, 23.
 Uigurische Schriftstücke in Text und Übersetzung, 111.
 Uigurische Sprachdenkmäler, Radloff, Malov, 134.
 Uigurischer Text aus dem XII, Jh., Ein, 112.
 Uygurskie fragmenti otkritie v Vostoçnom Turkestane, 123.
 Über alttürkische Dialekte, bk.: Seldschukischen Verse, Die, 65.
 Über den Einfluss der Religion auf die Völker Asiens, 1.
 Über die Formen der gebundenen Rede bei den alt. Tataren, 9.
 Über eine in Kairo aufgefundene... Handschrift des Kudatku-Bilik, 95.
 Über eine neu aufgefundene uigrische Inschrift, 72.
 Über Wolga-Hunnen und Hiung-nu, Fr. Hirth; R.'un tenkidi: İzsledovanie d-ra Girta o rodoslovnoy Attill, 102.
 V İstoriko-filologičeskoe Otdelenie, 58.

- Vergleichende Grammatik..., bk.: Phonetik der nördlichen Türk-sprachen, 36.
- Lautalternation und ihre Bedeutung..., Die, 34.
- Verzeichnis der sagaischen Namen der Flüsse..., Katanof; R.'un tanıtması: Bericht über zwei von N. Katanoff... 52.
- Vorbemerkung; şu eserde: Castrén's Koib.-D. Wörterver-
zeichnis... 46.
- Vorläufiger Bericht über die Resultate der... Expedition... des
Orchon-Beckens, 74.
- Vorläufiger Bericht über eine wiss. Reise in die Krym, 51.
- Wörterbuch der Kınai-Sprache, L. Radloff, 138.
- Yarlıki Toktamışa i Temir-Kutluga, 59.
- Zum Kudatku Bilik, 93, 94.
- Zur Geschichte des türkischen Vokalsystems, 104.
- Zur Sprache der Komanen, 41.

Şahıs adları için indeks

- Aalto, P. §1 n.
 Abdullah oğ. Hasan Nr. 59.
 Adler, B., Bibl.
 Ahmer, § 11.
 Akkaya, Ş. §1 n; Bibl.
 Alberts, O., Nr. 93.
 Anderson, N., Nr. 64.
 Arat, R., Nrr. 36, 68, 112.
 Baensch-Drugulin, J., Nr. 105.
 Balhassan-Oghlu, N.A., Nr. 112.
 Bang, W., §34, 35; Bibl.; Nrr.
 12, 25, 34, 36, 50, 54, 81,
 97, 109, 127, 132.
 Barbier de Meynard, Nr. 44.
 Barthold, W. = Barthol'd, V.
 V., §20 n, 25, 28, 35; Bibl.;
 Nrr. 1, 90, 97.
 Ber, § 7.
 Berezin, İ.N., §4.
 Bernştam, A., §20 n; Bibl.
 Blau, §35.
 Bobrinskiy, A., Nr. 86.
 Boduen de Kurtene (Baudouin
 de Courtenay), Nr. 110.
 Bonaparte, Pr. R., Nr. 83.
 Bopp, Fr., §2.
 Böhtlingk, O. § 4.
 Bröndal, V., §34 n.
 Budde, K., Nr. 39.
 Cambek, Bibl.
 Castrén, M.A., §2, 4n; Nr. 46.
 Chavannes, Ed., §21; Nrr. 74,
 83, 118.
 Chwolson, D.=Chvol'son, D.
 Clermont-Canneau, Nr. 93.
 A., §4; Nrr. 48, 66.
 Cohn, Nr. 69.
 Coq Le, A.v., §35; Nrr. 119,
 121, 126, 130.
 Cüveynî, A., §20.
 Çağatay, S., §11n; Nr. 132.
 Çivalkov, §6.
 Dubin, S.M., §21; Nr. 73.
 Elena Pavlovna §7.
 Eren, H., §1n.
 Erman, A., §3.
 Fiel'strup, F.A., §15.
 Freze, A.E., §5.
 Fromm, P.A., §4. ,
 Gabain, A.v., §1n; Bibl.; Nrr.
 97, 132.
 Girt, s. Hirth, Fr.
 Goethe, §2n.
 Gordlevskiy, V., Bibl.
 Grimm, J., §2.
 Grimm, W., §2n.
 Grotenfeld, Nrr. 75, 85.
 Grünwedel, A., §23; Nr. 111.
 Haller, O., Nr. 74.
 Hartmann, M., §35; Bibl.
 Hegel, §2.
 Heger, Nr. 74.
 Heikel, A., §20.
 Helmersen, G., Nr. 2.
 Herbart, §2.
 Hirth, Fr. Nrr. 97, 102.
 Humboldt, W.v., §2.
 Huth, G., Nr. 83.
 İdilli, A. İ., §1 n, 12n.
 İl'minskiy, N. İ., §10, 26, 31;
 Nr. 27.
 İvanovskiy, A.A., §26n.
 İvanovskiy, A.F., §2n.
 İnan, A., Nr. 19.

- Jülg, B., Nr. 15.
 Kalaur, V.A., Nr. 96.
 Kant, §2.
 Katanof, N.=Katanov, N.F.,
 Nrr. 12, 15, 46, 52, 62, 81,
 113.
 Kaufmann, Gen. §31.
 Kazem-beg, §4.
 Klaproth, §35.
 Kirchhoff, Nr. 39.
 Klementz, D.=Klements, D.A.,
 §21; Nrr. 73, 74, 99.
 Konstantin Nik., Pr., §10.
 Koşay, H., §1 n.
 Kotwicz, W., §2n; Bibl; Nrr.
 Nrr. 59, 128.
 Kowalski, T., Nr. 138.
 Krims'kiy, A.E., Bibl.
 Köhler, Rho., Nrr. 12, 15, 19.
 Köprülü, F., Nrr. 59, 112.
 Kuhn, Nr. 44.
 Kunik, A., Nr. 32.
 Kurat, A.N., Nr. 59.
 Kuun, Gr. G., §35; Nr. 54.
 Kügelgen, P., Nr. 66.
 Landışev, §6, 26.
 Levin, N.P., §21; Nr. 73.
 Lévy, S., Nr. 83.
 Liebrecht, F., Nrr. 12, 15, 25.
 Luzac, Nr. 100.
 Makariy, §26.
 Malov, S.E., §20 n, 23; Nrr.
 15, 68, 97, 112, 123, 132,
 134, 135.
 Marquart, J., §35; Nr. 50.
 Masson, M. E., §20 n.
 Melioranskiy, P.M., §21, 22;
 Nrr. 36, 78, 91.
 Mende, G. v., §11n; Nrr. 30,
 31; Bibl.
 Messerschmidt, D.G., §20.
 Meyendorff, Bar. P.K., §4, 7.
 Mejov, V.I., Nrr. 12, 23, 27,
 29.
 Moschkoff, V.=Moskov, Nr.
 107.
 Müller, F.W.K., §35; Nrr. 99,
 120, 122, 125.
 Munkácz, B., Bibl.
 Nasirî, Abd. K., § 11, 29.
 Necip Asım=Balhassan-Ogh-
 lu N.A.
 Nocentini, L., Nr. 97.
 Ol'denburg, S.F., Bibl.
 Orkun, H.N., Nr. 97.
 Ozerskiy, §5.
 Pallas, P.S., §20.
 Parker, E.H., Nr. 97.
 Pavet de Courteille, A., Nr. 25,
 44.
 Petri, E., Bibl.
 Petro I, çar, §20.
 Popov, P.S., §4.
 Poppe, N, §25.
 Pott, A.F., §2, 3.
 Pripuzov, N.P., Nr. 53.
 Pritsak. O., §1 n.
 Prym, S., Nr. 47.
 Radloff < Ratlef < Ratolf
 Ratwolf, §1n.
 Radloff, A., §25.
 Radloff, Fr. W., her yerde
 Radloff, L., Nr. 138.
 Radloff, P.A., (Fromm), §4,
 25.
 Radloff, W., §1.
 Radlov, V.V.=Radloff, Fr. W.
 Ragip Hulûsi, Nr. 97.
 Rahden, E.v., §7.
 Raşid ed-Din, §4 n.
 Remezov, S.U., §20.
 Rémusat, A., §2.
 Ritter, K., §2, 3.
 Romanova, E., Bibl.
 Roth, R., §4 n.
 Rozen, Bar. V., Nrr. 32, 44.
 Sachau, E., Nr. 37.
 Salemann, C.=Zaleman, K., §

- 35; Bibl.; Nrr. 58, 64, 65, 80.
 Samoyloviç, A.N., §20n, 25; Bibl., Nrr. 118, 122, 138.
 Schaefer, H.H., §34 n; Nr.97.
 Schelling, §2.
 Schiefner, F.A., §2 n, 4; Nrr. 12, 15.
 Schiller, §2 n.
 Schlegel, G., Nr. 85.
 Schmidt, F.B., §4.
 Schott, W. §2, 4; Nr. 50.
 Schrenk, L.v., §4, 16.
 Semenov, P.P., Nr. 137.
 Smaragd, §26.
 Smirnov, V., Nrr. 27, 36.
 Socin, A., Nr. 47.
 Spasskiy, G., §20.
 Steinthal, H., §2.
 Selime Yakub, §12 n.
 Strahlenberg, J.v., §20.
 S-y-z, Nr. 61.
 Şakir Muhammedyar, §12 n.
 Şegolev, §21.
 Şegren, A., Nr. 58.
 Şestakov, §10.
 Şeyh Tantavî, §4.
- Şirokogorov, Bibl.
 Şternberg, L., §1 n, 25; Bibl.
 Techmer, F., Nrr. 36, 44, 50.
 Teregul, §11.
 Thomsen, V., §22, 34; Bibl., Nrr. 84, 85, 97.
 Tolstoy, Gr. D.A., §10.
 Tomashek, §39.
 Turócz, J.v., Nr. 102.
 Ümmügülsüm Kemal, §12 n.
 Vakulovskiy, N.N., §25.
 Vambéry, §35.
 Vaselevskiy, N., N. 84.
 Vasil'ev, V.P., §4, 21; Nrr. 58, 74, 84.
 Verbitskiy, V. I, §26, 28, 31; Nrr. 12, 60.
 Virchow, Nr. 37.
 Winkler, H., Nrr. 81, 90.
 Wittek, P., Nr. 68.
 Yadrintsev, N.M., §20, 21; Nrr. 73, 74.
 Yakob, §5n, 6.
 Zacharov, İ.İ., §2 n.
 Zalcman, K=Salemann, C.
 Zenker, J.Th., §4 n.

Kısaltmalar

- Ak = Petersburg Akademisi yayınları.
AS = Aus Sibirien, W. Radloff, I-II, 1884, (krş. Nrr. 39, 77).
BibIB = Bibliotheca Buddhica, Petersburg.
BullAIS [=İzvİAN=İzvRAN=İzvANSSSR] = Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. — Pétersbourg (1-3. seri, I-XXXII. ciltler, 1907 ye kadar yalnız Fransızca başlıkla).
DTCFD = Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. (Kuruluşu: 1942).
ErmA = Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland, gegr. und herausg. von A.Erman, Berlin, 1841-67, 25 cilt.
İA = İslâm Ansiklopedisi, İslâm âlemi tarih, coğrafya, etnografya ve biyografya lûgati. İstanbul (kuruluşu: 1940).
IntZsch = Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft, begr. und herausgegeben von F. Techmer, Leipzig.
İzvİAN = BullAIS = İzvestiya Imperatorskoy Akademii Nauk. Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. - Pétersbourg. (1907-1918 arasında iki dildeki başlık).
İzvRAN = İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk. 1917-1924 yıllarındaki başlık.
İzvRGO = İzvestiya (Imperatorskago) Russkago Geografiçeskago Obşçestva, Petersburg (1917 den sonra Imperatorskago sözü yoktur).
JA = Journal Asiatique, Paris.
JMNP = Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşçeniya, Petersburg 1834-1917 (aylık dergi)
JRAS = Journal of the Royal Asiatic Society, London.
MAR = Materiyalı po Archeologii Rossii, Petersburg (İmper. Arch. Kommissiya yayınlarından).
MéIA = Mélanges Asiatiques, Tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. - Pétersbourg.
MéIR = Mélanges Russes de l'Académie Impériale des Sciences de St. - Pétersbourg.
MéAIS = ZapİAN = Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. - Pétersbourg (1907 ye kadar yalnız Fransızca başlıkla).
MSFOu = Mémoires de la Société finno-ougrienne, Helsinki.

PetM = Mitteilungen aus Justus Perthe's Geographischer Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesamtgebiete der Geographie von Dr. A. Petermann, Gotha (kuruluşu: 1855).

RO = Rocznik Orientalistyczny, Lwów-Kraków. (Lehistan şark cemiyeti tarafından çıkarılır; kuruluşu: 1918).

SPb. = Sanktpeterburg = St. - P. = St. - Petersburg, St. - Pétersbourg.

STOE = Sbornik Trudov Orchonskoy Ekspeditsii (Sammlungen der Arbeiten der Orchon - Expedition) I-VI, Petersburg, 1892, 95, 97, 97, 97, 1903.

TM = Türkiyat Mecmuası, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü tarafından çıkarılır; müessis: F. Köprülü; kuruluşu: 1924.

TP = T'oungpao, Leiden.

Ujb = Ungarische Jahrbücher, Berlin, 1922-1943, 23 cilt.

WZKM = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Wien.

ZapIAN = MémAIS = Zapiski İmperatorskoy Akademii Nauk. Mémoires... (yukardaki gibi). (1907-1918 arasında iki dildeki başlık).

ZapKV = Zapiski kollogii Vostokovedov pri Aziatskom Muzee Rossiyskoy Akademii Nauk, I-V, Leningrad 1925-1930 (ZapVO'nun devamı).

ZapRAO = Zapiski (İmperatorskago) Russgako Archeologičeskago Obşçestva.

ZapRGO = Zapiski (İmperatorskago) Russkago Geografičeskago Obşçestva.

ZapVO = Zapiski Vostočnogo Otdeleniya (İmperatorskago) Russkago Archeologičeskago Obşçestva, SPb (1918-1924 arasında İmperatorskago sözü yoktur).

ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

ZDPV = Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins.

NOT:

(Bu Giriş, *Leben und Schaffen von Friedrich Wilhelm Radloff* adı altında Almanca olarak Oriens dergisinde de yayınlanmıştır, cilt VII, Leiden, Brill 1955).

SİBİRYA'DAN

I

Levha: 1

Sagay kadını bayram kıyafetiyle
Ön Arka

BATI SİBİRYA VE ONUN GÜNEY SINIR ÜLKELERİNE COĞRAFI VE İSTATİSTİK BİR BAKIŞ

Ob ve İrtiş nehir sistemlerinin tasviri. — Yenisey membaındaki ülkeler. — Batı Mogolistan göller havzası. — Ob membaındaki ülkeler ve Altay dağı silsilesi. — Tom membaındaki ülkeler ve Kuznetsk Alatau'ı. — İrtiş membaındaki ülkeler. — Nor-Zaysan havzası. — Tarbagatay. — Balkaş havzası ve başlıca nehirleri. — Alatau ve Tiyanşan dağ silsilesi. — Issık Köl ve Doğu bozkırı. — Nüfus istatistiği ve verimliliği üzerine bilgilerle Semenov'un görüşü ve Sibiryâ ülkelerinin hususiyeti. .

Ural dağlarının sırtlarını aşan bir yolcu, Avrupa ve Asya Rusya'sını birbirinden ayıran sınır direklerini geçer geçmez Büyük Kuzey Asya düzlüğüne iner. Burası Ural-Hazar çukur sahasının uzun bir devamı gibidir, ve eskiden onlarla birlikte, muazzam kuzey denizinin zeminini teşkil ediyordu. Kuzeye uzanan üç haşmetli kolu ile Kuzey Buz Denizi'ne dökülen, suyunun bolluğu ve yayılışı bakımından eski ve yeni dünyanın en büyük nehirleri yanında yer almağa lâayık olan Ob nehri sisteminin meydana getirdiği çukur saha, bu büyük ovanın en büyük kısmı olan batı parçasının teşkil etmektedir. Bu saha, daha doğuda Yenisey nehrinin meydana getirdiği çukur sahaya ulaşır, fakat bunun suyu Ob'a göre daha bolsa da, ancak aşağı mecrasında ovaya vardığından, yayılış hacmi bakımından ondan geride kalır. Kuzey Asya'nın bu iki büyük nehri, doğu Asya yaylasının kuzey batı kısmından, veya daha ziyade onun, kuzey kenarındaki dağlarından, Ritter'in zikrettiği gibi büyük Altay dağ silsilesinden çıkarlar.

Şimdi, önce dikkatimizi Yenisey membaı mntakasına ve nehrin yukarı mecrasına yöneltirsek, bu kudretli nehrin Soyon dağlarının güney yamaçlarından çıktığını görürüz. Daha Soyon dağı doruklar çizgisinin güneyinde iken iki esas nehir Yenisey'i meydana getirmek üzere birleşirler ki, bunlardan biri Çinli'lerin eskiden beri Ta-Kimu dedikleri Ulu-Kem (Büyük Kem) ve diğeri de Kemçik (Küçük Kem) dir. Ulu Kem, Kosogol gölünün batısından, 51° kuzey enlemi ve 69° doğu boylamında (Pulkova'da) çıkar ve esas istikameti olan batıya doğru akarken, birçok küçük kollardan başka 63° ve 64° doğu boylamında kuzeyden gelen Bey-Kem nehrini de alır. 61° ve 62° doğu boylamında Kemçik ile birleştikten sonra, Soyon dağları arasında kuzeye doğru yol alır. Ulu Kem vâdisinin güneyinde, 50° ve 51° kuzey eylemi arasında, hemen hemen Kemçik'in membına kadar varan Tangnu-Ola dağı uzanır. Kemçik nehri, takriben $59\frac{1}{2}^{\circ}$ doğu boylamında Culü Köl'ün kuzeyinde, yani Tangnu-Ola'nın, Soyon dağının güney uzantıları ve Saylu-Kem ile birleştiği yerden çıkar. Burası, 10360 fut kadar yüksekliği olan Çapçın-Dava'dan uzak değildir. Yenisey kuzeye uzanırken, yukarı çıkırında Soyon dağlarından dört nehir alır: sağdan Ut, Us, Oy ve Tuba, soldan ise önemlice olan bir tek Abakan nehrini alır ki, bu sonuncusu Tuba mansabının 12 verst güneyinde, Minusinsk şehri yakınında Yenisey'e dökülür. Abakan, aşağı yukarı 52° kuzey enlemi ve $57\frac{1}{2}^{\circ}$ doğu boylamı arasında, Soyon dağlarının batı kısmından çıkar. Soyon dağları burada Abakanskiya Belki (Karlı Abakan dağları), Karlı Kan (Karlı Han) ve Çukçut gibi birkaç sırta ayrılmıştır. Abakan'ın sağdan gelen kollarından Yanı ile Çagan'ı ve soldan gelenlerden de Taştıp'ı zikretmek isterim ki, bunlar hepsi de dağda iken Abakan'a dökülürler. Taştıp'ın kuzeyinde oldukça geniş Abakan bozkırı açılır; Abakan nehri burada soldan Seya, Askıs nehirlerini ve başka birçok önemsiz kollar alır. Abakan ve Tuba ile birleştikten sonra Yenisey, artık önemli bir şekilde genişlemiştir, bununla beraber, birçok adalar serpili olduğu için kuş bakışıyle doğru bir fikir edinmek mümkün değildir. Yenisey, Krasnoyarsk'a kadar yönetini değiştirmeyip, çok

yerde yüksek ve kayalık sahilleri arasında daima esas yöneti olan kuzeye doğru akar.

Yenisey membainın, yani Tangnu-Ola'nın güneyinde, 47° doğu boylamına kadar, bir havza teşkil eden batı Moğolistan göller yaylası uzanır; burası doğudan Hangay ve güneyden büyük Altay sırtlarıyla çevrilmiştir. Bu havzanın en önemli gölleri: doğudan akan Tes nehri ile Upsa gölü, yine doğudan akan Dsaphın nehriyle Kirgis-Nor (gölü) ve batıdan akan Kobdo ve Buyantu nehirleriyle Kara-Ussu gölü olup, bu sonuncusu Çong-Arık vasıtasıyla Durga-Nor (gölüne) bağlanmıştır. Bu yaylanın güneyinde olan Altay silsilesi, 49° kuzey enlemiyle aşağı yukarı 57° doğu boylamından 45° kuzey enlemi ve 68° doğu boylamına kadar baş yöneti olan güneye doğru uzanır ve esas sırtlarında 9000 kademe kadar yükselir. Bu büyük Altay sırtlarıyla kuzeyde onunla birleşen Saylu Kem ve Karlı Abakan dağları, Ob ve Yinesy nehri yatakları arasında muazzam bir su bölümü teşkil ederler.

Şimdi, bu su bölümünün doğusunda kalan Ob'un memba bölgelerine bakalım. Bu bölge aşağıdaki gibi üç büyük kısımdan ibarettir: 1. Tom membaı (Ob'un en önemli sağ kolu), güneyde 52° kuzey enlemine kadar; 2. Ob membaı, aşağı yukarı 50° kuzey enlemine kadar; 3. İrtiş membaı, (Ob'un, su hacmi bakımından kendisini geçen sol kolu), aşağı yukarı 47° kuzey enlemine kadar. Bu nehir yatağının tasvirine Ob membainın orta kısmıyla başlıyorum, çünkü bu dağlık bölge Altay Alplerinin orta yerini teşkil eder. Altay Alpleri, çoğu kuzey-batı istikametinde uzanan karmakarışık dağ sedlerinden müteşekkildir; bunları aşağıda akar su çıkışlarına göre tertiplemeye çalışacağım. Ob'un memba nehri iki tane olup, her ikisinin de adı Türkçedir: batıdakisine **Katın** (Kadın) - genel olarak Katunya -, doğudakisine **Pî** (Bey) - genel olarak Biya - denir. Katunya, Altay Alplerinin en yüksek katı olan ve 50° kuzey enlemiyle 54-55° doğu boylamı arasında uzanan karlı Katunya dağlarından (Katunskiya Belki), ve onun da, Blücher'e göre 11.000 kademlik en yüksek Beluha tepesinden çıkar. Onun anlattığına göre, güneyden bakılınca Beluha tepesinin ufki bir geçit sahasıyla birbirine bağlanmış iki muazzam Alpin zirveden ibaret ol-

duğu görülür. Bu ve onun önündeki daha alçak dağ sırtı, onların etrafını çeviren tepelerin üzerinden yükselirler ve aşağıya kadar uzanan göz kamaştırıcı daimî karla parlarlar. Batıdakine nazaran daha alçak ve daha geniş olduğu anlaşılan doğudaki zirve, iki kayalık sırt halinde kuzey-doğuya uzanır. Batıdakisi ise daha fazla uzamadan batıya doğru dik bir şekilde alçalır ve diğerine nazaran daha fazla karla örtülüdür. Aradaki geçit sahasının her tarafı karla kaplanmış- tır. Kuzeyden bakılınca Beluha'nın parlaklığı ve ihtişamı daha azdır. Buz sahalarının, veya daha doğrusu yukarda zikredilen kaya sırtının batısında, geniş bir kaya duvarı ile ikiye ayrılmış olarak Katunya cümudiyesi alçalmaktadır. Cümudiye buzunun üzeri ak olup deniz mavisi renginde buz çıkıntılılarıyla kaplanmış ve mezkûr kaya boyunca aşağıya doğru kubbemsi bir şekil almıştır. Enine meydana gelen çatlaklar cümudiyeyi parçalamakta ve bunlarda buzun güzel yeşilliği gözükmemektedir; cümudiye masaları da eksik değildir. Cümudiyeyi ayıran kaya duvarından, ekseriyetle Talk- klorit şistleri parçalarından müteşekkil bir moren aşağıya doğru alçalmaktadır. Cümudiyenin alt kısmından Katunya nehri fışkırarak önce güney-batıya ve sonra da batıya doğru akar. Katunya membainin doğusunda, Beluha'nın güneyin- den yine güneye doğru iki dağ sırtı uzanır. Bunlardan batı- dakisi, Katunya dağlarını, 50° - 54° doğu enlemi ve 50° - 51° kuzey boylamı arasında güney-batıdan kuzey-doğuya uzanan Holsun dağlarıyla birleştirir. Doğudakisi ise Katunya dağ- larını, güney-doğuya uzanan ve yine daimî kar sınırından daha yükseklerle çıkan Argıt Alplerine bağlar. Katunya dağ- larıyla Holsun'un kuzeyinde, bunlara paralel olarak batı Korgon Alplerinin iki kolu ve doğuda, daha yüksek olan karlı Terektin dağları uzanır. Yukarda zikrettiğim gibi Ka- tunya, Katunya dağlarıyla Holsun arasında umumiyetle batı- ya doğru akar, fakat sonra yavaş yavaş kuzeye dönerek he- men hemen yarım daire halinde Katunya Alplerinin batı kenarlarını dolaşır. En kuzey noktasında, Korgon Alplerin- den çıkarak batıdan gelen Köksu (Göksu)'yu alır, bunun üzerine önce güney-doğuya ve sonra da doğruca doğuya yö- nelerek $46 \frac{1}{2}^{\circ}$ doğu boylamına kadar Katunya dağlarının

kuzeyinden ve Terektin Alplerinin güneyinden akar. Köksu mansabının doğusunda Katunya vâdisi, takriben 20 verst uzunluk ve 8-10 verst genişliğinde bir düzlük meydana getirir; Uymon bozkırı adı verilen bu düzlük, Ledebour'un hesabına göre denizden 3144 kadem yüksekliğinde olup, üzerinde birçok muhacir rus köyleri kurulmuştur. Katunya, Terektin Alplerinin doğusunda kuzeye döner ve karlı Argıt dağlarından gelen Argıt nehrini alır. Buradan itibaren Katunya, $52 \frac{1}{2}^{\circ}$ kuzey enlemine kadar istikametini değiştirmeden kuzey-kuzey-doğuya akar. Argıt mansabının aşağı yukarı 20 verst kadar gerisinde Katunya, doğudan gelen Çuya (Çüy) nehrini alır. Bu nehir, yarım daire şeklinde Argıt mansabından kuzey-doğuya uzanan Saylu-Kem sırtının güney-doğu kısmından çıkar. Argıt ile Çuya arasında, Katunya'dan Saylu-Kem'e kadar Çuyskiya-Belki uzanır, Çuya'nın kuzeyinde ise Katunya'dan Saylu-Kem'e kadar Salcar, Aygulak ve Kuray dağları sıralanırlar. Daha kuzeydeki dağlarda Katunya, büyükçe nehirlerden ancak soldan gelen ve Terektin Alplerinin kuzey-batı yamaçlarından çıkan Urusul'u alır. Urusul membainin ötesinde, 51° kuzey enleminden başlayarak kuzey-doğu yönünde bir sırt daha uzanır ki, bunun tepeleri de kısmen daimî kar sınırını aşar. Urusul'dan kuzeye doğru, Katunya boyunca ve Ob'a dökülen Pesçanaya, Ak-Anuy ve Çarış nehirleriyle Kamenka nehri arasında birçok intizamsız dağlar sıralanmakta ise de, Karlı Çarış dağlarından başkası hiçbir yerde daimî kar sınırına kadar yükselemez. Katunya'nın doğusunda, Aygulak dağlarından kuzeye - Katunya'ya sağdan dökülen Mayma nehrinin mansabına kadra - Teletz dağlarının dallı budaklı muhteşem katları uzanır. Mayma'nın kuzeyinde Katunya sağdan bir kol daha alır ki, bu da İşi'dir; sonra batıya dönerek güneyden gelen Kamenka'yı aldıktan sonra Biysk şehri yanında Biya ile birleşir. Yukarda işaret edildiği gibi, Katunya nehri bölgesindeki dağlar Altay Alplerinin merkezini teşkil ederler ki, ben bunlara ormanlı kayalık dağlar adını vermek isterdim. Ruslar bu dağ silsilesine Kamen' (taş) ve Altaylı dağ Kalmık'ları da Tayga derler.

Ob'un kuzey tarafındaki kaynak nehri olan Biya (Pi),

göklere tırmanan kayalar arasında 57° doğu boylamından 52° kuzey enlemine kadar kuzeyden güneye yayılan 90 verst uzunluğundaki Teles gölünden çıkar. Teles gölü, güneyden gelerek kendisine dökülen Çolışman nehriyle önemli bir kol kazanmış oluyor. Bu nehir, Kemçik membarının yakınlarındaki Cuļu-Köl'den çıkarak kuzey-batıya doğru akar ve sol taraftan, Kuray dağlarının kuzeyindeki Saylu-Kem'den çıkan çok önemli Başkaus kolunu aldıktan sonra güneyden Teles gölüne dökülür. Başkaus ile Çolışman arasında, Saylu-Kem'den itibaren kuzey-doğu istikametinde önemli bir sırt uzanır ki, buna toptan Çolışman Alpleri diyebiliriz; Çolışman'ın kuzeyinde ise, Teletz gölünün doğu sahiline kadar Soyon dağlarının güney kollariyle Abakan Alp-lerinin yüksek tepeleri sıralanırlar. Teletz gölünden çıkarken bile çok önemli bir nehir olan Biya, sağdan ancak Abakan Alp-lerinin kuzey kenarlarından çıkan bir tek büyükçe nehir olan Lebed (Kuğu) yu alır ve bununla birleşinceye kadar hemen hemen dosdoğru kuzeye akar. Teletz gölünden çıktıktan sonra çok geçmeden, güneyden gelen Pspha ile batıdan gelen Kokça, Biya ile birleşirler. Bunların ikisi de Teletz dağlarının kuzey yamaçlarından çıkar. Biya nehri, yukarı çığırında birçok kıvrımlar yaparak batıya doğru akar ve Katunya ile birleşinceye kadar bu istikametini muhafaza eder. Bu birleşmeden sonra nehir Ob' (yani "her ikisi" demek midir?) ismini alır.

Ob, aşağı yukarı 53° doğu boylamına kadar batıya doğru akar. Burada kesin bir şekilde kuzeye döner ve Barnaul şehrinin kuzeyinde sağdan Çumış nehrini alırken doğuya yapmış olduğu büyük bir kavis müstesna, Tom nehriyle birleşinceye kadar (57° doğu boylamı) bu istikametinde ısrar eder.

Biysk yakınlarında Ob, Altay'dan çıkarak güneyden gelen Pesçanaya ile Anuy nehirlerini ve Barnaul'un güneyinde de, Altay'ın kuzey-batı kısmından çıkan Aley nehrini alır. Barnaul'un kuzeyinde ise, Tom ile birleşinceye kadar gerek sol ve gerek sağ taraftan birçok kol alır. Bilhassa kuzeyde 52° - 54° arasında uzanan Kulundın göllerinden çıkan nehirlerin getirdiği su pek boldur.

Tom nehrinin membaı Altay Alplerinin kuzey-doğu kısmına raslar ki, burası birçok sırtlardan müteşekkil ormanlık bir dağ olup Abakan dağlarının kuzey dallarını teşkil eder. Tom kendisi, 53° ve 54° kuzey enlemiyle 59° doğu boylamı arasında çıkarak Kuznetsk şehrine kadar düz bir şekilde batıya doğru akar. Güney taraftan, Teletz gölünün kuzeyindeki karlı Abakan dağlarından çıkan Mras nehrini (Tatar'lar Pras derler) alır ki, bu da Kuznetsk'in aşağı yukarı 30 verst doğusunda Tom'a dökülür. Kuznetsk'in güneyinde, Lebed membaı yakınlarından çıkarak güneyden gelen Kondoma nehri akar. Tom, Kuznetsk'in kuzeyinde doğudan gelen yukarı, orta ve aşağı Ters nehirlerini aldıktan sonra, Ob ile birleşinceye kadar önemli kollar almaz ve esas istikameti olan kuzey-batıya doğru akar. Tom'un çıktığı ormanlık dağlı mıntakaya Ruslar Kuznetskaya ve Tomskaya Tayga derler, yerlilerin burası için kullandıkları toplu bir isim yoktur. Bu dağın 56° kuzey enlemine ve doğuda da 60° doğu boylamına kadar uzanan kuzey-doğu kısmına Kuznetski-Alatau dahi denir. Tom'un kuzeyinde Ob'a dökülen Çolım nehrinin Ak-Yüs ve Kara-Yüs adlı iki önemli kaynak nehriyle Çolım'ın en önemli sol kolu olan Kiya nehri buralardan çıkar.

Ob sisteminin güneydeki memba ülkeleri, İrtiş nehrinin çıktığı yerlerdir. İrtiş'i meydana getiren nehirlerin hepsi de büyük Altay sırtlarının güney yamaçlarından çıkar. Bunlardan en kuzey-doğuda bulunanı Ku-İrtiş (Boz İrtiş) olup, Kırgız'lar tarafından Ku-Ertis, Moğollarca da Ku-İrtsis tesmiye edilir. Bu nehir 47° kuzey enlemiyle 60° doğu boylamında çıkarak önce batıya doğru akar; $59\frac{1}{2}^{\circ}$ doğu boylamında Kara-İrtiş (Kara-Ertis, Hara-Ertsis) ile birleşir; Kara İrtiş ise Ku-İrtiş membalarının kuzeyinden yani Kobdo nehri membalarının güneyinden çıkar. Bundan sonra Kara-İrtiş adını alan nehir, buradan başlayarak, Nor-Zaysan gölüne dökülünceye kadar kuzey-batıya doğru akar. Kara-İrtiş'in güneyden gelen kolları yoksa da, kuzeyden birçok kollar alır, bunlardan en önemlileri Kıran, Burçun ve Kaba olup, hepsi de büyük Altay sırtının güney yamaçlarından çıkarlar. Zaysan gölünün kuzey-batı kısmından çıktıktan sonra yalnız İrtiş adını taşıyan nehir, Altay Alplerinin güney ya-

maçlarına kadar kuzeye doğru akar ve aşağı yukarı 50° kuzey enleminde soldan Buhtarma nehrini alır. Buhtarma, karlı Argıt dağlarının güney-batı kısmından çıkar ve sol taraftan, Holsun dağlarının güney yamaçlarıyla Koksu Alplerinden çıkan birçok kollar alır. İrtiş, Buhtarma ile birleştikten sonra Altay Alplerinin güneyinden Semipalatinsk şehrine kadar batıya doğru akar. Ust-Kamenogorsk civarında, Koksu Alplerinden ve kuzeyde onunla birleşen Ulbin Alplerinden çıkar ve küçük Ulba ile büyük Ulba'nın birleşmesinden meydana gelen Ulba nehri akar. Daha sonra İrtiş, Tigretsk Alplerinin güney kenarından, yani Koksu mansabının yakınlarından çıkan Uba'yı alır. Böylece görüyoruz ki, Holsun dağlarıyla Koksu Alpleri ve karlı Uba dağlarıyla Tigretsk Alpleri, Altay Alpleri diyarında, Ob ve Yukarı İrtiş sistemleri arasında bir su bölümü meydana getirmektedirler. Nor-Zaysan havzasının güney tarafı, doğudan batıya uzanan Tarbagatay ile çevrilmiştir. Bu dağ, aşağı yukarı Kırang mansabının güneyinde başlayıp 51° doğu boylamına kadar varır, fakat uzantılarıyla Sergiopol'e kadar gider. Bu havzanın kuzeyinde, İrtiş'in sol sahili boyunca, Buhtarma'nın mansabından yine aşağı yukarı 51° doğu boylamına kadar, Kabin sırtı bulunur, bunun kuzeydeki uzantıları sol sahil boyunca Ust-Kamenogorsk'un ötesine kadar gider ve batıda Alcan ve Çingis dağlarına münkalip olurlar ve sonra da Tarbagatay ile birlikte Balkaş gölü bölgesine karşı bir su bölümü meydana getirirler.

İrtiş, Semipalatinsk'ten itibaren alçak arazide 50° kuzey enlemine kadar kuzey-doğuya akar, burada sağdan, 51° doğu boylamında çıkan Om nehrini alır ki, bu nehir kendisinin kolları ve güneydeki göllerle birlikte Baraba bozkırını sular. Bundan sonra İrtiş kuzeye döner, 51° kuzey enleminin güneyinde doğudan gelen Tara nehrini alır, sonra yine kuzey-batıya döner ve bu istikametini Tobolsk şehrine kadar değiştirmez. Bundan sonra kuzeye doğru akarak 61° kuzey enleminde doğudan gelen Ob ile birleşir. İrtiş, yukarı çıktığında İşim'i alır ve Tobolsk civarında da Tobol ile birleşir. Bu son nehrinin en önemli kolları, kuzey-batıdan gelen Tavba ile Tura nehirleridir.

Yukarda işaret ettiğim gibi, yukarı İrtiş bölgesiyle Zay-

san havzası güneyde Balkaş gölü havzasına bitişiktir, buna Sasık-Köl gibi Balkaş'ın doğusunda bulunan küçük gölleri de eklemeliyiz. Bu havza 48° - 43° kuzey enlemi arasında uzanmış olup, güney-doğudan, güney tarafı Issık-Köl'e kadar uzanan Alatau sırtlarıyla çevrilmiştir. Alatau'ın batıdaki uzantıları Kopaltau, Altın-Emel ve Alaman adlarını taşır. Aşağı yukarı 43° kuzey enlemi ve 65° doğu boylamında başlayıp esas istikametiyle 42° doğu boylamına kadar batıya doğru uzanan Tiyaşan dağının muhteşem sırtları güneyde Alatau'a yaslanır. Balkaş havzası nehrelerinden ancak kuzey-doğudan gelerek Sergiopol' yanından geçen Ayagus'u, Alatau'dan çıkarak doğudan Balkaş'a dökülen Lepsa ile onun kolu Aksu'yu, Koksu adlı ayağıyla Karatal'ı ve nihayet Balkaş havzasının en önemli nehri olup güney-doğuda akan İli'yi zikretmek isterim.

Balkaş havzasının güneyinde, Alatau ile Tiyaşan halkaları arasındaki yükseklikte Issık-Köl (Sıcak Göl) bulunur ve bu gölün batı kenarında da, Tiyaşan'dan çıkan Şu nehri bölgesi uzanır ki, bu nehir Kötü-Maldı adlı küçük bir nehir vasıtasıyla Issık-Köl'e bağlanmıştır.

Şu nehri, 36° kuzey enleminde bataklık ve küçük göllerde kayboluncaya kadar, İli'nin yukarı çığırına paralel olarak Balkaş gölünün güneyinden kuzey-batıya doğru akar; Şu'nun güneyindeki Talas nehri de aynı şekilde kaybolmaktadır. Bu istep mıntakasının güney-batısında, Tiyaşan'ın kuzey-batı kollariyle birbirinden ayrılmış bulunan ve sularını Aral gölüne döken Sır-Darya ile Amu-Darya bölgeleri bulunur.

Burada kısa taslaklar halinde tasvir edilmiş olan yerlere, aynı bölgelerde yaşayan Türk kabilelerinin dillerini araştırmak amacıyla, 1860 sıralarında oturmakta olduğum Barnaul şehrinden birkaç defa seyahat ettim. Barnaul'a gelmez 1859 yazında, Altay maden bölgesi müfettişi general Frese'nin yukarı Kondoma, Mrass ve Tom civarındaki teftiş seyahatlerinde beraber bulundum.

I. 1860 yazında, karımla birlikte esas Altay'a seyahat ettim. Bu esnada Biysk üzerinden Kamenka boyunca güneye doğru Sebe'ye ve oradan da orta Urussul'a; bunun üzerine önce Urussul boyunca yukarıya sonra Angoday misyonerliğini geçerek büyük ticaret yolu ile Ülögön boyunca Katunya'ya kadar gittik. Daha sonra Salcar ve İn üzerinden Çuya mansabına ve Çuya boyunca yukarıya doğru Çuya bozkırındaki Koşağaç civarında bulunan satıcıların Lavki'lerine kadar gittik. Buradan, biri Çin sınır istihkâmı olan Suok'a ve diğeri de Bıratı panayırına olmak üzere iki gezinti tertip ettik. Koşağaç'taki Lavki'lerden, aynı yolla Angoday'a döndük. Buradan da Kenyi membalarına, sonra Sebe membaina ve Kamenka'ya kadar ilerledik, sonra Katunya üzerinden doğuya, Mayma'dan uzak olmıyan Mayma köyüne, oradan da Ulalu misyonerliğine gittik.

II. 1862¹ yazında Zalayr dağlarına seyahat ettim; bu seyahatimde Yegorev altın ocakları üzerinden İnya'nın kolu olan Ur ve Balşat boyundaki Teleut köylerine gittim. Buradan da, Kuznetsk şehrini geçerek Mrass'a, yukarı Kondoma'da bulunan Spaski adlı altın ocağına, sonra Tsarevo Aleksandroovski adlı altın ocağı üzerinden Lebed'e ve bu nehir boyunca yukarıya doğru hareket ederek Biya'ya gittim. Bundan sonra Biya'nın akışını takip ederek Teletz gölüne ve göl üzerinden bir kayıkla Çolışman masabına kadar ilerledim. Buradan Çin arazisini geçerek Abakan'a gitmek istemiştım, fakat ancak Kara-Köl'e varabildik; bu civarda yolumuzu kaybederek birkaç hafta dağlarda dolastık ve nihayet tekrar Çolışman'ı bulmakla çok sevindik. Buradan Teletz gölünün güney-batısı boyunca Pışa ve Kokşa nehirleri üzerinden Ulalu misyonerliğine gittim ve sonra da Barnaul'a döndüm.

III. 1862 yazında, önce Kulundın bozkırına seyahat ederek Borovski posta istasyonu ile Semipalatinsk arasında bulunan iç Ordu'ya bağlı Kırgız aul'larını ziyaret ettim. Bu-

1 Metinde 1862 ise de, herhalde 1861 yerine baskı hatası olsa gerektir.

radan Semipalatinsk'e ve posta yoluyla Sergiopol'e gittim. Tarbagatay'ın güneyini dolaşmak üzere Sergiopol'den Ucar'a yöneldim, sonra Sasık-Köl'ün kuzeyinden tekrar posta yoluna gelerek, bunu Kopal üzerinden Köksinskaya Stanitsa'ya kadar takip ettim. Sonra Alaman dağı üzerinden ve İli vâdisini geçerek güneye, Isık-Köl'ün doğusundaki Karkara nehrine kadar ilerledim. Sonra batıya, Çilik vâdisine doğru yönelerek Alatau'nın kuzey hatlarını aştım ve Stanitsa Nadejinskaya ile Sofiyskaya üzerinden Vernoye'ye vardım. Vernoye'den posta yoluyla Köksinskaya Stanitsa'ya giderek, buradan Çin'deki Kulca şehrine uğradım. Buradan Kopal, Sergiopol ve Semipalatinsk yoluyla Barnaul'a döndüm.

IV. 1863 yılında Biysk üzerinden ve Biya'yı takip ederek Lebed'e gittim; bu nehrin membına doğru yürüyerek Mrass'ın yukarı çıkışına vardım. Mrass'tan Madır membalarına yürüdüm ve bu nehir boyunca Taştıp'a kadar indim, sonra yine aynı nehir boyunca tekrar Abakan'a gittim. Abakan nehrini Minusinsk şehrine kadar takip ettim ve vadiden, Taştıp'ın kuzeyindeki dağlara bir gezinti yaptım. Yenisey nehri üzerinden, bir kayıkla Minusinsk'ten Krasnoyarsk'a gittim. Krasnoyarsk'tan, posta yoluyla doğudaki Kan şehrine kadar ilerledim ve sonra da güneydeki Agulsk köyüne yöneldim. Bunun üzerine posta yoluyla Krasnoyarsk'a dönerek oradan Yüs bozkırına, Bojye-Ozero üzerinden Mariynsk şehrine ve buradan da Kiya bölgesindeki Çerdut şehrine kadar gittim. Sonra Tomsk üzerinden Barnaul yolunu tuttum.

V. 1865 yılında, yukarda anlattığım yol boyunca Urusul üzerinden Çuya boyundaki Lavki'lere seyahat ettim; buradan Kuray bozkırına döndüm, Kuray bozkırındaki Çuya'yı atla geçerek, şimdi de Çuya'nın güneyinden geçen ticaret yoluyla Argıt'ın aşağı çıkışına ve oradan Uymon bozkırına gittim. Buradan güneye dönerek Katunya dağının batı uzantıları üzerinden Buhtarma'nın yukarı çıkışına ve Belaya köyüne, sonra da doğuya, Fykolka üzerinden Berel bozkırına gittim. Bundan sonra yine batıya dönerek Buhtarma mecrasını takibetmek suretiyle Sıryanov gümüş ocakları üzerinden İrtiş'e kadar gittim. İrtiş üzerinden bir sandalla Ust-Kameno-

gorsk'a hareket ettim ve oradan da, Smaynogorsk'u aşarak posta yoluyla Barnaul'a döndüm.

VI. 1866 yazında, önce Baraba bozkırını dolaştım. Posta yolunu Kainsk şehrine 120 verst kala terkederek Ubinskoye-Ozero gölü civarındaki Kargansk, İtkuleva ve Kısır adlı Tatar köylerini ziyaret ettim. Buradan Kainsk şehrine hareket ettim, sonra Om nehrini takibederek kuzeydeki Çanı gölü boyunca Sarı-Ösök gölüne ve Cılandı'ya gittim. Oradan posta yoluyla Pavlodar üzerinden Semipalatinsk ve Ust-Kamenogorsk'a kadar ilerledim. Burada İrtiş'i geçerek Ablaykit harabelerine ve sonra da güneydeki Kokbekti şehrine gittim ve oradan da, Ust-Kamenogorsk ile Smaynogorsk'a uğrarak Barnaul'a döndüm.

VII. 1867 yazında Kainsk üzerinden tekrar Baraba bozkırına seyahat ettim ve bunun bilhassa kuzey kısmında kaldım. Kuzeyde posta yolunu takibederek Kamışinskaya köyünden Tara şehrine kadar gittim. Tara'dan, bazan araba ve bazan da kayıkla olmak üzere İrtiş boyunca aşağıya doğru ilerledim, İşim mansabındaki Ust-İşimskoye adlı Tatar köyüne, buradan da Karagay, Zala, Zauskan ve Yurtuçak adlı Tatar köyleri üzerinden Tobolsk'a yürüdüm. Tobolsk'tan, yine Tatar köylerini takibederek Tümen ve Yalutrovsk'a gittim ve oradan da İşim, Tükalinsk ve Kainsk'a uğrarak posta yoluyla Barnaul'a döndüm.

VIII. 1868 yazında Semipalatinsk, Sergiopol ve Kopal üzerinden Vernoye'ye seyahat ettim. Buradan, Kastek geçidini aşarak Şu nehri bölgesine, eskiden istihkâm olup şimdi Rus köyleri haline gelen Tokmak, Pişte ve Merke'ye gittim. Burada Şu nehrini terkederek Auliye-Ata, Çemkend ve Taşkent şehirlerine hareket ettim. Taşkent'ten, daima posta yolunu takibetmek suretiyle Hocent, Ura-Tepe, Samin ve Cisak'a, Cisak'tan Yangi-Kurgan'ı geçerek daha yakında Ruslar tarafından alınmış olan Samarkand'a gittim. Türkistan'ın o zamanki valisi general Kaufmann, Samarkant'ta beni, Rusya ile Buhara arasındaki sınırı çizmekle vazifelenirilmiş komisyona seçti. Bu komisyonda, Buhara tarafından seçilmiş sınır komiserleriyle müzakere etmek vazifesi bana

düşüyordu. Komisyonla birlikte, önce Samarkant'tan Katı-Kurgan'a ve oradan da vâdinin ortasında yani Ak-Darya boyunda bulunan Katırcı adındaki Buhara şehrine kadar olmak üzere orta Zerafşan vâdisini dolaştım. Katırcı'dan kuzeye dönerek Nurata civarında Ak-Tau dağına aştım ve Akçap kasabasına kadar gittim. Sonra tekrar doğuya döndüm ve Koşravat üzerinden Karaça-Tau dağına kuzey yamaçlarında bulunan Türsün'e gittim. Bunun üzerine bir defa daha Kara-Tau'a yanaşarak ve bu dağı doğudan dolaşmak suretiyle Cuma-Bazar ve Çilek üzerinden tekrar Samarkand'e geldim. Samarkand'a geldim. Samarkand'tan, bundan önce geçmiş olduğum yolu takibederek Yangi-Kurgan üzerinden Cisak'a döndüm. Buradan, bu sefer posta yoluyla değil de susuz istepi geçerek Çinas üezrinden doğruca Taşkend'e gittim ve kısa bir müddet orada kaldıktan sonra geldiğim yolları takibetmek suretiyle Vernoye ve Semipalatinsk üzerinden Barnaul'a döndüm.

IX. 1869 yazında posta yoluyla Semipalatinsk ve Kopal'ı geçerek, Barnaul'dan Altın-Emel adlı posta istasyonuna gittim. Burada güneye döndüm, Altın-Emel geçidini aşarak İli nehrinin kuzeyindeki yol ile, eski Çin sınırında kurulmuş olup Türgen adlı eski Solon şehri civarında bulunmakta olan Borohudsir kampına kadar gittim. Burada, yıkılmış Türgen, Zamal ve Korgas şehirlerini ziyaret ederek, Altın-Emel istihkâmı üzerinden Vernoye şehrine gittim. Vernoye'den, Kastek geçidini aşmak suretiyle tekrar Tokmak şehrine uğradım ve buradan, Buam geçidini aşarak Şu ile Issık-Köl'ü birbirine bağlayan Kötü-Maldı nehrine uğradım. Bunun üzerine Issık-Köl'ün kuzey sahilini, en doğudaki ucuna yani Tüb'ün mansabına kadar takip ettim, sonra da güney sahilini takip ederek yeni kurulmuş olan Ak-Tübe şehrine uğradım. Burada şiddetli bir sıtmaya tutularak ancak güzün sonlarında, daha iyileşmemişken, Vernoye üzerinden Barnaul'a döndüm.

X. 1870 yazında, Veteriner Kalning'in refakatinde posta yolunu takip ederek Biysk ile Urusul üzerinden ve sonra da Çuya sahili boyunca Koşağaç civarındaki Rus Lav-

ki'lerine seyahat ettim. Buradan, Çin istihkâm yolu üzerindeki Suok istihkâmını geçmek suretiyle Çuya bozkırına döndüm ve Aygulak mansabına kadar Çuya'nın sağ sahilini taktibettim. Sonra Aygulak boyunca yukarıya doğru yürüyerek kuzeye çıktım, Aygulak dağlarını geçtim, Yelaguş membarlarından Katunya'ya gittim ve oradan da Urusul'a uğrarak eski yol boyunca Barnaul'a döndüm.

Kendi seyahatim esnasında yaptığım, ve pek tabii olarak memleketin tam bir tasvirini veremeyecek olan araştırmalarıma geçmeden önce, burada Alman okuyucuya, tanınmış Rus Coğrafyacısı ve İstatistik bilgini Semenov'un bu yıl "Resimli Rusya" dergisinde yayınlanmış olan "Batı Sibirya ve onun bugünkü ekonomik durumu" adlı mükemmel makalesinden bir özet vermeyi faydalı buluyorum, çünkü bu suretle okuyucuyu, memleketin durumu ile en iyi bir şekilde tanıştıracığımı ümit ediyorum.

Bugün resmen batı Sibirya'yı teşkil eden Tobolsk ve Tomsk adlı iki vilâyete, İrtiş nehri sistemlerinin yukarı kısımlarını ve Altay Alplerinin batı uzantılarını teşkil ettikleri için, Semipalatinsk ve Koktebinsk bölgeleri de eklenirse — ki bunlar Semipalatinskaya Oblost'ın parçası halinde bozkır genel valiliğine (Stepnoye Generalgubernatorstvo) aittirler — burası 43600 mil² lik bir saha teşkil eder. Yani büyüklük bakımından Fransa'nın dört mislinden fazla olup, pek mutedil bölgelerden (47° kuzey enleminden) kuzey kutbu dairesinin ötesine (73° kuzey enlemine) kadar uzanır. Batı Sibirya'nın arazi şekilleri türlü türldür: burada, eski dünyanın, hiçbir yerinde ana kayaların meydana çıkmadığı en büyük çukur sahasıyla, yüksekliği kar sınırını aşan muazzam dağlar karşı karşıya durmaktadır. Her türlü ağaçtan mahrum ve yılın dokuz ayında don olarak kalan tundralarla, ormanlı bataklıklar ve yüzyıllardan beri yaşayan çamlarla örtülü ormanlı dağlar veya Tayga'lar yanyana gözükmektedir. Bunun gibi, bol sulu, kara ve verimli ümüsle kaplı ve mütenavip bir şekilde tarla olmaya elverişli açık yerleri ve

ormanlıkları ihtiva eden düzlüklerle, üzerinde köpüklü dağ suları akan ve ayna gibi düz Alp göllerini ihtiva eden dağ vâdileri arasındaki farklar da büyük olup, bataklık ve çamurla örtülü dümdüz Baraba bozkırıyle İrtiş'in güneyindeki çıplak dağlarda uzanan hemen hemen susuz bozkırlar arasındaki ayrılıklar da buna benzer.

Batı Sibirya'nın nüfusu, bu büyük ülkenin zenginliğini işleyebilmek için maalesef çok azdır. Almanya, Fransa, Avusturya ve Büyük Britanya'nın mecmuundan daha büyük olan bu sahanın nüfusu ancak 2.700.000 olup, mil² başına ancak 60 kişi düşer. Arazinin şekli pek muhtelif olduğundan, nüfusun dağılışı da tabii olarak müsavi değildir. Nüfusun sıklığı ve yerleşilen sahaların karakteri bakımından burası, bağımsız ve hususî tipler gösteren birkaç bölgeye ayrılabilir.

Sibirya'nın güney-doğu kısmıyla başlayalım: burası Tobol ilinin Tümen, Yalutrovsk, Kurgan ve İşim gibi, mecmuu 2030 mil² saha kaplıyan dört kazasını içine alır. Başlıca nehirlerine bakarak bu parçaya Tobol-İşim bölgesi de diyebiliriz. Bu bölgenin büyük bir kısmı kara ümüsle kaplı olduğundan ve birçok nehirler de geçtiği için, çok verimli olmakla kendini gösterir. Ormanlar az değilse de, ziraate elverişli sahalar ormanlara nazaran daha çoktur. (Ormanlar 3 1/2 milyon desyatin olup bütün sahanın yüzde 35 ini kaplar.) İklim çok elverişlidir. Yıllık ortalama ısı ancak 1°-3° ise de, Avuranın en kuzey memleketlerinin yıllık ısısına müsavidir. Fakat derecenin bu düşüklüğü, buranın Aralık, Ocak ve Şubat aylarında — 14°/— 18° gösteren şiddetli kış soğğundan ilerigelir; ilkbaharın ortalarından başlayarak ısı, ahali için çok daha müsaittir. Nisan'da iklim Dorpat'ın, Mayısta Stettin'in, Haziranda Dresden'in, Temmuzda Krakau ile Prag'ın ve Ağustos'ta da Königsberg ile Danzig'in ortalama iklimine uyar. Yalnız Eylölde tekrar Sibirya soğukları başlar. Yazı böyle nispeten sıcak ve uzun ve toprağın elverişli oluşu, her türlü ekinin yetişmesi imkânını sağlamaktadır. XVIII. yüzyılın ortasında Tobol-İşim bölgesinin nüfusu 50.000 kaddı; bu miktar 130 yıl içinde 16 kat artmış olup bugün 800.000 olmuştur, yani mil² başına 400 kişi düşmektedir.

Şimdi ahali, 1.300.000 desyatınlik sahayı, yani bugünkü ekonomik sisteme göre dört misli bir yeri tarla olarak kullanmaktadır ki, bu da bütün bölgenin yüzde 65 i ve hemen hemen ormansız sahanın tekмили demektir. Böylece Tobol-İşim bölgesi daha şimdiden yeni muhacirler için faydalı bir yer olmaktan çıkmıştır.

Tobol-İşim bölgesindeki 800.000 kişinin ancak 14.000 i yerli olduğuna göre, sâf rus ahalinin nispeti yüzde 94 $\frac{1}{4}$ e çıkar.

Memleketin ekin ve hayvan gibi başlıca mallarının ihracı için Tobol-İşim bölgesinin durumu, Sibirya'nın bütün diğer bölgelerine nazaran çok daha elverişlidir, çünkü burası, Ural maden bölgesinin yanında ve büyük Sibir yolunun başında bulunmaktadır. Volga ile Ob sistemini birbirine bağlayacak her demiryolu buradan geçmek zorundadır.

Şimdi büyük Sibir yoluyla doğuya gidersek, Tyukalinsk ve Kainsk kazalarına raslarız, bunlardan birincisi Tobolsk ve ikincisi de Tomsk iline bağlıdır. Bu iki ilçenin büyüklüğü 2.660 mil² dir. Büyük bir kısmı Baraba bozkırından ibaret olduğu için, buna Baraba bölgesi diyelim. Tobol-İşim bölgesi gibi burası da, hiçbir yerinde ana kayaların ortaya çıkmadığı büyük bir düzlüktür. Baraba bölgesinde ormanlık saha Tobol-İşim bölgesinden daha az değilse de, (bunların miktarı 3 milyon desyatın olup bütün sahanın yüzde 38 ini teşkil eder), bu ormanlar pek zayıf ve yer yer kayın ağaçlarından ibarettir; açık sahalarla parçalandığı için, en kuzeydeki sık ormanlıklardan çok farklıdır. Baraba bölgesinin nehirleri ağır akar ve bataklıklarla çevrili büyükçe göller meydana getirmek temayülündedirler. Baraba bölgesinin iklim durumu da, Tobol-İşim'e nazaran daha az müsaittir. Yıllık ısı -1° ile $+1^{\circ}$ arasındadır, kış daha sert (ortalama ısı -16° ile -22° arasında), yaz kısa, ilkbahar soğuktur. Nisanın ortalama ısısı aşağı yukarı Uleaborg'un ortalamasına uyar; yalnız Mayıstan Ağustos'a kadar ısı, takriben Tobol-İşim bölgesini hatırlatır.

Baraba bölgesinde toprak kısmen kara ümüs ve kısmen de çamurdan ibaret olup verimlidir; fakat ziraat için elverişli saha azdır. Bundan dolayı su ve göllerinin bolluğu, bü-

tün yaz boyunca insan ve hayvanları rahatsız eden tatarcık, sivrisinek, at sineği v. b. sürülerinin çokluğuyla tanınmış olan bu bölge, eskiden beri iyi bir şöhrete malik olmamış, ancak Tobol-İşim bölgesinde boş yer bulamamaya başlayınca mucirler buraya yerleşmişlerdir. Bunun tabii bir neticesi olarak nüfusu da ancak 250.000 kadardır ki, mil² başına yalnız 94 kişi düşer, yani bu da Tobol-İşim bölgesindeki sıklığın ancak dörtte biri demektir. Bu nüfus, 500.000 desyatınlik bir sahayı tarla olarak kullanır ki, bu da şimdi nadas bırakılan araziyle birlikte Baraba bölgesinde, bütün sahanın ancak yüzde 20 sinin işlendiğini gösterir. Su ve bataklıkların büyük yer kaplamasına rağmen, burada geniş çayırılık ve otlak yerler de kalmaktadır, hayvanlara işkence veren haşaratla hemen hemen her yıl kasıp kavuran İnek vebası engel olmasa, bunlar ziraatten daha verimli olacak şekilde hayvan beslemenin doğmasına yarıyabilirlerdi. Baraba bölgesinin nüfusu da hemen hemen ancak ruslardan ibarettir, çünkü 4.000 kişi sayılan yerliler bütün nüfusun yalnız $1 \frac{3}{4}$ ünü teşkil ederler.

Tobol-İşim ve kısmen de Baraba bölgesinin kuzeyinde, yukarda anlatılanlardan bambaşka bir karakter taşıyan bir bölge uzanmaktadır. Burası Tolbolsk ilinin Turinsk, Tobolsk ve Tarsk ilçelerini içine alır. Başlıca kültür merkezine bakarak burasına Tobolsk bölgesi de diyebiliriz. Sahası 5.150 mil² olup, yukarda anlatılan her iki bölgenin mecmuundan daha büyüktür. Tobolsk bölgesinin iklimi de, mezkûr iki bölgeninkine nazaran daha serttir. Yıllık ortalama ısı -2° ile 0° arasında olup Arhangelsk, Torneo ve Nordcap'ın ısısından daha aşağıdır. Bilhassa ortalama ısısı -18° ile -22° arasında değişen Aralık, Ocak ve Şubat gibi ayları çok soğuk olur, yani Avrupanın en kuzey noktasından daha düşük demektir. Buna karşılık yaz aylarının ısısı nispeten müsaittir. Nisan Lappland'a benzediği halde, Mayıs ve Haziran aylarının ortalama ısısı Dorpat, Riga ve Danzig'i andırır. Temmuz ısısı Polonya kırallığının kuzeyinde ve Pozen'de görülen hararete müsavidir, yani Berlin'den daha sıcaktır; Ağustosta ısı, Petersburg ili ve Estonya'nın ısısına müsdavidir; Eylülde tekrar Lappland'ın soğuşuna benziyen soğuklar başlar. Bu bölge de yukardakiler gibi, hiçbir yerinde ana kayaların or-

taya çıkmadığı düzlükten ibarettir, Ural'a bitişik nehir vâdileri müstesna, açık sahil taraçaları dahi bu şekildedir.

Tobolsk bölgesine esas karakteri veren şey, ancak yer yer çalılık saha ve bataklıklarla bölünen muazzam ve geçilmez çam ormanlarıyla kaplı olmasıdır. Burada ormanlık saha 20 milyon desyatın kadar olup, bütün bölgenin yüzde 80 ini teşkil eder. Sibirya'nın esas su yolu üzerinde olmasına ve diğer yerlere nazaran Ruslar tarafından daha önce iskân edilmesine rağmen, bu bölgede nüfusun pek az oluşu tabiidir. 450.000 kadar nüfus Büyük Britanya gibi bir sahaya dağılmış olup mil² başına 85 kişi düştüğüne göre, nüfusun sıklığı Baraba bölgesi kadar bile değildir. Ekilen saha 370.000 desyatındır, yani bütün sahanın yüzde ikisinden ibarettir. Ancak muazzam ormanlık sahalar arasındaki uygun yerlerde ziraat yapılabildiği için, bu nispet pek tabiidir. Bu durum karşısında, Tobolsk bölgesinde nüfusun çoğalması için geçekli müsait şartlar, Baraba bölgesine nazaran bile daha düşüktür. Yerin şekline uygun olarak burada ormancılık, avcılık ve balıkçılık, ziraat ile hayvan beslemeden çok önde gelir; zaten bu meslekler, ziraat ile hayvancılığa nazaran, daha geniş sahaya muhtaçtırlar, böylece, en müsait koloni şartları altında dahi burada nüfus artamaz. Şuna da işaret edelim ki, yukarda tasvir edilen iki bölgede, Rus muhacirler yerlileri hemen hemen büsbütün yerinden kovduğu halde, huranın ormanlarında hâlâ 32.000 kişi kalmıştır, bunlar ise bütün nüfusun yüzde 7 sini teşkil ederler.

Gözden geçirilen bu bölgelerin doğusunda, içerisinden büyük posta yoluyla batı Sibirya'nın büyük su yolu geçen ve yine batı Sibirya'ya ait olan bir bölge daha mevcut olup, Tomsk iline bağlı Tomsk (Narım bölgesi hariç) ve Mariynsk ilçelerini içine alır. Sibirya'nın burada bulunan en eski kültür merkezine izafeten burasına Tomsk bölgesi diyeceğiz. Bu bölge, ormanlık oluşu ile ve iklim şartları bakımından Tobolsk bölgesine çok benzer. Fakat Tomsk bölgesini Tobolsk'ten ayıran başlıca hususiyetler şunlardır: burası, ötekisi gibi alçak bir düzlük olmayıp, güneyde dağ şeklini alan bir sürü tepeliklerle süslenmiş ve dağlar da, her yerde geçilmesi müşkül ormanlarla örtülmüştür. Tomsk bölgesinde çıp-

lak taşlıklar eksik olmayıp, sık ve bol ormanlık altında zengin maden yatakları da bulunmaktadır, halbuki Tobolsk bölgesinde bunlara hiçbir yerde raslanılmaz. Her ne kadar ziraat ve hayvan besleme burada da ikinci derecede gelir ve bunlarla ancak tek tük meşgul olunabilirse de, ormancılıkla birlikte madencilik de, ahalinin esas meşgalesini teşkil eder. Böyle olmakla beraber Tomsk bölgesi, ziraat bakımından Tobolsk'a nazaran daha yüksek bir durumdadır, çünkü burada iklim şartları daha uygundur. Tomsk bölgesinde 410.000 desyatinlik, — yani bütün sahanın yüzde $2\frac{1}{2}$ si — bir saha ekilir. Bilhassa şuna da işaret edelim ki, büyük Sibirya yoluyla batı Sibirya'nın su yolu üzerinde olduğu için Tomsk bölgesi, Ural, madence zengin Altay, doğu Sibirya ve her şeyden önce Rusya'ya doğru sıralanan altın ocakları arasında bulunmakla, bütün Sibirya'nın kültür bakımından kalkınması için ve ekonomik hayatı cihtinden zamanla büyük önem kazanacak olan nakliye yolunun döğüm noktasını teşkil eder. Şu anda 3500 mil² büyüklüğünde olan Tomsk bölgesinde 100.000 kişi yaşar, yani mil² başına 86 kişi düşer. Nüfusun sıklığı, takriben Tobolsk' bölgesindeki gibidir. Bugün yerlilerin sayısı 12.000 kişi olup, bütün nüfusun aşağı yukarı yüzde 4 ünü teşkil ederler, yani Rus olmıyanların sayısı Tobolsk bölgesine nazaran daha azdır. Bu olayın sebebini, herhalde Tomsk bölgesinin Tobolsk'a nazaran daha rahat yollar üzerinde bulunmasında, ve yerli ahalinin muhacirlerle daha kolay karışmasında aramalıdır.

Tomsk bölgesinin güneyinde olan Ob'un memba ülkesinde, geniş ve birçok bakımdan dikkate değer Altay bölgesi bulunmaktadır. Burası, Tomsk iline bağlı Barnaul, Kuznetsk ve Biysk ilcelerini içine alır. Bu bölge, kısmen Alp karakterini taşıyan dağlık araziden ibaret olmakla bütün diğer bölgelerden ayrılır ve 7.300 mil² gibi önemli bir saha kaplar. İklim şartları, birkaç bakımdan Tobol-İşim bölgesine nazaran daha müsaittir. Altay'ın güney yamaçlarında bulunup kuzeye karşı mahfuz olan vâdiler müstesna, kış Tobol-İşim bölgesinden biraz daha serttir; buna karşılık yaz, bilhassa bölgenin güney yarısında, ilkbahardan başlı-

arak daha müsaittir. Bu kısmın ortalama ısı derecesi nisan-da Danzig'in (6°), mayısta Dresden'in, haziranda Peşte'nin, temmuzda Trabzon ile İstanbul'un ve ağustosta tekrar Peşte'nin ortalamasına uyar. Ekimde Stockholm donları başlar, kasımda ise Lappland soğukları bastırır.

Altay bölgesinin nebat ve hayvanca zenginliği ve ziraat için son derece elverişli vâdilerinin verimliliği, iklim şartlarının böyle müsait oluşuyla ve karlı dağlardan fışkıran birçok dağ nehirlerine malik olduğu için sulama bakımından gösterdiği üstünlükle izah edilebilir. Bereketli Alp çayırları, aynı zamanda hayvan besleme için de mükemmel birer otlak yerleridir. Bunlar, ve bölgenin altın, gümüş, bakır ve demir cevheri bakımından madence son derece zenginliği ve muazzam taşkömürü yatakları, burada yalnız madencilik değil, başka birçok sanayi kollarının ilerlemesine de imkân verecektir.

Pek tabii olarak Altay bölgesinde hiçbir işe yaramıyan birçok sahalar da vardır: bunlar, güneydeki kayalık ve taşlık yerler, kuzeydeki geçilmez ormanlarla örtülü dağlar ve batıdaki kum çölleridir; fakat daha şimdiden Altay bölgesinde bir milyon desyatinden fazla yer tarla halindedir ki, bu da nadas bırakılmış arazi ile birlikte bütün sahanın yüzde 14 ü demektir, halbuki ormanlık yerler 4 milyon desyatinden, yani bütün sahanın yüzde 11 inden ibarettir. (Ormanlık saha üzerine H. Semenov'dan almış olduğum buradaki rakamı çok az buluyorum, çünkü, yanılmıyorsam orman memuru bana bir defa, dağ ormanlarının büyük bir kısmıyla iç Altay'daki ormanların bu dört milyonun içine alınmadığını söylemişti). Altay bölgesinin nüfusu 600.000 olup mil² başına 82 kişi düşer. Daha sık nüfus besleyebilecek olan bu zengin ülke için son derece ehemmiyetsiz bir rakam. Nüfusun bugünkü durumuna göre yerlilerin sayısı 45.000 e yakın olup, bütün ahalinin takriben yüzde 8 i demektir, yani Tobolsk bölgesinden daha çoktur. Rus olmayanların çokluğu, yerli ahalinin, Rus kolonisinin nüfuzu için en az müsait olan güney-doğu Altay'daki vâdilerde tutunmalarından ileri gelmektedir.

Altay bölgesinin güneyinde, yan İrtiş sisteminin yu-
karısında, idare bakımından bozkır genel valiliğine ait olan,
hakikatte ise batı Sibirya ile Türkistan arasında tabîî bir ge-
çit teşkil eden bir bölge daha uzanmaktadır. Bugün Semi-
palatinskaya Oblast'a bağlı Koktebinsk ve Semipalatinsk il-
celeri bu bölgeden sayılabilir. Burası 3.000 mil² kadar olup,
bir taraftan güney Altay ve Altay ile İrtiş vâdisi arasındaki
arazi parçalarından ve diğer taraftan da Tarbagatay ile
onun devamı olan Çingistau'dan ibarettir. Bu yere, içerisin-
den geçen nehre bakarak yukarı İrtiş bölgesi diyebiliriz. Bu-
nun doğu kısmında, büyük Zaysan gölü havzası, batısında
da verimsiz, kurak, girintili çıkıntılı ve üzerinde birçok gra-
nit kayalarla somaki mermer dağları bulunan Kırgız boz-
kırı bulunmaktadır.

Yukarı İrtiş bölgesinin üst kısmı, dağlı yerlerinde Al-
tay bölgesine, bozkırlık olan batısı ise Baraba bölgesinin en
kötü ve kurak kısımlarına benzer. Fakat her iki kısım iklimin
kuraklığı ve sularının azlığı ile tefrik edilir. Bundan
dolayı, ziraat ve sağlam yerleşme için uygun olan ve daimî
akar suları bulunan yerler seyrek, bunlar da bölgenin esas
su damarı olan İrtiş boyunca ve müteharrik kumu bulunmı-
yan yerlerde sıralanır.

Yukarda zikredilen kuraklık hariç, bölgenin verimli
vahaları için burada, bütün batı Sibirya'nın en müsait iklim
şartları hüküm sürer. Bütün bölgenin yıllık ortalama ısı-
sı $+6^{\circ}$ olup, Voronej ve Riga'daki gibidir. Aralık, ocak ve
şubat gibi kış ayları pek tabîî olarak serttir (ortalama ısı
 -10° ile -16° arasında), martta ortalama ısı Novogo-
rod'un, nisanda Varşova'nın, mayısta Viyana'nın, haziran-
da İstanbul'un, temmuzda Bakü ile Tiflis'in, ağustosta Bük-
reş'in, eylülde Viyana'nın, ekimde Stockholm'un ortalama-
sına uyar; yalnız kasımda ısı Uleaborg'taki gibi olup, kışı
ise Lappland gibidir.

Yukarı İrtiş bölgesine özellik veren en mühim şey, or-
manlarının az oluşudur. 800.000 desyatinden ibaret olan
ormanlık saha, bölgenin ancak yüzde 5 ini teşkil eder. Yal-
nız batıdaki bozkırda değil, aynı zamanda Orta Asya'nın
kurak ve yüksek yaylasına doğru dönmüş güney Altay ya-

maçlarında da hüküm süren kuraklık göz önünde tutulursa, bu durum pek iyi anlaşılır.

Yukarı İrtiş bölgesinin nüfusu 250.000 ya var ya yoktur. Bunların yüzde 84 ünden ibaret olan büyük kısmı yerli göçebe olup, ancak yüzde 16 sını yerleşmiş Ruslar teşkil eder. Memleket şartları yüzünden, yerleşmek için uygun arazi azdır.

• Yukarda anlatılan orta rayon'un¹ karşı tarafında boydan boya, kutup dairesinin ötesine kadar yayılan ve bütün batı Sibirya'nın en geniş ve en ıssız kısmı olan aşağı Ob bölgesi uzanır; burası Tobosk iline bağlı Berezov ve Surgut ilceleriyle Tomsk iline bağlı Narım ilçesinden ibarettir. Büyüklüğü 20.000 mil² olup, Fransa'nın iki misli demektir. Bu bölgenin iklim şartları son derece kötüdür. Orta kısımlarında yıllık ortalama ısı -4° ile -10° arasındadır ki, Avrupa'da orta Peçora'nın ısisına uyar; kuzey kısmında görülen -14° lik soğuk Sibirya'ya mahsus olup, Novaya-Zemlya'nın güney adasındaki ısıdan daha aşağıdır. En soğuk iki ayın ortalama ısisı (-20° ile -30° arasında) yine tam Sibirya'ya mahsustur. İlkbahar ayları olan nisan ve mayısta ortalama ısı, Lappland'a uyar, yalnız haziran, temmuz ve ağustosta, 9. ay don olarak kalan tundralar hemen hiç batmıyan güneşin ışığı altında erirler. İklimin böyle sert oluşu bitkinin şekillerine tesir eder. Sık ormanlıklar ancak bölgenin güney sınırında bulunur. Orta kısımlarda ağaç şeklinde bitki büsbütün söner, çam ağaçları yerine yerde sürünen çalılık پیدا olur, nihayet bölgenin kuzey kısmında sonsuz tundralar uzanır.

Pek tabii olarak bu bölgede ziraat bahis konusu olamaz. 50.000 kişilik cüzi nüfusun (mil² başına $2\frac{1}{2}$) ancak yüzde 32 si Ruslardan veya ruslaşmış şahıslardan ibaret olup, kalan yüzde 68 ini (34.000) Ren geyiği beslemekle, avcılık ve balıkçılıkla geçinerek etrafta dolaşan yerliler teşkil eder. Böylece, aşağı Ob bölgesiyle yukarı İrtiş bölgesi, yerli ahalinin çokluğu bakımından birbirine benzerler. Aşa-

¹ Rusça rayon, "bölge" demektir.

ğı Ob bölgesinde önemli koloniler kurulması için, en uzak gelecek bakımından dahi yer mevcut değildir.

Memleketin mahsulâtı, burada Ruslar tarafından eski Novgorod'lular usulünce ele geçirilmektedir, yani onlar, Berезov, Obdorsk, Surgut ve Narım gibi cüzi nüfusun acen-talarına dayanarak memleketi ancak misafir gibi ziyaret et-mektedirler.

Batı Sibirya'nın ayrı ayrı bölgeleri hakkında burada anlatılanlar gösteriyor ki, aşağı Ob bölgesi müstesna, bu-rası daha birçok muhacir kabul edebilecek durumdadır ve şüphesiz ki, nüfusun mühim miktarda artması ve medeni-yenin ilerlemesi beklenebilir. Doğumun fazlalığı yüzünden nüfusun tabîî artışı yılda % $\frac{3}{4}$ tür, buna göre ancak 100 yıl sonra nüfus iki misline çıkabilirdi. (Semenov'un bu notu yanlış olsa gerektir, çünkü burada ölen birçok muhacir ve sürgünler yüzünden, ölüm vakaları sayısının, normal şart-lara nazaran daha fazla olduğu anlaşılıyor?). Bununla be-raber Sibirya'nın nüfusu, tabîî artışa göre beklenildiğinden dört misli daha çabuk fazlalaşmaktadır.

1622 de, yani Sibirya'nın alınmasından 40 yıl sonra batı Sibirya'nın nüfusu 50.000 kişiden fazla değildi, 1709 da ise 150.000 olmuştur; yani nüfus 87 yıl içerisinde üç misline çıkmıştır. 1822 de nüfus 440.000 e yükselmiş, ya-ni 103 yılda tekrar üç kat artmıştır. Bu sayı 1850 de 1 mil-yona çıkmış, yani şimdi de 38 yıl içinde iki veya üç kat faz-lalaşmıştır. 1883 te nüfus — yukarı İrtiş bölgesinin (200.000 kişilik) göçebe halkı müstesna — 2.500.000 den ibaretti, yani 33 yılda beş kat veya toptan hesaplanırsa 71 yılda 6 misli artmıştır. Nüfusun bu şekilde önemle artışı, ancak Av-rupa Rusya'sından vukubulan serbest muhaceretle açıklana-bilir. Bu göç ise, Sibirya'nın, ikliminin sertliğine bakmıyarak Rusya'dan daima yeni muhacirler celbeden zenginliği ile yeter derecede izah edilmektedir. Ahalinin başmeşgalesi, ta-bîî olarak ziraattir. Son beş yıl içerisinde batı Sibirya her yıl aşağı yukarı $3\frac{1}{4}$ m. çetvert¹, buğday ve $1\frac{3}{4}$ m. çetvert çavdar olmak üzere 7 milyon çetvert zahire istihsal etmiş, bun-

¹ Çetvert (eski rus ölçülerinden) = 2,679 hektolitire. Çeviren.

dan başka 1 milyon çetvert patatesle 4¼ milyon çetvert yulaf vermiştir. İşim-Tobol bölgesinde elde edilen zahirenin yüzde 60 ı, Tomsk bölgesinde ise ancak yüzde 25 i buğdaydır.

Nadas bırakılan tarlaların önemli bir yekûn tutması ve bozkırların geniş saha kaplaması yüzünden, çiftçiler arasında dahi ziraatle birlikte hayvan besleme de önemli bir yer tutmaktadır. Pek tabii olarak hakiki rakamlardan çok geride kalan resmî malûmata göre, batı Sibiryâ'da beslenen atların miktarı 2 milyondan da az değildir, sığır 1½ milyon, koyun 3 milyon, domuz 420.000 ve kuzeydeki Ren geyikleri 100.000 dir. Hayvanların en büyük kısmı, ahâlisinin esas göçebelerden ibaret olan yukarı İrtiş bölgesinde bulunmaktadır; bunu Altay bölgesi takibeder ve sonra da Baraba bölgesi gelir.

Bundan başka Altay, arıcılığın ilerlemiş olmasıyla de meşhurdur, çünkü onun güney ve kuzey-doğusundaki çiçeklikler bu meslek için en uygun şartları haizdir. Altay'ın güneyinde, Kuznetsk, Biysk ve kısmen de Tomsk ve Maryinsk ilcelerinde olmak üzere kuzeyinde, arıcılıktan 1½ milyon rubleden de aşağı olmamak üzere bal ve petek istihsal edilmektedir.

Ahâlinin başka meslekleri arasında avcılık ve balıkçılık birinci yer alsalar gerektir. Balıkçılık tabiatıyla aşağı Ob bölgesinde daha fazla hâkimdir ve Ren geyiği beslemekle birlikte, burada başıboş dolaşan ahâlinin biricik geçinme kaynağını teşkil etmektedir. Avcılık ise buna karşılık Tobolsk bölgeleri ahâlisinin baş meşgalesini teşkil eder; tabiatın ormanlık olması yüzünden ormancılık, yani katran tohumu toplama, katran ve araba yağı kaynatma, kömür yapma, yakıt olarak ve inşaat için ağaç kesme gibi işler de avcılık ile aynı derecede hâkimdir. Balıkçılık, avcılık ve ormancılık batı Sibiryâ'nın başka kısımlarında da görülmekte ise de, buralara nazaran daha azdır; hattâ yukarı İrtiş bölgesinde balıkçılığın temin ettiği zengin gelir, önemli miktarda Rus ahâlisini Zaysan gölüne çekmektedir.

Balıkçılıkla avcılık meslekleri istatistik rakamlarla ifadeye pek elverişli olmamakla beraber, şurası şüphesizdir ki, birkaç yüz bin rublelik iş çevirmekle bu iki meslek, batı

Sibirya ahalisi için çok yüksek bir değer taşımaktadır. Bu nokta üzerine ancak münferit vakalar gösterilebilir, mese-lâ, tecrübi hesaba göre bir tek Tara bölgesinde 360.000 rublelik 640.000 pud balık tutulmuştur. Irbit panayırında, Sibirya'dan ihraç edilen deri malzemesinin satış miktarı bir yılda 4—5 milyon rubleye kadar çıkmaktadır.

Madencilik, Altay ve Tomsk bölgelerinin ekonomik hayatında pek çok, yukarı İrtiş bölgesinde ise nispeten daha az önemli rol oynar. Maalesef batı Sibirya'da madencilik şimdiye kadar hemen hemen ancak, kıymetli taşların çıkarılmasına inhisar etmiş ve böylece bunların istihsalı daha şimdiden gerilemiştir, halbuki demir ve taşkömürü istihsalı ancak ilk başlangıç devresindedir. Maden istihsalinin geçen yıllara nazaran mühim miktarda azalmasına rağmen, daha 1881 de Altay bölgesinde 80 pud, Tomsk bölgesinde 46 pud altın çıkarılmış, yalnız Altay bölgesinde 463 pud gümüş, aynı bölgede 41.000 kurşun ve 21.000 pud bakır istihsal edilmiştir. Altay bölgesinin demir ve taşkömürü bakımından son derece zengin olmasına rağmen bunlara ait istihsalin pek aşağı bir derecede bulunması teessüf edilecek bir olaydır. 1881 de ancak 800.000 pud taşkömürü ile 10.000 puddan da fazla olmamak üzere demir çıkarılmıştır ki, bu suretle batı Sibirya, bu bakımdan ihtiyacının büyük kısmını Ural'lardan temin etmek zorundadır. Bunlara 1 milyon pud yemek tuzu ile 100.000 puddan fazla soda tuzunu eklersek, bütün yukarda söylenenlerle, zikredilen üç bölgenin tekml madencilik gelirinin yekûnu ifade edilmiş olur.

Madencilik, pek tabîi olarak batı Sibirya'nın birçok işçilerine doğrudan doğruya iş temin etmektedir. Batı Sibirya'nın maden ocaklarında, altın yıkama yerlerinde ve fabrikalarında çalışan işçilerin miktarı daha şimdiden 12.000 e yükselmiştir, bundan başka Tomsk bölgesinden de her yıl birkaç bin işçi doğu Sibirya'nın altın ocaklarına gitmektedir.

Bütün sanayi, ziraat ve hayvancılıktan elde edilen hammaddenin işlenmesine inhisar etmekle beraber, henüz bu yüzyılın ilk yarısında ancak pek zayıf başlangıç izleri göstermiş olan fabrikacılık ve sanayiın diğer dalları, son

otuz yıl içinde oldukça çabuk inkişaf etmiştir. Mensucat sanayii ise, bugüne kadar hâlâ doğuş emareleri göstermek durumundan ileri gidememiştir. Bununla beraber muhtelif sanayi kolları, küçük köycülük sanayii (kustarnaya promıışlennost) ve değirmenler müstesna, bugün batı Sibirya'da 13.000 işçi çalışmakta ve 9 milyon ruble değerinde mal yapmaktadır. Batı Sibirya'daki ziraat ve hayvancılık istihsalinin fazlası, pek tabîî olarak bilhassa ülkenin kendi ihtiyacı için işlenmektedir; fakat, istihsal edilen malzeme kısmen ülke sınırlarının dışarısına da gönderilir ki, bunlar da: zahireden istihsal edilen ispiroto ile rakı ve hayvan malzemesinden çıkarılan deri, işlenmiş koyun postu, eritilmiş içyağı, mum ve sabundan ibarettir.

Sanayi istihsalı bakımından birinci yeri pek tabîî olarak Tobol-İşim bölgesi almaktadır, çünkü burada nüfusun sıklığı zaten ahalinin ekonomik tekâmülünü hızlandırmıştır. Sanayi müesseseleri burada 9.000 işçi çalıştırarak 1880 yılında 5.200.000 ruble değerinde mal yapmışlardır ki, bunlardan 294 tabakhane 2.200.00 rublelik, 108 adet mum, sabun ve içyağı eriten fabrikalar aşağı yukarı 1 milyon rublelik ve 11 adet müskirat fabrikası da 600.000 rublelik mal vermiştir. İkinci yeri Tomsk bölgesi işgal eder. Buranın fabrikalarında, 1880 yılında 2.000 işçi çalıştırılarak 1.800.000 rublelik istihsal yapılmıştır. Burada 1.400.000 rublelik mal çıkaran 25 şarap ve bira fabrikası vardır. Bu maddeler yalnız bölgenin ihtiyacını karşılamakla kalmamış, aynı zamanda doğu Sibirya altın ocaklarıyla bölgenin dışında kalan büyük posta yolunu da kısmen alkollü içkilerle beslemiştir. Altay bölgesindeki fabrikalarda, 1880 yılında 900 işçi çalışmış ve 700.000 rublelik istihsal yapılmıştır, bunlardan 280.000 rubleyi alkollü içkiler ve 200.000 rubleyi de deri malzemesi vermiştir. Fabrikacılık Tobolsk bölgesinde biraz daha aşağı seviyededir: istihsal 600.000 ruble değerinde, işçi sayısı 850 dir. Burada 380.000 rublelik içki çıkaran 11 adet rakı ve bira fabrikası vardır. Fabrikacılık Baraba bölgesinde en geri bir durumdadır, burada ancak 500 işçi çalışmakta olup, 1880 yılında 450 rublelik mal istihsal edilmiştir. İstihsal değerini ifade eden aşağıdaki ra-

kamlar, batı Sibirya'daki sanayi dallarının ayrı ayrı önemi ni açık bir şekilde göstermektedir: müskirat fabrikaları 3½ milyon, deri işlemleri 3 milyon, mum ve sabun fabrikaları 1¼ milyon rublelik mal çıkarmaktadır.

Fabrikacılığın başka dalları henüz ancak başlangıç devresindedir, fakat Sibiryalıların, çok istenilen sanayi maddelerini kendi memleketlerinde yapmak hususunda şimdiden gayret sarf ettikleri gözüküyor, çünkü ithal edilen mallar, yolun uzaklığı yüzünden çok pahalıya mal olmaktadır. Meselâ, Tobol-İşim bölgesinde çuha imaline girilmiş ve 212.000 ruble değerinde kaba çuha yapılmıştır; Tobolsk ve Altay bölgesindeki cam fabrikaları 86.000 rublelik mal verdiği gibi, Tobol-İşim bölgesindeki demir dökümhaneleri de aşağı yukarı aynı derecede bir gelir temin etmiştir.

Batı Sibirya'da ticaret çok yüksek bir inkişaf derecesine varmıştır. Bu ilerlemenin sebepleri bilhassa şunlardır: bir yandan, batı Sibirya'nın her bölgesinde bol miktarda elde edilen hammaddelerden büyük yekûn tutan fazlasının ihraç edilmek lüzumu, ve diğer taraftan, ahalinin muhtaç olduğu sanayi maddelerinden çoğu bulunmadığından, bunların batıdan getirilmek mecburiyetidir. Batı Sibirya'da ticaretin önemi, bilhassa bu ülkenin, Avrupa Rusyası ve Ural sanayii ile doğu Sibirya, Çin, Kırgız bozkırı, aşağı Ob ve Altay bölgesi yerlileri arasında zaruri bir transit bölgesi olmasıyla artmaktadır. Avrupa Rusyasıyla batı Sibirya arasındaki alışverişin önemi hakkında bir fikir edinebilmek için, Ural ülkesiyle batı Sibirya sınırında tertibedilen meşhur İrbit panayırının, yılda 50-80 milyon rubleye varan alışverişine işaret etmek kâfidir, halbuki bu miktar, batı Sibirya ile Avrupa Rusyası sınırından karşılıklı geçen malların değerine ulaşmaktan uzaktır. Burada batı Sibirya'dan Avrupa'ya kürk, av hayvanları, balık, hububat (Ural fabrikalarına), içyağı, deri, koyun postu, katran tohumu, bakır, kıymetli madenler, çay ve Asya pamuğu ithal edilmekte; Avrupa Rusyasından Sibirya'ya, pamuk, yün, keten, ipek kumaş, şeker, şekerleme, baharat, şarap, boya, demir, dökme demir ve madenî eşya gönderilmektedir. Fakat bu mallar yalnız Sibirya'nın 2.700.000 kişilik nüfusu için değil,

aynı zamanda doğu Sibirya, Orta Asya ve Çin ile olan transit alışverişine de tahsis edilmiştir.

Her memleket için, nakliye yollarının müsait oluşu da mühim rol oynar. Tabiat bu bakımdan batı Sibirya'ya, memleketin her tarafına uzanan muazzam Ob nehri sistemiyle büyük bir su yolları ağı bahşetmiştir. Ob nehrinde Biysk şehrine kadar gemiler işler, Tom, Çolim ve Ket gibi sağ kolları kudretli Yenisey sistemiyle hemen hemen temas halindedir. Sol kollariyle Ural'lara kadar uzanan İrtiş üzerinde, Semipalatinsk'e kadar gemiler işler. Tümen vilâyetinin büyük nehir mıntakası, Ural demiryolu vasıtasıyla pek kısa bir zaman içerisinde Kama-Volga nehir sistemine bağlanmış olacaktır.

Bu kadar geniş bir sisteminin, batı Sibirya için mükemmel yetiyecek nakliye yolları meydana getirdiği düşünülebilirdi: halbuki, tabiatın yarattığı bu su yolu ne kadar geniş ve istifadeli olsa dahi, bunun birçok elverişsiz ve zorluk gösteren tarafları vardır. İlk müşkülât, iklim şartlarına bağlı olarak nakliye zamanının kısa sürmesidir. Mariynsk ve Tamsk ile Tümen arasındaki yolu meydana getiren muazzam kavis, Mariynsk ve Tobolsk arasında Sibirya'nın kuzeydeki uzak ve sert bölgesine kadar uzanmakta ve bu yüzden gemicilik ancak 3 ay gibi bir zamana inhisar etmektedir, çünkü noktanın kuzey kısımları ancak bu kadar bir müddet buzdan serbest kalır. Sonra Tomsk ile Tümen arasındaki mesafenin, su yolu üzerinden hesabedildikte 2.500 verst'tan da aşağı olmadığı düşünülürse, bu yolun ancak buharlı gemi seferlerinin ilerlemesiyle önem kazanabileceği anlaşılır. Ob sistemi üzerinde ilk buharlı gemi 1845 te işlemeye başlamış, fakat bu seferler ancak son 20 yıl içerisinde ilerleme yoluna girmiştir ve şimdi, muazzam nehir kavisinde birkaç milyon pud yük nakledilmektedir. Bütün bunlara rağmen su üzerindeki seyrüsefer, bu su kavsinin veteri boyunca Tomsk'tan Tümen'e giden Sibirya'nın büyük posta yolundaki kara nakliyatından çok geride kalmaktadır. Bu yol bütün ülke için o kadar önemlidir ki, nüfusun esas kısmı onun takibettiği nispeten dar saha üzerinde yerleşmiştir. Yüzyılların meydana getirdiği bu ana seyrüsefer

damarı, herhalde Sibirya'nın ana ticaret yolu olarak kalacaktır.

Son zamanlarda, elde edilen fazla hammaddenin kuzey Okyanus üzerinden ihracı için bir yol elde edilmesi hususunda gerek batı ve gerek doğu Sibirya'da denemelerde bulunulmuş ve Ob ile Yenisey membaından batı Avrupa'ya bir ticaret yolunun mümkün olabileceği ispat edilmek istenmiştir; bununla beraber bu irtibat, en müsait yıllarda bile büyükçe bir önem kazanmak için çok kısa sürmektedir, böylece, Yekaterinburg üzerinden geçecek demiryolu tamamlandıktan sonra, Tümen her zaman için esas merkez ve Ob ile İrtiş sistemlerinin bütün nakliye yolları için bir manşap olarak kalacaktır.

II

ALTAY VE DOĞU KIRGIZ BOZKIRLARINA AİT SEYAHAT NOTLARI

1860 ta Urusul üzerinden Çuya'ya kadar esas Altay'larda yaptığım geziye ait hâtıra defteri. Bunlar kısmen, 1870 te aynı yerde üçüncü defa dolaşırken tuttuğum hâtıra defterine göre tamamlanmıştır. — 1861 de Salay dağlarında, Tomsk taygasında, Lebed'ler arasında, Teletsk gölü civarında ve bunun batısındaki ormanlık dağlarda yaptığım geziye ait hâtıra defterimden özetler. — 1862 de Kulanda bozkır ile Kırgız isteplerinin doğusunda yaptığım geziye ait hâtıra defterimden özetler. — 1869 tarihli gezi raporumdan özet.

(15 mayıs 1860). Dün akşama doğru, önceden düşündüğüm gibi yalnız olarak değil de, arkadaşlarımızın bütün ihtarlarına rağmen Altay gezisi esnasında bana refakat etmek isteyen karımla birlikte Barnaul'dan ayrıldım. Refakatimizde bir hizmetçiyle, Zaysan-Kurtu'nun benim için dil uzmanı olarak Barnaul'a gönderdiği ve 6 aydır Barnaul'da yanımda kalmış olan, Kalmık Yakob bulunuyordu. Küçük kervanımız iki arabadan ibaretti: biri, karımla birlikte bindiğimiz küçük tarantas (yay yerine uzun sırtıklar üzerine yerleştirilmiş araba), diğeri de âdi bir Rus posta arabası idi. Sanra'dan karıma nakliye vasıtası şeklinde tahsis edilecek olan valakuşa'nın (sedyenin) oturulacak yeri de bu arabanın içerisinde olup, şimdi onun üzerine yarı Avrupa ve yarı Kalmık elbisesiyle, Çin piposunu çekerek neşeli çehresiyle, Yakob yerleşmiş bulunuyordu. Akşamleyin güneş batmadan biraz önce, Gon'ba köyüne vardık; burada bir sal

ile Ob'u geçecektik. Geçmek için hazırlık ile uğraşırken güneş batmış ve solgun ayışığı etrafı aydınlatmıştı; nehir düz bir gümüş ayna gibi gözümüzün önünde akmakta idi. Sağ sahil boyunca çıplak ve dik kil dağları sıralanmakta ve bunların tepesinde de köy bulunmaktadır, halbuki çalılıkla örtülü bir düzlükten ibaret olan sağ sahil nehir sathından pek az yükselmektedir. Sakin havada ve ayın sihirli ışığı altındaki bu geçiş çok güzel oldu. Gecenin sessizliği ancak küreklerin gürültüsü ve gemicilerin monoton şarkisiyle kesilmekte idi. Üç yıllık bir fâsıladan sonra nehir tekrar fazlaca yükselerek bütün vâdiyi kaplamış olduğundan, Ob üzerinde birkaç verst gitmemiz icabetti. Sal üzerinde değiştirilmiş atlarımız bulunduğu için, sahile çıkar çıkmaz arabaya koşarak vakit kaybetmeden yolumuza devam edebildik.

Alçak arazideki yol, su basması yüzünden hemen hemen geçilmez bir haldeydi. Birkaç verst boyunca su dingillerden yukarıya çıktığından üç tane muvakkat sal kullanmak mecburiyetinde kaldık ki, sema kapanıp tam bir karanlık hüküm sürdüğü için, geceleyin bu hal hiç de hoşumuza gitmiyordu. Arabacı sık sık yoldan çıkıyor, ve böylece her an araba ile uçuruma yuvarlanmak tehlikesi geçiriyorduk. Yedi saatlik bir yolculuktan sonra 28 verst uzaklıktaki Byeloyarsk istasyonuna vardık; orada ancak bir saat kaldık. Fazla zahmet çekmeden, sabahleyin Şilina köyünü (28 v.), bugün de Afçinitova (14 v.) ile Petrovka'yı (20 v.) geçtik. Ondan sonraki Harasovka köyünde arabamızın bir tekerleği kırıldığı için birkaç saat beklemek mecburiyetinde kaldık ve ancak gece saat 12 de Bulaniha köyüne varabildik (20 v.). Burada at bulunmadığından, kendi elimizde olmuştuk geceleme mecburiyetinde kaldık.

(16 mayıs). Ancak bugün oldukça geç vakit sağlam atlar tedarik edebildik ve bundan dolayı ancak sabah saat 11'e doğru, Biysk'in 17 verst berisinde ve mezkûr şehir yolunda son istasyon olan Şubenka köyüne (18 v.) vardık. Biysk'a ancak öğleden sonra ulaştık. Byeloyarsk'tan Şuben-

ka'ya kadar arazi iri tepeli dalgalar halinde uzanmaktadır ve az bir kısmı müstesna olmak üzere ağaçsızdır, çoğunlukla ancak nehir boylarında ve vâdilerde seyrek çalılıklarla kaplıdır. Bulaniha'dan başlayarak arazi daha fazla düzleşmekte ve büyükçe tepe yığınlarının uzakta doğuya doğru sıralanmaya başladığı açık olarak görülmektedir. Buradan itibaren yol büyük ve bol otlı çayırıklardan ve oldukça sık kayın ve akça kavak ormanlarından geçmektedir. Şubenka'dan sonra arazi tekrar çıplaklaşmakta, tepeler, Biya nehri-nin sahil dağlarında en yüksek doruklar çizgisini teşkil edinceye kadar güneye doğru tekrar daha fazla yükselmektedir.

Tepenin doruklar çizgisi üzerindeki küçük bir kilise Biysk şehrine ulaştığımızı tahmin ettiriyordu. Burada sahil dağları oldukça dik bir şekilde nehir vâdisine iner ve Barnaul civarındaki Ob boyunca olduğu gibi kil dağlarıdır. Yol, son tepenin kenarından dik olarak yükselmekte ve aynı tepenin yamacı boyunca yarım daire şeklinde dönmektedir, böylece Biysk şehrini ancak dağı döndükten sonra görebildik.

Manzara pek acayıpti; sınır dağı ile Biya sahilleri arasında uzun ve dar bir çizgi halinde ayaklarımızın altında uzanan şehrin yukarısında bulunuyorduk. Şehir ancak ahşap evlerden mürekkeptir, bundan dolayı büyük bir köye benzer; pek az olan taş evler bir kiliseyle bir barut deposundan ibarettir ki, bu sonuncusu ancak iki katlı olduğu halde diğer evler yanında bir saray gibi durmaktadır.

(17 Mayıs). Burada misafirhane bulunmadığından, polis tarafından gösterilen bir eve inmiştim. Evim üç odalı ise de pek kasvetliydi, duvarları çıplak ve kirli olup, badanasının büyük bir kısmı kopmuştu, mobilyası bir yatak, bir masa ve bir tek tahta iskemleden ibaretti. Ev sahipleri homurdanıyorlardı (zorla yerleştirildiğimizden, bunun için onları ayıphyamazdık), ancak güç belâ ve yüksek fiyatla biraz yiyecek tedarik edebildim. Burada yapacağım iş, ancak validen getirmiş olduğum yazıyı ispravnik'e¹ vermek-

1 Rusça ispravnik, "kaymakam" demektir.

ten ibaret olduğundan, bütün vaktimi şehirde dolaşarak geçirebildim. Fakat burada anlatılacak bir şey yok. Şehir, Biya'ya paralel uzanan ve birçok kısacık sokaklarla bölünmüş olan üç büyük caddeden ibarettir. Şehrin sonunda nispeten büyük bir pazar yeri vardır, burası barakalardan ibaret dört köşeli bir blokla çevrilmiş olup, şehrin ticaret bakımından önemine işaret ediyordu.

Yollar fena olduğundan, ikametim esnasında pazarda pek az hayat eseri gözüktü. Pazarda, pek az Rustan başka birçok Altay Kalmuk'larına rasladım, fakat bunların üstü başı son derece pejmürde olduğu için, benim Yakob onların yanında bir prens gibi gözüküyordu. Şimdi ıssız ve terk edilmiş olan Biysk'in nüfusu ancak 2000-3000 kadardır. Bundan bir asır önce, bir kozak komutanlığının merkezi olduğu için burası daha önemliydi ve nüfusu da şimdikinden herhalde 1000 kişi fazla olmuştur.

Sibirya'nın bütün küçük şehirlerinde olduğu gibi ahalisi üç sınıfa ayrılır. Birinci sınıfı, kaza mahkeme memurları, köy ve şehir polisi, kaza sandık memurları ve bundan başka biri şehir ve diğeri de köy bölgesi için olmak üzere iki tabipten ibaret olan hizmet ehilleri teşkil eder, yani bunlar blagorodnoye obşçestvo (asıl sınıf) dur; ikinci sınıf tacirlerdir ki, şehrin Altay'la olan ticareti yüzünden bunların sayısı pek çok ve durumları da iyidir, fakat çoğu kaba ve tahsilsiz insanlardı. Üçüncü sınıf, Alman Ackerbürger'leri gibi köylü ile şehirli arasında orta bir durum işgal eden meşçan'lardır; hüner sahipleri hiç yoktur. Terzilik ve kunduracılıkla, ancak burada yerleşmiş olan malûller komutanlığının bazı askerleri meşgul olur.

İspravnik, Altay seyahatim esnasında gerekli her şeyi temin etmek üzere emrime bir kozak vermek lütfunda bulundu, bundan başka bana birkaç çuval kurutulmuş yiyecek gönderdi ve yolda muhtaç olacağım muhtelif alet ve edevattan satın almamı da tavsiye etti.

(18 mayıs). Ancak akşama doğru Biysk'i terk edebildik. Eski istihkâmların harabelerini geçtikten sonra, tepe-

den sıralarla nehir arasında uzanan muhteşem çayırıklardan geçtik, sonra sık kayınlık ve köknarla örtülü sınır tepelerine doğru yöneldik. Sarı çakıl kumlariyle kaplanmış olan yol, taze köknarağaçları arasından uzanıyordu ve bunların koyu yeşil dallarından fışkıran sayısız, uzun, açık sarı renkte ve taze filizler, güneş ışığında mum gibi parlıyor ve vatanımdaki sevimli Noel bayramını hatırlatıyordu. Yolun her iki tarafı koyu mavi renkte, güzel koku saçan ufak zambaklarla kaplanmıştı. Şimdi yol, tepenin doruklar çizgisi üzerinden dönüyor ve bunun kenarına yaklaşıp ağaçlar seyreklettikçe, her defasında, Biya nehriyle, kocasına yaklaşan Katunya'nın yeni bir manzarası peyda oluyordu. Birdenbire orman açıldı ve gözlerimizin önünde hudutsuz bir su sathı göründü. Yeşil halı kaybolmuş ve sahili kül renginde ve sarı çalılık örtmekteydi. Katunya kocasına ulaşarak şimdi yoluna, yeni evlendiği eşiyle birlikte devam ediyordu. Fakat henüz bâkirelik utangaçlığı ile onunla karışmaya cesaret edemiyor ve her ikisinin de aynı yatakta ayrı ayrı aktığı görülüyor: sağda açık ve berrak suyu ile Biya nehri ve solda da beyaza çalar sarı Katunya.

Ob'a inen yol o kadar dikti ki, biz yayan yürümek mecburiyetinde kaldık. Atları çözerak arabayı dikkatle aşağıya bıraktık. Sal büyük olduğundan, bizim araba ile birlikte daha 5-6 köylü telega'sı da nakledilebildi. Öbür sahile çıkınca, taze atlar tedarik etmesi için kozak'ı önden gönderdim. Buradan üç verst kadar gittikten sonra, önümüzde duran köyden düz bir su sathı ile ayrılmış olduğumuzu gördük. Kozakımız hiçbir yerde görünmediği için suyu geçmiş olacağından, arabacımıza köye doğru sürmesini emrettim. 14. yaşında bir çocuk olan arabacı ise çok geçmeden yolu kaybetti ve arabamız da su altındaki ağaç kütüklerine takılıp kaldı, öyle ki, bütün uğraşmalara rağmen yerinden oynatmak mümkün olmadı. Bu yüzden Yakob'u, yardım getirmesi için at üzerinde köye gönderdik. Yarım saat sonra Yakob ile kozak dört taze atla döndükleri halde araba yerinden çıkarılamadı. Bu yüzden geceyi burada su üzerinde geçirmek mecburiyetinde kalmamak için, karım ile birlikte kayıkla karaya çıktım ve yardım için birkaç köylü daha gön-

derdim. Ancak ondan sonra tarantasım kurtarılabildi. Köyde (İkonikova, Biysk'tan 15 v. mesafede) taze atlar hazır olduğundan, 20 dakika sonra yolumuza devam edebildik.

Bir verst gittikten sonra Katunya'nın bir koluna vardık ki, bu nehir ancak son zamanlarda Katunskaya köyü civarında yaptığı bir yarma neticesinde meydana gelmişti ve daha ötede batıya akarak Ob'a dökülüyordu. Katunya'nın bu kolunda akıntı çok şiddetli olduğundan, halatlı sal kullanmamız icabetti. İkonikova'dan sonra yolun yarısı düz, ağaçsız bir sahadan geçti, fakat ondan sonra arazi tepelik ve yer yer kayın ağaçlarıyla kaplıydı. Takriben akşam saat dokuzlarda Smolensk köyüne vararak (30 v.) geceyi orada geçirdik.

(18 mayıs). İndiğimiz ev ferah ve buranın köylerinde ender olarak çok temizdi; mavi yağlıboya ile boyanmış ve bolca masa, tabure ve tahta iskemlelerle döşenmişti. Bir duvarın yanında, içinde yemek takımları bulunan iki dolap ve diğerinin kenarında da, bembeyaz bir perdenin arkasında, beyaz yatak çarşafı ve yastıklarla tefriş edilmiş bir yatak bulunuyordu. Böyle tanzim edilişi, hususi bir zenginliğe işaret eder. Biz çok erken kalktık ve daha sabah saat 3 iken köyü terk edebildik. Smolensk köyü mühimce bir saha kaplamakta ve birkaç yüz evden ibaret bulunmaktadır ki, bunların birçoğu, sahiplerinin çok zengin olduğunu göstermektedir. Tepeler güneye doğru gittikçe yükseldiği için yol fena ve girintili çıkıntılıydı. Burada istep karakteri büsbütün kaybolmaktadır. Bazan sık çalılıklarla örtülmüş vâdilerden, bazan da tepelerin çimenle kaplı doruklar çizgisinden geçtik ki, buradan, birçok nehirlerle parçalanmış ve benekli bir şekilde kayın ormanlarıyla örtülmüş vâdiye doğru geniş bir manzara açılıyordu. Saat 6½ ta Byelokurinskaya istasyonuna vardık (25 v.). Burada da, sahibinin zenginliğini gösteren çok iyi bir konak bulduk. Bize çok mükemmel bal ile beyaz buğday ekmeği ikram ettiler.

Arazinin karakteri az değişiyordu, ancak güneye doğru ufukta mavi bir dağ zinciri gözüktü. 15 verst kadar gittikten sonra arazi tekrar düzleşmeye ve tepeler de daha ziyade batıya doğru uzanmaya başladı. Takriben saat 10 a doğru Altayskoye köyüne vardık (24 v.). Burada kurutulmuş ekmeğin ihtiyatımızı artırmak mecburiyetinde kaldık, çünkü daha güneyde zahire az yetismektedir. Lüzumlu şeyi tedarik etmek kolay olmadı, çünkü hiçbir köylüde 10 pfund'dan¹ daha fazla kurutulmuş ekmeğin bulunmuyordu. Böylece Yakob'la kozak evden eve ekmeğin çuvalıyla dolaşmak mecburiyetinde kaldılar. Kurutulmuş buğday ekmeğinin bir pud'u bana bir rubleye mal oldu. Böyle yüksek bir fiyat, ancak burada daha fazla kalmak istemediğimden hâsıl oldu. İyi senelerde, buğday ununun pud'u burada 20 kopek olur, yazın veya seneler fena gittiğinde 40 kopek'e çıkar. Biya'nın güneyinde köylüler ancak buğday eker. Misafir kaldığım kimselerden biri, çavdar ekmeği hakkındaki soruma: "Allaha çok şükür, burada henüz onu yemek mecburiyetinde kalmadık" demişti. Altayskoye, aşağı yukarı 300 evden ibaret büyük bir köydür ve bir upravitel'in (dağlar idaresinin vilâyet memuru) bulunduğu yerdir. Burada ahali yalnız ziraat ile meşgul olmaz, aynı zamanda Altay ile çok alışveriş de yapar, çünkü onlar yalnız, misyon'lara un temin etmekle kalmayıp, çok defa Urusul'a kadar olmak üzere arpa da (umumiyetle kaba bulgur halinde) ihraç ederler. Fakat bu alışveriş ancak kışın, kızak yoluyla iç Altay'lara büyükçe nakliyat mümkün olduğu zaman yapılır.

(19 mayıs). Yolumuza ancak dün akşam saat 5 te devam edebildik. İlk köyün adı Sarasa (=Sarı Su) idi, Altayskoye'den ancak 8 verst uzaklıkta olan bu köye 1 saatte vardık. Daha poskotina'da iken (hayvanların tarlaya varmasına mâni olmak için köyün etrafına kurulmuş çit) karşımıza birkaç atlı çıkarak, köy ihtiyarı (starşina) nın evine

¹ 1 pfund=409.5 gram.

kadar bize refakat ettiler. Burada atlarımız da hazır duruyor, köyün halkı da toplanmıştı. Bunlar, hepsi de vaftiz edilerek Ruslaşmış Kırgız'lardan ibaret olup, Buhtarma'dan buraya göçüp gelmişlerdi. Bura ahalesinin yüzleri de menselerini hâlâ açık olarak göstermekteydi. Onlar da devlet köylüleri gibi vergi öder, fakat her türlü askerî hizmetten muaftır. Sarasa ahaliyi oldukça iyi bir tesir bırakıyor, elbiseleri iyi ve temizdir, evleri de umumiyetle muhkem olup hal ve vakitlerinin yerinde olduğunu gösteriyor. Bu insanların esas meşgalesi ziraat ve arıcılıktır, bilhassa bu sonuncusuna önem verilmektedir. Artık burada yollar fena olduğu için, köyde telega pek azdır. Erkek ve kadın usta binicidirler. Benim küçük tarantas'ıma altı at koştular ve eşyımı, üçer at koşulmuş iki arabaya yüklediler, çünkü, anlattıklarına göre yol çetin ve ikinci istasyon da 45 verst uzaklıkta imiş. Manzaranın karakterinde esash bir değişiklik olmadan yol iki verst kadar hep yükselmekte devam etti; fakat sonra Sarasa'ya indiğimizde büyülenmiş gibi birdenbire değişiverdi. Kısmen çıplak ve kısmen sarı, yeşil ve kırmızı yosunlarla örtülmüş çıplak ve koyu renkte kayalar dik bir şekilde nehre iniyor ve sık ağaçlıklı tepelerle yanyana alaca bir şekilde sıralanıyorlardı. Bu tepeleri kaplıyan ormanlıklar, doruklar çizgisinden dağlık duvarların derinliklerine doğru şualar halinde inerek boydan boya uzanıyorlardı. Vâdideki nehir, münavebe ile bazan sık çalılıklardan, bazan da çiçeklerle örtülü çayırıktan geçiyor ve muazzam taşlıklar arasından köpürerek ve şiddetle akarak yol alıyordu. Vâdide 25 verst gittikten sonra karanlık bastı ve arabacı da, buradan itibaren yolun fena ve geçilmez olduğunu söyledi. Bu yüzden, bir arı kovani bahçesi yanında tarantas'ta geceledik. Keskin bir soğuk bastırmış ve kuvvetlice yağmur da yağmaya başlamıştı, böylece gecemiz pek hoş olacağı benzemiyordu; aynı zamanda, arabacının yanında bulundurduğu bir parça siyah ekmekle kanaatlanmek mecburiyetinde kaldık. Bununla beraber, keçe örtülerimize sarınarak oldukça iyi uyuduk. Güneş doğunca yolumuza devam ettik. Şimdi yol Sarasa vâdisini terk ederek, onun sağ kolu olan Kamara boyunca yukarıya doğru devam ediyordu. Kama-

ra'nın sahilleri ancak kısmen kayalık olup, çoğunlukla sık melez ormanlarıyla kaplıdır. Toprak yağmurdan o kadar yumuşamıştı ki, arabamızın tekerlekleri batıyor ve çok giritili çıkıntılı olduğu için bir sağa, bir sola kayıyordu. Bununla beraber ancak bir defa tatlıca yana yattı ve bizleri de yüklerimizle birlikte ıslak çimenliğe yuvarladı. İlerledikçe yolun meyli artıyor ve kayıcı bir şekil alıyordu ve birkaç kişinin, uzun müddet arabaya omuzlariyle yaslanarak muhafaza etmeleri lâzım geliyordu, yoksa muhakkak surette uçuruma yuvarlanmak tehlikesi vardı. Bu esnada, tabii olarak benim de yardımda bulunmam lâzımdı, çünkü arabacı atları dizginlerinden tutarak sevk ediyordu. Böylece arabanın bizi götürmesinden daha fazla biz onu götürdük. Yol, 15 verst kadar bu şekilde devam etti ve ancak son 5 verste biraz hızlı gidebildik. Bundan dolayı ancak saat 12 de önümüzdeki Çergi köyüne varabildik (demek 15 verst katetmek için hemen hemen 7 saat zaman sarf etmiştik).

Denizden 461 metre yükseklikte olan Çergi köyü, aynı adı taşıyan nehir boyunca, Sebe'ye döküldüğü yerden biraz berilerinde uzanan tepeler zinciri üzerinde kurulmuştur. Büyük ve sağlam yapılardan ibaret bu köy çok zenginmiş. Köylülerin esas meşgalesi arıcılıktır; ancak kendilerine yetecek kadar ekin ekerler. Araba ve koşumları son derece azdır, çünkü dağlık arazide (teessüfle öğrendiğimize göre), büyük yolda bile bunları kullanmak çok zormuş. Kadınlar burada da ata binerler; tırpan ve tırmıklarla at üzerinde tarladan dönen birçok kadınlara kendimiz de rasladık. Çergi'den sonra yol, oldukça geniş ve birçok yerleri ekilmiş olan Sebe vâdisine götürür. Nehrin iki tarafında, ormanla kaplı fakat pek yüksek olmıyan ve yamaçlarında birçok arı kovanı bulunan dağlar sıralanmaktadır. Köye yakın bir yerde nehri geçmemiz icabetti, fakat geçit yeri arabaya su girecek kadar derindi. Köye varmadan Altay'lılardan bir grup athya rasladık, bunların arasında Zaysan-Kurtu'nun kardeşi de vardı. Altay'lıların oturduğu yerler artık buraya yakın olduğu için, buranın bütün köylüleri Altayca konuşabiliyorlardı. Yol tehlikeli değilse de, büyükçe taşlar serpili olduğu için çok rahatsızdı, bu yüzden araba ikide bir

taşa çarparak şiddetle sarsılıyordu. Saat 2 de. (Kalning'in ölçmesine göre 640,4 metre yükseklikte bulunan) Muytu misyonerliğine vardık. Burası küçük, fakir bir köy olup, ahalişi de ancak vaftiz edilmiş Teleüt'lerden ibaretti.

(22 mayıs¹). Buradan itibaren ancak âdi bir köylü telegası ile gidilebildiği için, tarantas'ımı bırakmak mecburiyetinde kaldım, bu yüzden de Muytu misyonerliğini ancak akşamüstü terk edebildim. Önce küçük Muytu nehrini geçtik, biraz sonra tekrar Sebe'nin sağ sahiline vardık. Umumiyetle Sebe vâdisinin karakteri eskisi gibi olup, yalnız yol daha fazla taşlı ve girintili çıkıntılıydı. Muytu'dan biraz ötede yol, araba için oldukça tehlikeli bir yerden geçiyordu. Nehre kadar dayanan 100-150 fut² yüksekliğindeki bir kayanın kenarından geçen yol o kadar dar ve meylliydi ki, dört atımız ancak yanyana sıkışık vaziyette güçlkle gidebiliyor ve araba da her adımda ileriye doğru uçuruma yuvarlanmak tehlikesi gösteriyordu. Gece saat 11 de Kalmık Balgasayn'ın saymka'sına (kır evi) vardık. Birkaç kvadrat verst büyüklüğündeki vâdi boşluğunda ve tam Sebe sahilinde bulunan bu bina büyük bir köylü evine benziyordu, fakat çok pis ve haşerat doluydu. Öteki sahilde, tepeleri ancak dar bir şerit halinde ağaçlıkla çevrili bulunan dik kayalıklar yükseliyor; bu sahildeki vâdi duvarları ise daha alçak ve sık ormanlıkla kaplıdır. Vâdinin zemini düz ve ziraat için çok elverişlidir, fakat ahali çok az arpa ektiği için yerler boş durmaktadır. Saymka'nın etrafında, kısmen vaftiz edilmiş veya edilmemiş Altay'lıların oturduğu ve kısmen de bizim ev sahibinin ambarları olan ve hepsi de pek perişan bir halde bulunan 12-14 kulübe vardır.

Saymka'nın meydana gelişi hakkında öğrendiğime göre, ev sahibimiz olan Balgasayn, vaftiz edilirken vâdiyi kendisine ikamet yeri olarak seçmek için müsaade edilmesini

¹ Baskı hatası olsa gerektir, hâdiselerin sıralanışından 20. Mayıs olması icabeder. *Çeviren.*

² Eski Rus ölçüleri için kitabın sonundaki listeye bk. *Çeviren.*

şart koymuş ve bunun üzerine 10 yıl kadar önce bir düzine aile ile buraya gelip yerleşmiştir. Balgasayn zengin sayılıyordu ve önemli sürüleri vardı; buradaki diğer Altay'lılar onun zenginliğiyle geçiniyorlardı; kolonide acı bir fakirlik hüküm sürüyordu. Telega namına burada ancak iki tane bozuk nesne mevcuttu.

[Daha sonraki seyahatim esnasında vâdiden geçerken, burada Şabalina adında, oldukça müreffeh ve memleketin zenginliğinden, bir yığın Altay'lıya nazaran daha iyi faydalanmasını bilen bir Rus köyüne rasladım. Kalning'in ölçmesine göre Şabalina denizden 856,3 metre yüksekliktedir. Rus ahalinin gittikçe sokulduğunu görmek dikkate değer. Onlar buraya hiçbir hakları olmadığı halde gelip yerleşmişler ve Kalmık'lar da korkarak çekilip gitmişlerdir. Şabalina ahalisi geri sürüleceklerini düşünerek daimî bir korku içerisinde yaşamaktadır. İlk defa köyden geçtiğim zaman beni bir arazi mühendisi zannetmişlerdi. Hatalarını anladıktan sonra çok sevinerek bana içlerini döktüler: onları her zaman kovmakla tehdideden, fakat hediyeler verdikten sonra rahat bırakan **zasedatel'**den¹ çok çektiklerini söylediler. Adamlar Kalmık'lara haksızlık etmiş olabilirler, fakat Balgasayn'ın bundan önceki çiftliği yerine çalışkan bir köyün kaim olması, memleket için daha hayırlı olmuştur].

Buradan itibaren yolumuza at üzerinde devam ettik, karım da **valakuşa** (iki değnek üzerine yerleştirilmiş oturulacak yeri olan sedye) üzerinde gidiyordu. Sağ sahil kenarındaki dağlık duvar boyunca güney-doğu istikametinde yükselen yol, önce yılankavi bir şekilde sık melez ormanlarından geçti; yıkılmış bir sürü ağaç kütükleri yolu örtmüştü, çalılıklar da o kadar sıkı ki, etrafa sarkan dallar arasından güçlükle geçebiliyorduk. İki saat sonra dağ sırtına vardık ve burada ilk **obo'**ya (kutsal taş yığını) rasladık.

Yukardan bakarken manzara, küçük bir daire şeklinde gözüküyor. Her taraf melez ormanları ile kaplı olup, az değişiklik arz etmektedir. Dağların tepeleri, hâlâ, burada, ancak haziran ortasına kadar kalacak olan karla örtülüdür.

¹ Mahkeme başkanı.

Burası, Sebe'nin kollarından Şibilik'in çıktığı yerdir. Yol, umumiyetle dağın sırtından giderek Aşyaktu membalarına kadar uzanmaktadır. (Sebe geçidinin yüksekliğini Kalning 1787 metre olarak tâyin etmiştir). Burada Çapçıyak ve Kızıl-Taş adında iki nehirden geçtik. Bu ikinci nehrin yatağı büyük kayalarla kaplı olduğu için, üzerinden geçmek oldukça tehlikeliydi. Bazı yerlerde henüz tamamiyle erimemiş olan kar, burada geniş fakat kaygın bir köprü gibi duruyor, bunun altındaki su da tünelden akar gibi fışkırıyordu. Aşyaktu (esasinda Apşyaktu, yani ihtiyar [ay] nın oturduğu yer) civarında melez ormanı, Sebe boyundaki gibi sık değildir. Zemin, her tarafta atlar için mükemmel gıda teşkil eden yüksek ve çok nefis otlarla örtülüdür. Daha Aşyaktu boyunda iken, direklerden yapılarak kayın kabuklarıyla örtülmüş mahrut biçiminde birçok sivri yurt (alaçık) lara ve büyük at ve sığır sürülerine rasladık. Akşam saat 7 ye doğru Zaysan-Kurtu'nun sivri bir şekilde, sekiz köşeli sırtlardan iskelet üzerine kurulmuş yurduna vardık. Bunun yanında, yine ağaç kabuklarıyla örtülmüş nispeten küçük iki yurt daha bulunuyor ve nehre yakın bir yerde de, Zaysan'ın ambarı olan ve ağaçtan yapılmış bir evcik gözüküyordu. Yurdun etrafında yüzlerce inek ve biraz ötede büyük bir koyun sürüsü vardı. Bayan Zaysan, geceyi yurt'a geçirmemiz için bizi davet etti.

(21 Mayıs). Yurtta kaldığımız gece pek hoş olmadı. Ateş yandığı müddetçe yurt'un içerisi, etrafımızı göremiyecek şekilde dumanla dolmuştu, fakat ateş söndükten sonra da şiddetli bir soğuk bastırdı. Üzerimdeki keçe örtüye rağmen bütün vücudumla titriyerek uzun müddet uyuyamadım, bundan başka is ve dumandan başım ağrıyor ve yatığımız zeminin sertliği de buna ekleniyordu. Aşyaktu'ya bir gezinti yaparak, ağaç kabuklarından yapılmış birçok yurtlarla kurban yerlerini (uzun değnekler üzerine gerilmiş at postları) gördük. Birçok yurtları ziyaret ettik, her tarafta korkunç bir fakirlik hüküm sürüyordu; bir yurtta, ancak

10-12 yaşlarında iki erkek çocuğu tarafından bakılmakta olan yaşlı bir adama rasladım. O hemen hemen çıplak bir vaziyette bir ot yığını üzerine yatmış ve kürkü olmadığı için üzerine de ot örtünmüştü. Onun bütün mülkü, bütün aileyi beslemesi lâzım gelen bir tek inekten ibaretti.

Aşyaktu'nun sol sahili, çok yerde melez ormanlariyle kaplı olup, aralarında ancak, tek tük kayın vardır. Sağ sahili dik ve çıplak kayalıktan ibarettir, fakat, her türlü romantik teşekkülden mahrumdur; taştan düzlükler arasında her tarafta ince çakıllar gözüktüyor. Vâdide, tam nehir boyundaki ağaçların çoğu söğüt ve bir kısmı da pihta çamı (pinus pichta) dır. Kurtu'nun yurt'undan başka ancak onun kardeşininki direklerden yapılmıştır. Kötü keçe ile örtülmüş ve sırlıklardan yapılmış ancak bir yurt'a rasladım.

(22 mayıs). Bugün Aşyaktu'dan ayrıldık. Bayan Zaysan refakatimize adamlarından katarak bizi şerefle uğurladı, öyle ki, hareketimizde etrafımızı 40 atlı sarmış bulunuyordu. Yolumuz önce Aşyaktu boyunca nehrin mecra-sına, sonra Tolgoyok deresi boyunca güneye doğru devam etti. Arazinin karakteri hemen her yerde aynı olup, alçak dağ silsileleri tarafından çevrilmiş orman ve çalılıkla örtülü-dür. Tolgoyok'u iki defa geçtikten sonra güneye, Urusul bölgesini Katunya'nın küçük kolları mintakasından ayıran yaylaya yöneldik. Oldukça geniş olan bu yer, tepe ve kayın çalılıklariyle kaplıydı. Burada yol da mükemmeldi. Öğleye doğru Karasu adında küçük bir çaya vararak bunun civarındaki küçük bir yurttaki birkaç saat dinlendik. Sonra şiddetli yağmur altında hareket ederek, Katunya'nın küçük bir kolu olan Tıt-Kâskân'i geçtik ve dağ geçidinden, yine Katunya'nın kollarından Kaspâ'ya doğru ilerledik. En son-daki geçitten bakınca, yine Katunya'ya dökülen Kışkol'un meydana getirdiği boğaz gözükmektedir. Kenarından Kaspâ'ya çıkılan dağ yamacı çok diktir. Sık ormanlık her türlü manzarayı örtmektedir. Kaspâ civarı söğüt çayırliklariyle örtülü ve arazi her tarafta yumuşak bataklık halindedir. Çadır

kurmak için hiçbir tarafta kuru bir yer bulunamayınca, çadırımızın altına ince bir kat ağaç dalları sererek onun üzerine konmaktan başka çare kalmadı. Durmadan yağmur yağıyor.

(23 mayıs). Güneş doğarken, çok şiddetli bir yağmurlu havada hareket ettik. Esasında yol mükemmel ise de devamlı yağmur neticesinde yumuşamış bulunuyordu; şimdi o kadar kaygındı ki, atlarımız birkaç defa düştüler. Durmadan yolumuza devam ederek akşam saat 5 te Boguştan'a vardık. Şimdi yağmur dinmiş, gökyüzü açılmış ve muhteşem güneş ışıkları, Boguştan'ın sağ sahilindeki yükseklik boyunca yayılan son derece güzel manzarayı parlatmakta idi. Bazan çıplak kaya blokları, bazan da sık ormanlıkla kaplı yuvarlak tepeler gözüktüyor, dağlar, güneye doğru gittikçe yükselerek sıralanıyor ve en sonunda koyu mavi gölge teşkil eden bir silsile halinde kayboluyorlardı. Bunların en yüksek zirvesi karlı sahadan ibaret gümüş gibi parlıyan bir şeritle çevrilmişti. Çıplak ve çakıl ile kaplı bir kaya bulunduğumuz yerden dik bir şekilde sahile iniyor, onun eteğinde de çok zengin bir bitki âlemi göze çarpıyordu: beyaza çalar yeşil yapraklariyle sık söğüt çalılıkları, açık yeşil kayınlar ve koyu renkte muhteşem köknar ve pihta çamı piramitleri alaca ve karmakarışık bir şekilde sıralanıyor, bunların arasında da nehir muazzam kaya bloklarını kesmek suretiyle köpürerek ve gürültü ile yol alıyordu.

Nehirden geçerken bazı güçlüklerle karşılaştık. Burada yol, bazan dik ve çıplak kayalar arasından, bazan da geçilmez çalılıkların içerisinden dolaşıyordu. Ahali Korottı'ya göçmüş olduğundan, maalesef burada ümidettiğimiz yurtları bulamadık. Erzakımız kalmadığı için, yeniden şiddetlenen yağmura bakmadan yolumuza devam etmek mecburiyetindeydik. Böylece ancak akşam saat 7 ye doğru Korottı boyundaki yurtlara vardık.

[1860¹ yılında Aşyaktu'dan Korottı'ya, Kaspaya üze-

¹ Herhalde baskı hatası olarak metinde 1860 yazılan bu rakamın, 1870 olması icabeder, krş. s. 48.

rinden ilerliyerek biraz daha batıdan geçen yoldan gitmiş ve bu esnada Korottı'nın memba mıntakasına uğramıştım. İşte 3 ve 4 haziran tarihli hâtıra defterimden üzetler: Korottı membaı, küçük tepe silsileleriyle çevrilmiş geniş bir düzlükte bulunan oldukça büyük bir göl meydana geirmektedir. Her tarafı geçen yıldan kalma kül rengi ve sarı otlarla kaplı olan bu düzlük, oldukça kasvetli bir tesir bırakıyordu. Zemin baştanbaşa bataklıktan ibaretti. Bu şekil arazi, birçok büyük Altay nehirlerinin memba mıntakaları için karakteristiktir. Gölde çok angır (anas calangula) vardır.

Korottı'nın kollarından Kidis-Bazar boyunda geceledik. Gece karargâhımızın tam yanında şifalı bir memba vardı. Sathı 6² fut ve derinliği de takriben 1½ fut olan daire şeklindeki çukurun suyu süt gibi beyaz ve bazı yerlerden köpük çıkmaktadır. Suyu soğuk ve harareti +5 ten fazla değildir; kışın donmaktadır. Burada yıkanmak, göz hastalıkları için şifalıymış. Tam membanın yanında bulunan bir çalıya, yıkananlar tarafından adak olarak her nevi bez parçası ve şeritler asılmıştır. Suyun kendisine has bir tadı yoktur. Anlattıklarına göre, biri Sumultu ile Yaylaguş arasında bulunan ve doğudan Katunya'ya inen Katırım boyunda ve diğeri de Çergi'nin kollarından Balıksu civarında olmak üzere iki kaynak daha varmış. Korottı sahillerinin yukarı kısımları düz olup, söğüt ve melez ağaçlarıyla örtülüdür. Manisa lâlesi de çok bulunur.

Üç dört verst boyunca vâdinin karakteri değişmedi, her tarafta Manisa Lâlesiyle hemen hemen beyaza boyanmış kademe şeklindeki aynı düzlüklere rasladık. Sonra vâdi biraz darlaştı. Takriben altı verst sonra Yan-Korottı'ya vardık. Burada sahil dağları sık ormanlıkla kaplıdır, yalnız sol sahildeki dağlarda, bundan 4 yıl önce vukubulan yangın yüzünden, çıplak ağaç kütükleri gözükmemektedir. Vâdide göknar, fakat yüksek kısımlarda katran (pinus cembra) ormanları gözüküyor. Birkaç verst uzandığı söylenen yangın neticesinde ormanın harabolması yüzünden, ahali çok zarar görmüştür, çünkü bilhassa ormansız kalan bu dağlarda eskiden çok sincap avlanırmış. Sağ sahilde Taştı-Yılı ve biraz daha aşağıda, sağ taraftan Korottı'ya dökülen Pür-

çüktü-Ayrı'yı geçtik. Bu iki nehir arasında Korottı'nın çok müsait bir geçidi üzerinden ilerliyerek Orkoyttu-Ayrı ve Taldu-Ayrı çaylarını geçtik. Şimdi vâdi yine genişlemekte, sol sahil ağaçsız kademeler halinde yükselmektedir. Her taraf kayalık ve çakıllıktır. Bundan sonra nehir güney-doğuya bir kavis yaparak, membaı Kasma ile birleşen Boguştan suyunu almaktadır. Boguştan membainin biraz yukarısında, bundan otuz yıl önce çok yağmurlu bir senede dağ çöküntüsü vukubulmuştur. Sol sahilde bugün dahi birbiri üzerine çullanmış ağaç ve taş yığınları gözükmemektedir.]

(24 mayıs). Öğle yemeğinden sonra Korottı'yı geçtik. Nehir çok geniş ve akıntısı şiddetli olduğundan, karımın valakuşasını ata binmiş 6-8 kişi iple tutmak mecburiyetinde kaldılar. Urusul vâdisi burada takriben 2 verst genişliğinde olup, çok güzel çayırlıkla örtülmüştür. Sahil dağları yüksek değildir. Gölge tarafını teşkil eden sağ sahil ormanlık, güneş tarafı olan sol sahil çıplaktır. Urusul sahilleri sık köknar ve pihta çamı ormanları ile kaplıdır, nehir koyu renkte ağaçtan bir yol gibi vâdinin zemininde kıvrıla kıvrıla akmaktadır. Nehir boyunca 3-5 yurtluk gruplardan kurulmuş birçok aul'lar vardır. Korottı'dan itibaren ağaç kabuklarından yapılmış yurtlara hiç raslanmaz, bunlar hep keçe ile örtülmüştür. Bu hal, ahalinin daha ziyade göçebe olduğunu göstermektedir. Vâdide ve sahilin ilk eteklerinde birçok hayvan sürüsü otlamakta idi.

Takriben 10 verst gittikten sonra Urusul'un küçük sol kollarından biri ve sahili pek bataklık olan Tayaktu'yu, ve yine 10 verst gidince Taldu çayını geçtik. Bunun sahilinde ikamet eden Zaysan-Kupa'nın yanında gece karargâhımızı kurduk.

(26 mayıs). Öğleden sonra Zaysan-Kupa'nın yurtundan ayrılarak, Urusul boyunca yukarıya doğru yolumuza devam ettik. Burada vâdi, şimdiye kadar olduğundan daha

fazla meskûndü. Sahil dağlarının karakteri değişmedi. Sağ sahildekiler sık ormanla kaplı, soldakiler çıplak alçak dağlardır. Bunlar çayırılık vâdiyi çevirmekte, bunun ortasında nehir, köknar ağaçlarından ibaret geniş bir şeridin içerisinden kıvrıla kıvrıla yol almaktadır. Vâdide ısı dayanılmaz bir derecedeydi. Biz Urusul'u, Taldu'dan 8 verst uzaklıkta bu nehre dökülen Kengi membaina kadar takibettik ve sonra da Kengi sahili boyunca 2 verst kadar yükselerek Zaysan-Muklay'ın yurtuna vardık.

(27 mayıs). Bugün, evvelâ Urusul vâdisine döndük, sonra bu nehir boyunca mecrasına doğru ilerledik. Takriben 5 verst gittikten sonra vâdi daralmakta, fakat sahil dağlarının karakteri hiç değişmemektedir. Sağdan Urusul'a dökülen Urmalık mansabından biraz yukarda Urusul'u geçtik. Öteki sahil bataklık ve nüfusu da daha az gibidir. Nehrin bu tarafındaki sahil dağları gittikçe yükselmekte ve Mangday'ın karlı tepesi ile nihayêt bulmaktadır. Karargâhımızı Karasu sahilinde, Zaysan-Çappan'a ait yurtun yakınlarında kurduk.

(28 mayıs). Sabah saat 10 da, çok güzel bir havada Zaysan-Çappan'ın yurtundan ayrıldık ve hâdisesiz, yine geldiğimiz yolla Urusul ile Kengi'yi geçtik. Tişe'den sonra gök bulutlarla kapandı ve şiddetli yağmur başladı. Zaysan-Kurtu'nun evinde atlarımızı değiştirerek ancak saat 6 ya doğru yolumuza devam edebildik. Fakat yağmurdan yol yumuşamış olduğu için çok ağır ilerliyoorduk. Tamamiyle karanlık bastığı zaman Tayaktu boyundaki taşlık bataklığa vardık. Buradan mutlaka geçmemiz gerekiyordu. Beş defa devrilen karımın valakuşasiyle geçmek çok tehlikeliydi. İliklerimize kadar ıslanmış ve bitkin bir halde, Tayaktu'nun öte sahilinde bulunan Kalmık Pabil'in yurtuna vararak orada geceledik.

(28 mayıs). Korottı'yı geçtik ve Urusul boyunca aşağıya doğru ilerledik. Taldu ve Şaşakman adında iki çayı geçtik. Sağ sahilde, esasında ehemmiyetsiz dağ sırtı üzerinde oldukça yüksek bir dağ gözükmektedir, bana söylediklerine göre adı Kara-Kol-Başı (Karakol membaı) imiş. Sol sahil iki kâdeme teşkil ediyor ve yol da bunun yukarı kısmından geçiyordu. Vâdi ve dağ eteklerinin her tarafında zengin hayvan sürüleri gözüktüyor, vâdide çitlerle çevrilmiş geniş sahalarda ziraat yapılıyordu. Urusul'un sol sahilinde bulunan tarlaların yazın birçok defa sulanması icabettiğinden, bunlara doğru hendekler kazılmıştı. (4 haziran 1870 tarihli hâtıra defterimde, Korottı'nın güneyindeki Urusul vâdisi hakkında şunlar vardır: vâdinin çehresi büsbütün değişmiştir, eskiden canlı bir hayatın hüküm sürdüğü bu yer şimdi ıssızlaşmıştır, ancak tek tük sığır ve atın otladığı görülür. Kılavuzumun sözlerine göre geçen yıl Çuya'dan gelen hayvan hastalığı yüzünden, Altay korkunç bir şekilde fakirleşmiştir. Eskiden tarla sulayan hendekler şimdi tamamıyla kurumuş, bir zamanlar rasladığım tarlalar şimdi boş kalmış, çitler de odun olarak yakılmıştır. Altaylıların her cihetten geriledikleri anlaşılıyor).

Saat 2 de, Korottı'dan takriben 25 verst ötede bulunan Urusul geçidine vardık. Sağ sahilde, ormanlık dağlarla çevrilmiş, çiçekli, yemyeşil ve hoş bir çayırıktan ibaret olan düzlük vardır, bunun ön kenarında küçük Angoday misyonerliği bulunmaktadır. Düzlük nehir sathından 100 - 150 metre yüksektedir; (Kalning'in ölçmesine göre Angoday düzlüğünün yüksekliği 816,2 metredir).

Nehir üzerinden, ancak iki kişinin sığabileceği küçük bir sandalla geçilmektedir. Kayıkçı büyük bir ustalık gösteriyor, küçük kayık, girdap teşkil ederek şiddetle akan nehirde ok gibi fırlıyordu.

Angoday misyonerliği oldukça fakir görünüyor; arka plânda küçük fakat nispeten cazip bir kilise duruyor ve bunun etrafında da 50 kadar kulübe bulunuyordu. Burada ancak vaftiz edilmiş Altay Kalmık'lariyle Teleüt'ler yaşıyor. Kalmık'ların çoğu hâlâ ağaç kabuğundan yurtlarda oturuyor. Tüccarlar daha iyi evlere sahiptir. B evlerden birine

indik. (6 haziran 1870 tarihli hâtıra defterimden: Angoday misyonerliği dış görünüşü ile az değişmiş, ancak tüccar evleri çoğalmıştır; bunlardan bazıları şimdi tamamiyle muhteşem Rus köylü evine benziyor. Bir okul kurulmuştur. Kalmık'lar eskisi gibi fakirdir. Bir yıldan beri halk arasında müthiş bir frengi hastalığı hüküm sürüyormuş). Misyonerlik civarında birçok tarla vardır; bunların kurak yıllarda üç, yağmurlu yıllarda ancak bir defa sulanması gerekiyormuş. Bundan dolayı tarlaları, ancak onlara doğru su kanalı (Altay'lılar buna su-ak derler) yapılabilen yerde meydana getirmek mümkündür.

Angoday'ın ötesinde yol, çok güzel yeşillikle kaplı, takriken 5-6 verst uzunluğunda bir düzlükten geçmektedir; burası iri çilek çiçekleri (glubnika) yüzünden yer yer bembeyaz gözüküyor. Bu mıntakanın yenilebilir çilek bakımından (ahududu, böğürtlen, frenk üzümü, kara meyva, mavi böğürtlen, çilek, kızıl ve kara frenk üzümü) çok zengin olduğu söyleniyor.

Düzlüğün sonunda, sağ sahildeki dağların bayırı nehre kadar inmektedir. Bu dağların kolları gittikçe dikleşiyor ve yol da bunların eteğinde yükselerek uzanıyordu. Dağlar sık melez ormanları ile kaplıdır. Dağın ön tarafındaki doruklar çizgisi üzerinde birkaç verst gittikten sonra, Karaköl-Başı'ndan da su alan Ölotü çayına geldik. Ölotü'den geçmek kolay olmadı. Nehir geniş değilse de akıntısı çok şiddetli olduğundan, su, büyük kaya blokları arasından yüksek dalgalı girdaplarla köpürerek akmaktadır. Burada vala kuşayı öte tarafa nakletmek çok zor oldu, bunun dört ipe bağlanıp dört atlı tarafından tutulması icabetti. Ölotü'nün her iki tarafındaki sahil dağları da dik bir şekilde ve romantik vahşi manzara ile nehre inmektedir. Yol, kaya bloklarıyla sık çalılıklar arasından geçiyor.

Burada sık çalılıklar arasından birdenbire, hem böğürme, hem homurdanma gibi kuvvetli ve acayip sesler işitlik, etrafımızda dallar çatırdıyarak kırıldı ve hemen hemen

her taraftan hayvan başları peyda oldu. Başları her ne kadar geyik kafasına benziyorsa da, uzun, sık ve siyah yeleleri vardı, yelelerin arasından takriben iki fut uzunluğunda boynuzlar fışkınıyordu. Kılavuzumuz bu sevimsiz mahlûkları kovdu. Bunlar, Çuya boyunda da çok tutulan sarlık (bos gruniens) idiler.

Ölütü'nün birkaç verst ötesinde tekrar, burada daha dar olan Urusul vâdisine rasladık. Dik kayalar sol tarafta tarâ nehre kadar inmekte, yol, 6 verst kadar dar nehir vâdisinden döne döne gitmektedir. Burada bitki çok zengindir. Kayın, kavak ve köknar ile kuş kirazı (faulbaum, prunus padus), yabani leylâk, sarı çiçekli akasya gibi yüksek çalı cinsinden ağaçlar ve bunların arasında da yabani kırmızı güllerle çevrilmiş it üzümü çalılıkları gözükiyordu. Aralarında yosunla kaplı yüksek taş blokları ve vahşi dişli kaya parçaları yükseliyordu. Manzara, bakıp da doyulmayacak kadar güzeldi. Hava, pelesenk gibi kokularla meşbu idi. Her tarafta dağınık bir şekilde raslanılan kaya blokları yüzünden, valakuşa (sedye) ile yolumuz oldukça müşkülleşiyordu. Şimdi, önce, dar ve sık ormanla çevrilmiş olan Ülgemen vâdisine doğru yöneldik (Rus'lar böyle der, fakat nehrin Altayca adı Küçü Ülögön "Küçük Ülögön" dür). Her iki Ülgemen de Karaköl-Başı'ndan çıkar. Ülgemen'in sahilleri başta düz ve sık çalılıkla örtülüdür, sonra sağ sahil yamacı dikleşir ve yol çok meyilli bir şekil alır; nehir boyunca yukarıya doğru birkaç verst gittikten sonra, sol sahilde vâdi biraz genişler. Şerit gibi sık ormanlıkla çevrilmiş bulunan nehir, burada yeşil halı gibi bir çayırıktan geçmektedir. Nehir boyundaki orman, umumiyetle, civarda odununun sertliğiyle meşhur melez ağaçlarından mürekkeptir. Etrafta nüfus azdır, ancak tüccardan Chabarof'a ait bir saymka'ya rasladık. Saymka'nın etrafında tek tük tarla da vardı.

Ülgemen mıntakasinda, diğer Altay ahalisinden biraz farklı bir ağız konuşan Altay'lı Soyong boyundan birçok aile oturuyormuş. Burada nehir adlarının çoğu Soyonça'dır, meselâ Kidis-Bazar [Kîs (Alt.) "keçe" = Kidis (Soy.)] gibi.

Chabarof saymka'sının birkaç verst ötesinde küçük ve büyük Ülgemen (Yan-Ülögön) arasında uzanan, Çikä-Taman adında (Kalning'e göre 946,5 metre yüksekliğindedir) yolu çok fena bir dağ silsilesini geçmemiş icabetti. Burada yol, dağ boyunca o kadar dik bir şekilde yükseliyordu ki, valakuşanın önüne dört at koşmak lâzım geldi. Müşkölâtla dağ sırtının yarısına kadar çıktık. Yol gittikçe dikleştiği için, karımla birlikte dağa yayan çıkmayı uygun buldum. Yayan çıkmak bile çok zordu, bazan dik kayalardan tırmanmak, bazan da sık çalılıklardan geçmek icabediyordu. Dağın sırtında bitki bakımından çok zengin oldukça geniş bir düzlüğe rasladık ki, üzeri çiçekli sık bir çimenlik ve oldukça bol ormanla örtülüydü. Çikä-Taman'ın doğu tarafı da çok dik, fakat çıplak ve çok yerde çakılla kaplıydı, bundan dolayı denebilir ki, iniş çıkıştan da çetin oldu. Dağ eteğine varmadan, burada âni basan karanlık tarafından yakalandık, bu yüzden hemen hemen emekliyerek inmemiz icabetti. Büyük Ülgemen vâdisinde birçok yurt'a rasladık ve burada geceledik. [Kalning'in ölçmesine göre Çikä-Taman (Ulgemenskiy pereval) 1334 metre yüksekliğindedir].

(4 haziran). Ertesi gün Ülgemen'in sol sahili boyunca akıntı istikametinde yolumuza devam ettik. Yol, dalga halinde sıralanan ve uzantılarını nehrin sahillerine kadar gönderen bir dağ silsilesi boyunca uzanmakta, yamaçları bütün civarda olduğu gibi tamamiyle çıplak, dağların ancak yolun iki tarafında bulunan kısmı üzerinde çiçekli çalılıklar gözükmektedir. Birkaç verst sonra Ülgemen'i de geçtik. Nehrin sağ sahilindeki yol, soldakine nazaran daha caziptir: birkaç verst boyunca, açık yeşil otlar ve çiçekli fidanlarla kaplı alçak bir düzlükten geçer. Biraz sonra ağaçlar sıklaştı ve biz de bir bataklıkla karşılaşarak bunun içerisinde yolu boşuna aradık. Buun üzerine sahil dağı boyunca yükselerek, Ülgemen ile hemen hemen paralel bir şekilde akan Karasu çayını takibettik. Yer çok bataklık olduğu için, nehrin sağlam yatağından ilerledik. Burada Ülgemen'in her

iki sahili de aynı karakteri taşır: Her tarafta, tam nehrin sahilinde yükselen çıplak ve çakılla örtülü tepeli dalgalar gözüküyor. En son dağ yamacını geçtiğimiz zaman, önümüzde geniş bir vâdi açıldı; burası Katunya nehriydi. Vâdi muazzam dağlarla çevrilmiştir. Bulutlara kadar yükselen bu dağların zirvelerini seçmek zor oluyordu. En yakın dağların çıplak olduğu (yalnız derin vâdideki boğazlarda seyrek ormanlıklar vardır) ve taraça halinde en yüksek zirveye kadar tırmandıkları belli oluyor. Katunya vâdisinin bizim geçtiğimiz kısmı ikinci kademe olup, yer yer mûmbit ve iyi işlenmiş olduğu söyleniyordu. Taşlı düzlükte birkaç verst gittikten sonra, biraz ötede geniş bir yar meydana oldu. Yaklaştığımızda, bunun esas nehir vâdisi olduğunu gördük. 3-400 fut genişliğindeki nehir, taraça düzlüğünden takriben 100 fut aşağıda akmaktadır. Sahil yamaçları, nehir seviyesinde dik ve büyük kaya bloklarından ibarettir ve hemen hemen nehre kadar iner. Bunların etrafında ve kısmen sahil duvarları boyunda birçok yüksek kavak ağacı gözüküyor. Burada şiddetle akan muhteşem nehir çok güzel bir manzara teşkil etmektedir. Suyun yüzü pek az yerde düzdür, nehir yatağının birçok yerinde dev gibi kayalar bulunduğundan, su bunlara çarparak yukarıya sıçramakta ve köpüklü girdaplar teşkil ederek tekrar sakinleşmektedir.

Burada nehri, 10 fut uzunluk, ve üç fut genişliğinde, ağaç gövdesinden oyularak yapılmış küçük bir kayıkla geçtik. Kayıkçı son derece ustalık gösteriyordu: önce kayığı sol sahil boyunca 150 adım kadar nehrin yukarısına doğru götürüyor, sonra uciyle beyaz köpüklü bir girdabın içerisine sürüyordu, girdap kayığı yakalayıp ok gibi bir süratle ileriye fırlatıyordu. Kulakları sağır eden şiddetli ıslık sesleri ve beyaz köpük içerisinden geçerek, birdenbire kayığın öteki sahilde sakin bir koyda durduğunu gördük. Nehri nasıl geçtiğimizi bir türlü anlıyamadık.

Her defasında ancak 3-4 çuval nakledildiği için, kayıkçının ustalığını daha birkaç defa hayretle seyredebildim. Atların nehri yüzerek geçmesi icabettiğinden, vahşi bir sahne meydana geldi. Refakatimizde bulunan bütün Altay'lılar, bir grup halinde toplanmış olan atlara uzun bir hat halin-

de yaklaşarak, sürek avında olduğu gibi gürültü ve bağırıp çağırmlarla onların üzerine fırladılar. Fakat nehrin sığ yerine girdikleri halde, hiçbir gürültü onları daha fazla yerinden oynatamıyordu. Bundan dolayı adamlarımız, zavallı hayvanları taş yağmuruna tuttular, fakat taşlar, yanlarında suya düşecek şekilde ustalıklı atılıyordu. Ancak bunun üzerine bazıları ilerlemeye başladı. Böylece birkaç saniye içinde girdap onları yakalayıp götürüyordu. Bazıları birkaç defa sol sahile geri geldikleri için, bu işin tekrarlanması icap etti.

Sağ sahilde ağaçlık, soldakine nazaran daha azdır. Çadırımızı, sağ sahilin ikinci kademesindeki bir bogazda kurduk. Katunya'nın geçit yerine Kör-Köçü (Köprü geçidi) denmektedir. (Kalning'e göre 691,2 metre yüksekliğindedir). [1870 te nehri geçerken daha büyük bir kayık kullanıldığından, geçiş daha az tehlikeli gibiydi. — 6 haziran 1870 tarihli hâtıra defterimden: Kör-Köçü (Köprü geçidi) adının menşei şudur: geçit yerinin yakınlarında tam sahilde, su içinde iki büyük kaya bulunmaktadır. Sol sahildeki kayanın üst yüzü biraz meyilliyse de, sağdakisi tamamiyle ufkidir. Her iki taşın üst yüzlerinin ortasında 3 verşok¹ kutrun da ve $\frac{1}{3}$ arşın derinliğinde suni birer çukur vardır. Efsaneye göre, Amursana'nın nehri buradan geçtiği ve bunun için kaya üzerine ip gererek köprü yaptırdığı söylenir. Tabii, bu bir efsanedir; fakat fikrimce burada eskiden geçit için hakikaten bir ip gerilmiş bulunuyordu. Hayvan hastalığı burada geçen yıl şiddetle hüküm sürmüştü ve Altay'lıların son hayvanını da alıp götürmüştür. Kayıkçı, Zaysan'ın hiçbir hasta hayvanın geçirilmemesi için kendisine emir vermiş olduğu halde, tüccarların, onun muhalefetine bakmadan nehir üzerinden zorla hasta hayvan geçirdiklerini anlattı. Tüccardan O. hasta hayvan satın alır, sonra yolda ölenlerin derisini adamlarına yüzdürülmüş, böylelikle hastalığı Altay'a sirayet ettirmiş. Zengin tüccarlardan G. de onun gibi hareket etmiş. Salcar'da yüzlerce hayvan ölmüş ve korkunç bir koku havayı zehirlemiş].

¹ Rusça verşok, "karış" demektir.

(5 haziran). Yol, Katunya'nın sağ sahili boyunca, taraça şeklinde yükselen sahil dağları kenarından devam etmektedir. Taraça düzlüklerinde güzel, yeşil çayırılık ve tarlalar, çay boylarında sık çalılıklar ve her tarafta birçok hayvan sürüleri gözükmektedir. Sağ sahildeki ilk düzlüğün genişliği, burada 300-400 adım kadardır. Sahil dağları, nehrin her iki tarafında da gittikçe yükseliyor. Bunlar hepsi de çıplak olup, yalnız sağ sahildeki dağlarda yer yer çizgi halinde yeşil çayırılıklar gözükmektedir, halbuki sol sahil, tek tük çalı yığınları müstesna, hep taş ve çakıldan ibarettir. Birkaç verst ötede sağ sahildeki dağ nehre kadar uzanmış olduğu için, taşlık yamaçtan tırmanmamız icabetti. Karımın valakuşa'sı elde taşındı. (Katın-suunung pomı adı verilen) tehlikeli yerden yayan geçtik. Şimdi yol nehirden ayrılmakta ve burada Katunya'ya dökülen Salcar çayını takibetmektedir. Bu çay önce kayalık bir yataktan akmakta, büyük kayalar arasında da ancak tek tük çalılar bitmektedir. Daha sonra yolumuz, nehrin teşkil ettiği ormanlık vâdiden geçti. Şimdi nehir, birkaç kulaç yerin altından aktığı için gözükmüyor. Salcar vâdisinde geceledik.

(6 haziran). Salcar vâdisi vahşi romantik bir dağ boğazı teşkil etmekte ve sahil dağları çok yerde düz ve sarp düzlükler halinde nehre kadar inmektedir. Bunlar çoğunlukla melez ve pihta çamı ağaçlarıyla kaplıdır. Zemin yumuşak olup, yüksek ve sık çimenli bir halı ile örtülmüştür. Birçok yerler bataklıktır. Bazı yerde büyük dağ çöküntülerine rasladık, binlerce ağaç kütüğü karmakarışık bir şekilde dağ duvarını örtüyordu. Burada birçok yerde yurtlara da rasladık. Bana, atlar için çok zehirli olduğu söylenen Koron-ölöng ("zehirli ot", çelik miğferi andırır, çiçekleri mavidir) adında bir ot gösterdiler. Salcar-Başı (Salcar membaı) dağı tepesinin yakınlarında yol ikiye ayrılmaktadır, biri doğruca dağın zirvesinden İn'e ve sonra Katunya'ya, diğeri de Salcar dağı zirvesi boyunca doğuya, Aygulak membaina gider. Biz birinci yolu takibettik. Ormanlık sa-

ha hemen hemen dağın sırtına kadar çıkıyordu. Yol çok dikleştiğinden, son merhaleyi çıkabilmek için valakuşaya 16 atımızı da koşmak mecburiyetinde kaldık. Dağın doruklar çizgisi bu yerde ağaçsızdır ve buradan, Altay dağlarının büyük bir kısmını gösteren muhteşem bir manzara açılmaktadır. Ön plânda sık ormanlık, güneye doğru gittikçe yükselen ve Katunya Alpleriyle Argıt dağlarının dev gibi karlı zirveleriyle nihayet bulan dağlar gözükmüyor. Batıda Korgon dağlarıyla Teletsk Alpleri yükseliyor. Salcar'ın ötesinde de yol çok dik olarak inmektedir. Kara-Asa çayı boyunca akıntı istikametinde giderek bazı yurtlara rasladık. Dalga halindeki dağlar burada oldukça sık ormanlıkla kaplıdır; bunlar umumiyetle melez, köknar, pihta çamı ve kısmen de kataran ağaçlarından, daha aşağıda, vâdinin yatağında ise söğüt ve kavaktan mürekkeptir. Bitki âlemi çok zengin ise de etraf ıssız olup, hiçbir yurt gözükmemektedir. Güneyde, uzaklarda, İn ve Çuya nehirleri arasında bulunduğu söylenen çok sivri dişli dağlar gözükmüyordu. Nihayet tatlı yeşil renkli İn vâdisine vardık ve buradan tekrar Katunya'ya indik. İn vâdisi oldukça geniş olup, nehir muhteşem çayırliklar arasından kıvrıla kıvrıla akmakta ve aralarında Altay'lıların yurtları da gözükmemektedir. Vâdide çalılık pek azdır. Bazı yerlerde çitle çevrilmiş tarlalarla sulama kanalları vardır. Mansabına doğru İn sahilleri dikleşmekte, sağ sahilde pek acayip şekiller meydana getiren kumlu taşlar gözükmemektedir. Yol, dik sol sahil boyunca ilerliyerek, tekrar gözlerimizin önünde açılan Katunya vâdisinin ikinci kademesine çıkmakta, buradan da, Katunya'nın sağ sahilindeki kayalar tekrar iyice nehre yaklaşıncaya kadar, sahil kademesi üzerinde birkaç verst cenuba doğru uzanmaktadır. Burada büyük taşlı kayalıklar arasından tekrar Katunya yatağına indik. Bu yere Biçiktu-Kaya-Pom (Yazılı kaya geçidi) denmektedir. Takriben birkaç yüz metre dik bir şekilde nehre inen mezkûr kayanın aşağı kısmı, içeriye doğru birkaç futluk oyuk şeklinde boşluk teşkil etmektedir. Burası her türlü fena havadan korunmaya yarıyor. Büyük kaya parçaları ile kaplı sahil kenarı, ancak birkaç kulaç genişliğindedir. Biçiktu-Kaya adı, onun aşağı kısmında Moğolca ve Çince ya-

zitlar bulunmasından ileri gelmektedir, fakat kayanın alt kısmı dumandan karardığı için hemen hemen okunamıyacak bir haldedir. Yol çok dar olup büyük kayalar arasından dolaştığı için, pom'u yayan geçtik. Karanlık basmaya başlamış, kılavuzlarımız da yolu kaybetmişlerdi. Yolu bulmak maksadiyle zifiri karanlıkta tepe ve uçurumlardan tırmanarak ancak geç vakit (2 ye doğru) Çuya boyundaki yurt'lara varabildik. Buranın ahalisi Altay'lılardan ibaret olup, Dvoyedan'lara¹ daha ilerde, Çuya'nın yukarılarında Aygullak mansabında raslamak mümkünmüş.

(8 haziran). Bugün Biçiktu-Kaya'ya at üzerinde bir gezinti yaptım. Karanlıkta geçmiş olduğumuz boğazları şimdi korku ile seyrediyordum.

[Biçiktu-Kaya ile Çuya mansabı arasındaki bölgenin tasvirini 1870 tarihli hâtıra defterimden alarak tamamliyorum. 8 haziran: Sabah erkenden Biçiktu-Kaya'dan ayrıldık; üstteki sahil kademesine vardığımızda, geniş bir manzara açıldı. Güney-doğuda Argıt dağları, ve güneyde de Çuya'nın güneyindeki muazzam dağlar yükseliyor. Çuya mansabı buradan ancak 1½ verst uzaklıktadır. Bu nehrin sahili de, Katunya civarı gibi kademe halindedir. Önce yol, dalga şeklindeki büyük dağların üzerinden uzanmaktadır, zemin kaygın taştan ibaret olduğu için geçilmesi de çok zordur. Takriben 2 verst gittikten sonra Çuya'ya varılır. Bu nehrin aşağı kısmında sol sahil dağları daha fazla ormanlık, sağ sahil ise umumiyetle çıplaktır. Dağlar çok yerde sivri uclu uzantılar halinde nehre kadar iner; sahil, bu uzantılarla nehir arasında ekseriyetle yeşil çimenle örtüldür. Sahiller umumiyetle iki veya üç kademelidir. Nehrin akıntısı çok şiddetli ve yatağında da, etrafındaki suyu köpüklediren büyük kaya blokları vardır. Katunya ile Çuya'nın suyu süt gibi beyazımtıraktır. Burada beş altı yerde Al-

¹ Rusçadır, asıl şekli dvoyedanets olup "iki (tarafa) vergi veren" anlamına gelir, bundan maksat, hem Rusya'ya, hem de Çin'e vergi veren halklar demektir.

taylı aul'larına rasladık, etraflarında küçük sürüler de görünüyor. Öteki sahilde hayvan sürüsü daha çoktur; geçen yıl orada — Çuya'nın kuzeyinden geçen ticaret yoluna karşı tamamiyle kapalı olduğu için — salgın hayvan hastalığı gözükmemiştir. — Burada Kalning'in yükseklik rakamlarını da zikretmek isterim: İn sahili 882,1 metre, Çuya mansabı 870,2 metredir].

(9 haziran). Çuya'nın ancak çıplak kayalıktan ibaret sağ sahili boyunca yolumuza devam ettik. Burada yol, kıvrıla kıvrıla kayalar arasından uzanıyor. Bazan onların üzerine çıkmakta, bazan da kenardan, tam suyun yanından geçmektedir. Geçit yerleri bazan çok müşkül olduğundan, kılavuzlarımız atların yükünü indirerek yamaçlar üzerinden yayan taşımak mecburiyetinde kaldılar. Yodro çayı mansabında, Dvoyedan'ların (Çuya adamlarının) ilk yurtlarına rasladık. Bunların Altay'lılardan hiç farkı yoktur. Vakit geç olduğu için, Çuya'nın küçük bir kolu olan Sadakmınar boyunda gece karargâhımızı kurduk. Bütün gün yağmurdan çok çekmiştik.

[1870 tarihli hâtıra defterimde, Çuya sahili etraflıca tasvir edilmektedir: Çuya civarında geçtiğimiz ilk Pom, Kızıl-Oturu (Kızıldağ burnu) ismindeydi. Tam suyun üzerinde bulunan bu yerden, eskiden çok zor geçiliyordu, fakat şimdi onarılmış olduğundan, yük hayvanlarıyla geçmekte büyük bir müşkülât yoktur. Birkaç verst yukarda ikinci Pom'dan geçtik, büyük bir düz taşın üzerinden geçildiği için Kalmık'lar burasına Kalbak-Taş (Düz taş) derler. Pom pek yüksek değildir. Burada sahil dağları oldukça yüksek olup, en son zirvesi Adar-Kaya adındadır. Ak-Taşar-Pom ismindeki üçüncü pomdan atla geçilmesi çok zordur, çünkü esaslı bir şekilde tesviyesi de çok paraya bağlı bir iştir. Kalning'in ölçmesine göre bu pomun yüksekliği 988,1 metredir. Bu uçurumun öte tarafında Yodro akmakta ve onun etrafında da bir ağıl gözükmemektedir. Nehrin karşı sahilindeki düzlükte bir aul, birkaç tane ehcmmiyetsiz tarla ve su

kanalları vardır. Düzlükte daha büyük tarlalar da meydana getirilebilirdi. Yodro'nun ötesinde birkaç verst gittikten sonra Yan-Sägirtpäk (büyük atlama) adında dördüncü poma geldik; pek alçak olduğu halde buradan da zor geçtik. Sonra Küçü-Sägirtpäk (küçük atlama) adlı beşinci pomdan geçtik, burası dördüncüye nazaran biraz daha yüksek ise de atla geçilmesi çok daha kolay oldu. Sonra Sadak-Mınar nehrine vardık. Tam bunun yanında altıncı Çuya pom'u bulunmaktadır. Altaylılar buna Sadak-Mınardıng Ak-Pomı derler. Uçurumun batısındaki kaya kar gibi ak olduğu için, tâbirin izahı kolaydır. Yamacın önünde köknarla örtülü bir tepe vardır. Poma çıkan yol son derece diktir, düz satırlı ve meyilli bir duvarın yanından giden bir verst kadar kısmı, yaya yolcular için bile tehlikesiz değildir. Atlar şayanı hayret bir şekilde düz duvar boyunca tırmandılar. Kalning, atların bu gibi yerlerde tırnaklariyle değil de tırnaklarının içiyle bastıklarını ve nallanmış hayvanlarla geçmenin tehlikeli olacağını söylemişti. Pomun alt kısmında şakuli bir kaya duvarı vardır. Burada Kalmık'lar bile hepsi de atlarından indiler. Yalnız bana refakat eden Şibä-Bitä gösteriş yapıyor, en tehlikeli yerde bile inmiyordu. Burada bir araba yolu yapmanın mümkün olmadığını zannediyorum. Ancak nehir üzerine bir köprü kurularak sol sahile çıkmakla tehlikeli pom'dan sarfınazar edilebilir. Sadak-Mınar'ın öte tarafında, büyük bir kaya kitlesinin yuvarlanmasıyla meydana gelen ve Üttü-Kaya adı verilen kapı gibi bir yerden geçtik. Su yüksekken Üttü-Kaya'dan at üzerinde geçmek gerekiyor, su alçakken yol nehrin kenarından geçer. Takriben 1½ verst gittikten sonra, bir zamanlar çok hayvanın ölümüne sebeb olduğu için Akta-Kırılğan adını almış olan yedinci pom'a geldik. Esas pom uzun değilse de birçok yeri dik ve kayalıktı, bundan dolayı Kalmık'lar bile iki yerde attan indiler. (Melez ağaçlariyle örtülü bir düzlükten ibaret olan) Tıttu-Oy çayı civarındaki sahil dağları çok diktir. Vâdinin nehir bulunmayan öteki tarafına Sörölü-Oy derler. Bundan sonra Yangıs-Kayng (yalnız kayın) adında küçük bir çayın aktığı bir düzlük gelir. Daha aşağıda çağlıyan teşkil eden Çırlak çayı bulunur ki, dar bir boğazda hemen hemen amu-

di bir kaya üzerinden en azında 10 kulaç aşağıya fıskırmaktadır. Çağlıyan yerinden 50 kulaç kadar mesafede çay iki kola ayrılır ve ayrı ayrı Çuya'ya dökülür. Bu çayların sahilleri sık kayınlıkla kaplıdır. Vâdile bol ve yüksek otlu çayırılık ve birçok ağaçlık vardır; vâdinin koyu yeşilliği arasında sivri dişli kırmızı kayalar fıskırarak vahşi ve romantik bir manzara teşkil etmektedir. Biraz sonra, karşı taraftaki nehre göre Aygulakting-Ak-Pomı (Aygulak'ın Ak-Pom'u) ismi verilen sekizinci ve sonuncu pom'dan geçtik. Burada dik kayalar yoktur. Dar patika, en azında 30 kulaç kadar dik bir şekilde yukarıya doğru çıkmaktadır. Pom'a yukardaki adın verilmesine sebep, yolda sık sık raslanan ak taşlardır. Burada yine bir ağıl vardır. Yol, yukarda sık çalılıklar arasından geçerek Aygulak mansabına kadar inmektedir.

Pek büyük olmıyan Aygulak nehrinin öte tarafında, yani Aygulak'tan inen ikinci ticaret patikasının Çuya yolu ile birleştiği yerde, yol kısmen alçak araziden geçmekte, kısmen de yüksek sahil kademelerindeki kayalar arasından uzanmaktadır. Akıntısı çok şiddetli ve oldukça geniş Yarbalkı suyunu, (Kalning'e göre 119,8 metre yüksekliğindedir), tam mansabı yanından geçtik. Eskiden, bu nehrin üzerindeki tahta köprüden geçilirmiş, fakat şimdi baharda sudan çok zarar görmüştür. Su çok meyilli ve atları kolayca sürükleyip götürdüğü için, geçit yeri tehlikelidir. Bu yüzden, çok defa malları mahvolan tüccarlar, buraya birkaç yıl önce köprü gibi bir şey yapmak mecburiyetinde kalmışlardır. Mansaba yakın olmıyan başka bir yerden nehri geçmek mümkün değildir. Öğleyin Baka (kurbağa) nehri civarında istirahat ettik. Daha yukarda bu nehir de bir nevi çağlıyan teşkil etmekte, ancak su 70-80 derecelik bir meyille inmektedir. Sık ormanla kaplı nehir sahilleri çok vahşi bir tesir bırakıyor. Baka, köpürerek ve şiddetli gürültü ile muazzam kayalar üzerinden akmaktadır. Nehir yakınında dvoyedan'ların bir aul'u gözükyor. Yol burada tekrar Çuya'ya doğru dönüp aşağıya inmekte ve şimdi de oldukça sık ormanla kaplı nehir vâdisinden geçmektedir. Burada Belgibaş adında bir çaydan geçtik. Şimdi önümüzde Ečki-Turu (keçi du-

rağı) adında küçük, sivri ve mahruti bir dağ gözüktüyor. Çuya bu mahruti dağın güneyinden akmakta, kuzeyinde de yüksekçe bir dağ taraçası bulunmaktadır. Şimdi yolumuz Çuya vâdisini terk ederek Eçki¹-Turu'nun kuzeyinden yükseliyor. Biraz sonra, Çuya vâdisinin güney-doğu istikametine derinliklere doğru uzandığı, ve onun ötesinde de muhteşem ve muazzam Mangaş dağının karlı tepeleriyle yükseldiği gözüktüyor. Küçük Sardıma nehrini geçtikten sonra Çibit nehrine vardık ve onun sık ormanlıklı vâdisinden ilerledik, sonra da aynı nehir boyunda gece karargâhımızı kurduk.

Ertesi günü Çibit'i geçtik. Sık ormanlık sahanın ötesinde, eskiden çok kalabalık olduğu halde şimdi tamamiyle ıssız kalan geniş bir düzlük açılmaktadır. Bu düzlüğün ötesinde, Çibit'in döküldüğü Mön nehri akar (Kalning'e göre Çibit mansabının yüksekliği 1343,0 metredir). Düzlük doğruya doğru genişlemekte devam ediyor; biz de onu takib ederek aynı tarafa doğru gittik. Düzlüğün sonunda Mön nehri biraz kuzeye döner. Burada sık bir melez ormanı vardır, yol, ormanın içindeki dağı takip ederek Mön nehrinin mansabına doğru çıkar (Kalning'e göre bu yerin yüksekliği 1465 metredir). Ormanın içerisi hemen her tarafta taşlı bataklıktan ibaret olup, bazı yerlerde berrak sulu çay akmaktadır. Buradan güneye bakılınca, Mangaş'ın muhteşem karlı tepeleri tekrar gözüktüyor. Çibä-Keçü adlı taşlı bataklığın kuzeyindeki yüksek bir dağın, Koçkorok tesmiye edildiğinin öylediler. Orada pek çok dağ keçisi (koçkor) bulunurmuş. Çibä-Keçü'nün öte tarafında, Belkenekting-Pogoçosı adı verildiği söylenen bir dağ geçidinden ilerlerdik. (Kalning'e göre bu geçit 1482 metre yüksekliğindedir). Kelindü nehri boyunca tekrar Çuya'ya indik. Önümüzde küçük bir düzlük, fakat güneyde muhteşem karlı silsileler gözüktüyor. Çuya'nın sağ sahilindeki küçük bir dağı dolaştık. Burada, Şilä istihkâmı adı verilen iki sıra taşlar arasından geçen dar bir yol vardır. Yerli efsaneye göre Altay'lılar önce Çin'e tâ-

¹ Almanca aslında, baskı hatası yüzünden Etschi şeklinde çıkmıştır. *Çeviren.*

bi olmuşlar, fakat sonra kaçınca Çinli'ler onları Biçiktü-Ka-ya'ya kadar takibetmişler ve orada yazıtlarını bırakmışlardır. Fakat bu istihkâm yanında Altay'lılarla Çinli'ler arasında savaş cereyan etmiştir. Duvar için kullanılan taşlar, istihkâmın ortasında bulunan büyük bir kurgandan alınmış olsa gerektir. Tam Çuya sihilinin kenarında, Boştı adı verilen küçük ve sivri bir kaya vardır.

Kölöngö nehri boyunca tekrar Çuya vâdisini terk ederek kuzey-doğuya doğru yürüdük. Dağlık ve yolsuz arazi de melez ormanlarıyla karşılaştık. Orçonoyding-Bogaçı adı verilen oldukça yüksek dağ geçidi vardır. Yol pek diktir. Yüksekte, çıplak, dalgalı ve dağlık arazi gözüktüyor. Bütün karlı dağlar silsilesi güneye doğru yayılmakta, Kuray bozkırı geniş bir manzara halinde gözükmektedir. Uzakta Çuya nehriyle onun bazı kolları, sahillerini kaplıyan şerit halindeki ormanlar yüzünden belli oluyor. Bozkır ile etrafındaki dağlar çıplak olup, ancak bazı yerleri otla örtülüdür. Tadyulu, Togolok-Törgün ve geniş bir taş yatakta ancak ayrı ayrı birkaç dar su yolu teşkil ederek akan Adır-Tögün (Kalning'e göre 1597 metre yüksekliğinde) ile Çibitü-Törgün nehrini geçtik. Son iki nehircik birleşerek Kuray suyuna dökülüyor. Kuray nehri boyunca geceledik. Söylediklerine göre, güneydeki karlı dağlardan en yüksekini adı Tötö ve çok yüksek diğer iki zirvenin adları da Ak-Turu ve Yoştı'dur. Son iki dağdan çıkan ve aynı adı taşıyan iki nehir, birleştikten sonra Çuya'ya dökülüyor. Çuya'nın kuzeyindeki yol ile güney yolu burada birleşmektedir. Güney yolu, bu birleşmeden önce, Çuya'yı geçtikten sonra karlı dağların batısından dolaşmakta, ve oradan, Katunya'nın güney sahili boyunca Uymon bozkırına kadar gitmektedir.

Ertesi günü Kuray bozkırından ayrıldık. Burasının uzunluğu takriben 10-15 verst ve genişliği de 5-6 verst kadardır. Kuzeydeki Kuray dağlarının zirveleri de karla örtülüdür. Çuya boyunca birçok aul görünüyor. Bozkır baştanbaşa çıplak olup, ancak nehir kenarlarında pihta çamu ve melez ormanları vardır. Kül rengine çalar sarı bozkır, yukardan bakılınca benek ve şerit halindeki ormanlıklari-

le garip bir tesir bırakmaktadır. Düzlükte, bir de Kızıldağ nehrini geçtik. Düzlük doğuya doğru gittikçe daralmakta ve nihayet, pek yüksek olmamakla beraber, hepsinin de zirvelerinde karlı sahalara gözüken sahil dağlarıyla çevrilmiş Çuya vâdisine dayanmaktadır. Birkaç kademe yükseldikten sonra Tıttu-Kâm ile Şirâtaş'ı ve pek fazla müşkülât göstermeyen Abum-Pom'u geçtik; Kalmık efsanesine göre buradaki büyük kaya prensesin mezarı üzerinde bulunuyormuş. Paul Chavrof adında bir tacirin, taş altında kazı yaptığını söylediler; parçalanmış olarak taşın altında yatan melez ağacı da mezkûr kazıdan kalmıştır. Tekrar Çuya vâdisinden ayrılmak suretiyle dağa tırmanmakta devam ettik. Kuyak-Tanar nehri boyunca (Kalning'e göre 1850 metre yüksekliğinde) bazı büyükçe kar sahalarına vardık, bunlardan berrak, esmerimtırak sulu küçük bir çay çıkmaktadır. Yol, yüksek bir dağın yanından ilerliyor. Möstü-Yorık ve Balkaş adında iki nehirden geçtik. Şimdi dağlar yavaş yavaş alçalmaktadır. Biraz ötede bir vâdinin açıldığı görülmektedir. Çagan-Bältiri (Çagan mansabı) karşısında öğle istirahati için durduk. Biraz önce sık bir melez ve lâdin ormanından geçmiştik, şimdi de oldukça büyük bir çayırılıkta olduk. Bir müddet daha gittikten sonra önümüzde Çuya vâdisi peyda oldu. Çıplak dağ yamaçlarından buraya indik. Çuya burada daha sakin akıyor ve birçok kollara ayrılıyor. Yol, dalga şeklindeki dağların kenarından ilerlemektedir. Önce duvar halinde balçık dağlar gelir ki, daha önce teessüfle öğrendiğimize göre, fena havalarda buradan ancak hayat tehlikesi pahasına geçilebilirmiş. Çuya vâdisi, şimdi yavaş yavaş genişliyor. Etraftaki dağlar çıplak ve yeşil karışık kül rengindedir, bilhassa güneydeki dağların üzerinde çok kar vardır. Balçaktu-Yar (Balçıklı sahil) dan sonra, bozkırın başlangıcında Ečki-Başı nehirciğini, sonra da Üyttü-Täräk çayını geçtik. Çuya sahilinde birçok göl ve sulu çukurlar vardır. Kamışlıklarda sürü sürü yabani ördek, kaz ve turna bulunmaktadır. Maalesef burada sürü ile sivrisinek hücumuna da uğradık ki, bu hal yukarı Çuya'nın bir hususiyetidir, halbuki Altay'ın orta kısımlarında bunlar hiç yoktur. Akşam geç vakit lavki'lere yakın bir yerden, bura-

da sakın ve çok derin olan Çuya'yı geçtik. Son on yıl zarfında pek az değişmiş olan lavki'lerin etrafı sık katran ormanlariyle çevrilmiştir].

1860 yılı hâtıra defterimden devam ediyorum.

(13 haziran). Bugün Kojo-Agaç'ta dinlendik. Hava sevimsiz, rutubetli ve soğuktu. Tüccar ambarlarının etrafındaki arazi baştanbaşa bataklık ve oldukça sık katran ormanlariyle kaplı olup, bunların içerisinde dağınık bir şekilde tek tük tüccar evleri görünüyordu. Burasının korkunç belâsı, insanı gündüz bile rahat bırakmıyan sivrisinektir.

(14 haziran). Buradan yayan olarak nehir boyunca doğuya gittik ve küçük bir kayıkla Çuya kollarından birini geçtik. Atlarımız biraz dolaşıp geldiler. Öteki sahilde arazi ağaçsız ve düzdür. Yol ufak taşlarla örtülü olup, ancak arada sırada çimenliğe raslanır. Aşağı yukarı 8 verst gittikten sonra, güneyden kuzeye doğru bozkırı kateden Tsagan-Burgazun (Beyaz söğüt koruluğu) a vardık. Sahilleri sık söğütlükle örtülü olduğu için nehre bu ad verilmiştir. Burada arazi baştanbaşa çamurluk olup koruluklarda o kadar çok haşarat (sinek ve iri sivrisinek) vardır ki, aralarından geçen insan ve hayvan tamamen bunlarla sarılmış oluyor. Ancak, takriben yarım verst genişliğindeki söğütlü yolu gittikten sonra rahat nefes aldık. Sonra doğuya dönerek takriben 30 verst gittikten sonra Mangday-Zaysan'ın yurt'larına vardık. Öğleden önce hava çok güzeldi, fakat öğleye doğru rüzgâr çıktı, soğuk başladı, hattâ oldukça şiddetli kar da yağdı ve yer ince bir kar tabakasıyla örtüldü. Fakat az sonra rüzgâr durdu, bulutlar dağıldı ve parlıyan güneş kısa zaman içerisinde karı yok etti.

(20-27 haziran). Çuya bozkırı (burası, Tsagan-Burgazun, Kojo-Agaç, Boro-Burgazun ve Yüs-Tıt nehirle-

rinin birleşmesiyle Çuya'nın meydana geldiği düzlüktür), Kalning'e göre Rus tacirlerinin lavki'leri civarında 1745 metre yüksekliğinde olup, takriben 50-60 verst genişlik ve 150 verst uzunluğundadır. Bozkırın, Tsagan-Burgazun'un doğusunda bulunan güney-doğu kısmı, burasını türlü yönlerden üç defa geçtim, çakıl taşlariyle ve pek az çimenle kaplı bir düzlük olup, üzerinde pek az dere bulunur, halbuki batı kısmı biraz daha girintili çıkıntılıdır ve Çuya'ya dökülen birçok çay ile katedilmiştir. Bozkırın kuzey batı kısmı bambaşka bir karakter gösterir; burada muhtelif istikametlerde uzanan sayısız çay, göl ve sulu çukurlar ve bunların arasında da ormanlık ve bataklıklar vardır. Kuzey-doğu kısmını, çayırılık ve taşlık düzlüklerden ibaret olan ve yavaş yavaş dağlarla birleşen kademeler teşkil etmektedir. Bozkırın güney kısmı ıssızdır, insan ve hayvanlar tarafından terk edilmiştir. Bu ıssız yerlerde ancak tek tük dağ tekesi, dağ keçisi, gazel, misk hayvanları ve kurtlar dolaşmakta, kuzey-batı kısmında ise turna, balıkçıl kuşu, ördek, kaz ve çulluk gibi sayısız bataklık kuşu sürülerine raslanılmaktadır. Buraya insan da yerleşmiştir, göller arasında ve nehir sahillerinde birçok aul ve münferit yurt'lar gözükmüyor. Otlar örtülü bozkırlarda büyük ehlî hayvan sürüleri otlamakta, ve bunlar arasına bol miktarda çöl tuzu bulunan güneydeki ıssız sahaya kadar gitmektedirler. Bütün bozkır karlı dağlarla çevrilmiştir, fakat saha çok geniş olduğu için, uzaktan bunların ancak sıra halinde zirveleri gözükmüyor. Kuzeydeki sınır çizgisini teşkil eden Kuray dağları, bol ormanlık yüzünden yer yer esmer renkte gözükmüyor, halbuki dağ sırtının umumi adıyla Saylu-Käm tesmiye edilen dağların güney ve doğu sınırı, bir sıra karlı zirveleri ihtiva etmektedir. Güneş doğarken ve batarken büyük dağ silsilesi altın bir halka gibi parlamakta ve bozkır da acayip bir kırmızı nurla dolmaktadır.

Bozkırın iklimi de açık bir şekilde mevkiin yüksekliğini belli ediyor. Yağmur seyrek yağar, yağdığı zaman dahi ancak ince toz halindedir ve çok defa ıslak ve soğuk bir sise inkılâbeder. Kışın bile uzun müddet kar yağdığı enderdir. Yazın yağın kar pek tabîi olarak güneş altında he-

men erir, kışın ise bozkır sahasındaki karı derhal rüzgâr alıp götürür. Burada hava çok kararsızdır, bazan birkaç gün arka arkaya güneşli geçer, fakat arkasından tekrar uzun müddet asılı kalan sisli, soğuk ve kapalı hava başlar. Burada geçirdiğimiz on gün zarfında havaların daima iyi gitmesi, ender bir hâdise olarak övüldü. Yazın ancak öğle zamanları güneş altında epey sıcak olur, fakat geceleri daima soğuktur ve çok defalar fırsat bularak dikkat ettiğim gibi, haziran ve temmuz aylarında bütün yer çiğle kaplı bulunur. Tacirlerin söylediğine göre, kışın soğukluk 30° Réaumur'e kadar çıkarmış. Havalar devamlı surette fena veya soğuk gittiği zaman nehirlerin suyu çekilir, fakat iyileşince dağlardaki kar eriyerek bozkırlara aktığından bütün nehirler kabarır. Havalar fenalaşırken hararetin gösterdiği değişiklik dikkate değer. 23 ünde öğleyin o kadar sıcaktı ki, yurttta güçlükle dayanabildik, birdenbire gökyüzü bulutlarla örtüldü ve daha bir saat geçmeden bastıran soğuğa karşı kürklerimizi giydiğimiz halde dayanamıyor ve üşüyorduk, nihayet ateş yakmak mecburiyetinde kaldık. Birkaç saat zarfında en azında 25° Réaumur'lük bir derece farkı hâsıl olmuştu. Buranın göl ve nehirleri balık bakımından son derece zengindir. Tacirler birkaç gün içerisinde bir yıllık ihtiyatlarını hazırlıyorlar. Bazı balık cinslerinin burada mevcudolmadığı anlaşıyor. Chairus (Charius) ve basman, burada gördüğüm yegâne balıklardır. Her ikisi de lezzetli, fakat ikincisinin kılçığı çoktur.

(4 - 5 temmuz). Yukarda tasvir edilen yol ile Çuya'dan Angoday misyonerliğine döndük.

(10 temmuz). Öğleye doğru misyonerliği terk ederek Urusul'un sol sahili boyunca yukarıya doğru ilerlemek suretiyle yolumuza devam ettik. Saat üçte sağ salım Korottı'ya vardık ve geçtik. Burada taze atlar hazır olduğu için durmadan ilerledik. Akşam saat 8 de Zaysan-Kupa'nın yurt'una vardık ve tekrar atlarımızı değiştirerek yolumuza

devam ettik. Kengi gölüne ancak 14 verst kaldığını tahmin ettiğimden, karanlık basmasına rağmen yolumuza devama karar verdim. Kengi nehrinin mansabına varıncıya kadar büsbütün karanlık basmıştı. Yerlilerin ifadesine göre Kengi gölü buradan ancak 2 verst uzaklıkta bulunuyormuş, fakat bu gibi ifadelere ne derecede inanılabileceğini burada pek açık bir şekilde öğrendik. İki saattir dörtlüye gittiğimiz halde, 2 verst'lık mesafeyi hâlâ katetmemiş bulunuyorduk. Bu esnada gökyüzü de bulutlarla örtülerek sağnak halinde yağmur boşandı, aynı zamanda hava çok soğuk ve zifiri karanlıktı. Karanlıkta yol da korkunç olup, bazı yerler atlarımızın ayakları batacak şekilde bataklık, bazı yerler kayalıktı. Tekrar 2 saat gittiğimiz halde kılavuz bizi hâlâ "eki kıyırışım" (iki verst) gibi acayip sözlerle teselli ediyordu. Yine bir saat giderek dağın doruklar çizgisine vardığımızda, suda soluk hatlar teşkil eden 15 kadar parlak nokta gördük. Bunlar, göl sahilinde yerleşmiş bulunan Kalmık'ların ateşiydi. Nihayet takriben sabah saat 3 te göle vardık ve bir yurt'un bizim için tahsis edilmiş olduğunu görerek çok sevindik.

(11 temmuz). Kendisinden çıkan nehrin adını taşıyan Kengi gölü, takriben 1 verst uzunluğunda ve yarım verst genişliğindedir. Bu göl, ormanlık ve alçak dağlarla çevrilmiş bir vâdide bulunmaktadır. (Kalning'e göre vâdi çukurunun yüksekliği 1111,1 metredir). Alçak dağlı dağların tepesinde hep katran (pinus cembra) bulunmaktadır ki, bunlara, buradaki taşlık Altay dağlarının ancak en yüksek mıntakasinda raslanır. Dağların alt kısımlarında melez, tek tük pihta çamı ve köknar ağaçları gözüktüyor (taşlık Altay dağlarının ikinci mıntaka ormanları). Gölün sahilleri düz ve halka halinde taşlık bir bataklıkla çevrilmiştir. Bundan dolayı göl yatağına, umumiyetle ancak 100 adım kalıncaya kadar yaklaşılabilir. Burasının iklimi çok sert olup, devamlı surette sık sık yağmur yağarmış. Bütün dağ teşekkülâtının rengi bulanık ve hüznünlü bir manzara arz etmektedir, çünkü dalga halindeki dağları ve vâdiyi örten

ot sarıya çalar kül rengindedir ve hemen hemen kahve rengine yakın yeşil ormanlar da bu renkleri aksettirmektedir. Burada manzara, Altay dağlarının teşekkülâtı için çok karakteristiktir. Altay alplerinin yüksek kısımları, ya bulutlara tırmanan zirveler teşkil eden yüksek karlı dağlardan, veya yükseklerde, düzlük ve Kengi membaı gibi çukur ovalar meydana getiren daha alçak dağ mahrutlarından ibaret gruplardır. Zirvelerden fışkıran sular, mezkûr çukur ovalar meydana getiren daha alçak dağ mahrutlarından ibaret gruplardır. Zirvelerden fışkıran sular, mezkûr çukur ovalardaki bataklık veya göllerde toplanmakta, bunlardan da, yine bataklıklar arasından sızarak daha büyük nehirler meydana gelmektedir.

(15 temmuz). Sabah erkenden Kengi gölünden ayrıldık. Yol, kuzey-batıya doğru gidiyor ve dağın doruklar çizgisine doğru gittikçe yükseliyor. Manzaranın karakteri pek az değişmektedir, hep melez ormanlariyle örtülü aynı şekilde yuvarlak dalga halindeki dağlarla karşılaşırız. Hava müthiş soğuk, rutubetli ve rüzgârlıydı, zemin yağmurdan kayıcı bir şekil aldığından, at üzerinde giderken çok dikkatli olmak gerekiyordu. Öğleye doğru, burada alçak ve sık yapraklı katran ağaçlariyle örtülü dağın doruklar çizgisine vardık. Oluk halinde Kengi'ye akan birçok dereden geçtik. Öte tarafta yol gittikçe fenalaştı. İçerisinde büyük kayalar bulunan derin bir bataklık, 6 verst kadar bir çevreyi kaplıyordu; atlar sık sık karınlarına kadar batarak kayalar arasında sıkışıp kalıyor ve yolcunun, atı zorla çekip çıkarması icabediordu. Bataklık üzerinden daha 2 verst kadar gittik ve bunun için 2 saatten fazla zaman sarf ettik. Dağların doruklar çizgisindeki taşlı bataklıklar nehirler için birer başlangıç olduğu gibi, şimdi geçtiğimiz yer de Sebe nehrinin membaı idi. Buradan çıkınca mezkûr nehrin sahilleri boyunca yolumuza devam ettik. Burada zemin sağlam olduğundan çok zorluk çekmedik. Nehir boyunca Saymka-Balgasayn'a doğru ilerliyerek akşamleyin buraya vardık. Son-

ra durmadan yolumuza devam ederek, akşam geç vakit Muytu misyonerliğine ulaştık.

(21 temmuz). 20 sinde sabah erkenden Muytu misyonerliğinden ayrılarak, sabahleyin Çergi köyünü geçtik; fakat havalar gayrimüsait ve yollar bozuk olduğu için, ancak akşam geç vakit Sarasu köyüne vardık ve oradan Altayskoye köyüne doğru ilerledik. Altayskoye'de geceliyerek ancak 21 inde yolumuza devam ettik. Önce Kamenka çayı boyunca kuzey-doğuya yürüdük. Kamenka, Altay dağının hududu gibidir. Kuzeyde, buraya gelirken Katunya ötesinde tasvir ettiğim düz bozkır bulunmakta, güneyde Altay'ların kenar dağları yükselmektedir. Dağ dalgalarının güneye doğru gittikçe daha fazla yükseldiği görülüyor. Kamenka'nın sahilleri sık söğütle kaplı olup, yol birkaç verst sık koruluktan geçmektedir. Bütün ova oldukça sık meskûndur, birçok büyük ve zengin köylerden geçerek geç vakit Katunya boyundaki Şulgin-Log köyüne vardık ve orada geceledik.

Sabahleyin odamızın penceresinden bakınca, Katunya cihetinde muhteşem bir manzara ile karşılaştık. Geniş nehir, beyazımsı suyu ile taze yeşil çayırıklar içerisinde akıyor, sahillerinde arasıra gümüş şerit gibi küçük kollarla bölünen türlü türlü söğüt korulukları ve kayın ormanları sıralanıyordu; ufukta, koyu mavi bulut gibi güneye doğru sıra sıra yükselen Altay dağları gözüküyordu.

(22 temmuz). Şulgin-Log'dan sonra Katunya'nın sol sahili boyunca yukarıya doğru yürüdük. 10 verst kadar gittikten sonra Platova köyünü ve yine 10 verst gidince, Mayma köyünün bir verst, aşağısında bir sal ile Katunya'yı geçtik. Büyük kumsallarla ve sık söğütle kaplı adalarla birçok kollara bölünmüş olduğu için, Katunya burada çok geniştir. Kayıkçıların yarısından fazlası vaftiz edilmiş Kalmık'lardan ibaretti. Geçit yerinden takriben 1 verst ötede Mayma köyüne vardık. Bu civarın ahalisi tamamıyla Ruslardan ibarettir, fakat birçoklarının yüzünden okunduğu gibi ekserisi menşe bakımından Teleüt veya Altay Kalmık'larıdır. May-

ma'da ancak atlarımızı değiştirdik ve öğleye doğru, 7 verst uzakta bulunan Ulalu boyundaki misyonerliğe vardık. Mayma ve Ulalu'yu sahilllerinde barındıran Mayma nehrinin civarı çok dağlık olup, yol, küçümsenemeyecek yükseklikler arasından geçmektedir. (Kalning'e göre Ulalu misyonerliğinin yüksekliği 293,9 metredir). Fakat buradaki dağların karakteri, bu yıl yaptığımız dağ seyahati esnasında hep ziyaret ettiğimiz esas Altay dağlarına nazaran büsbütün başkadır. Melez ormanları kaybolmuş, onların yerini, dağların tepesini örten pihta çamı, köknar ve kayın ağaçları almıştır. Otlar da tamamiyle başkadır. Altaylarda zemin güzel yapraklı otlarla ve çok defa ancak birkaç santim yüksekliğinde sık çimenle kaplı olduğu halde, burada, zemini 4 fut kalınlığında ve geçilmez bir tabaka halinde örten büyük yapraklı çalılar ve çiçekli koruluklar gözüktüyor. Doğuya gidildikçe katran, köknar ve pihta çamı ormanlarının arttığını söylediler.

Sibirya'lı Rus, görmüş olduğumuz esas Altay teşekkülâtına **kamen'** (taş) demektedir, buradaki dağ şeklini de **çeren'** (kara orman) diye vasıflandırmaktadır, çünkü koyu ormanlık bütün ülkeyi bir matem¹ tülü gibi örtmüştür. Bu örtü ancak beyazımsı söğüt ağaçları ve açık yeşil kayın ormanlarıyla kaplı nehir vâdileriyle bölünmektedir. Altaylı ise, melez ormaniyle kaplı kayalık dağlara **tayga**, ve kara ormana da **yış** der. Kayalık dağların (tayga) sınırı bir taraftan Katunya, diğer taraftan Teletsk gölü bölgesidir, böylece bütün batı ve güney Altay bu teşekküle girer. Bu yerin ahalisine Altay-Kiji (Altay kişi) denir. Fakat Teletsk gölü enleminin kuzeyi ile Katunya'nın doğusundaki bütün dağlar Karaorman dağı (Yış) bölgesini teşkil eder, ahalisi de Altay'lılar tarafından Yış-Kiji (Yış kişi) tesmiye edilir. Yış'ın karakteri, Altay'ların ötesine, kuzey-doğu istikametine Tomsrk ve Yenisey dağları üzerinden Lena'ya kadar uzanmaktadır. Tayga sözünü Ruslar Altay'lılardan almış, fakat bunu ancak Karaorman dağları (**çeren'**, **yış**) için kul-

¹ Metinde Tauerflor yazılmışsa da, Trauerflor şeklinde okunarak ona göre çevrilmiştir. Çeviren.

lanmışlardır, bundan dolayı meselâ Tomsk taygası, Kuznetsk taygası veya Yenisey taygası derler.

Mânası üzerinde çok konuşulmuş, çok yazılmış ve bazan Ala-Tau (Ala dağ), bazan da Altın-Tau (Altın dağ = Kin-şan) şeklinde açıklanan Altay sözü, bütün ihtimalleri göre, birçok efsanelerde de rasladığım gibi Al-Tayga sözünden meydana gelmiş olmalıdır; tercüme edildikte bu tâbir “yüksek taşlı dağ” anlamına gelir.

Batı Altay gezisine ait hâtıra defterimden

(11 mayıs 1861). Ayın 10 unda Gon'ba civarında Ob'u geçtik, oradan, kısmen su basmış Ob çukuru oyunca Ozerki (Küçük göller, 29 verst) köyüne vardık. Geceleyin Talmen (22 verst), Barovlanka (24 verst) istasyonlarını geçtik. Barovlanka civarında posta yolundan ayrıldık. Buradan itibaren yine kenar yolların ıstırapı başladı. Atlar umumiyetle fena olduğundan güçlkle sürülebiliyor ve bu yüzden sık sık durmak icabediyordu.

11 inde şu istasyonlardan geçtim: Şmakova (15 v.), Berkova (25 v.), Mamonova (15½ v.), Suyenga (22 v.). Mamonova ile Suyenga arasında çok sakat bir salla Berd nehrini geçtim. Son köyde at beklemek mecburiyetinde kaldığımdan, böylece ancak akşama doğru 12 verst mesafedeki Yegorievsk köyüne vardım.

Barkova'ya kadar arazi hemen hemen tamamıyla düz olup, umumiyetle lâdin ormanları ile kaplıydı. Buradan itibaren tepeler peyda olmaya başladı. Mamonova civarında ise büsbütün dağlık bir karakter taşır. Dağlar gittikçe yükselmekte ise de, hiçbir yerde fazla yüksek zirveler gözüküyor. Zalayir dağlarının kuzey uzantıları olan bu esas sıra dağlar, hemen hemen dosdoğru güneyden kuzeye uzanmaktadır. Çoğu kayın ve köknar ve pek az da lâdin olmak üzere seyrek ormanla örtülüdür. Son istasyon olan Suyenga'dan sonra yol, Suyenga nehri boyunca, aynı nehir civarında bulunan Yegorievsk adındaki altın ocağına kadar gitmektedir.

Dağ ve vâdiler arasından kıvrıla kıvrıla geçerek bazan nehrin sağ, bazan da sol sahilinden ilerlemekte ve çok yerde fren kullanmak icabetmektedir.

Yegorievsk'a varmadan önce oldukça yüksek ve dalga halindeki bazı dağlardan geçmek gerekiyor. Bunların çoğu çıplak olup, ancak şurada burada sarı-yeşil otlarla örtülmüştür. Çukur yerlerde hâlâ kar var, manzarada henüz hiçbir tazelik yoktur. Yapraklar henüz pek ufak olduğundan, dalları ancak ince bir tül gibi örtüyordu. Son dağ kıvrımını geçtikten sonra, vâdide akan Suyenga ile onun sahilinde 100-150 evden ibaret bir koloni olan altın ocağı gözükmemektedir.

Yegoriev, bütün Altay'ın en eski altın ocağıdır. Burası otuz senelerinde kurulmuş ve ilk senelerde çok verimliymiş. Artık burada, Suyenga boyunda ve aynı şekilde Yegorievsk'tan 40 verst mesafedeki Kasma civarında da faaliyet yoktur. Şimdi, buradan 15 verst ötede bulunan Lisvinka boyunda altın çıkmış, fakat maalesef çok zengin değildir, 100 pud topraktan ancak 80 doli altın elde ediliyor.

11 inde Lisvinka altın istasyonuna gittim. Dağ hatlarının karakteri hep aynıdır. Dalga halindeki dağlar, geniş vâdiler, çıplak arazi veya lâdin, köknar, kayın ve titrek kavak ormanları birbirini takibediyor. Buradaki altın ocağı henüz kuru'ma devresindedir, aletlerin muhafazası için bir kulübe yapılmış, Lisvinka'nın akıtılması için bir kanal kazılmıştır. Şimdiye kadar 2000 pud toprak yıkanarak, ortalama hesap ile 100 pud topraktan 50 doli altın elde edilmiştir.

(12 mayıs). Saat 11 de, 20 verst mesafede bulunan küçük Podnivaya köyüne vardık. Buradan itibaren yol fenalaşarak bataklık bir şekil aldı. Hâlâ dalgalı olan arazi sık ormanlarla örtülüdür. Yolun ikinci yarısında arazi biraz düzleşti. Ormanlar bir tonda değildir, burada, Altay'da yetişen bütün ağaçlar bulunur. Koyu yeşil renkte köknar, pihta ve lâdinler arasında kahverengi ve mat yeşillikte katran ve melez ağaçları gözükmemekte, bunların güzel iğneleri kuv-

vetli siyah dallarından sarkmaktadır. Arkasından kayın, titrek kavak ve söğüt gibi yapraklı ağaçlarla kuş kirazı, Schneedorn, Abarie gibi her türlü çalılıklar gelir, yani Sibiryâ'nın ağaç namına yetiştirdiği her şey bulunur. Şu anda yapraklı ağaçların fazlalaşması, nispeten aşağı seviyede bulunduğu-muzu gösteriyordu. Kasma'nın tam önünde orman yanıyordu, bundan dolayı epey müddet duman içinde gitmemiz icabetti. Yangın, Sibiryâ ormanlarında büyük tahribat yapmakta, çok defa miller boyunca en güzel ormanlar harabolemaktadır; fakat nüfusun nispî azlığı yüzünden bu felâketi hiçbir suretle önlemek mümkün değildir.

Saat 2 de, küçük bir altın ocağı olan Kasma'ya vararak 2 saat kaldık. Bu yıl mezkûr ocakta faaliyet yoktur.

Kasma'nın takriben 10 verst ötesine kadar manzaranın karakteri hiç değişmedi, her tarafta aynı şekilde sık ve alaca ormanlık, muntazam ve alçak tepelerden mürekkep dalgalı arazi. Fakat ondan sonra orman seyrekleşti ve önümüzde geniş ve güzel bir ova açıldı. Bol otlu ve ufak nehirciklerle katedilmiş ucsuz bucaksız çayırliklar uzanıyor, bunların arasında da birçok köyler serpilmiş gözüküyordu. Sibiryâ'nın hiçbir yerinde burada olduğu gibi nüfus sıklığına raslamadım. Hemen hemen her 2 veya 3 verstte bir köyden geçiyor ve civarlarında da birçoklarını görüyorduk. Akşam saat 6 da Briykanova (20 verst) köyüne vardık. Burada atlar tarantasıma koşulmuş olduğu için, (arabamı Yegorievsk'tan doğru Briykanova'ya göndermiştim), durmadan yoluma devam ettim ve akşam saat 10 dan sonra Bederova (25 verst) köyüne vardım. Burada bir müddet kalmam icabetti. Starşına (köy ihtiyarı) ile yaptığım konuşmada, civarın durumu hakkında şunları öğrenebildim. Zalayir'in kuzeyindeki ovada oturan Ruslar, ziraatten ziyade hayvan beslemeyle meşgul olmaktadır. Burada, ormanlık dağın kenarında usareli ot ve bozkır tuzu bol olduğu için hayvan bilhassa iyi yetişmektedir. Birkaç yıldan beri bütün ilçe büyük mikyasta hayvan alışverişi yapmakta, Barnaul, Tomsk ve Kuznetsk şehirlerini hayvan ve etle beslemektedir. Geçen yıl burada hüküm süren hayvan hastalığı, yine sürülerin onda dokuzunu alıp götürmüştür.

Şimdi etle süt hemen hemen ortadan kalktığından, köylüler umumiyetle ekmek ve lâhana ile geçinmektedir. Rus'lar buradaki Teleüt'leri çok övüyorlar, onların arasında temiz ve çalışkan işçiler vardır, bundan dolayı halleri iyidir. Geceleyin Timakova köyüne geçtikten sonra, sabahleyin Ur nehri boyundaki ilk Teleüt köyüne vardım ve ertesi güne kadar vaktimi burada geçirdim. 14 ünde Teleüt köylerinden Solkoy, 16 sında Ulus-Şandı ve 17 sinde Ulu-Ayıl'a giderek burada 18 akşamına kadar kaldım, sonra Sokolova, Tereşkina ve Nedoresova köyleri üzerinden hareket ederek 18 inde¹ sabahleyin Kuznetsk'a vardım.

(20 mayıs). Kuznetsk'in manzarası çok caziptir. Tom'u geçtikten sonra yol, sağ sahil boyunca giderek dik sahil duvarları üzerinden yükselmektedir. Doruklar çizgisine çıktıktan sonra, geniş ve yeşil ovaya doğru muhteşem bir manzara açılmaktadır, berrak bir şerit gibi bunu kateden Tom'un sahilinde muhtelif gruplar halinde şehir uzanıyor. Yüksekte şehrin eski kalest bulunuyor. Tom'un ötesinde birçok kıvrımlar teşkil ederek akan Kondoma, tam Kuznetsk'in yanında Tom'a dökülüyor. Çok tehlikeli ve dik yoldan aşağıya inerken, zihnen Rus kuvvetlerinin Altay'daki eski kalesinin tarihine daldım. Bu eski surlar neler anlatabilirdi? Bunlar kaç muharebeler görmüştür? Kaç defalar vahşi Teleüt sürüleri² bu kaleye saldırmış ve ancak zayıf kozak garnizonunun cesareti sayesinde üstün sayıdaki düşman geri püskürtülebilmiştir. Bu düşüncelerle Kuznetsk'a vardım. Bana, hükümete ait bir ikamet yeri gösterdiler. Ev perişan, odaları alçak ve boştu, eskiden beyaz olan duvarlar, zamanla kahverengi şeklini bulmuş, bütün mobilya da, iki iskemle ile, ancak duvara dayamakla kullanılabilen üç ayaklı bir oyun masasından ibaretti. Ev sahibi kadın hoş karşıladı ve acıkmış yolcuya mütevazı bir yemek hazırladı.

¹ Baskı hatası, doğrusu 19 olmalıdır.

Çeviren.

² Radloff'un Türklük hakkındaki müspet veya menfi düşünceleri üzerine giriş'te ayrıca durulmuştur.

Çeviren.

Şehirde hiç hayat eseri yoktur. Dolaşmış olduğum sokaklarda ancak tek tük şehirli, köylü veya memur kimsele-re rasladım, dolaşanların çoğu, malûller komutanlığına men-sup perişan kıyafetli askerlerdir. Şehrin bir kısmı sahildeki dağın tepesine, diğer kısmı da nehir vâdisine kurulmuştur. Aşağı kısma fena bir yoldan inilmektedir. Kuznetsk'in ye-gâne taş evi, iki kilise, kale ve bir tüccarın evinden ibaret-tir. Bütün diğer evler ahşap olup, çoğu temelsiz olduğundan yana yatmıştır.

İki taraftan sıra dükkânlarla çevrilmiş dört köşeli bü-yük bir meydandan ibaret olan pazar yerini de ziyaret et-tim. Kuznetsk, Altay'ın en eski şehridir (kuruluşu 1618). İddia edildiğine göre ona bu adı demirci Tatar'lar vermiş-tir. Fakat fikrimce demirci Tatar'lara (Kuznetsiy) bu şeh-re göre ad verilmiş olması daha büyük bir ihtimal dahilin-dedir. Tatar'lar Kuznetsk'a Abatura derler. Bu ad herhal-de Kuznetsk yakınlarında Tom'a dökülen Aba nehirciğın-den gelse gerektir. Fakat halk bunu aba (= baba) sözünün yardımıyla Baba şehri şeklinde izah etmekte ve Abatura'ya karşılık olarak Biysk şehrine Yaş-Tura (genç şehir) de-mektedir. Burada alışveriş sönük, Tatar'lar çok fakirdir. Tom bölgesinde altın ocakları da çok azdır. Kuznetsk aha-lisi ve civarındaki halk, burada çok iyi yetiştigi iddia edilen pek çok tütün ekmektedir.

Kuznetsk pazarında yiyecek fiyatları Barnaul'a nazaran iki mislidir: 1 pud et 3-4 ruble (Barnaul'da 1-2 ruble), bir besmen (2½ pfund) sade yağ 70 kopek (Barnaul'da 35 kopek), 1 pud çavdar unu 60 kopek (Barnaul'da 30 ko-pe-k), 1 pud buğday unu 90 kopek (Barnaul'da 40-50 ko-pe-k) idi. Eskiden her şeyin Barnaul'a nazaran daha ucuz olduğu, fiyatların ancak geçen yıl hüküm süren hayvan has-talığından sonra yükseldiği söyleniyor.

(21 mayıs). Tarantasını Kuznetsk'ta bırakarak, yo-luma küçük bir köylü telega'siyle devam ettim. Yol önce Tom ovasına indi, sonra nehirden 1-2 verst ötede, bütün ovayı kaplamış olan fundalıklar arasından döne dolaşa iler-

ledi. Yol fena olduğundan güçlkle gidiliyordu, arazi bazan çakıllı, bazan bataklık olduğu için tekerlekler takılıp kalıyordu. En zor şey, burada sayısı pek kabarık olan çay ve su yollarını geçmektir, çünkü bunların kenarında yol umumiyetle diktir. 12 verst gittikten sonra tekrar Tom'a geldik ve nehri sal ile geçmek mecburiyetinde kaldık. Öte tarafta, sahilden yarım verst kadar mesafede Attamanova köyü bulunmaktadır. Nehrin suyu çok kabarıktı; köylülerin ifadesine göre araba ile yola devam etmek mümkün değilmiş, bundan dolayı kayıklara binmemiz icabetti. Eşyam için, buranın küçük kayıklarından iki tane lâzım geldi.

Buranın köylü kayıkları takriben 10-12 fut uzunluğunda ve $1\frac{1}{2}$ - $2\frac{1}{2}$ fut genişliğindedir; iki ucu da sivri olup kavak kütüklerinden yapılmıştır. Her kayık, uzun değneklerle sığ sahillere vuruluk itilmek suretiyle iki kişi tarafından sevk edilmektedir. Dümen ancak derin yerlerde veya nehri geçerken kullanılıyor. Yol için köylülere progoniy, yani ücret (Sibirya'da her verst için at başına $1\frac{1}{2}$ kopek) ödenir, burada adam başına, at gibi her verst için $1\frac{1}{2}$ kopek alırlar. Akıntı istikametinde gitmek için umumiyetle iki kayığın bağlanmasıyla meydana getirilen küçük sallar kullanılır.

Bütün yol boyunca Tom oldukça geniştir ve nehir yatağında sık söğüt fundalıklariyle kaplı birçok adalar vardır. Sol sahil hep düzlük ve sık çalılıklarla örtülüdür, fakat sağ sahilde sık köknar ve kaynıklıkla kaplı arkası gelmeyen tepeler sıralanmakta ve kayıkla giderken belli olduğu gibi ancak bazı yerlerde kaya (kumtaşı) peyda olmaktadır. Nehir üzerinde gitmek hiç de hoş olmadı, akıntıya karşı ancak pek ağır ilerleyebiliyorduk, üstelik su üzerinde hararet de dayanılmaz bir derecededir. Kayıkçılar durmadan çalıştıkları için progon'larını hak ederek kazanıyorlar. Akşamleyin güneş batmadan biraz önce Bezrukova köyüne vardık (25 verst). Tom'un kollarından birinin üzerinde bulunduğu için bu köye umumiyetle Protoka denir. Biri Rus ve diğeri Tatar mahallesi olmak üzere iki kısma ayrılır, sonuncusu takriben yarım verst daha yukardadır. Vakit geç olduğu için köyün Tatar mahallesinde gecelemeye karar verdim.

(22 Mayıs). Eşyayı Protoka'dan kayıkla göndere- rek, kendim at üzerinde karadan yoluma devam ettim. Podabas nehrine ve bu nehir üzerinde bulunup aynı adı taşı- yan büyük Rus köyüne kadar (Protoka'dan takriben 6 verst mesafede) yol iyi, düz ve arazi de mükemmel yeşil çayır- lıkla örtülüydü. Fakat Podabas'tan sonra yol, çalılık ile kaplı bataklık sahadan geçtiğinden, atlarımız çok yerde ka- rınlarına kadar batıyordu, bundan dolayı 2 verst uzaklık- taki Balbi'ya ancak birkaç saat sonra varabildik. Bir Tatar köyü olan Balbi ahalisinin çoğu Ruslaşmış olduğu için, bu- rada fazla kalmadım ve kayıkla yoluma devam ettim. Bu- ranın Tatar kayıkları Ruslarınkine nazaran daha hafif iş- lenmiş olduğu için kullanışlı değildir. İnce kenarları, bir ta- raftan diğer tarafa uzanan araya sıkıştırılmış ağaçlarla tut- turulmuştur. Oturmak için bu ağaçların arasından geçmek icabettiğinden, vücudun alt kısmını kımıldatmak imkânı kal- mıyor. Buna mukabil Tatar'lar kendi kayıklarıyla Rus'lar- dan daha çobuk giderler.

Şimdiye kadar Tom sahilinin karakteri değişmedi, yal- nız sağ sahildeki dağlar gittikçe yükselmekte ve aralarında kumtaşı kayaları peyda olmaktadır. Mras mansabının yakın- larında Tom'u geçtik ve saat 2 sularında, sağ sahilde bulu- nan Pras-Pältärindä adlı (Balbi'dan 7 verst mesafede) Ta- tar köyüne vardık.

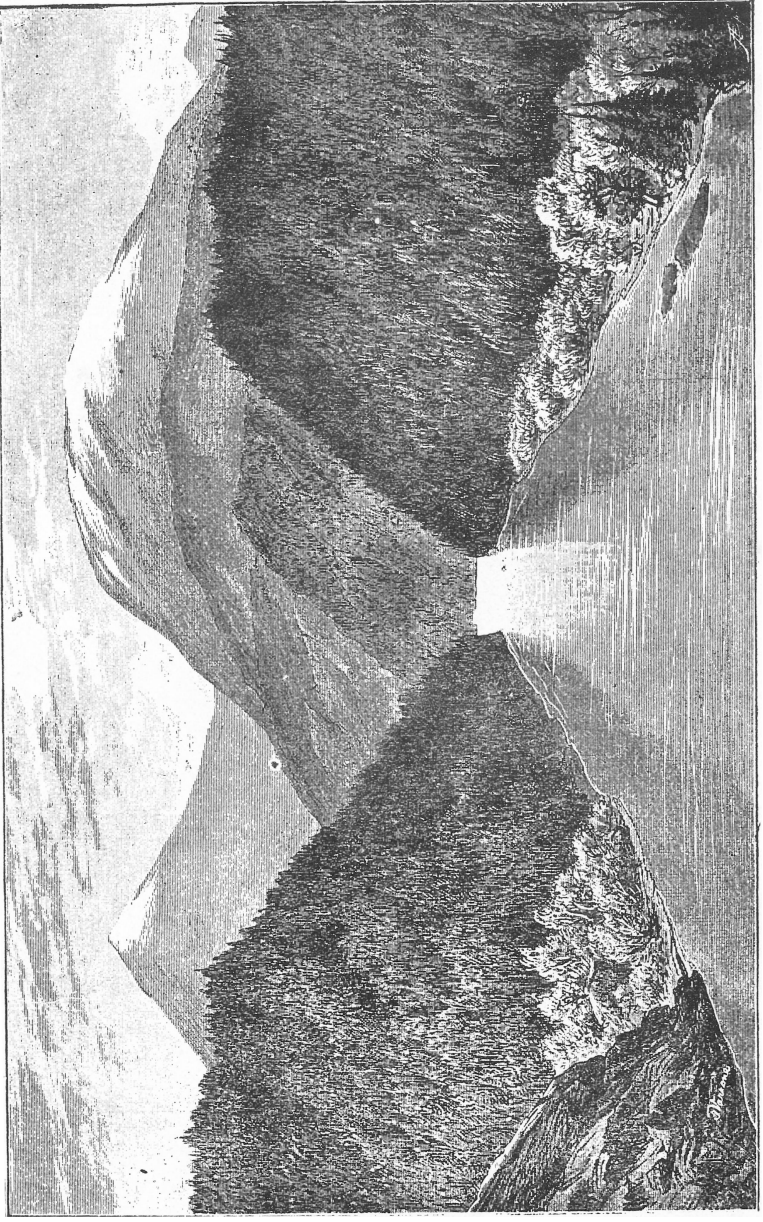
(24. Mayıs). Dün akşam Pras-Pältärindä köyünden ayrıldım. Önce bir müddet Tom boyunca yukarıya doğru gittik ve sonra tam Mras mansabının karşısında nehri geç- tik. Mras sahilleri başta alçak ve sık fundalıklarla kaplıdır, biraz sonra sağ sahilde dalga halinde tepeler gözükmeye ve nehir boyunca yukarıya doğru gittikçe yükselmeye başladı. 6 verst gittikten sonra, hava tamamiyle kararmışken Kras- noyarsk köyüne (Kızıl-Yar = Kızıl sahil) vardık.

(28 Mayıs). 26 mayısta Karsnoyarsk'tan ayrılarak, Sıbirgi boyundaki Ulus'a kadar gittim, burada bir gün kal-

dıktan sonra, Mras boyunca yukarıya doğru yoluma devam ettim. Takriben 2 verst sonra Çıbaş (sol sahilde) köyüne vardık ve 7 verst sonra Ulus-Kaynçak civarından geçtik. Mras burada birçok kollara ayrılır, bunlardan kayık işliyen yegâne kolun akıntısı çok şiddetli olduğundan, küçük kayıkları, ok gibi önümüze çıkan su dalgalarına karşı sürmek çok zor oluyordu. Ancak geceleyin, 22 verst uzaklıktaki Ulus-Tos'a vardık (Rus'lar buna "Sosnovaya gora = çam dağı" derler). Sahillerin karakteri Sıbirgi boylarını andırır. Sık pihta çamı ormanlariyle kaplı oldukça yüksek dalgalı dağlar sıralanmaktadır. Fakat Sıbirgi boyunda sol sahil henüz düzdü, Tos civarında ise sağ sahilde de dalga halinde ormanlı dağlar gözüktüyor.

Bugün durmadan yağan yağmur yola çıkmama engel oldu.

(1 haziran). 29 unda sabahleyin üç kayıkla Ulus-Tos'tan ayrıldık. Gök bulutsuz olduğu için hava iyileşecek gibiydi. Dağlık sahil, muhteşem bir manzara teşkil ederek, daimî bir değişiklik ve vahşi romantik gruplaşmalarla gözlerimizin önünden geçiyordu. Acayip tabiatın bütün güzelliklerini burada tasvir etmek imkânsızdır, manzaranın bolluğunu anlatmak için söz kâfi gelmiyor. Bazan gözlerimiz, sahildeki alçak arazinin, 100 adım kadar genişlikte hoş ve sık yeşil otlarla kaplı taze ilkbahar manzarasına takılarak sakinleşiyor. Çiçekli ve yüksek fundalıklar, muhtelif renklerle süslü başlarını, henüz pek fazla büyümeden dev gibi yapraklariyle serin membaları örten raventler üzerine sarıtmaktadır. Bütün zemin, 2-3 fut yüksekliğinde ve geçilmesi zor kül renginde ot tabakasiyle, yumuşak ve şişkin bir halı gibi örtülmüştür, bunların üzerinde, ikinci bir tabaka teşkil eder gibi karmakarışık renkte bir çiçek denizi vardır. Beyazımsı söğüt fundalıklariyle kayın ormanları, mezkûr çiçekli sahil halısını geniş bir süslü kenar gibi çevirmiştir. Bunların gerisinde, çoğu kayın ormanlariyle kaplı cazip tepeler yükselmekte, tek teük zarif pihta çamı onların arasında ağır birer dikili taş gibi sıralanmaktadır. Fakat az sonra se-

vimli manzara değışti, taze yeşillik kaybolarak sahilde dev gibi kayalar yükseldi, dağ yamaçları boyunca uzanan orman seyrekleştii, çıplak ve dik kayalar cazip bir şekilde gruplanarak ve gittikçe hacimlerini büyüterek ortaya çıktı. Türlü türlü teşekküle malik taş yığınları içerisinde gözüken dik ve çatlak kayalar gittikçe yükselmektedir. Ancak sık ağaçlıklar koyu yeşil bir hat ve şerit halinde çatlak, yarık ve uçurumların etrafında kıvrılarak uzanmakta veya kayadan ehramların etrafını sık bir yeşil çelenk gibi çevirmektedir. Vahşi kayalık dişler arasından, uzaklarda, çıplak taşların üzerinde, sık ormanla örtülü dev gibi dağ zirvelerinin yükseldiği gözükmemektedir. Fakat az sonra vahşi kayalık sahil dahi örtüye bürünerek, hayret dolu nazarlarımızın önünde ortadan kayboldu. Kayaları çeviren ormanlık sahalar gittikçe genişliyerek taşların daha az meydana çıkmasına sebeb oluyor, ormanlık örtü büyüdükçe kayalık dişler kayboluyor ve bitki tarafından büsbütün yeniliyordu. İşte önümüzde nehir birdenbire kıvrıldı, orman sanki büyülenmiş gibi kaybolarak, nehrin iki tarafında, ancak üzerleri bir sıra ağaçla süslü muazzam taş duvarlar peyda oldu. Taşı örten yosun tabakası, kızıl ve sarı zemin üzerinde açık yeşil ve kül renginde şerit ve lekeler teşkil ederek monoton taş sevimli bir manzara vermektedir. Fakat az sonra orman yine üstünlüğünü kazandı, taşlık büsbütün kayboldu. Kara pihta çamı ile yeşil benekli koyu kahverengindeki katran ağaçları dağların üzerinde yayılmaktadır. Bunlar kara ehramlar halinde sıralar teşkil ederek uzaklaştıkça yükselmekte ve manzaraya hazin, fakat haşmetli bir şekil vermektedir. Uzaklardaki ormanlık dağ zirvelerinin rengi, aradaki hava tabakası yüzünden gittikçe mat ve solgun bir şekil almakta, en arka plândaki ufukta ancak mavi ve kül renginde sisli dağ tabakası gözükmemektedir. Bunların tepesi, düz satırlı ebedi bir kar tabakasıyla örtülü olup, güneş ışığında gümüş gibi parlamaktadır. İlerledikçe sahil dağlarını örten ormanların rengi koyulaştı. Etrafımızda bir mezar sessizliği vardı; burada bütün tabiat kara kefenle örtülmüş gibidir, ancak Odung dağının zirvesindeki parlak kar tabakası gümüşten bir tabut gibi karanlık dağ ehramları üzerinde sükûnetle parla-

maktadır. Fakat çok geçmeden etrafımızı yine taze ve gülen ilkbahar manzarası çevirmiş bulunuyordu. Manzara kaleydoskopta olduğu gibi muhtelif şekillerde gruplanarak arka arkaya değişmekte devam etmektedir. Mras sahilleri ne kadar güzel olursa olsun, burada tabiatın en mükemmel şeyi olan hayat mevcut değildir. Tabiat, mucizesini kendi yalnızlığı içerisinde saklamaktadır; burada hiçbir zaman insan yaşamadığı gibi, hayvanlar da azdır, ağaçlar arasında arasıra ürkek bir karacanın hışırtısı veya kuşların tatlı ötüşü işitiliyor. Ancak çilek, bal ve katran tohumu gibi sevdiği gıdaları burada rahatsız edilmeden yiyebilen ayı, kendi başına ormanlarda sürünmektedir. Bu yüzden, ormanlı dağların sessiz ve sakin gecelerinde akseden yegâne hayvan sesi de, ayı ulumasıdır. Bu zengin tabiat içerisinde bitki âlemi sanki hayvanat dünyasını kendi kudretiyle yenmiş gibidir.

Fakat "acısız sevinç olmaz" diyen atalar sözünün doğruluğunu, seyahatimiz esnasında tekrar gördük. Kayıkta uzun müddet oturmak yüzünden âzalar uyuyor, güneş yakıcı şualarını üzerimize gönderiyor ve hararet de su üzerinde daha şiddetli bir hal alıyordu; bununla beraber her şeye sükûnetle katlanmak lâzımdı, çünkü en ufak bir dikkatsizlik hafif kayığı devirebilirdi. İlk günden itibaren, ilerde havanın bulutlu olmasını ne kadar istemiştik. Fakat, vay halimize! Arzumuz yerine gelerek birkaç gün sonra bulutlardan yağmur başladı. Şimdi yalnız yukardan değil, aşağıdan da ıslanıyorduk; kayık kısa zaman içerisinde su ile dolduğu için, bir gün zarfında bunu boşaltmak maksadiyle birkaç defa durmak mecburiyetinde kalıyorduk. Zahmetli gün geçip de kayığımızı sahile çıkarınca başka acılar başlıyordu. Binlerce sivrisinek üzerimize saldırarak o kadar merhametsizce ısıyorlardı ki, az zaman içerisinde yüz ve gözlerimiz şişti, hattâ bu gibi acılara alışmış ve vücutça sertleşmiş olan yerliler bile kaç defadır acıdan deli gibi yerlerde yuvarlandılar. Geceleyin hava sivrisinekler için soğuk olduğu zaman, daha büyük ıstırap vermek üzere kum tanesi gibi ufak tatarcıklar ortaya çıkıyor, ağız, burun ve gözlere kaçarak insan ve hayvanları çileden çıkarıyordu. Bütün bu haşerelere karşı durmandan başka bir korunma çaresi yoktur.

Sahile çıkarak eşyayı emniyet altına alır almaz bütün arkadaşlar çok miktarda çürük odun aramaya gidiyordu. Karargâhın etrafında, ve hattâ alt tarafı dikkatle kapatılan çadırın içerisinde bile iri çürük odunlarla ateş yakardık. Böylece bütün geceyi koyu bir duman içerisinde geçirirdik. Gözler yanar, yaş akar, durmadan öksürtür ve sabahleyin de şiddetli bir baş ağrısından şikâyet ederek kalkardık. Bununla beraber hepsine dayanırdık, çünkü hiç olmazsa öteki şerirlerden korurdu.

Ertesi gün öğleye doğru, daha önceden yolun en büyük engeli diye anlatılan büyük nehir seddine geldik. Burada nehre girmiş olan sahil kayaları zamanla ve suyun tesiriyle aşınarak parçalanmış ve aralarından nehrin şiddetle aktığı ve nehir yatağını kaplıyan büyük granit parçaları meydana gelmiştir. Buradan kayıkla geçmek mümkün değildi. Eşyamızı sahildeki kayalar üzerinden elde taşımak ve kayıkları da ip ve değneklerle sahil boyunca sevk etmek lâzım geldi. Kayıkçıların, bu engelin 5 verstten fazla olduğunu iddia ederek seddin bu tarafında gecelememizi istediler. Fakat vakit daha çok erken olduğu için onların sözüne uymadım ve yüklerin derhal taşınmasını emrettim. Birkaç lokma atıştırdıktan sonra kendim de hareket ettim. Yol, muazzam granit yığınları arasından sahil boyunca zikzaklar yaparak gitmektedir. Bazan kayadan kayaya atlamak, bazan dik duvarlardan aşağı kaymak ve bazan da yüksek kaya kademelerine tırmanmak icabediyordu. Dört beş saatlik bir yürüyüşten sonra yorgun ve bitkin bir halde nihayet akşam geç vakit dağ çöküntüsünün sonuna varabildik. Bu esnada kayıkçılarımız eşyanın bir kısmıyla kayıklarımızı getirmiş, fakat yükün kalanını almak üzere geri gitmişlerdi. Maalesef gece olduğundan, sıcak elbiseden, yiyecek ve ateşten mahrum bir halde seddin öte tarafında gecelemeğe zorunda kaldık. Yatmak için, mükemmel bir çıplak kaya düzlüğünden başka bir yer bulamadık, eyerleri de yastık yaptık. Açlık, rutubet ve soğuk yüzünden pek uyuyamadık. Geceleyin birçok defa ayı ulumasından rahatsız olduk. Sabahleyin erkenden tekrar yükümüzün bir kısmı ve öğleye doğru da nihayet yiyecek maddeler geldi.

Ancak seyahatimizin dördüncü günü, çıplak sahil dağları kenarında arpa tarlaları, nehir boyunda sıralanmış balık ağları ve başka aletler görünmeye başladı ki, bunlar insan evlerinin yakın olduğunu gösteriyordu. Akşamleyin sağ salim Çeley köyüne vardık.

Böylece Mras boyunca 100 verst kadar gitmiş, fakat teknil yol boyunca hiçbir insan izine raslamamıştık.

(3 haziran). Bugün Ulus-Çeley'den ayrıldık ve Mras boyunca yukarıya doğru ilerliyerek Ulus-Usmarga'ya kadar gittik; burada hazır at bulduğumdan kara yolunu tuttum. Arazi yağmurdan yumuşamış olduğu için atlar sık sık düşüyordu. Yüküm çok olmadığından 8 at yetebilirdi, fakat her yük hayvanına bir de kılavuz bindiği için bize 14 at verdiler. Öğleden sonra Ulus-Karga'ya vardık.

(4 haziran). Yola dün çıkmıştık. Tatar'ların tavsiyesi üzerine, atlarımız olduğu halde, Karga'dan itibaren 15 verst kadar bir mesafeyi Mras nehri üzerinden yukarıya doğru kayıkla gittik. Fakat dün Ak-Kaya'ya varamadığımızdan, mezkûr yere takriben 5 verst uzaklıkta, sahil boyundaki bir kulübede geceledik. Mras vâdisi burada daha kalabalıktır, köylerden başka sahil boyunda birçok münferit kulübeler de gözüktüyor. Nehrin sahilleri, Karga'nın aşağı kısmındaki duruma benzemeyip, başka karakter almıştır. Karga'ya kadar sahil ve yükseklikler sık pihta çamı ve katran ağacı ormanlarıyla örtülü olup, bunların arkasında dev gibi kayalar yükselmekteydi; Karga'dan itibaren Mras sahilleri ve pek yüksek olmıyan sahil dağları lâdin ormanlarıyla kaplıdır. Sarı ve kızıl gövdeleriyle daha açık gözüken lâdinler, manzaraya daha büyük bir tatlılık ve tazelik vermektedir, halbuki esmer pihta çamı ormanı vakur bir sükûneti temsil ediyor.

Ak-Kaya boyunda, Mras civarındaki yurtlardan buraya getirilmiş olan atları hazır buldum. Yolumuz, Mras'ın sağ sahili boyunca 25 verst kadar sahil dağlarının üzerinden

uzanıyordu. Her tarafta sık bâkir ormanlık, dik dağlar ve esarp uçurumlar görüyorduk. Dar patika, sık fundalıklar arasından yılankavi bir şekilde gitmektedir. Çıplak dallarını semaya kaldıran yıkılmış büyük ağaç gövdeleri, yosun ve sarmaşıkla kaplı muhteşem taş yığınları, bataklık ve çağlıyanlar teşkil eden çaylar, birbiri arkasından yolcunun önüne çıkan engellerdir. Atlar bazan düz taş üzerinden kayıyor, bazan da çamurlukta saplanıp kalıyor, sonra bir ağaç gövdesi üzerinden atlamaya veya onun etrafında dolaşarak, sık fundalıkta yüzü kanatarak çarpan dallar arasından yeni bir yol aramaya çalışıyor. Fakat bütün bu acılara rağmen etrafımızı çeviren tabiatın güzelliğine hayran kalıyoruz. Dev gibi pihta çamı ve katran ağaçları mum gibi dimdik semaya yükselmektedir. Onların esmer dalları, çok yerde sık bir beyaz yosun tabakasıyla örtülmüştür; güneş ışığı, üzerimizdeki dallardan teşekkül eden damı ancak güçlükle geçebildiğinden, etrafımızı sihrî bir alacakaranlık sarmaktadır. Zemin ayak yüksekliğinde taze yeşil ve çiçekli fundalıklarla örtülmüş olup, pihta çamının düz gövdesine tırmanan sarmaşıklar, ağacın dallarını zemin bitkisiyle birleştirmiş gibidir. Her tarafta, bu ormanların hükümdarı olan ayının izleri gözüktüyor (buranın yerlileri ona apşiyak "ihtiyar" derler). Burada otlar üzerinde yatmış, orada çalışkan karıncaların yumurtasından tatmak için yuvalarını altüst ederek işlerini sekteye uğratmış, bazı yerde de yüksek çalı ve küçük ağaçların meyvalarını koparmak için oldukça kalın gövdelerini kuvvetli pençeleriyle yakalılarak bir söğüt çubuğu gibi eğmiştir mezkûr yerinden çatlıyan ağaç, hazin bir manzara ile dallarını yola sarkıtmıştır. Dağın üzerine çıktıktan sonra orman seyrekleşir, ve aşağıda sahil dağları arasından akan Mras'a doğru sık sık muhteşem manzaralar açılır.

Öğleye doğru Ulus-Kızıl-Kaya'ya vardık. Burada biraz iş bulduğumdan ancak akşama doğru ayrıldım.

Psas nehrini, Mras'a döküldüğü yerin yakınlarında geçtik. Buradan itibaren dağın doruklar çizgisine tırmandık. Gece olmuştu. Yol, sık ormanlardan geçiyordu. Ayışığı dam gibi dallardan nüfuz edemediği için karanlık içerisinde kal-

dık. Atların atım atışı ve kılavuzların monoton şarkısı, gecenin sessizliğini bozan yegâne şeylerdi. Yukarıda orman seyrekleşti, böylece, parlak ayışığında bazı yerde biraz uzakları da görebildik. Her tarafta büyük siyah dağlar yükseliyor ve ayın olgun ışığı altında ufukta hafif çizgiler teşkil ediyordu. Nehirlerden yükselen muazzam sis bulutları ovayı ağzına kadar doldurduğu için, vâdilerde nüfuzu imkânsız gece hüküm sürüyordu. Gece yarısı, dağın doruklar çizgisi üzerinde ve Psas sahili yakınlarında bulunan Ulus-Tayaş'a vardık.

(5 haziran). Tayaş'ın ötesinde ormanlık saha az, dağlar daha alçak ve yıpranmıştır. Burada geniş otlak sahalar mevcut olduğundan, yerliler hiç şüphesiz büyük sürüler besliyebilirlerdi. Aleksandrovski adlı altın ocağı civarında, dağlık sahilleri fazla yüksek olmıyan Kondoma nehri ne vardık. Kondoma vâdisi, üzerimizde çok hoş bir tesir bıraktı, burada, karaormanda mevcut olmıyan bir tazelik ve değişiklik vardır. Dalga halindeki dağlar kısmen kayın, titrek kavak, kavak, köknar ve lâdin ile örtülü, kısmen de ağaçsız olup yamaçları bol otlak kaplıdır. Geniş nehir vâdisinin birçok yerinde sık söğüt çalılıkları gözükmektedir.

(8 haziran). 6 sında Spasski altın ocağına vardım ve yol yorgunluğunu giderip yazılarımı tertiplemek maksadıyla burada şimdiye kadar kaldım.

Bugün bile işçilerden esas kısmının oturduğu eski bir altın ocağı olan Spasski, Kondoma'nın, burada oldukça geniş bir şekil alan vâdisinde bulunmaktadır. Hepsi takriben yüz evden ibaret olup, idarecinin evinden sahile kadar uzun bir cadde halinde sıralanmaktadır. Temizliği ve durumunun güzelliğiyle iyi bir tesir bırakıyor. Bulunduğu vâdi çukuru, yıpranmış dalgalar halinde birbirine eklenmiş pek yüksek olmıyan dağlarla çevrilmiştir. Spasski'nin kendisinde şimdi hayat eseri pek yoktur, çünkü verimin azlığı yüzünden iş-

ler durdurulmuştur .Çoktan işini kesmiş olan Aleksandrovskiy ocağında ise, yeniden altın yatakları bulunmuş ve baharda tekrar faaliyete geçilmiştir. Spasski'de oturup Aleksandrovskiy'ye kadar olan yolu (30 verst) çok defa ya-ya katetmek işçiler için çok zor geliyor, böyle olduğu halde, bütün evler yıkık ve kullanılamıyacak durumda olduğu için, Aleksandrovskiy'ye göçmüyorlar. Spassk ocağında 1842 - 1860 yıllarında elde edilen altın miktarı 69 pud, 15 pfund, 2 zolotnik, 2 doli'dir.

(9 haziran). Spassk altın ocağından bir telega ile ayrıldım. Spassk'ın ötesinde yeniden karaorman başladı, esmer dağlar güneyde gittikçe yükseliyor. Koaran altın ocağında işler durduktan sonra aradaki irtibat büsbütün kesilmiş olduğundan, yol fena idi. Koaran'a öğleden sonra vardık. Artık buradan itibaren yol araba ile geçilecek gibi değildi, bu yüzden at üzerinde gittim. Yol, Mras boyunda anlattığım gibi sık karaormandan geçmektedir. Kılavuzlarım, güneyde sıralanıp yükselen dağların Abakan dağı olduğunu söylediler. Güney-batıda, Teletsk dağlarına doğru uzanan ikinci bir silsile gözükmemektedir. Yol oldukça geniş, fakat fena idi. Haftalardan beri yağın yağmur zemini yumuşatmış olduğundan, çok işlek olan yol bir çamur haline gelmişti. Buradan ancak ağır ağır geçebildik, çünkü atların ayağı her adımda yere batıyordu, üstelik öğleden sonra şiddetli yağmur altında kalınca vaziyet büsbütün nahoş oldu. Akşam geç vakit, altın acağı idaresi tarafından yaptırılmış bir evden ibaret olan bir menzile vardık (21 verst). Devlet altın ocaklarına giden bütün yollarda, aradaki irtibat işinde istasyon olarak kullanılan bu gibi menziller bulundurulmaktadır. Tom-Kondoma bölgesinde, menziller sıralanmış üç yol vardır: 1. Biysk yolundan ve Spasski üzerinden Tsarevo-Aleksandrovski'ye; 2. Kuznetsk'ten Tom boyunca Tsarevo-Nikolayevski'ye; 3. Kuznetsk'tan Usu boyunca Tsarevo-Mariynsk ocağına gider. Tsarevo-Nikolayevski menzil yolu eskiden Mras boyundan geçiyordu.

Buradaki menzil küçük bir evden ibaret olup, oturmak için oldukça müsait gözüküyor.

(10 mayıs). Fena bir geceden sonra (çünkü haşerat yüzünden uyuyamadık) erkenden hareket ederek öğleyin Andaba nehri boyundaki Biysk altın ocağına vardık; burası da çoktan terk edilmiş olup, ancak istasyon olarak kullanılmaktadır. Ben durmadan yoluma devam ederek akşamleyin 20 verst ötedeki Tsarevo-Aleksandrovski altın ocağına vardım. Tanıdığım müdür Kulibin tarafından samimiyetle kabul edildim. Tsarevo-Aleksandrovski civarında manzaranın karakteri değişmedi. Her taraf sık ve hemen hemen geçilmez kara ormanla kaplıdır. Durmadan yağan yağmur uzakları görmemize engel oluyordu.

(12 haziran). Bu gibi bir altın ocağı kendi başına bir dünyadır. Etraftan ormanlık dağlarla çevrilmiş ve dış dünya ile ilgisi tamamiyle kesilmiş gibidir. Haftada ancak bir defa posta gelir, o da yaz aylarında, başka zamanlarda, altın ocağında oturanların dışardan tekrar haber alabilmeleri için bir ay beklemeleri icabeder. Konçak nehirciğinin sağ sahilinde bulunan şimdiki altın ocağı, oldukça gösterişli bir kolonidir. Spasski'den çok daha büyüktür. Sahildeki dağlar üzerine çıkınca, dağın eteğinden hemen hemen nehre kadar uzanan bütün koloniyi güzel bir şekilde kuşbakışı görmek mümkündür. Etrafta ormanlı dağlar yükselmekte ve sevimli vâdiyi geçilmez bir duvar gibi çevirmektedir.

Altın ocakları müdürü ile tekmi devlet altın ocakları vilâyetinin burada ikamet eden doktoru, inziva içerisinde tamamiyle tahammül edilebilir bir hayat sürüyorlar. Her şeyle kendileri meşgul olmalarına rağmen, güzel bir hayat kurmuşlardır. Musiki, kitap okuma, bahçıvanlık, av ve balıkçılık onlara o kadar çok değişiklik temin ediyor ki, can sıkıntısı — hiç olmazsa yazın — onları pek az rahatsız ediyor. Fakat kışın yüksek kar yüzünden evde kapalı kaldıkları zaman, bazan hayat dayanılmaz bir hal alıyormuş.

Ocaktaki işçilerin hayatı, yılların birbirini kovalaması ile monoton bir şekilde devam ediyor. İki hafta çalışıp bir hafta istirahat ediyorlar. Bol miktarda et ve un aldıkları için, duruma göre yiyecekleri iyidir. (Et yılın bir kısmında kurutulmuş olarak verilir). Kendiliğinden anlaşılacağı gibi, burada sıkı bir disiplin hâkimdir. Her işçiye gündelik veriliyor; fazla veya boş günlerde çalışanlara ayrıca fazladan ödeniyor. Ağır iş, boş günlerde peyda olan öldürücü can sıkıntısı ve kadınsızlık, işçiler arasında büyük mikyasta bir ahmaklık ve terbiyesizlik doğurmuştur ki, bazan ancak can sıkıntısı yüzünden işlenen ağır cinayetler az değildir. İşte misal olarak iki vaka:

Birkaç ay önce genç bir kadın, komşularından birinin çok sevdiği iki yaşındaki çocuğunu hamam odasına almış ve orada boğazını kesmiştir. Fakat suçüstü yakalanarak her şeyi itiraf etmiş, ve cinayet için sebep olarak da, çoktan beri aklının bir çocuk öldürmek fikrine saplandığını ve nihayet bunun için uygun bir fırsat elde ettiğini söylemiştir. Katil için başka bir sebep yoktu, demiştir. Birkaç hafta önce burada bir adam öldürülmüş ve iki maden işçisi şüphe altında ayrı ayrı tevkif edilmişlerdir. Biri şu itirafta bulunmuştur: kendi karısıyla öldürülen adam gayrimeşru münasebette bulundukları için, onu öldürmeye kadar vermiş, fakat rakibi cüsseli ve kuvvetli, kendisi ise ufak ve zayıf olduğundan, bu işi yapması için arkadaşından ricada bulunmuş ve o da, bu arkadaşlık hizmetini memnuniyetle kabul ederek işin icrasında sadakatle yardım etmiştir.

Bugün, büyük hamsin yortusunun ilk gününde işçilere şarap ikram edildi, fakat ancak ocak deposunda verilen şarabın yine orada içilmesi şarttı. Şarabın barakalara götürülmesine karşı memurlar tarafından konan yasağa rağmen, bu gibi haller oldu. Bundan başka işçiler başka yerden de şarap tedarik etmişlerdi. Böylece çoğu sarhoş olarak akşamleyin neşeyle şarkı söyleyip caddelerden geçmeye başladılar. Karanlık basınca ahali, barakaların önünde açıkta yakılmış ateşin etrafında toplandı. Böylece elli kadar ateşle aydınlatılmış altın ocağı pek acayip bir tesir bırakıyordu.

Şahsi altın ocaklarının ahalisi, devletinkine nazaran daha terbiyesizdir. Devlet ocağında daimî işçiler çalıştığı halde, ötekilerde, aralarında birçok sürgün mücrim de bulunmak üzere, her türlü ayaktakımı toplanmaktadır. Bunun bir neticesi olarak, şahsi altın ocaklarında en ağır cinayetler günlük hâdise sırasındandır.

Hamsin yortusunun üçüncü günü sabahleyin altın ocağında yapılan işleri gördüm. Bunlar hakikaten önemli olup, idareci memurların becerikliliğini göstermektedir.

Küçük nehrin suyu başka bir yatağa akıtılmıştır. Tah-tadan yapılmış su yolu, direkler üzerine kurulmuş iskele üzerinden geçerek makinenin tekerleğine doğru uzanmaktadır. Tekerleği çeviren suyun miktarı, hususi bir set vasıtasıyla en dakik bir şekilde tanzim edilebilmektedir.

Makina rahatça ve pratik kullanılır bir şekilde kurulmuştur. Su tekerleğinin her iki tarafında, kuturları üçer arşın kadar olan yuvarlak çukurlar vardır ki, kazılarak el arabalarıyla getirilmiş olan toprak bunlara dökülmektedir. Ucunda ufki birçok kollar bulunan dikey bir demir değnek kendi mihveri etrafında dönerek, kollariyle derinliğe dökülen toprağı karıştırmaktadır. Zemin kısmında, üzerinde her biri yarım zoll¹ kadar kutrunda delikler açılmış demir bir levha vardır. yukardan çukura kuvvetle su fışkırarak küçük taşlarla toprağı deliklerden akıtmakta ve büyük taşları alıp götürmektedir. Bunlar, her iki çukurda bulunan işçiler tarafından, çapa gibi hususi aletlerle alınıp atılıyor. Deliklerden geçen ince toprak, zemin çok düz tahtadan yapılmış ve öne doğru biraz meyilli duran, iki arşın genişlik ve bir arşın uzunluğunda yıkama yerine inmektedir. Bunun arka ve yanlarında 2-3 zoll kadar yüksekliğinde kenarlar, önde ise 1/2 zoll derinliğinde arzani oluklar vardır. Bu tahta zeminin alt kısmında da bir arşın uzunluğunda, buna benzer arzani oluklu ve meyilli kademeler bulunur. Yıkama yerinin her iki tarafında duran iki veya üç kişi, uzun değneklerin ucuna takılmış tahtacıklarla yukardan inen toprağı dik-

¹ Rusçası **dyuyem**; eski Rus ölçüleri için kitabın sonundaki listeye bk. *Çeviren.*

katle karıştırmaktadır, bu suretle ince toprak su ile ileriye giderken iri taşlar geride kalmakta ve iki tarafta duran işçiler tarafından dikkatle alınıp atılmaktadır. Bu ameliye neticesinde dibe çöken ağır altınlı kum, bütün toprak atıldıktan sonra oluklardan toplanır. Bir defa yıkanan kum, temizleme yerinin alt katındaki teknelerde toplanarak tekrar yıkanır. Mezkâr yerlerin kontrolü pek kolaydır. Her iki yıkama yerinin arasına ve tam tekerleğin altına kurulmuş olan bir kameriye altındaki iskemleden, her iki yıkama yerini kolayca gözetlemek mümkündür. Umumiyetle burada 100 pud toprakta 2 zolotnik altın bulunuyormuş.

(13 haziran). Yemekten sonra Tsarevo-Aleksandrovski'den ayrılarak, Biysk altın ocaklarına döndüm. Buradan $1\frac{1}{2}$ verst ötede, Andaba nehrinden batıya doğru yöneldik ve bu nehri takiben Lebed'e, sonra da Lebed'in sol sahili boyunca Tsarevo-Aleksandrovski'nin 35 verst berisinde bulunan Ulbas nehriye kadar gittik. Andaba boyunda üç adet taze at buldum, eşyam zaten sabahleyin Ulbas'a getirilmiş bulunuyordu. Lebed sahilleri hiç de karaorman karakteri taşıyor, bunlar daha ziyade yüksek olmıyan dalgalı dağlardan ibaret olup, nehir vâdisi gibi çok yerde kayın ve titrek kavak ormanlarıyla örtülmüştür: bundan başka vâdinin birçok yerinde kül renginde ve yeşil söğüt çalılıkları gözükyor. Ulbas'ta Lebed Tatar'larının ilk ulusuna rasladım.

(14 haziran). Güneş doğarken Ulbas'tan ayrıldım. Yolumuz 20 verst kadar Lebed boyunca yukarıya doğru devam etti. Nehir vâdisi çok geniş olup, her tarafında mükemmel çayırliklar bulunmakta, çok geniş ve düz sathlı nehir bunların arasından akmaktadır. Çayırliklar, bataklık ve söğüt fundalıklariyle bölündüğü ve nehir de birçok kavisler yaptığı için bunu belki on defa geçmek icap etti. Fakat geçit ancak bir yerde tehlikeliydi. Atlarımızdan bazıları geçidin zeminini kaybederek yükleriyle nehre yu-

varlandılar ve öteki sahile yüzerek çıkmak zorunda kaldılar. Daha öğleden önce, nehir boyunda serpili bulunan barakalara vardık. Umumi olarak Lebed'in nüfusu azdır, sebep olarak anlattıklarına göre, Tsarevo-Aleksandrovski altın ocaklarının kurulmasıyla ahalinin elinden birçok çayırılık alınmış ve böylece büyük bir kısmı Lebed'i terk etmeye mecbur kalmıştı. Su pek sığ olduğu halde, yoluma nehir üzerinden devam etmemi tavsiye ettiler. Bu maksatla tah-tadan bir sal yapılarak üzerine çadırım kuruldu. Arka tarafına atılan bir parça toprak üzerine ateş yakıldı. Salın tayfası 6 kişiden ibaretti.

(16 haziran). Nehir önce pek sığdı, sal birkaç defa oturdu ve ancak büyük zahmetle tekrar harekete getirilebildi. Sonra su derinleşti. Bir yabancıнын gezisi burada hakiki bir bayram yarattı, çünkü hemen bütün erkek ahali atlar üzerinde sahil boyunca bizi takibettiler; sal takıldıkça atlılar suya giriyor ve hareket ettirinceye kadar neşe ile şarkı söyliyerek çalışıyorlardı. Salı hafifletmek maksadiyle yüklerimiz, atlar üzerinde 10 verst kadar ileriye gönderilmişti ve ancak şimdi sala alındı. Refakat eden atlılar bizimle burada vedalaştılar. Lebed'in akıntısı pek muhtelif olup, bazı yerde belli olmayacak derecededir, bundan dolayı salı değneklerle hareket ettirmek icabediyordu. Fakat sığ yerlerde akıntı şiddetli ve girdap çoktur. Tekmil manzaranın karakteri az değişmekle beraber, nehir vâdisi son derece muhtelif değişiklikler arz ediyordu. Bazan vâdi genişliyerek çayırliklar ortaya çıkıyor, bazan da daralarak kayın, söğüt ve titrek kavak ile örtülü gözükiüyordu. Sonra sahil dağlarının nehre kadar uzandığı yerler de vardır, bunlar bazı yerde ağaçlıklı ve bazı kısımda da dik çıplak kayalardan ibarettir. Burada pihta çamı ve katran ağaçları enderdir, ancak arada sırada beyazımsı söğüt çayırlikları veya açık yeşil kayınlar arasında bu orman devlerinin yükseldiği gözükmektedir. Muhtelif şekiller arzeden manzara, çok yerde caziptir. Gümüş gibi beyaz nehir, beyazımsı yeşil söğüt çayırlikları ile çevrilmiştir, sonra halı gibi çayırlığın parlak yeşilliği ge-

liyor, sahil tepelerinde solgun yeşil renkte kayınlar yükseliyor ve uzaklarda gittikçe yükselen koyu karaorman dağları sıralanıyor.

Takriben 24 verst sonra durarak salı sahile bağladık. Tam yerleşmiştik ki, birdenbire yakındaki çalıktan korkunç bir uluma işitildi. Tatar'ların: Ayığ! Ayığ! (Ayı! Ayı!) diye korku ile bağrıışmaları, bana sesin sahibini derhal tanıttı. Bu yüzden silâhımla birkaç defa arka arkaya ateş ettim, Tatar'ların bağırarak ve ıslık çalarak teşvik ettikleri av köpeğinin yüksek sesle havlaması da işe karışınca ayı korktu ve çabucak sıvıştı.

(17 haziran). Ertesi gün hiçbir engelle karşılaşmadan, güneşin doğuşundan akşam geç vakte kadar gittik ve Togul nehirciğinin mansabına vardık. Burada Lebed'in akıntısı çok şiddetli olup, salımızı öteki sahile fırlattı. Adamlarım ancak güç belâ Togul mansabının karşısındaki sol sahile varabildiler. Burada, kışın Tsarevo-Aleksandrovski'ye erzak götüren yol üzerinde bulunan bir istasyon binasına rasladık.

(19 haziran). Dün de bütün gün dahil olmak üzere bütün Lebed gezisi esnasında şiddetli yağmur altında kaldık. Ancak bugün öğleye doğru hava açtı. Togul boyundaki yurtlardan at üzerinde ayrıldık ve Lebed'den tam güneye doğru, Biya'nın yukarı kısımlarına yöneldik. Dağın dorukları çizgisinden bakılınca, geniş ve mümbit çayırılık vâdiden yilankavi bir şekilde akan Togul nehrine sevimli bir manzara açılmaktadır. Lebed'in öte tarafında, kısmen ormanla örtülü ve kısmen çıplak olan bir dağ silsilesi ufukta sevimli dalgalar teşkil ederek yükseliyor. Lebed'den uzaklaştıkça ormanlar sıklaşmaktadır. Birkaç verst sonra karaorman Tatar'larının ilk kulübelerine rasladık. Zemin, bitki bakımından çok zengin olup Mras boyunu hatırlatıyordu. Ormanın önündeki usareli otlar o kadar yüksek ve sıkı ki, bunların içerisinde ancak at ile süvarinin başını görmek mümkün olu-

yordu. Bununla beraber, Mras" boyunda gördüğüm esas karaormana henüz gelmemiştik. Titrek kavak ile kayın hâlâ üstünlüğü muhafaza ediyor, güneye doğru gittikçe yükselen dağlar, uzakları görmemize engel oluyordu. Burada, iki dağ silsilesinin güneye doğru uzandığı açık bir şekilde belli olmaktadır ki, batıdakisi Biya boyunca uzanmakta ve doğudaki ikinci silsile de, Tom ile Biya bölgesi arasında su bölümü teşkil etmektedir. Civarın bilhassa kuş bakımından zengin olduğu görülüyor; bunlar sayısız gruplar halinde havayı doldurmaktadır. Başta yabani horoz ve tavuk olmak üzere, ormanlarda çok av kuşu da bulunur. Yolun ilk yarısını çok mükemmel bir havada katettik; fakat devamı böyle olmadı, son 10 verst esnasında gök kara bulutlarla örtülerek kovadan boşanırcasına yağmur başladı. Burada büyükçe sahalar köknar ve lâdin ormanlarıyla kaplı olduğundan manzarada biraz değişiklik vardır.

(20 haziran). 20 haziranda Ulus-Küsön'den ayrıldık ve biraz uzaktan Biya mecrasını takibederek güneydoğuya yöneldik. Yükseklerde pihta çamı ve katran ağacı ormanları, vâdilerde ise kayın ve lâdin bulunmaktadır. Altay'ların ancak bazı kesimlerinde lâdinlere raslanılır ki, bu da memleketin yüksek olduğunu gösterir. Mezkûr duruma işaret eden Bunge, Çolım vâdisinde lâdin ve köknar ormanları bulunması, mezkûr yerin Altay'ın diğer kısımlarına nazaran daha alçak olduğunu göstermektedir, diyor. Fakat lâdin ormanlarının gözükmemesi, her zaman bir memleketin alçak olduğuna işaret etmez, çünkü bunlar Mras'ın yukarı kısımlarında oldukça yüksek yerlerde de gözükmektedir. Biya'nın yukarıları için de aynı hal varittir, halbuki Lebed daha alçak olduğu halde, buralarda lâdin bulunmaz. Yol, birkaç defa Biya'nın sağ sahilindeki dağın doruklar çizgisinde ilerliyerek nehrin sahillerine kadar dayandı. Aşağıda, sık ormanla örtülü vâdide yüksekçe dağlık sahiller arasından kıvrılarak akan haşmetli nehri uzun uzun seyrettik; manzara son derece muhteşemdi. Yol fena ve bataklıktı.

Meşhur bir şarkıcıyı ziyaret etmek maksadiyle, Teletsk gölüne giden en kısa yol üzerinde bulunan Kabisan misyonerliğine gitmeyip, sağdaki dağlara doğru yöneldim. Burada dağınık bir halde Talas'lı kulübeleri bulunuyordu. Çok güzel bir yerde karargâh kurduk. Cazip bir şekilde aşınmış dağ silsilelerinin, kendiliklerinden yükselen dalgalardan ibaret bir deniz gibi, sonsuz uzaklara doğru sıralandığını görüyorduk, arka plânda Teletsk gölü dağ silsilesinin muazzam zirveleri yükseliyordu. Duvar gibi dağların bize yakın olan bütün kısımları, sık karaormanla örtülüydü, ancak ön plânda çıplak ve açık yeşil tepeler mevcudolup, bunların zirve ve yamaçlarında alaca benekler halinde dağınık Tatar tarlaları gözüktüyordu. Güneş battığı zaman bütün dağ zirveleri al ışıqla parlarken, vâdi çukurları artık, gecenin karanlığına bürünmüş bulunuyordu. Batan güneşin ışığı azaldıkça, vâdilerin karanlığı, dağların aydınlığına hücum eder gibi adım adım yükseliyordu.

(22 haziran). Yolumuz, dünkü gibi Biya boyunca akıntının aksi istikametinde devam etti. Burada tekrar kayın kabuklarından yapılmış kulübelere rasladık. Tongoştı ve Toloy adında iki nehri geçerek, öğleden sonra Kabisan mansabındaki misyonerliğe vardık.

(23 haziran). Sabahleyin çok erkenden Kabisan misyonerliğinden ayrıldım. Nehirciğin öte tarafında, ancak pek az kısmı ekilmiş bulunan 6-7 verst kadar uzunluğunda bir ova vardır. Bu ovayı geçtikten sonra yol, büyük taş blokları ve sık çalılıklar arasından birçok kavisler yaparak dağ silsilesinin doruklar çizgisine kadar yükselir. Zemin çok yumuşak ve devamlı yağmur neticesinde bir bataklık haline gelmiştir. Nihayet saat üçe doğru, Teletsk gölü sahilinden takriben 1½ verst uzaklıkta bulunan Oroşok-Zaysan'ın evine vardık.

Yağmur durduktan sonra Zaysan'ın yurt'undan ayrıldım ve 15-20 kadar Tatarın refakatinde, at üzerinde Teletsk gölüne gittim. Manzara fevkalâde idi. Burada oldukça büyümüş olan nehir, sahil dağlarını örten dev gibi ormanlar arasından uzaklara doğru akmaktadır. Dağların koyu yeşilliği, ufukta yavaş yavaş kül rengi haline giriyor, arka plânda, gümüşü kül renginde bir bulut gibi, aşağı kenarında suyun beyaz ve parlak sathiyle kaynaşan ängilgän yükseliyordu. Gölün sahilinde, bir tacirin balık avı aletleri ile kayıklarını muhafaza ettiği bir depo bulunmaktadır.

(24 haziran). Teletsk gölünü kuzeyden güneye doğru uzunluğuna kayıkla katetmek istediğimden, burada balıkçılıkla meşgul olan tacirin kayıklarını kıraladım. Bunlar, bildiğimiz Tatar kayıklarından nispeten büyüktür. Her kayığa üçer kişilik tayfa ile, yolumuz ancak 90-100 verstten ibaret olduğu halde, 6 günlük erzak aldık, çünkü fırtına yüzünden bazan yol daha uzun sürüyormuş.

Teletsk gölü, bulunduğumuz noktadan itibaren önce esas istikametiyle doğuya dönmektedir. Burada genişliği yarım verstten de fazla değildir. Sahil dağları dik, yüksek ve karaormanla örtülüdür. Takriben dört saat sol sahil boyunca kürek çekerek Oyor, Ümsär ve Ürgö nehri mansaplarını geçtik. Ümsär'in ötesinde tek tük karaorman Tatar'ları yurtlarına rasladık. Burada gökyüzü kapanarak fırtına koptu, arkasından da devamlı yağmur başladı. Yavaş yavaş karanlık bastı, manzara ancak çıkan şimşegın ışığı altında arasıra aydınlanıyordu. Gök gürültüsü uzun dalgalar halinde, yüksek dağlık duvarlar boyunca aksi sada yaparak etrafı çınlatıyordu. Yağmur gittikçe şiddetlenip, kayıklarda toplanan su bizi fazla rahatsız ettiğinden, sahile çıkmak için emir verdim. Burada katran ağacı dalları altında ve taş blokları arasında biraz korunabildik.

Yavaş yavaş fırtına yatıştı ve gökyüzü açıldı. Eşyamız ıslanmış olduğundan, kayıkları boşaltıp tekrar yüklemek icabetti. Her şey düzeldikten sonra yolumuza devam ede-

rek doğuya döndük. Bu yönde ilerledikçe sahil dağlarındaki orman seyrekleşmeye ve arada sırada kayalık duvarlar da gözükmeye başladı. Ürgö ve Çençenek nehirleri arasında kuzey sahili hemen hemen ancak kayalıklardan ibaret olup, renginden dolayı yerliler tarafından Ak-Kaya tesmiye edilmektedir. Çençenek'in ötesinde kuzey sahilinden ayrılarak güneye yöneldik. Göl burada en azında 3 verst genişliğinde olduğundan, geçiş epey uzun sürdü. Kondor mansabının yakınlarında öteki sahile vardığımız zaman, artık vakit geç olmuştu. Gecelemek için bir yer aradık. Benim için dallardan, indelhace yağmurdan koruyacak bir kulübe yaptılar ve kayıkçılarımız, akşam yemeği için derhal balık tutmaya koştular. Ağım pek kısa olduğu halde az zaman içerisinde bol miktarda kül renginde güzel balıklar tuttular; Tatar'lar buna *kızık*, Ruslar da *Teletsk ringası* derler. Bu balık çok lezzetli olup takriben 10 verşok uzunluğunda, 2-3 verşok genişliğinde ve gümüşü kül rengindedir. Şekil bakımından Baykal omullarına benzerler. Tatar'lar bunun, bu yıl tuttukları ilk *kızık* olduğunu söylediler. Bunlar umumiyetle temmuz başında meydana çıkar ve sonra miktarları çoğalır. O zaman balık avı için tüccarlar da gelir. Geçen yıl Ulalu tacirlerinden Çetin'in 80 pud *kızık* tuttuğunu söylediler. Temmuz ayında buraya her taraftan Tatar'lar da gelecek balık ihtiyatlarını temin ederler. Ruslar balıkları tuzlar, fakat Tatar'lar havada kuruturlar. Teletsk gölünde *kızık*tan başka daha şu balıklar bulunur: Hayryuz, salmo-taimen (bilhassa güney sahillerinde çok büyükleri olurmuş), turna ve raise.

(25 haziran). Bolcar dağına kayıkla dolaştıktan sonra, burada gölün kendi istikametini büsbütün değiştirerek sağ köşede güneye döndüğünü gördük. Burada genişliği pek fazla olup, en dar yerinde bile 4 verst bulur. Sahil dağları her iki tarafta gittikçe yükselmekte, fakat muntazam zincirler halinde değil de, pek karışık şekillerle çok yerde bir verst kadar göl içine uzanmaktadır. Burada göl üzerinden gitmek mecburiyetinde kaldık, fakat bu tehlikesiz bir iş de-

gildi, çünkü bir saatten daha az bir zamanda öteki sahile varmak mümkün olmadığından, yolda fırtına çıktığı takdirde batmak tehlikesi vardır. Hareketten önce, kayıkçılarımızın güneye doğru eğilerek havaya bir avuç su serptiklerini ve yavaş sesle bir dua okuduklarını gördüm. Onlar, Altın Tag (Altın dağ) atasından, gölü geçmek için uğur niyaz ettiklerini, çünkü o rüzgâr gönderdiği takdirde hepimizin mahvolacağını söylediler.

Gölün ortasından güneye doğru geniş bir manzara açılıyordu. Mesafe çok uzun olduğundan, gölün güney ucundaki dağlar büsbütün sis içerisinde kayboluyordu. Nihayet Körgürök nehrinin güneyinde doğu sahiline vardığımızda, sahil dağlarının karakteri tamamiyle değişti. Pihta çamı ve katran ağaçlarından mürekkep karaorman yerine şimdi tayga (kayalık dağ) kaim olmuştu. Kayalıklar, ancak çukurlarda kısmen seyrek ormanla kaplıydı. Açık yeşil melez, kayın ve titrek kavaklar ve arasına raslanılan lâdin ve çamlar sahil boyunca ve kaya çatlakları arasında uzanarak sahil dağlarına taze bir manzara veriyordu. Biraz sonra Ayu-Keçpes (Ayu geçmez) mansabına vardık. Nehre bu adın verilmesi, kuzey tarafta, bilhassa Kangmi'da çok miktarda raslanılan ayıların, bu nehri pek ender geçmelerinden ileri gelirmiş, çünkü Tayga'da, Yış (karaorman) a nazaran daha az gıda bulabilirlermiş. Adamış nehrinin ötesinde, bir saatlik bir öğle dinlenmesi yaptık. Sahil dağları burada suya umumiyetle dimdik indikleri için, karaya çıkmak için pek az yer bulunabiliyor. Daha güneydeki sahil dağlarından Çayak-Paktı ile Sölök (doğu sahilinde) hemen hemen baştanbaşa çıplak olup, ancak ot ve çakılla örtülüdür. Çayak-Paktı dağları yavaş yavaş kademelendiği halde, Sölök hemen hemen dimdik yükselmektedir. Burada ağaçlar, ancak sahilin kenarında vardır. Doğudan görülebildiği kadar, batı sahilinin karakterinde değişiklik azdır. Kökşü mansabına kadar, gölün güneyindeki manzara, ileriye fırlıyan Kara-Korum dağlarıyla kapatılmaktadır, fakat Kökşü mansabını geçer geçmez güneye doğru uzaklara giden bir manzara açılarak ufukta, Çolışman mansabının her iki tarafında yükselen Altın-Tag ile Ak-Taş'ın muhteşem zirveleri görünmektedir. Kökşü'nün

ötesinde sahil dağları yine kısmen ormanlık olup, çıplak dağlar seyrekleşmektedir.

Akşama doğru Tolış mansabına vardık ve burada ilk dvoyedan yurtlarına rasladık. Burası gölün en dar yeri olup, öteki sahilde de kara ormanın sona erdiği ve dağların orada da melez ormanlariyle örtülü bulunduğu belli olmaktadır.

Akşam bulutsuz ve çok güzeldi. Dvoyedan'lar çadırlarından çıkarak sahile indiler ve ateşimizin etrafında toplandılar.

(26 haziran). Sabah erkenden doğu sahili boyunca yolumuza devam ettik. Artal adı verilen dağların teşkil ettiği sahil önce kayalıktır. Artal'ın ötesinde doğu sahili tekrar ormanlık bir şekil alarak yuvarlaklaşıyor ve nihayet kayalık karakter büsbütün kayboluyor. Dağın doruklar çizgisi üzerinde çok yurt bulunduğunu söylediler. Pälä dağı civarında doğu sahilini terk ederek, hava uygun olduğu için at üzerinde güneye doğru gittik. Kara-Korum'dan itibaren batı sahili, doğuya nazaran daha sarpıtır. Her tarafta, zirveleri ebedî karla örtülü kayaların birbiri üzerinde yükseldiği görülmektedir. Fakat en yüksek dağlar Çolışman mansabındaki Ak-Taş ve Altın-Tağ olup, sonuncusuna "dağ ve göllerin atası" dahi denmektedir. Bu dağ hususi bir saygı görmektedir, şimdiye kadar gûya kimse ona çıkamamış ve buna teşebbüs edenler hep mahvolmuştur; yerliler, "Tanrı, Altın-Tağ'a çıkılmasını istemiyor" derler.

Öğleden sonra saat 3 sıralarında Çolışman mansabına vardık (burasının yüksekliğini, Kalning 399,2 metre olarak tâyin etmiştir). Bu nehir, birçok kollarla Teletsk gölüne dökülmekte ve vâdinin genişliği da, mansapta herhalde bir versti bulmaktadır. Uzun nehir yolculuğundan sonra, sevimli Çolışman vâdisi seyyahların üzerinde hoş bir tesir bırakıyor.

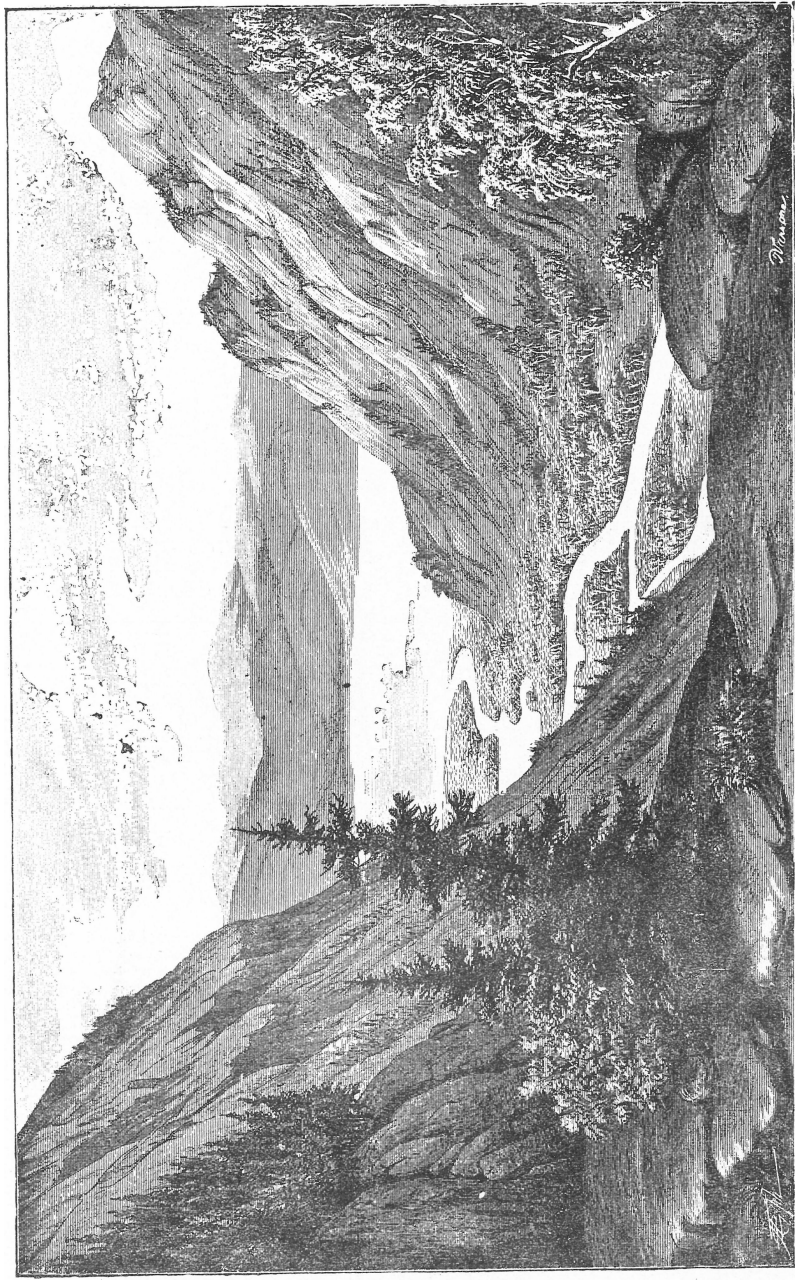
Vâdinin her iki tarafı, hemen hemen bütün tepeleri karla kaplı çıplak kayalık duvarlarla çevrilmiştir, fakat insanı hoş karşılamıyan bu kayalıklar arasında, taze mayıs

yeşilliğiyle parıldayan muhteşem çayırılık halı uzanmakta ve bunun içerisinde, birçok kavisler yaparak, sahilleri bol miktarda lâdin, kavak ve titrek kavak ağaçlarıyla örtülü Çolışman'ın geniş kolları akmaktadır.

Ritter, Teletsk gölünün sahillerini köy ve şehirlerle doldurarak, su üzerinde ticaretle geçinen sahil ahalisi tarafından işletilen buharlı gemiler yüzdürmek suretiyle burasına zengin bir gelecek haber veriyorsa da, bunlar belki de hiçbir zaman tahakkuk etmiyecek olan hayallerdir, çünkü hiçbir tarafta tarla ve koy yok, ve en ufak bir köy kurmak için bile düz sahil mevcut değildir. Kayalık çukur içerisindeki göl şimdiye kadar medeniyetten uzak kaldığı gibi, herhalde daima da ona yabancı kalacaktır. Fazlaca nüfus alabilen yegâne sahil bölgesi Çolışman mansabıdır. Çolışman boyu şimdiden kalabalık olmuştur. Biz de beş altı yerde keçe yurtlara rasladık. Çayırlıklarda birçok sığır sürüleri otlatmaktadır. Karanlık bastığı için Başkaus (Paş-Köbüsi, kaynağı çok olan yer) mansabı yakınlarında durduk. (Kalning'e göre burasının yükseldiği 418,3 metre, Çolışmanın membaı olan Culü-Köl 2293 metre, Kuray dağının yüksekliği 2574 metre, Başkaus membaı 1789 metredir).

(17 temmuz). Bugün, Çolışman membaından Çölçü membaina hareket ettik. Takriben 2 verst gittikten sonra, Başkaus mansabına vardık. Mezkûr nehrin akıntısı burada çok şiddetli olduğundan atla geçmek tehlikelidir. Sahil kayaları birçok yerde nehre kadar yaklaştığı için, Çolışman vâdisi, Başkaus'un ötesinde pek muhtelif genişliktedir. Öğleden sonra çadırımızı Çölçö membaı civarında kurduk.

(24 temmuz). Biz Çin sınırına doğru ilerlerken, devamlı yağmur yüzünden Çolışman o kadar yükselmisti ki, Çölçö civarında atla geçmek mümkün olmadı. Bundan dolayı yolumuza sağ sahil boyunca devam ettik. Burada sahil vâdisi dar ve umumiyetle çakılla örtülüdür. Nehrin sahili-

ne kadar inen dağ çöküntüsünün öte tarafında, küçük ve yarı yarıya harap bir kayık bularak, bununla nehri geçtik. Geçiş çok ağır cereyan ettiği için, Başkaus mansabına ancak öğleden sonra saat üçte varabildik. Başkaus sahilinde de iki küçük kayık bularak nehri geçtik. Akıntısı şiddetli olan Başkaus'tan kayıkla geçmek, Çolışman'a nazaran daha zordur. Böylece bizim geçişimiz de büsbütün kazasız olmadı; kayıklar devrilerek adamlarla eşya sahile fırlatıldı ise de, sahilde bulunanlar tarafından kurtarıldılar. Başkaus'un ötesinde daha 6-8 verst gittikten sonra, sahil ormanları boyundaki bazı yurtlar civarında geceledik.

(25 temmuz). Mevsim ilerlemiş olduğundan, Teletsk gölünün batısından geçen kara yoliyle dönmeyi tercih ettim. Saat 10 da, havanın çok iyi olduğu bir zamanda yola çıktık. Eşyam pek sıkı bağlanmış olduğu için, sekiz atla üç kılavuz kâfi geldi. Birkaç günlük yiyecek temin ettiysek de, maalesef tuz bulamadık.

Açıman nehirciğinin güneyinde, Çolışman'ın sol sahilindeki dağlara tırmandık. Burada kaya hemen hemen amudi bir şekilde yükselmekte, ancak birkaç fut genişliğinde bir patika, kaya çatlakları arasından kavisler yaparak yukarıya doğru uzanmaktadır. Kayalık duvar önce sık kayın ve titrek kavak ağaçlarıyla örtülü bazı kademeler teşkil eder, sonra ormanlık sona ererek, ancak kaya çatlaklarında biten alçak çalılıklar gözüktür. Burada yol o kadar diktir ki, atlar kayadan duvarlar arasına sıkışarak, taş düzlükler boyunca ancak güçlkle ilerliyebiliyorlar. Bir atımız üç kulaç kadar yükseklikten yuvarlanarak ayağı ağır surette zedelendi, bundan dolayı kendisini bırakmak mecburiyetinde kaldık. Bu suretle iki saat kadar tırmandıktan sonra, büyük bir kaya çıkıntısı üzerinde yarım saat dinlendik. Gözlerimizin önünde muhteşem bir manzara vardı. Çolışman vâdisinin taze yeşilliği, içerisinden bir yılan gibi uzanan nehirle ve sahilindeki sık ormanlıkla, şimdi ayaklarımızın altında serili bulunuyordu. Yanlarda, dev gibi iki sütuna benziyen sahil dağ-

ları yükseliyor ve bu kayalık büyük kapıdan Teletsk gölünün geniş sathı görünüyordu. Bunun arkasında bulunan doğru sahilinin muazzam dağ yığınları, hafif bir sis perdesiyle örtülmüş bir halde, tарача şeklinde yükselerek en son zirveleriyle gök mavisine karışıyordu.

Bu yükseklikte karaormanın ilk izleri de başlıyor. Etraftaki kaya çatlaklarından, açıkta kalan kökleriyle büyük taş parçalarını kucaklayarak, koyu renkte pihta çamları yükseliyor. Burada yolun dikliği biraz azaldı, fakat çok dar ve taşlı olduğu için daha az zahmetli değildi. Kayalar arasından yine bir saat yükseldikten sonra, Açıman nehirciğine vardık ve 1½ saat kadar onun yatağını takibettik.

(26 temmuz). Tekrar karaorman içerisindeyiz, yüksek pihta ve katran ormanları etrafımızı çeviriyor, zemin de bol ot ve çiçeklerle örtülü bulunuyordu. Bugün Açıman'dan ayrılarak, batı cihetinde gittikçe yükselen dağ zirvelerine doğru yöneldik. Biz yükseldikçe orman seyrekleşerek pihta kayboluyor ve katran ağaçları da daha ufak ve cılız bir hale geliyordu. Yüksekte zemin tekrar bataklık bir şekil aldı ve orman büsbütün ortadan kayboldu. Doruklar çizgisinin en yüksek noktasından, etraftaki dağ silsilelerini görebiliyorduk. Güneye doğru, yüksek karlı zirveleriyle Başkaus'un kenar dağları uzanmakta, Teletsk'in sahil dağları ise kuzey-doğuya yayılmaktadır. Kuzey-batıda dağların gittikçe alçaldığı görülüyor. Burada dağ zirveleri dalga halinde yıpranmış olup, hiçbir yerde sivri uclar gözüküyor.

Dağ sırtında şiddetli bir yağmura tutulduk. Sırtın ikinci tarafından indiğimizde, tekrar katran ormanlarıyla karşılaştık ve Biji nehri sistemine vardık. Önce, Şili'ye döküldüğü yere kadar Aba nehrini takibettik. Şili'den Aktıra manşabı civarında ayrılarak, bu nehir boyunca yukarıya doğru ilerledik. Sonra Aktıra ile Tölü (bu da Şili'nin bir koludur) arasındaki bir sıra tepeleri geçtik, nehirlerle doğru inmeyip dağ hattını takibetmek suretiyle tekrar oldukça yükseklerle çıktık. Akşamleyin Biji nehrinin güneyindeki doruklar çiz-

gisine vardık; burası oldukça büyük ve ağaçsız bir düzlük teşkil ediyordu. Bugün Biji'ye varmak mümkün olmadığından, gece karargâhımızı da burada kurduk. Yakında çay bulunmadığından, yağmur suyu birikintisinden kullanmak mecburiyetinde kaldık.

(27 temmuz). Erkenden hareket ettik. Şiddetli yağmur yağdığından hava müsait değildi. Bu gibi fena hava şartları altında Biji'ye inmek çok zordu. Yol kısmen çalı ve fundalıklarla örtülü olup, bazan kayalık yamaçlardan, bazan da bataklık yerlerden geçmek gerekiyordu. Biji'nin her iki sahili alçak ormanlı sıra dağlardan ibarettir; sağdakiler dik bir şekilde indiği halde, sol taraftakiler sahilden biraz uzakta bulunmaktadır. Fena hava altında ancak ağır ağır ilerlediğimizden, karaorman Tatar'larının oturduğu yere varmadan gecelemeğe mecbur olduk.

(28 temmuz). Biji'nin küçük bir kolu boyunca dağın doruklar çizgisi yanından tekrar yukarıya doğru yürüdük. Sık ormanlık, bataklık ve taşlı çamurdan ibaret olan yol çok korkunçtu. Dün etimiz bitmiş, bu sabah da ancak çay içmiş olduğumuzdan açtık. Bundan dolayı durmadan yolumuza devam ettik. Tekrar Biji'ye varıncıya kadar, sık bâkir ormanla kaplı dalga şeklinde dört beş dağı geçmemiz icap etti. Bütün dağ frenk üzümü çalılıklarıyla örtülü olup, meyvalar salkım halinde dallardan sarkıyordu; biz de bol bol yedik.

Son dağın doruklar çizgisi üzerinden, ayaklarımızın altında uzanan Biji vâdisini gördük. Sahilde birçok yurt, ot yığı ve işlenmiş tarlalar bulunuyordu. Öğleden sonra saat dörde doğru ilk yurt'a vardık ve arpa unundan yapılmış çok hoşumuza giden lâpa ile karnımızı doyurduk. Vakit erken olduğu için yolumuza devam ettik. Takriben 5 verst gittikten sonra, çok geniş olan ve şiddetle akan Biji nehrini geçerek gece geç vakit büyük bir Tatar köyüne vardık.

Burada vâdinin karakteri büsbütün değişti, sık karaorman tamamiyle kaybolmuş, nehir boyunca uzanan geniş çalı

yırlıklar başladı. Nüfus kesafeti fazla, hemen her 2-3 verstda bir küçük köylere raslıyoruz. Ahali pek fakirdir, hayvan beslemeyip ancak ziraatle geçinirler.

(29 temmuz). Bugün Ügön nehrinin mecrasını takibettik. Bunun vâdisinde karaormandan hiçbir iz yoktur. Taze ve yeşil çayırliklarla bölünen kayın ve titrek kavak ormanları, sahil boyunca uzanmaktadır. Öğleye doğru Yasak köylüleriyle vaftiz edilmiş Tatar'lardan ibaret küçük bir koloniye vardık. Bu adamların durumu çok iyi olup, evleri de mükemmel bir vaziyettedir. Kendileri ziraat ve arıcılıkla meşgul olurlar. Akşamleyin, Kara-Köpçü sahilindeki Kömnöş boyundan Zaysan-Tatar'ın yurt'una vardık.

(30 temmuz). Şimdi yolumuz Kara-Köpçü boyunca gitmektedir. Paspagıl boyunda, vaftiz edilmiş Tatarların bir köyünü geçiyoruz. Yegâne Hristiyan Zaysan da burada oturmaktadır. Paspagıl'dan, Katunya'nın ilk kolu olan İşi'ye doğru döndük. Paspagıl'dan 8 verst kadar ötede, yol mühim bir dağ sırtından gitmektedir; biz tekrar nehir vâdisine varıncaya kadar takriben iki saat geçti ve ancak gece karanlığında, vaftiz edilmiş Kumandı'ların oturduğu ve son Tatar köyü olan Taştı (Taşlı) ya vardık. Buradan ilk Rus köyüne ve araba ile yolumuza devam etmek üzere Biysk yoluna varabilmek için, at üzerinde daha 7 verst gitmemiz icabetti.

1862 yılında yaptığım geziye ait hâtıra defterinden

(8 mayıs). Dün akşam saat 6 da B.maul'dan ayrıldık. Kötü atlarla, ancak geceleyin 15 verst uzaklıktaki Şachi köyüne varabildik. Durmadan yolumuza devam ederek, gece saat 2 lerde bir gümüş ocağı olan Pavlovsk'a (25 verst)

vardık. Sabahleyin Şabolicha adında (25 verst) ikinci istasyonu, sonra da İlyinsk (eski adı İdola) istasyonunu geçtik. Ob boyunca devam den yolumuzda, Nijni-Kuşuk ve Patero adında, her ikisi de tam Ob sahilinde ve aynı adları taşıyan nehirlerin mansabında bulunan iki köy vardır. İlyinsk'tan Verchni-Kuşuk'a (12 verst) gittik. Şimdiye kadar hep aynı bozkır karakteri devam etti, yalnız arasıra lâdin ve kayın ormanları gözükiyordu. Daha sık ormanlara Pavlovsk (bu ormanlar herhalde bakımlıydı) ve Verchni-Kuşuk civarında rasladık. Bozkır oldukça ıssız görünüyor, taze yeşillik yeni peyda olmaya başlamış, büyük bir kısmı hâlâ geçen yılın sarı ve kül rengi ottan ibaret örtüsü altında gizlenmektedir. Bütün diğer ağaçlar henüz yapraksız olduğundan, gözlere hoş bir değişiklik veren yegâne şey, lâdinlerin yeşilliğidir.

Verchni-Kuşuk'ta çok kaldığımız için, ancak akşam saat 7 de Mozichi köyüne vardık (20 verst). Yal çok fenadır; burada artık tuzlu bataklıklar da başlıyor. Geceleyin Kulikova (10 verst), Şorsina (15 v.), Korsina (20 verst) ve Bukanova köylerini geçtik.

(9 mayıs). Bukanova'nın ötesinde arazi düz ve bir kısmı sık ormanla örtülüdür; her tarafta tuzlalar var. Otlar kısa, fakat artık yeşillenmiştir. Takriben 8 verst gittikten sonra, doğuda Kozmala gölünü gördük. Bu göl aşağı yukarı 10 verst uzunlukta ve yarım verst genişliktedir. Suyu tatlıdır, karaus, bars ve çubak balıkları çok bulunur. Sahilinde dört köy vardır: Butirki ile Kozmalinsk (volost¹) batıda, Çipanova ile Saravina doğu sahilindedir. Kozmalinsk'in takriben 1 verst ötesinde, düz ve ağaçsız sahilleriyle ilk tuz gölüne rasladık (uzunluğu 1 verst). Buradan tuz çıkarılmaz. Butirki ile Kozmalinsk arasında iki yerde kurgan'lar vardır. Kozmala gölünün doğu sahili sık lâdin ormanlarıyla kaplıdır. Sahildeki arazi daha açık renkte, kumsal sarıdır. Batı sahili çıplak ve kara ümüs topraktan ibarettir. Geçen yıl Şorsina'ya kadar bütün köylerin sürülmesine musallat olan hayvan hastalığı he-

¹ Rusça volost', "nahıye" demektir.

men hemen tekml hayvanı alıp götürmüştür. Bukanova'nın ötesindeki köyler zarar görmemiştir. Kozmalinsk'tan Gureletova'ya gittik (20 verst). Yol, devam eden büyük lâdin ormanının doğu kenarını hiç kesilmeden takibediyor, ancak birkaç verst orman içerisinden gittik. Kozmalinsk'in arka tarafında bir sıra kurgan görünüyor. Akşama kadar Mormuş (15 v.), Semiverstova (24 v.) köylerini ve sonra 6 vesrt kadar orman içerisinden giderek geceleyin Ostrovo (28 v.) köyünü geçtik. Volçicha köyüne sabahleyin vardık. Son üç köyde işçi ve çoban olarak münferit Kırgız'lar da oturmaktadır. Arazi her tarafa düz, soldaki lâdin ormanından başka hiçbir yerde ağaç yoktur. Etrafta irili ufaklı göller vardır (bazısının suyu tuzlu, bazısının tatlıdır).

(10 mayıs). Öğleye doğru, Sarı-Köl (Sarı göl) boyunda ve 25 verst uzaklıkta bulunan Borovoy-Farpost'a vardık. Birçok yerde, kalın tuz tabakasıyla kaplı zemin güneşte gümüş gibi parlamaktadır. Borovoy-Farpost'ta (bu isim Almanca "Vorposten¹" sözünden gelir, ileri mevzideki Kozak istasyonları böyle tesmiye ediliyordu) kısmen Kozaklar ve kısmen de buraya tuz çıkarmak işinde çalışmak üzere gönderilmiş bulunan malûller oturmaktadır. Gölden takriben 100.000 pud tuz elde edilir. Şiddetli sıcaklarda tuz gölün dibine çökmekte ve sonbaharda ayrılarak sahile yığılmaktadır. Koloni 50-60 evden ibarettir. Burada bulunan iki memur beni samimiyetle karşıladılar. Köyde Kırgız'lardan birçok çoban da vardır. Yemekten sonra Farpost'tan ayrılarak, daha erkenden, etrafta çok sayıda sıralanan Kırgız aul'larına vardık. Geceyi Erkimbay'ın aul'unda geçirâik.

(11 mayıs). Erkimbay'ın aul'unda erkenden ayrılıp, Maykı adında zengin bir Kırgız'ın yurt'una gittik. Kı-

1. Mânası: "İleri karakol" (çevir¹).

lavuzumun yolda anlattığına göre, Maykı'nın 1000 atı, 1500 koyunu ve 200 ineği varmış, fakat bununla beraber civarın en zengin adamı değilmiş. Tütö ile üç kardeşinin 7000 atı varmış. Yolda pek az değişikliklerle karşılaştık. Bazan çıplak bozkır, bazan seyrek lâdin ormanı, sık sık da, henüz yapraksız olan kavaklar görüyorduk. İlk yirmi verstta hiçbir yurt'a raslamadık. Sonra iki aul ile, kışlak olarak bunların civarındaki lâdin ormanı kenarında bulunan, rüzgârdan mahfuz yerlere kurulmuş kulübeler gördük. Maykı aul'u, küçük bir gölün öteki sahilinde bulunmaktadır. Bu gölün kenarında bazı tehlikeli yerlerden geçmemiz icabetti. Bir sıra halinde dizilmiş 25 kadar yurt gördük. Bizi misafir eden zatın karısının hâtırası için tertiplenmiş büyük bir ziyafete rasladık.

(12-14 mayıs). Kulunda bozkırı sınırında oturan orta yüz Kırgız'ları arasında kaldık.

(15 mayıs). Öğleye doğru sağ selâmet ilk köy olan Başköl'e vardık. Son yurt'tan buraya kadar ancak 5 verst olduğu halde, tarantas ile 10 saat vakit kaybettik. Bir Kırgız atı ve Kırgız arabacısıyla seyahat edince çok defa böyle olur. İlk 2 verst'ı yıldırım hızıyla katettik. Arabacı atları fazla yorduğundan, artık yerlerinden kımıldamaz oldular. Kırgız arabacı başka at getirmek için yurt'a geri döndü, biz de tam iki saat sıcak güneş altında bekledik. Taze atlar koşulunca yine 2 verst hızlı gittik, fakat son bir verst'ı ancak 2 saatte katedebildik. Başköl, 20 yıl önce hükümetin arzusu ile buraya göçmüş olan Kazan Tatarlarının bir kolonisidir. Köy, çok iyi yapılmış 60 ahşap evden ibarettir. Evlerde ve her tarafta temizlik hüküm sürüyor, adamların elbisesi de Kırgız'lara nazaran çok daha tertiplidir. Öğleden sonra da yolumuza devam ederek önce Malıy-Vladimirski (25 v.) ve Bolşoy-Vladimirski (20 v.) köylerini geçtik ve geceleyin Kanonirski köyüne vardık. Son üç köyde, daha yakında

Rusya'dan ayrılmış bulunan köylüler oturuyor. Onlar önce Amur boyunda yerleşmek istemişlerse de, toprak son derece verimli olduğu için burasını tercih etmişlerdir. Bu köylülerin her tarafta namus ve çalışkanlıklarıyla tanındıkları ve kısa zamanda iyi hayata kavuştukları söyleniyor. Başköl'den itibaren yol, doğudaki uzun ormanlığı çapraz olarak geçmeye başlar, yalnız iki Vladimirski arasında bir yer ormansızdır. Vladimirski'den sonra 10 verst sık ormanlığın içerisinden geçilir. Kırgız mezarlıkları, civarda hep Kırgız'ların oturduğunu göstermektedir.

(16 mayıs). Bir Tatar köyünü geçtikten sonra (15 verst), öğleye doğru, Kozak istihkâmlarından Staraya-Krepost'a (Eski Kale) vardık. Bu köyden biraz önce Omsk posta yoluna ulaşmıştık. Staraya-Krepost'tan önceki istasyondan evvel lâdin ormanından geçtik. Yer her tarafta kumluk olduğundan, hareket ağır cereyan ediyordu. Staraya-Krepost, eski Semipalatinsk kalesidir. Hemen istihkâmın arkasında lâdin ormanlığının son kısmını geçtik. Artık burada arazi çok dalgalı olup, yüksekçe tepeler İrtiş sahiline kadar uzanmaktadır. Yol, vâdisi oldukça canlı manzara arz eden İrtiş nehrinden uzak değildir. Bol ve iyi çayırıktan bir halı ile örtülmüş güzel vâdide değirmenler, köy evleri, ve çiftlikler sıralanıyor. Alçak sahil dağları, kısmen yapraklı ağaçlardan ibaret ormanla örtülüdür.

Nihayet yemekten sonra Semipalatinsk şehrine vardık.

(17-23 mayıs). Oldukça büyük bir şehir olan Semipalatinsk'in 6000 kadar nüfusu vardır. Bunun ancak üçte bir kadarı Rus, kalanları Tatar ve Kırgız'lardan ibarettir. Semipalatinsk, 1718 de, Staraya-Krepost'un bulunduğu yerde kurulmuş, birkaç on yıl sonra da bugünkü yerine nakledilmiştir. Şehrin adı, eskiden burada bulunan yedi bina (sem' palast = Moğol manastırı) dan gelmektedir. Şimdi

Semipalatinsk, Batı Sibirya ile Kırgız bozkırı ve batı Çin arasında cereyan eden alış verişin merkezidir. Bu ticaretin esas aracılığını, doğu Rusya'dan buraya hicret etmiş olan Tatar'lar görmektedir. Son zamanlarda Semipalatinsk'te Tatar nüfusu çok miktarda artmıştır. Rusya Tatar'larından başka burada birçok Taşkend'li tüccar da bulunur, fakat bunlar Rus tebaası değildir, ellerine, İrtiş üzerinden geçen gümrük idaresi tarafından pasaport verilmektedir. Birçok âdi ve asker kaçağının da burada Taşkend'li olarak dolaşması pek tabiidir. Birkaç yıl önce ahali çok karışmış olduğundan, intizamı sağlamak için hükümet müdahale etmek zorunda kalmıştır. Adamlara Çala-Kazak (yarım Kırgız) olarak yazılmak için izin verilmiş, ve böylece bir kelime Kırgızca bilmiyen kimseler dahi yarım Kırgız olmuşlardır. Böylelikle birçok geçmiş hâdiseler örtbas edilmiş ve yeni bir cinayet yüzünden takibat açılmadıkça kimse bunları kurcalamaz olmuştur. Semipalatinsk civarında İrtiş, iç devletin esas sınırı olarak mütalâa ediliyor, gümrük hattı da burasıdır. Güneydeki bozkır mıntakasına, sınır ötesi (zagraniçniya mesta) deniyor. Semipalatinsk, Semipalatinsk ilinin (oblast) merkezidir. Bu il, bir iç (Semipalatinsk ilcesi) ve Sergiopol, Kokpekti, Kopal ve Vernoye'den ibaret olmak üzere dört dış ilçeden kurulmuştur. (Daha önce batı Sibirya'dan sayılan Semipalatinsk, şimdi istep genel valiliğine aittir. Vernoye'de yeni bir il kurularak, Sergiopol ve Kopal ilçeleri ona verilmiştir). Umumiyetle evleri ağaç olan Semipalatinsk şehri İrtiş'in sağ sahilindedir, sol sahilde ancak küçük bir mahalle bulunur. Şehirde iki Rus kilisesiyle sekiz cami vardır, bunlardan ancak bir tanesi tuğladan yapılmıştır.

(23-25 mayıs). İrtiş'in ötesinde arazi önce tamamıyla düzdür, ancak uzaklarda, ufukta, alçak bir dağın batıdan doğuya uzandığı görünüyor. Buna Semey-Tau (Semipalatinsk dağı) derlermiş. Yol sağlam ve düzdür, böylece iki saat daha gittikten sonra, Ulugusski adında ilk kozak istihkâmına vardık. (Ağaç bina. Kışla ve ahır). Geceleyin,

aynen ona benziyen Archalıkski adında ikinci istihkâma ulaştık.

İkinci istihkâmın 5 verst güneyinde arazi büsbütün düzdür, küçük tepelerle vâdi çukurlukları ancak pek seyrek görünmektedir. Bundan sonra batıdan doğuya uzanan Archalık adında büyük bir dağ sırtına varılır. Şimdi arazi taraça halinde büyük dalgalar teşkil ederek güneye doğru gittikçe yükselmektedir. Mezkûr dalgalı tepeler umumiyetle yıpranmış ve seyrek bir ot tabakasıyla örtülmüştür, bu otlar arasından ancak arada sırada esmer, ve çok yerde mavi ve kül renginde taşlık yükselmektedir. Bu gibi çıplak dalgalı tepeler üzerinden uzanan yol, Aşşı-Köl, Cartaş, Kızıl-Mola ve Arkat istihkâmları arasından uzanmaktadır. Dağ ancak son istihkâm yanında ehemmiyetli bir yükseklik gösterir. Bu dağın her tarafı çıplak ve kayalık olup, bundan başka pek sivriri zirveleriyle de temayüz etmektedir. Adı Alcan-Tau veya Alcan-Adır'dır. Alcan-Adır istihkâmı bu silsilenin ortasında bulunur. Münferit doruklar çizgisi arasında geniş düzlükler vardır. Bozkır, bitki bakımından pek az değişiklik gösterir. Mat yeşil ve cılız sahra otu, yeknesak bir örtü gibi bütün araziye kaplar, bunlar ancak kül veya kahve renginde büyük tuzlu bataklık sahalarla ve tek tük kaya ve taşlıklarla bölünmektedir. Hiçbir yerde orman gözükmez, ancak çukur ve çatlaklarda sık karagalık çalılıkları bulunur. Kurak havada yol çok iyidir, fakat yağmur başlayınca tuz bataklıkları yumuşuyarak yapışkan bir hal alır ve tekerleğe bulaşmaya başlar, öyle ki, her 100 adımda bir bunları temizlemek icabeder.

Semipalatinsk ile Sergiopol arasındaki posta istasyonları yegâne Rus kolonileridir, bunun dışında bütün arazi Kırgız'larla meskündür. Fakat su pek az bulunduğu için, onlar posta yolu civarında ancak kışın otururlar. Burada geçtiğimiz yegâne nehircikler, Alcan-Adır'ın güneyindeki Karasau-Ayrı ile İngirski istihkâmının güneyindeki Aşşı-Su'dur. İngirski istihkâmının güneyinden bakarken, batıda, karakteriyle yukarda tasvir edilenden pek az ayrılan Çingistau silsilesi yükselmektedir. Bu dağın doğudaki uzantılarını,, Sergiopol'un kuzeyindeki muhteşem dağ yollarıyla geçmiştik.

Sergiopol ile Semipalatinsk arasındaki yolda raslanılan yegâne binalar, istihkâmların istasyon evleridir. Birincisi haric, bunların hepsi de taştan yapılmış olup, bir aralıkla ikiye bölünmüş (biri kışla, diğeri misafir odası) evden, sonra kerpiçten yapılmış ahır ve yardımcı binalardan ibarettir. Her istasyonda on kozak ile dört yamşık (seyiş, arabacı) bulunur. Askerler, seyyah ve postaya refakat etmek için konmuştur. Fakat bozkır baştanbaşa tehlikesiz geçilebildiği için, yardım pek seyrek talep edilir ve kozaklar da çok defa hiçbir işsiz yatarlar. Bu istihkâmlar kozak halkı için hakiki bir talihsizlik olup, tam bir tembellik mektebi haline gelmiştir. Burada iki yıl işsiz yatan kozak, çalışmaya unutmuş bir halde köyüne döner. Kozakın yemeği umumiyetle kara ekmektir, et ile çorba, ancak bayram günleri olmak üzere, seyrek verilir. (1868 yılında tekrar bozkırdan geçtiğim zaman, posta yolundaki kozak istihkâmlarının kaldırılarak Semipalatinsk ile Vernoye arasındaki bütün posta istasyonlarının tüccardan Kuznerov'un eline verildiğini öğrendim. Posta yolunun bu şekilde hususi bir ele teslimi, büyük bir ilerleme olarak mütalâa edilmelidir). Civarda kalaşalık bir şekilde Kırgız'lar oturmuş, fakat biz ancak ikinci ve üçüncü istasyonlar arasında Kırgız'lara rasladık. Kışın posta yolu üzerinde çok aul bulunmuş. Yazın ahali yaylâlara çıkmaktadır, çünkü orada hayvanlar harareten daha az müteessir olur.

(25-26 Mayıs). Sergiopol şehri bozkırda rasladığım ilk Rus kolonisi. Burası birkaç yıl içerisinde bir kozak köyünden bir şehir hâline gelmiş, kısmen kerpiç ve kısmen de ağaçtan yapılmış 80-100 küçük evden ibarettir. İnşaat için eğri kavak kütükleri kullanıldığından, ağaç evler pek acıklı bir manzara arz etmektedir. Şehrin ahalisi memur, kozak ve Tatar'lardan mürekkep olup, şehir üç kısımdan ibarettir: 1) Bir hendek ve surla çevrilmiş esas istihkâmdır ki, bütün memuriyet binaları, kışla, hastane ve bir taştan yapılmış oldukça güzel bir kilise bunun içerisinde bulunur; 2) Rus şehri, burası iki geniş cadde ile onları kateden 4-5

kaktan ibarettir; 3) Ayagus nehri boyunca bir verst kadar aşağıda kurulmuş olan, ağaçtan bir cami ile Tatar mahallesi.

Buranın bahçesi hakikaten serinletici bir tesir bırakıyor. Bu her ne kadar suni bir bahçe değilse de, bol yapraklı söğüt ve kavak ormancığı ile kenarından akan büyükçe Ayagus nehrini görmek, ağaçsız bozkırdan geçen yolcuyu sevin-diriyor. Buradaki koloninin kurulmasından evvel Ayagus vâdisinde birkaç verst uzanan bir kavak ormanı varmış. Maalesef kozak ahalisi bozkırın bu ender süsünü, şimdiki parçası müstesna, bina yapmak ve yakıt olarak kullanmak üzere imha etmiştir. Şimdi yakıt bakımından büyük sıkıntı çekiliyor ve bunu da 30-40 verst uzaklıktan taşımak icabediyor. Bu yüzden bir sajen' kayın odunu, nakliyatın ucuzluğuna rağmen, 3 rubleye mal oluyor. Şehir umumiyetle pek uygunsuz bir yere kurulmuştur. Burası, durumunu posta yoluna göre ayarlamak zorundadır. Yakında köyler bulunmadığından, ahali kendisi ziraatle uğraşmak mecburiyetindedir. Fakat en yakın tarlalar şehre 15, uzakları 60 verst mesafededir. Bundan dolayı işletilen tarla az, ekmek fiyatı yüksektir, buğday ununun pud'u 1 ruble, çavdar unu 1 ruble 40-50 kopek, arpa ve bulgurun pud'u 1 rubledir. Yulaf hiç bulunmaz. Kışın süt azalınca Kırgız'lar da çok un aldıklarından, fiyatlar daha da yükselirmiştir. Et daha ucuzdur: dana etinin pfund'u 6 kopek, koyun 5 kopektir. Bakkaliye eşyası da çok pahalıdır, meselâ şekerin pud'u 20 rubleye satılır. Sergiopol'un iklimi çok can sıkıcıdır. Bilhassa ilk ve sonbaharda şiddetli olmak üzere bütün yıl rüzgâr eser, yazın fazla sıcak, kışın arası kesilmeyen kar fırtınası hüküm sürer, öyle ki, ahali bazan 4-5 gün evinden çıkamaz. Çocuk ölümü en çok yazın olurmuş. Tatar mahallesinin ahalişi ancak ticaretle meşgul olur. Ruslar arasında yalnız bir tacir vardır. Sergiopol, Semipalatinsk iline bağlı Sergiopol ilçesinin merkezidir. (Fakat şimdi, merkezi Verny'de olan Zesireçinskaya oblast'a bağlıdır). Garnizonun kuvveti, iki piyade bölüğü, 8 toplu bir topçu takımı, kozaklardan ibarettir; bunların bir kısmı Sergiopol'de ve diğerleri de Urdjar'da oturur.

(31 mayıs). Öğleye doğru Sergiopol'den ayrılarak, şehrin doğusundaki göçebe Kırgız'lara gittik. Önce 30 verst kadar Urdjar (Çuğuçak) posta yolunu takibettik. Çok miktarda Kırgız aul'larına ancak Kargu nehirciği boyunda rasladık.

(1 haziran). Bugün Ayagus mintakasını terk ederek, bozkır nehirlerinden Ay bölgesine geçtik. Manzaranın karakteri hiçbir yerde değişmedi: hep çıplak ve cılız otlar örtülü aynı şekilde dalgalı dağlarla karşılaşılıyor, bunların zirvesi ve doruklar çizgisi çok yerde taşlıktır. Hava soğuk ve yağmurlu idi. Bütün civar kalabalık Kırgız aul'ları ile meskûndur.

(2 haziran). Şimdi Lepsinki-Stanitsa'ya giden yol meskûn olmadığı için, şu anda, Sultan-Bek'in bulunduğu Tentäk'e gitmeye karar verdim. Duvar şeklindeki dağlar her iki tarafta batıya ve doğuya uzanmakta ve bilhassa doğuda mühim derecede yükseklik arz etmektedir. Önümüzde, güneye doğru ucsuz bucaksız geniş bir düzlük yayılmaktadır. Burada zemin hemen hemen her tarafta çakıl ve ufak taşlarla örtülü, bitki pek ehemmiyetsizdir. Gökyüzü bulutsuz olduğundan güneş şiddetle yakıyor, fakat develerle ancak ağır ağır ilerliyebiliyorduk. Güneş altında ve hayvan üzerinde böyle bir seyahat hakiki bir işkencedir. Takriben dört saat sonra sahilleri söğütlerle kaplı Ay nehrine vardık. Çıplak bozkırda geçen uzun bir yolculuktan sonra bu gibi cılız ağaçlık bile insana ferahlık veren bir değişiklik temin ediyor. Öğleye doğru küçük bir çay boyunda, Kırgız'lardan hayvan satın alan Kulca'lı bir tatar tacirine rasladık. Burada, Sultan-Bek'in Ala-Kul'a göç etmesini ve oraya varmak için dört beş günlük zaman lâzım olduğunu öğrendik. İstikameti değiştirerek istihkâm hattını takibe karar verdim. Bunun üzerine yeniden Ay nehrine dönerek onun ötesinde dağa tırmandık ve akşamleyin bazı aul'lara vardık.

(3 haziran.) Buradan itibaren yol, gittikçe yükselerek batıya doğru gitmektedir. Seyahatimizin hedefi olan cılız düzlük.

dök bütün gün gözümüzün önünde olduğu halde, oraya ancak akşama doğru varabildik. Bugün de bütün gün şiddetli güneş altında yandık ve gölgesinden istifade edebileceğimiz tek bir ağaca raslamadık. Dağ zirveleri umumiyetle taşlık ve sarıya çalar kül rengindedir, ancak vâdide biraz bolca ot bulunur. Bozkırın rengi pek acayıptır, açık ve mat zemin üzerinde, bir halının alaca tezyinatı gibi sık karagalknik çalılıklarından ibaret benek ve şeritler uzanmakta ve bunlar yapraklarının koyu rengi, sık çiçek demetlerinin sarılığı ile bozkırın açık zemini üzerinde keskin bir şekilde tefrik edilmektedir. Örgüldök, Ayagus'un doğusunda bulunan iki yüksek dağ sırtıdır. Biz, doğu cephesi tamamiyle çıplak bir vaziyette yavaş yavaş yükselen kuzey dağlarına tırmandık. Burada, Kırgız'lar tarafından oluk şekline sokularak hayvan sulamak için kullanılan bir kaynağa rasladık. Suyu taze ve iyidir. Şimdi yolumuz yüksek dağ sırtı boyunca güneyden gitmektedir; takriben 5 verst ilerledikten sonra, dağ sırtında bir geçide rasladık. Tepe hep taşlık ise de, birbiri üzerine yığılan kayalarda dişli hatlar yoktur. Bol miktarda ot ve mem-balar ihtiva eden dört beş vâdi boğazını geçtik. Dağın batıya inen cephesi daha dik ve parçalanmış haldedir. Bunun tam eteğinde Örgüldök istihkâmı bulunur.

(4 haziran). Balçıktan ve örülerek yapılmış Örgüldök istihkâmı çok perişan bir haldedir. Ayagus nehi yükselmiş olduğundan, Kızıl-Kaya'nın arkasında bulunan Kozu Körpös anıtını ziyaret etmek mümkün değildi. Bundan dolayı geceleyin hareket ettim. Önce Kızıl-Kaya ve Malki-Ayagusk istihkâmlarını geçtik. Örgüldök istihkâmının güneyinde, nehir sahili boyunca büyük bir kavak ormanı uzanmaktadır. Bu ormanda, kıvrık baştanbaşa Kırgız'lar yerleşirmiş, fakat yazın tamamı boştur. Bu istihkâmlar çoktandır askerî maksat için kullanılmamakta ise de, hâlâ küçük birer askerî noktası hissini vermektedir. Duvarların her tarafında mazgalar gözüktüyor, pencereler avluya bakmaktadır. Bunlar senelerden beri baskın görmemiştir. Eskiden sey-

yahların refakatine iki atlı kozak verilirmiş, şimdi ise ancak silâhlı bir kozak bulmak mümkündür, fakat seyahat hiçbir tehlike göstermediği için, bu gibi bir himayeyi isteyen de ender bulunuyor. Geceleyin Jüs Agaş (Yüz ağaç), Arganat, Aşşı-Bulak (Tuzlu kaynak), Lepsinsk ve Baskan istihkâm-larını geçtik. Tabiatıta en ufak bir değişiklik bile yoktur. Posta yolundan hiçbir Kırgız aul'u gözükmez.

(5 haziran). Geceleyin Aksu ve sabahleyin de Abakamov istihkâmına vardık. Sabahleyin uyandığımız zaman, güneye doğru uzanan Kopal dağlarının muhteşem manzarasıyla karşılaştık. Önümüzde geniş ve boş bozkır uzanıyor, fakat ufukta kara ve kül renginde dağdan bir duvar yükseliyordu. Dağın vahşi dişleri, boydan boya geniş ve gümüş gibi parlıyan karla örtülüydü. Abakumovsk istihkâmının adı, bu bölgeyi zapteden kozak yüzbaşısı Abakumov'dan gelmektedir. Oldukça iyi tefriş edilmiştir. Buradan itibaren yol güneydeki dağ silsilesine tırmanır. Sonsuz bir zahmet ve çalışma ile meydana getirilmiş olan dağ geçidi, şimdi araba ile tehlikesizce geçilebilecek durumdadır. Kilometrelerce kayalar parçalanmış veya yol büyük taş parçalarından imal edilmiştir. Rahat yol, sivri kayalıklar arasından dolaşarak ilerlemektedir. Önümüzde yolun ancak bir kısmı görüldüğünden, çok defa önde bulunan kayalık uçurumda birdenbire kesilecek gibi oluyor, fakat her dönemeçten sonra karışık kayalıklar arasından tekrar bir mahreç buluyor. Kayalıklardaki bu yarma neticesinde, güney bozkırıyle emniyetli bir irtibat temin olunmuştur. Ancak ilk dağ sırtına çıktıktan sonra, karlı dağ zirveleri tekrar sıra halinde gözükmemektedir. Uzaktaki boğazların sık ormanla örtülü olduğu açık bir şekilde belli oluyor, çünkü karlı mıntakadan çıkan birçok sulu derelerle mezkûr boğazlar bol miktarda sulanmaktadır. Bu dağlarda sık sık kaplanlara da raslanırmış.

21 verst gittikten sonra, Kırgız'lar tarafından Arasan (maden suyu kaynağı) tesmiye edilen, Tyeplo-Klyuçinskaya adında bir Rus kolonisine vardık. Burası hem küçük bir ko-

zak kolonisi, hem de yazın bazı yabancılar tarafından ziyaret edilen bir hamamdır. Kükürtlü olduğu söylenen üç kaynağın ikisi sıcak, biri soğuktur. Sıcak kaynakların ortalama ısı derecesi $+28^{\circ}$ R. dir. Kaynakların etrafında oldukça güzel bir bahçe, hamam binası ve bir de misafirhane meydana getirilmiştir. Ziyaretçi, hamamların bakımı maksadiyle bir yaz için 3 ruble ödemektedir. Kopal askerî hastanesinin nikhris ve romatizma ile ilgili kısmı buraya nakledilmiştir.

Arasan'dan itibaren yol biraz düzdür. Sağımızda kendi başlarına uzanan karlı dağlar pek yakın gözükmektedir, fakat arabacı bunların en azında 70 verst uzaklıkta olduğunu söylüyor. Kırgız aul'ları şimdi hepsi de tam kar sınırının alt kısmında bulunuyormuş. Takriben 29 verst gittikten sonra Kopal şehrine vardık. Bu şehir, karlı mıntakadan çıkan Kopalka çayının sağ sahilinde bulunmakta ve vâdi çukuru boyunca uzanmaktadır. Sayısı birkaç yüzü bulan ahşap evler temiz bir şekilde yapılmış ve damları tahta ile kaplanmıştır. Kuzeyinde hisar, doğu ucunda pazar yeri ve bunun yakınında da ahşap kilise bulunur. Yeni bir taş kilisenin yapılmasına başlanmıştır. Kopal, güneyde Seriopol ilcesiyle sınırdış olan Kopal ilcesinin merkezidir. Balkaş gölü ve Arganatski istihkâmiyle Ala-Kul arasından geçen arz dairesi kuzey sınırını teşkil eder ve güneyde de Karatalka'ya kadar uzanır.

(6-8 haziran). Bugün erkenden birer avcı, topçu ve kozak bölüğü Köksu'ya girdi; Kulca başkonsolosu ile hudut komiseri yüzbaşı Babkoff da buraya vâsıl oldular. Bu yıl Çin ile Rusya arasında katî hudut tesbit edileceğinden, Çuguçak'ta da Rus kuvvetleri toplanmaktadır. Hudut tâyini, şu anda yine bir Rus bölüğünün bulunduğu İsikul'dan başlayarak Şabin-Dabaga'ya kadar (Kemçik ile Abakan arasında) devam edecekmiş. Çinlilerin de kuvvet topladığı anlaşıyor. Meselâ, ilkbaharda birçok silâhlı gruplar Kopal önünde görünerek, eski tebaaları olan Kırgız'lardan borçlarını toplamak bahanesiyle, Stanitsa, Lepsinsk ve Kopal'a kadar ilerlemek için Rus makamlarından izin istemişlerdir. Pek tabii

olarak onlara böyle bir müsaade verilmemiştir. Şimdi de Koksı civarında tekrar peyda oldukları söyleniyor. Her defasında kazanan tarafa iltihak etmek suretiyle bulanık suda balık avlıyarak savaştan kâr etmek istiyen Kırgız'lar, düşmanın ilerleyişi hususundaki haberleri mübalâğa ile yaymaktadır. Burada, bütün bu harb gürültüsünün Çinlilerin eseri olduğu söyleniyor. Onlar bu hareketleriyle Ruslardan önce davranarak mümkün mertebe ilerlemek ve beraberlerinde taşıdıkları yalancı hudut işaretlerini muhtelif yerlerde bırakmak niyetindedirler. Sonradan bunlara dayanarak sınırı mümkün mertebe batıdan geçirmek istiyceklerdir. Son zamanlarda Rusların, Çin yazıtları ihtiva eden birçok taş buldukları söyleniyor.

Kopal'ın, iki sıra küçük dükkânlardan ibaret pazar yeri oldukça büyüktür. Tüccarların büyük kısmını burada da Tatarlar teşkil eder. Fakat bunların pek azı Semipalatinsk'ten olup, ekserisi Taşkend'li Sart'tır; burada bazı Buharalılar bile yerleşmiştir. Bunlar, Semipalatinsk ile Kulca arasında vasıtaçılık yapar ve Kırgız aul'larında da alışverişle meşgul olurlar. Kulca'dan çay ile porselen ithal eder ve Kırgız'lardan da hayvanla deri satın alırlar. Çine Rus malı, fakat Kırgız'lara Orta Asya eşyası satarlar. Kopal ahalisi için lüzumlu Avrupa malzemesiyle yiyecek ve bakkaliye eşyasını hemen hemen yalnız Rus tacirler getirir. Şehrin diğer ahalisi kozak'larla memurlardan ibarettir. Kozak'lar, burada çok kâr getiren ziraatle meşgul olurlar. Arazinin suni şekilde sulanması icabettiği halde, toprak çok verimli olduğundan verim derecesi 15-20 yi bulur. Burada ancak buğday ile arpa ekilir. Ziraat için şartlar çok elverişli olduğu halde ekinin pahalı oluşu, ancak kozak halkının tembelliğiyle izah edilebilir. Buğday ununun pud'u bir rubledir. Hemen her evde bulunan sebze bahçesinde başlıca hıyar, kavun ve karpuz ekilir. Burada da büyük bir odun kıtlığı hüküm sürmektedir. Şehir kurulurken mevcut olan büyük ormanlık tamamıyla kesilerek inşaat için ve yakıt olarak kullanılmıştır. Şimdi odunu 20 verst uzaklıktan, çok müşkül dağ yollarından getirmek icabediyor. Boğazlarda şu ağaçlar yetişmektedir: kayın (az), kavak, söğüt (yalnız alçak arazide), köknar ve meyvası ye-

nebilir yabani elma ağaçları. Daha güneyde yabani kayısı ağaçları da görünmeye başlar. Kopal'ın iklimi pek iyi değilmiş. Yazın şiddetli sıcak hüküm sürmekle beraber bu da devamlı değildir, çünkü hemen hemen hiç durmadan esen değişik rüzgâr, karlı dağların tesiriyle, bazan yazın bile geceleri çok soğuk yaparmış. Kışın hava çok daha kararsızdır. Ummiyetle soğukluk mülâyim olup, 20 dereceyi az bulur. Çok defa kış ortasında bile kar erir. Son 5-6 yıl zarfında, kış soğuklarının arttığı söyleniyor. Meselâ geçen yıl dört ay boyunca kar erimemiştir.

(7 haziran). Bugün at üzerinde etrafta bir gezinti yaptım. Her tarafta büyük kurgan'lar gördüm: 1) Şehrin doğusundaki yükseklik üzerinde; 2) Şehrin kuzeyinde ve Semipalatinsk yolunun doğu tarafında, hemen hemen Arasan'a kadar sık bir sıra halinde uzanan kurganlardan bir kısmı çok büyüktür ve bazılarının eskiden açıldığını gösteren izler vardır; 3) Kopalka ile Kızıl-Agaş arasında, şehirden takriben 4 verst mesafede, 7-8 adet çok büyük kurgan vardır; bunların etrafı kısmen çukurla çevrilmiştir. Her tarafta bozkır karakteri hüküm sürüyor. Kuzey ve doğuda taşlık arazi, daha kuzeyde yumuşak zemin uzanmaktadır. Şimdiki halka ait birçok tarla ve kanallar vardır, fakat bundan daha fazla eski devir halkları tarafından yapılarak terk edilmiş ve Çud kanalları adı verilen tesisler gözüktüyor. Nikitin Schlacke adında bir mühendis, Kopalka membaı civarında odun kömürü, bir izabe fırını ve kurşun cevheri parçaları bulmuştur. Bunların hepsi de, eskiden burada kalabalık bir halk kitlesinin yaşadığını göstermektedir.

Kopal ve Lepsinsk vâdileri (Lepsinskaya-Stanitsa civarında), Kırgız bozkırının kuzey-doğusunda iki vaha gibi uzanmaktadır. Bunların kuzeyinde ancak üç tane küçük vaha vardır ki, biri Urcar üzerindeki Sergiopol, diğeri Koktebinsk vahası ve biraz daha büyük olan üçüncüsü de Nor-Zaysan havzasıdır. Bozkır, kuzey-doğuda İrtiş sahillerine kadar uzanır; bunun sağ sahilinde, Buhtarminsk'ten Semipala-

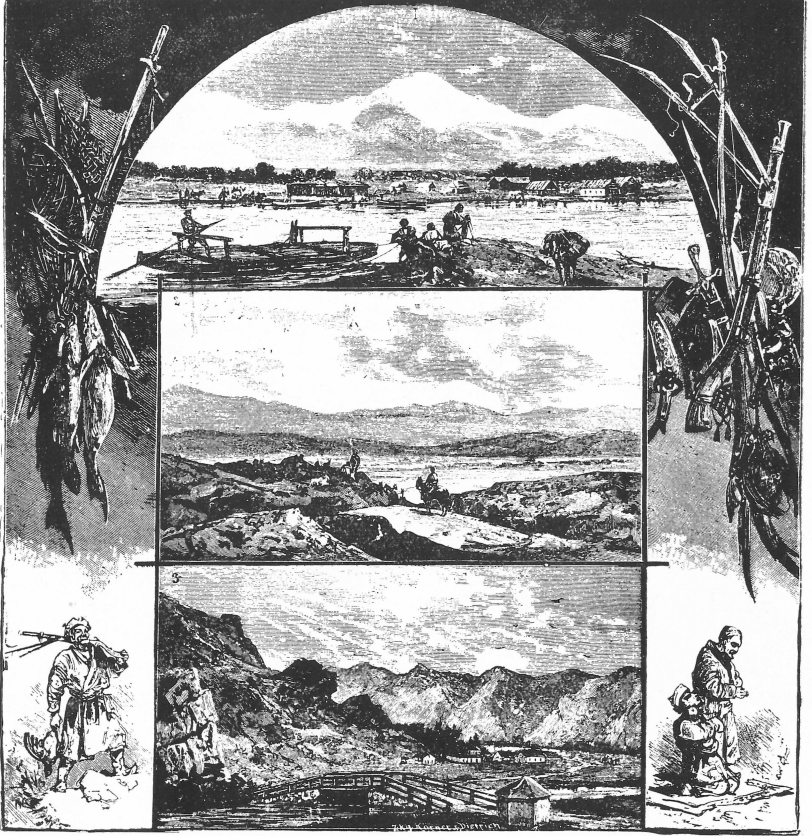
tinsk'e kadar her tarafta verimli ve ziraatle uğraşanlar için elverişli arazi bulunmaktadır. Burada Semipalatinsk kozakları da yaşar.

(9 haziran). Kopal'den ayrıldık. Ağaçka'dan Sarı Bulak istihkâmına kadar yol hemen hemen hiç durmadan yükselmektedir. Geniş sahalar ot ve çiçekle örtülmüştür. Aynı cinsten olan çiçekler büyük benekler şeklinde bir araya toplanmış olduğundan, bozkır alaca bir halıya benzemektedir. Sarı-Bulak ve Kara-Bulak istihkâmları arasında geniş bir düzlük vardır. Güneyde dağ tekrar yükseliyor. Münferit dağ silsileleri arasındaki saha o kadar büyüktür ki, bir dağ silsilesi kuşbakışı bütün hacmiyle görülebiliyor, halbuki böyle manzaralar Altay'ın kuzeyinde mevcut değildir. Sarı-Bulak nehrini ve sonra da emekliyerek Karatal'ı geçtik. Son geçitte bir tekerleğimiz kırılarak arabamız suyun içine yuvarlandı. Bereket versin yakında tarla işçileri yurtlariyle Kırgız'lara ait bir su değirmeni vardı, böylece etraftan gelen yardımla üç saat sonra arabayı sudan çıkarabildik. Saatlerce bata çıka suda dolaşmak hiç de hoş olmadı. Önümüzdeki istasyon 31 verst uzaklıkta idi. Yol umumiyetle fena ve taşlı, fakat nehrin öte tarafındaki yol daha iyidir. Karatal nehri üzerinden, ancak istasyona 3 verst kala taş bir köprü ile geçiliyor, fakat birkaç yıl önce yapılan bu köprüyü de bu yıl ilkbaharda sular alıp götürmüştür. Köprünün bulunduğu yerden sağ sahile bakınca, birçok kurgan ile suni setler gördüm.

Kara-Bulak, hepsi de balçıktan yapılmış 22 evden ibaret ve 1858 de kurulmuş olan küçük bir kolonidir. Bütün damlar düzdür. Kartal'da arzumuz hilâfına hamam yapmış olduğumuz için, eşyamızı kurutmak maksadiyle burada geceleme zorunda kaldık. Arazinin, ziraat için çok elverişli olduğu söyleniyor (umumiyetle yüzde 20 nispetinde tohum elde edilmektedir), ancak odun kıtlığı kendisini ziyadesiyle hissettiriyor.

(10 haziran). Sabahleyin Kara-Bulak'tan ayrıldık. Alçaktan giden yolun zemini çok yerde yarı yarıya bataklıktı. Kopal'in güneyinde bozkır ve bitki âlemi tamamiyle değişerek düzlükler ve dağlar her tarafta bol otla örtülü olduğu gibi, alçak arazi burada da yüksek otla kaplıdır. Yolda, geri dönmekte olan bir avcı bölüğüne rasladık. Saat ona doğru, Yangıs-Agaş nehri boyundaki istihkâma vardık (22 verst). Buradan itibaren tekrar taşlı olan yol, yavaş yavaş yükselen bir düzlük üzerinde 12 verst kadar mesafede tedricen yukarıya doğru uzanmaktadır. Dağın tepesinden bakılınca, güneyde Alatau'nın yüksek karlı sırtları gözükmektedir. Bundan sonra yol, Koksı vâdisine inmeye başlar. Aşağıda, geniş ve dalgalı vâdi ile etrafında bâriz bir şekilde ağaçlar sıralanan Koksı nehri görünüyor. Takriben 12 verst Koksı nehri vâdisinde gidince, öğleden sonra 34 verst uzaklıktaki Koksı köyüne vardık. Nehir üzerinde, tam köyün yakınında yapılmış yeni bir köprü ile geçilmektedir. Köy kendisi nehrin sol sahilinde, semalara tırmanan dağlar arasında bulunmaktadır; sağda ve solda yüksek karlı silsileler görünüyor. Köy oldukça büyük ve evlerinin çoğu ahşaptır. Arzinin son derece verimli olduğu söyleniyor (bir tohumdan 25-30 tane elde edilmektedir), ancak son senelerde çekirge-lerin çok zarar verdiği söyleniyor. Yakında bulunan dağlar üzerindeki kar hattının altında sık ormanlık gözüküyor.

Buraya geldikten sonra pek komik bir sahne ile karşılaştım. Pasaportumu istasyona teslim eder etmez, karşımda resmî kıyafette bir kozak teğmeni peyda olarak, hususi bir evin emrime tahsis edilmiş olduğunu bildirdi. Posta yolunda henüz böyle bir elbiseye raslamamıştım, çünkü kozak'lar hizmet esnasında da umumiyetle kırgız kaputu giyerler. Konağa vardığımda, menzil ve istasyon subayları da resmî üniformalarıyla kendilerini takdim ederek emirlerimi beklediklerini beyan ettiler. Neden sonra öğrendim ki, bu yıl arkeoloji heyetinin emriyle mezarlarda yapacağım kazılar dolayısıyla genel validen, Doktor Radloff'a arkeolojik araştırmaları esnasında her türlü yardım ve himayenin gösterilmesi için emir gelmiş bulunuyordu. Arkeolojik araştırmaların ne olduğunu bilmiyen kozak'lar, her müfettiş gibi beni de resmî bir şe-

1 İli geçidi

2. İli vadisi

3. Koks köprüsü ve posta istasyonu

inince, İli nehrine kadar bütün dağ ve düzlükleri örten zengin bir bitki âlemi başlar. Yaylalardaki muhteşem otlaklarla alçak arazide bulunan zengin tarla ve çayırliklar birbirini takibetmektedir.

Böyle olduğu halde, bu bölgenin de nüfusu pek azdır. Verniy şehrine kadar, Karatal, Koksu ve İli vâdisinde ancak üç köye rasladım. İli sahili boyunda 1862 de gördüğüm güzel orman şimdi ortada yoktur. Belki şimdi Verniy vilâyet merkezi olduktan sonra, şimdi nüfus herhalde artacaktır. Toprağın ne kadar verimli olduğunu Kırgız tarlaları açık bir şekilde ispat etmektedir, çünkü bakım fena olduğu halde verim çok yüksektir. Verniy'da en iyi buğday unu ancak 20-30 kopek'tir.

Posta yolu üzerinde, Çin İli vadisinden buraya kaçan birçok Kalmık gruplarına rasladım.

Rus coğrafya cemiyeti için 1869 da hazırlamış olduğum kısa rapordan da birkaç cümle alacağım:

İstihkâm yoluyla Altın-Emel'den Verniy şehrine gittim ve burada pek az değişiklik buldum. Yeni şehrin inşasına ancak şimdi başlanmıştır. Burada Çin'le ticaret hüküm sürerken, eski şerait altında Verniy, doğu bozkırı ticareti için en mühim bir merkezdi, fakat şimdi doğu ve güneyde endüstri malları yapmıyan Tatar halkları bulunduğu için, Almata ilcesi faydasız bir yük haline gelmiştir ve sınır muhafazası için gereken büyük masrafları karşılayamamaktadır. Şu anda komşumuzda, andlaşmalar yapabileceğimiz siyaseten sağlam bir devlet yoktur. Bizim için çok gerekli olan bu komşumuzun yıkılmasına seyirci kalmak, hudut idaresinin en büyük hatası olmuştur. Çin'in tekrar canlanması ümidi ortadan kalkarsa, muhakkak surette İli vâdisini Kaş nehrine kadar işgal etmek mecburiyetinde kalacağız, çünkü Tiyanşan, hiç olmazsa tabîî bir hudut teşkil eder.

Verniy'dan sonra Kastek boğazından geçerek, Şu vâdisinde bulunan Tokmak şehrine vardım ve Kara Kırgız'ların Sarı-Bağış ve Soltu soyu aul'larında takriben bir ay kadar

kaldım. Şiddetle tebahhur eden bataklıklar arasında kalmak çok tehlikeliydi, bundan dolayı kılavuzum da tifüsten hastalandı. Kara Kırgız'ların, devlet nizamına çabuk alışmış olmaları hayrete şayandır, daha az önce kervanlar için bir tehlike olan bu halk, şimdi o kadar sakın ve sulhperver yaşamaktadır ki, aralarında himayesiz tamamiyle emniyette idim.

Tokmak şehri hiç de uygun bir yere kurulmamıştır, şehir kurmak için böyle bir yerin nasıl seçildiğine hayret emelidir. Eski Hokand kalesi olan Tokmak, güney dağlarının eteğinde, temiz ve sağlam havalı yerde bulunuyor ve üstelik güneydeki boğazı kuzeye geçmek isteyen düşmana karşı korumaya yarıyordu. Bizim istihkâm Şu nehri boyunca, bataklıklar arasında bulunmakta, böylece garnizonun yarısı daimî surette hastanede yatmaktadır. Tokmak'tan, Bôm geçidi yoluyla İsik-Köl'e gittim. Sonra, Kara-Köl istihkâmı civarında bir müddet kalmak maksadiyle, at üzerinde İsik-Köl'ün kuzey sahili boyunca ilerledim. Bu yolla gidildiği müddetçe gölün muhteşem ve geniş sathı yolcunun gözünden kaybolmuyor. Öteki sahili gözle görülemeyecek kadar geniş olan muazzam göl, ölçülmesi imkânsız koyu mavi bir su sathı şeklinde gözlerimizin önünde uzanmakta ve uzaklarda, Tiyan-şan dağlarının gümüşten bir bulut gibi ufuk boyunca sıralanan karlı zirveleri altındaki havanın mavi sisleri içerisinde kaybolmaktadır. Etrafımızı çeviren tabiatın karakteri daimî surette değişiyor. Bazan geniş, yeşil çayırliklar, bazan semalara tırmanan dik kayalıklar, çıplak, susuz dağ dereleri, sonra aralarından dağ suları fışkıran bol ağaçlıklı boğazlar görüyoruz, bunlarla birlikte sağımızdaki geniş ve muhteşem gölün manzarası daima bizi takibediyor.

Gölün kuzey sahili, Şu nehrinden Tor-Aygır'a (Doru Aygır) kadar mümbittir ve her tarafta, halen Alatau boğazlarında ikamet eden Kırgız'ların tarlaları görünmektedir. Tor-Aygır'dan Aksu nehrine kadar geniş ve taşlık bir bozkır uzanmaktadır, burada ancak çay boylarında bazı bitki eserleri gözükmüyor. Aksu'dan itibaren kuzeye doğru, sık Köknar ormanlarıyla kaplı boğazlar açılmaktadır ki, bunlar geniş ve ağaçsız bozkır için ender manzaralardır. Göl boyundaki alçak arazide çayırılık ve mümbit tarlalar bulunmakta ve bu-

ralarda oldukça kalabalık bir şekilde Kara Kırgız'ların Sarı - Bağış ve Bugu soyları oturmaktadır. Gölün doğu ucunda iki yeni Rus köyü yerleşmeye başlamıştır. Biri Tüb nehrinin mansabında, diğeri de 8 verst daha batıdadır. Köylüler araziyi övüyor, memlekette ağaç bol, ot bol, balık bol, diyorlar. Bundan başka, toprağın ziraat için de çok elverişli olduğu anlaşıyor, yalnız memleket yüksek olduğundan ekin çok geç olmaktadır. 8 ağustosta bu köylerden geçtiğimde, tarlalar henüz yemyeşildi.

Tüb köyünde birdenbire hastalanarak Kara-Köl istihkâmına varamadım. Burada iki gün bir Kırgız aul'unda yat-tım. Sonra şiddetli ağrı içerisinde bir köylü arabasına bine-rek kendimi Kara-Köl'e naklettirdim. Kara-Köl henüz kurul-makta olan bir şehirdir. Şehrin önce Aksu nehri boyunda da-ha doğuda kurulması düşünülererek bütün resmî binalar mey-dana getirildiği halde, sonradan çok kar yağması yüzünden, bu yerin şehir için tamamiyle uygunsuz olduğu anlaşılmıştır. Şimdi şehrin Kara-Köl'e nakli için emir çıkmış ve ilk evlerin yapılması için teşebbüse geçilmiştir. Şimdilik bütün memur-lar yurtlarda ve askerler de çadırlarda oturuyor. İkinci gün, tehlikeli bir şekilde nöbetli hummaya tutulduğumdan, Aksu hastanesine naklim icabetti. Burada 24 ağustosa kadar has-ta yattım ve ancak doktor İgnatovski'nin fedakârane him-meti neticesinde çabuk iyileşebildim. Bu bataklık humması neticesinde o kadar zayıflamıştım ki, ancak birkaç adım yü-rüyebiliyordum. Böyle olduğu halde 24 ağustosta at üzerin-de Aksu'dan hareket ettim. İlk günlerde ata binmek için başkalarının yardımına muhtaçtım, bununla beraber 7 gün-de hemen hemen tamamiyle iyileşerek Verniy şehrine var-dım ve orada kalmadan Barnaul'a döndüm. Fakat 1870 te yaptığım Altay gezisine kadar, bütün 1869 senesi zarfında kısa veya uzun fâsılalarla bu bataklık hummasından muzta-rip oldum; ancak Altay'ın temiz havası beni büsbütün bu belâdan kurtardı.

III

BATI SİBİRYA VE CUNGARYA'NIN NÜFUSU

Tarihçe¹: Altay sistemi halklarından Usun, Tu Kiu, Chui-che, Chakas ve Du-bo'lar hakkında Çin tarihçilerinin verdiği en eski malûmat. XVI. ve XVII. yüzyıla ait Rus haberleri: Yermak, Sibiry devletinin zaptı ve Köçüm Han'ın kovulması. Kuzey Moğol devletleri: Altın Han devleti. Galdan-Tseren'in Kalmık devleti. Cungar'lar. Altay halklarının tâbi olmaları: Teleüt'ler, Teles'ler, Demirci Tatar'lar, Cat ve Çolım Tatar'lariyle Kaç'lar; Kırgız, Sagay, Beltir ve Kızıl'lar. Arın, Kot ve Tabın'lar. Kazak devletinin tarihi. XVI. yüzyıla kadar olan hanlar. Üç orduya bölünerek yavaş yavaş Rus eline geçmeleri. — Nüfusun bugünkü coğrafi bölümü: Rus'lar, Yenisey halkları ve Moğol'lar. Doğu kabîlelerini teşkil eden Türk halkları: Karagas'lar, Abakan Tatar'ları, Soyon'lar, Altaylı'lar, Teleüt'ler, Karaosman Tatar'ları ve Şor'lar. Müslümanlar: Eauraba ve İrtiş Tatar'ları. Bozkır göçebeleri, Kazak-Kırgız'lar, Kara-Kırgız'lar. Orta Asya'ya göç eden Tatar'lar: Tarançı, Özbek ve Sart'lar.

Chan, Tsin, kuzeydeki Wei, Sui ve Than sülâleleriyle Juen adı verilen Moğol sülâlesi devrinden kalma tarihî eserler, merkezî devletin münasebet tesis etmiş olduğu kuzey Bar-

¹ Radloff'un, burada bilhassa eski tarih üzerine verdiği malûmat, tarih ve arkeoloji sahasında o zamandan bugüne kadar görülen ilerleme karşısında ancak tarihî bir değer taşıyabilir. Bundan dolayı eseri, onun sözleri hakkında fikir yürütmeden, ve hattâ birçok sözlerin transkripsiyonunu bile değiştirmeden olduğu gibi çevirmekle yetindim.

bar halkları hakkında tabîi olarak pek az ve dağınık malûmat vermektedirler. Özel adların Çin işaretleriyle yazılış şekli, haberleri açılması zor bir örtü gibi kaplamamış olsaydı, güney Sibirya'nın tarihten önceki devirlerini oldukça açık bir şekilde tasvir etmek için bu malûmat bile kâfi gelirdi. Ben burada bütün münakaşalı noktalarla tarihçilerin tekmil nazariyelerini ve aynı zamanda anlatılan olayların tafsilâtını atlayarak, Asya yaylası halkları arasında cereyan eden tarihî hâdiselerden ancak şüphesiz doğru olanlarını ve bu halkların kültür durumu hakkında anlatılanları, orijinal tarih eserlerinde zikredildiği şekilde alacağım.

Milâttan önce II. yüzyılın başlarında, muazzam Altay silsilesinin Tiyan-Şan'a kadar bütün güney kısmı, kudretli bir Türk halkı olan Hiong-nu'ların hâkimiyeti altına girmişti. Fakat bu halkın hâkimiyet sahası güney Sibirya ile Cungarya'yı içine almadığı için, ben Çinlilerin Hiong-nu'lar hakkındaki haberlerini büsbütün atlayacağım. Hiong-nu nüfusunun Tiyan-Şan'da yayılması üzerine, üç kuvvetli halk daha da batıya kovuldular ve burada Hiong-nu hâkimiyetinden ayrı, bağımsız kaldılar. Bunlar, Sir-Derya'nın doğusundaki Yüe-Çi'ler, Sir-Derya'nın kuzeyindeki Kan-go'lar ve Tiyan-Şan'ın kuzeyinde, Balkaş gölüne kadar İli boyunda oturan Usun'lardı. Anlatıldığına göre Kan-go'lar pek kalabalık olmadıklarından, kısmen Yüe-Çi ve kısmen de Hiong-nu'lara tâbi olmuşlardır. Yüe-Çi'ler, eskiden pek kudretli oldukları halde Hiong-nu'lar ile savaş neticesinde zayıflayarak batıya kovulmuş bir göçebe halk diye gösterilmektedir. Usun'lar hakkında Çinliler daha katî bilgi veriyor. Bunlar dış görünüşleriyle Asya yaylâsının diğer halklarından ayrırlarmış; mavi gözlü ve kızıl saçlı beş halktan biriymişler. Hükümdarları Kuen-mo veya Kuen-mi adında olup (buna bakarak Usun'ların Cermen olduğu ve Kuen-mo sözünün "Kuning" ile ilgili bulunduğu şeklinde bir neticeye varılmak isteniyorsa da, bu cesur bir faraziye olarak mütalâa edilmelidir), Aksu şehrinin 610 Li kuzey-batısında ve Temurtu gölünün kuzey-doğusunda bulunan Çi-gu şehrinde oturuyorlardı. Usun'lar 630.000 nüfus ile 120.000 kulübe veya aile teşkil ederler ve orduları da 188.000 adama kadar çıkarmış. Oturdıkları

yer düz ve ot bakımından zengin olarak gösterilmektedir, fakat yağmurlu ve soğukmuş. (Soğuk ve yağmurlu tâbirleri, ancak Çinlilerin bu haberleri Usun'ların güney komşularından aldığını düşündüğümüz zaman anlaşılabilir). Dağlarında çok miktarda çam cinsinden ağaç bulunurmuş. "Usun'lar, ne (Çinliler gibi) ziraatle ve ne de bahçecilikle uğraşmayıp, sü-rüleriyle su ve otu bol olan bir yerden diğer yere göçerler. Örf ve âdet bakımından Hiong-nu'lara pek benzerler. Çok at beslerler, zenginlerin 4000-5000 atı olur. Halk kaba (yani Çinli'lerin nezaketi onlarca malûm değildir), haris, müraidir ve yağmayı sever. Onların memleketi doğuda Hiong-nu'lar'a, kuzey batıda Kan-go'i'lara kadar uzanır." Çinli'ler, Usun'ları Hiong-nu'lara karşı kullanmayı umduklarından, onlarla daha yakından münasebet kurmak arzusuyla birçok defa zengin hediyeler gönderdiler. Kuen-mo, Çin imparatorlar sülâlesinden kendisine eş olarak bir prenses elde etmek maksadiyle Milât-tan önce 107 yılında Çin sarayına 1000 at yolladı, semanın oğlu da ona prenses Si-Gün'ü gönderdi. Onu muhteşem bir şekilde teçhiz ettiler, emrine bir alay arabası, elbise ve imparatorluk nişanları, ve bundan başka birkaç yüz saray memuru, hadım ve hizmetçiler verdiler. Fakat Kuen-mo onu ancak ikinci kadın olarak aldı, çünkü o aralık Hiong-nu hükümdarı da ona bir kızını vermiş ve Kuen-mo daha önce onu baş kadın yapmış bulunuyordu. (Bunlar açık bir şekilde gösteriyor ki, gerek Çinliler ve gerek Hiong-nu'lar, Usun'ların dostluğunu elde etmeye çalışmışlardır; Usun'lar da göçebe âdetince, kudretli komşularının bazan birine ve bazan da diğerine dayanmışlardır). Çin prensesi, Kuen-mo'yu üç ay zarfında ancak bir defa görebilmiştir. O zaman ona büyük bir ziyafet çekilmiş ve zengin hediyeler verilmiştir. Fakat Kuen-mo yaşlı olup Çince de bilmediği için, prenses keder ve yalnızlık içerisinde yaşyarak güzel vatanının ve kültürlü muhitin hasretini çekiyordu. Çin yıllıkları, onun yalnızlık içerisinde şu şiiri yazdığını söylerler:

Yakınlarım, bu uzak ve ıssız memlekete
Beni everdiler,
Yabancı bir devlete, bu Usun prensine

Beni verdiler.
Yaşıyorum burada,
İnce keçe ile örtülü kulübede,
Ancak ettir yediğim,
Ancak süttür içtiğim,
Düşünürsem vatanımı,
Çatlatıyor hasret kalbimi,
Keşke bir yabani kaz olsaydım,
Tekrar vatanıma uçsaydım.

Kuen-mo yaşlı olduğu için, Çin prensesini, kendisinden sonra hükümeti eline alan oğlu Sen-dsi'ye bıraktı. Prens Si-gün'ün ölümünden sonra Usun hükümdarına eş olarak başka bir Çin prensesi gönderildi.

Sonraları Usun'ların kuvveti gittikçe arttı. Artık o zaman Hiong-nu'ların kudreti azaldığı için, Çinli'lerle olan ittifaklarına sadık kaldılar. Birçok defa Çinli'lerle birlikte Hiong-nu'lara saldırdılar, bundan dolayı batıda Hiong-nu'ların kuvveti gittikçe azaldı.

Milâttan sonra I. yüzyılın ortalarında Usun'lar iki kısma ayrılıyorlar; küçük Usun adı verilen bir kısım kuzey-batıya, yani Ural'lara göç ediyor, büyük Usun'lar burada IV. yüzyıla kadar oldukça kuvvetli bir devlet kuruyorlar. IV. yüzyılda doğu komşuları olan Sian-pi'ler tarafından sıkıştırılınca bir kısmı güney-batıya kaçtı, diğer bir kısmı daha kuzeye çekilerek 619'da Tu-Kiu'lara tâbi oldu. (Bu tarihten itibaren Usun'lar ayrı bir halk olarak zikredilmez. Burada şuna işaret etmek isterim ki, Isikkül'ün kuzeyinde, Çin'e tâbi İli vâdisine kadar göçebe olarak dolaşan büyük yüz'ün¹ esas soyu, bugüne kadar Ui-sun adını taşımaktadır. Bu adın, Usun'lardan bazı kabîlelerle burada eskiden beri yaşamış olması mümkündür.)

Çin yıllıkları, Hiong-nu'larla kardeş, yani yine Türk boylarından olan ve Asya yüksek elinde oturan iki kud-

1 Radloff'un kullandığı "grosse Horde" tabiri, Kazak halkının bölümü ile ilgilidir ve "Ulu cüs" (Büyük yüz) sözlerinin karşılığı olarak alınmıştır. Ben asıl şeklini göz önünde tuttum; aşağıya bk., s. 194, 235 v.d.

retli halktan daha bahsediyorlar. Bunlar Tu-kiu'larla (bu kelimenin, "Türk" sözünün Çince şekli olduğu tahmin ediliyor) Chui-che'lerdir (diğer komşuları tarafından "Uygur" diye adlandırılan Türk boyu).

Çin yıllıklarına göre Chui-che'ler iki kısma ayrılmışlardır, bunlardan, Çinli'ler tarafından toptan Kiao-çang tesmiye edilen güneydekiler, daha Milâttan önce Tiyan-Şan'ın güney ve doğusunda gözükmüşlerdir. Güney Uygur'ları hakkındaki Çin haberleri bizi burada ilgilendirmez, çünkü onların ardılları olan Dungen'ler ancak geçen yüzyılda İli vâdisine yerleştirilmişlerdir.

Kuzey Uygur'larının durumu başkadır, bunların bir kısmı esas vatanları olan Selenga boyunda kalmış ve bir kısmı da Yenisey membana kadar ilerlemiştir ki, burada onlara VI. yüzyılda raslıyoruz. Çinli'ler Kuzey Uygur'larına Kao-çe derler ki, mânası "yüksek araba" demektir; herhalde araba tekerleklerinin diğer boylara nazaran daha yüksek olması yüzünden onlara bu ad verilmiştir. Halk adı olarak onlara Çile, Di-li veya Te-le isimleri takılmaktadır (bunların, bugün hâlâ Altay'daki Türk boyları arasında rasladığımız "**Tölös**" veya "**Telengit**" sözlerinin bozulmuş şekli olması mümkündür). Çin kaynaklarına göre kuzey Uygur'ları on iki soydan kurulmuştu (meselâ: Si-fu-li, Tu-lu [Tölös?], İ-can, Da-lian, Ku-che, Du-bo [bunlar Uygur değil de, Tuba'lardan bir Samoyed boyu olsa gerektir], A-lun [= Ara? Yenisey Ostyak boylarından biri], Mo-yun, Si-fın, Fu-fu-lo, Kiu-an, U-şupei); bunlar öyle adlardır ki, Çinli'lerin değiştirmesi yüzünden esas anlamları hakkında bir fikir edinmek bile mümkün değildir. Kuzey Uygur'ların yaşayış tarzını Çin yıllıkları şöyle tasvir ederler:

Kao-çe'lerde baş hükümdar yoktur, her soyun kendi reisi veya ihtiyarı bulunur. Örf ve âdet bakımından kaba ve işlenmemişlerdir. Akrabalar bir arada sulh ve sükûn içinde yaşarlar. Akrabalar yabancı hücumuna uğradığı takdirde, savaşta birbirlerine yardım ederler. Savaş esnasında ordularını sıra şeklinde tertiplemeyip, düşmana kitle halinde saldırırlar. Bu usul, onların daimî surette bir yerde savaşmalarını mümkün kılmamaktadır, bazan ordularının bütün kuvvetiyle

ileriye saldırırlar, bazan da, tekrar hücumda bulunmak için acele geri çekilirler. Evlenme esnasında at ve ineği en iyi hediye sayarlar. Her iki tarafın anlaşmasından sonra evlenme tamamlanmış sayılır. Sonra damadın akrabaları, at sürülerini kızın akrabaları önüne sürer ve onlar da en uygun buldukları hediyeleri seçip alırlar. Bu esnada at sahipleri sürünün dışında bulunur ve el çırpma ile hayvanları ürkütürler. Seçmiş olduğu atın üzerinde kalabilen, bunu hediye olarak alır, yere yuvarlanırsa başkasını arar. Kao-çe'ler ekmek bilmezler, şarap da kaynatmazlar. Düğünlerde gelinin adamları, misafirlere bile kısarak sütünden yapılmış kımız ile, pişmiş ve küçük parçalara doğranmış et sunarlar. Ev sahibi misafirleri kendisi ağırlar. Otururken tertip ve sıraya dikkat etmezler; yurtun önünde toplanıp oturarak bütün gün yer ve içerler, hattâ bu meclis gece de devam eder. Ertesi gün gelin babasını ziyaret ettiği zaman, baba tarafının akrabaları oraya bir at sürüsü daha yollarlar. Onlar dul kimselerle evlenmeyi sevmez ve bunu teessüfle karşılarlar.

Kao-çe'ler ehli hayvanlara birer mülkiyet damgası vururlar; sahrada bir hayvan yabancı bir halka karışırsa, onu hiç kimse kendi mülküne geçirmez.

Yaşayışları temiz değildir. Gök gürlemesini severler, ve her defasında bağırarak semaya (ok) atarlar. Sonra o yeri terk ederek değilirler. Ertesi yıl atlar yağlanınca (yani mayıs sonundan başlayarak) tekrar gök gürleyen yere gelerek bir koyun keserler. Bu esnada bir şaman kadın, merkezi devlette (Çin'de) bir uğursuzluğu uzaklaştırmak için tatbik edilen usul gibi, dua okur. Erkekler ata binerek bu yerin etrafında dört defa dolaşırlar; sonra aynı kimseler bir bağ söğüt dalına kımız dökerler, bir kadın, kemikleri koyun postuna sararak başının üstüne koyar, fakat saçlarını demet halinde sarkıtır. Ölülerini kazılmış bir mezara götürerek, cesedi bunun ortasına yerleştirirler, hayatta olduğu gibi yayını eline, kılıcını beline, mızrağını kol mafsalsına yerleştirdikten sonra mezara gömerler. Bir kimse yıldırımdan veya bulaşıcı bir hastalıktan ölürse, uğursuzluğu gidermek için dua ederler. İşler yolunda gittiği takdirde türlü cinsten birçok hayvan keserek kemiklerini yakar ve at üzerinde mezkûr yerin etrafın-

da dönerler. Bu gibi toplantılarda erkek ve kadın hiçbir yaş farkı gözetilmeksizin hazır bulunur. Talihsizliğe uğramamış aileler şarkı söyler, rakseder ve muhtelif musiki aletleri çalarlar, fakat bedbaht aileler acı acı ağlarlar.

Kao-çe'ler, su ve otun bolluğuna göre bir yerden diğer yere göç ederler.

Kuzey Uygur'ların bir kısmı (daha güneyde oturan ve herhalde Moğol boylarından bir halk olan) Juan-juan'lara tâbi idi. Juan-juan hükümdarlarından Däü-lün (Fu-gu-dun Han) zamanında, Fu-fu-lo boyundan Afu-djilo (Uygur'lar da boy ihtiyarına böyle derlerdi), baş hükümdar Çin'e karşı savaş açarak saldırmak niyetinde olduğu için, onunla kav-gaya tutuştu ve Juan-juan'lardan ayrılarak kendi boyundan 100.000 adamla batıya göç etti. Däü-lün ile amcası Na-gay (Moğol boylarından Nogay ile karşılaştırınız) onu takibettillerse de, bazı muvaffakiyetli avcı muharebelerine rağmen bir şey elde edemediler (Milâttan önce 490). Bu sıralarda, Hiong-nu'lardan gelen (demek muhakkak bir Türk boyudur) ve Aşin adı verilen bir soy Altay'larda oturuyor ve aynı şekilde Juan-juan'lara tâbi bulunuyordu. Çinlilerin verdiği malûmata göre bu Aşin'ler ancak 439 da Altay'a yerleşmişler ve güney vâdilerinde Juan-juan'lar için demir iş-tihâl etmişlerdir. (Fikrimce, Altay'ların yerli ahalisinden olup eskiden beri burada maden çıkarmak ve işlemekle meşgul olan halkın bir kısmı onlara tâbi olarak, onlar için bu işi yapmış olmalıdırlar, çünkü bir Türk, yani göçebe kabîlenin bu gibi mesleklerle meşgul olduğunu ve sonra tekrar göçebe hayata döndüğünü kabul etmek zordur). Fakat Aşin'lerin kuvveti o kadar büyüktü ki, Çinliler 535 yılında onların hükümdarı Tumın'a bir elçi göndermek lüzumunu hissetmişlerdir. Ertesi yıl, Te-le (Uygur) lar Juan-juan'larla savaşırken, Tu-mın güneyden geçen Uygur'lar üzerine ordusu ile saldırarak, 50.000 yurttan ibaret bir Uygur oymağını kendisine tâbi kılmıştır. Bu suretle kuvveti arttıktan sonra kendisini Juan-juan'lara denk sayarak, bir evlenme yoluyla Juan-juan hükümdarına bağlanmak istemiş ve bir elçi gönderip onun kızına talip olmuştur. Fakat Çin yıllıklarında zikredildiğine göre Juan-juan hükümdarı buna çok kızmış ve Tu-

mın'ın elçisini: "Benim demircim olan sen, nasıl bana böyle bir teklifte bulunmaya cesaret ediyorsun?" diye tahkir sözleriyle geri göndermiştir. Tu-mın, elçileri öldürerek Çin ile akrabalık kurmuştur. Bunun üzerine 552 de ordusunu Juan-juan'ların üzerine göndermiş ve onları büsbütün yenerek devletlerini kendisine tâbi kılmıştır. Bundan sonra o İli-han unvanını almış ve 745 yılına kadar devam eden doğu Tu-kiu devletini kurmuştur ki, Çin haberlerine göre bu zaman esnasında, onlarla da münasebette bulunmuş olan 21 hükümdar gelmiştir.

Tu-kiu'ların âdetleri hakkında Çin yıllıkları şu malûmatı veriyor: Tu-kiu'lar saçlarını uzatırlar ve sol eteklerini yukarıya kıvrırırlar. Onlar çadır veya keçe yurtlarda oturur ve ot ile suyun bolluğuna göre bir yerden diğer yere göçerler. Hayvan beslemek ve avcılıkla meşgul olur, et yer, kımız içer, kürk ve yünden elbise giyerler. Onlar doğruluk ve edepten pek anlamazlar, aynı eski Hiong-nu'lar gibi örf, âdet (yani Çinlilerin nezaket ve terbiyesi) ve adalet bilmezler. Hükümdar tahta çıkınca, en yüksek memurlar onu bir keçe örtünün üzerine oturtturarak güneşin istikametine göre dokuz defa bir dairenin etrafında dolaştırırlar. Onu taşıyanlar, her dönüşte hükümdarın önünde eğilirler. Bu merasimden sonra onu bir ata bindirerek bir ipek kuşakla boğazını sıkıca bağlarlar, sonra çözüp kaç yıl hükümdarlık edebileceğini sorarlar. Memurlar arasında en yüksek makam Şe-hu, ikincisi De-le, üçüncüsü Sı-li-fa, dördüncüsü Tu-mao-fa'dır. Aşağı rütbedeki memurlarla hepsi yirmi kişi eder. Bütün bu memuriyetler irsidir. Silâh olarak boynuzdan yapılmış yay, ısıklık çalan ok, zırh, mızrak, kılıç ve pala kullanırlar, bayraklarında altın bir kurt kafası bulunur. Muhafızlarına Fu-li derler ki, onların dilinde kurt mânasına da gelir (krş. Türkçe "pö-rü"; şuna da dikkat etmelidir ki, Çinliler Türkçe p sesini f ile, ve r sesini de her zaman l ile ifade ederler). Bununla kendi menşelerini anlatmak isterler. (Çinli yazar, burada Tu-kiu'ların dişi bir kurttan türedikleri hakkındaki efsaneye işaret ediyor. Bu efsaneye göre Tu-kiu'ların cediti, Aşin'lerin imhasından sonra sağ kalan bir erkek çocuktur. Düşmanlar, bu çocuğun el ve ayaklarını keserek bir göle at-

mişlardır. Bir dişi kurt sahilde onu etle besliyerek onunla birlikte yaşamıştır. Kurdu öldürmek istedikleri zaman başka memlekete gitmiş ve orada on erkek çocuk doğurmuştur). Tu-kiu'lar at üzerinden pek ustalıklı ok atarlar. Karakter bakımından son derece merhametsizdirler. Yazı (yani Çin yazısı) bilmezler. Adam, at, vergi ve hayvan sayısını, ağaç üzerine oydukları kertiklerle ifade ederler. Yazılı emirler yerine altın uclu oklar kullanırlar ki, (Ruslar, XVII. yüzyılda bile batı Sibirya Tatar'ları arasında bunlara raslamışlardır) bunun üzerine balmumundan bir mühür raptedilmiş olur. Akın ve yağma seferlerini umumiyetle ayın bedir halinden önce tertibederler. Ceza kanunlarına göre isyan, ihanet, adam öldürme, zina ve bağlı bir atı çalmak ölümle cezalandırılır. Vücudun bir kısmına zarar verildiği takdirde, önemine göre eşya ile ceza takdir edilir. Birinin gözünü tahrip eden kimse kızını vermelidir, kızı yoksa karısının malını vermelidir. Bir âzaya zarar veren kimse bir at öder. Bir at veya başka bir şey çalan kimse, onu on misli fiyatıyla öder. Ölen bir adamın cesedini bir çadıra koyarlar. Ölünün çocuk, torun ve diğer kadın ve erkek akrabaları at veya koyun keserek bunları mezkûr çadırın önüne serer ve ölüm ruhlarına kurban ederler. At üzerinde yedi defa çadırın etrafında dolaştıktan sonra, kapısının önüne gelerek yüzlerini bıçakla keser ve yüksek sesle ağlarlar; böylece kan ve göz yaşı birlikte akar. Bu merasimi yedi defa tekrar ederler. Sonra muayyen bir günde ölünün binek atı ile bütün eşyasını alarak cesetle birlikte yakarlar. Fakat külünü bir kaba tophıyarak yılın muayyen bir zamanında gömerler. İlkbaharda ve yazın ölmüş kimseleri, ağaçların yaprakları sararıp dökülmeye başlarken, fakat sonbaharda ve kışın ölenleri yaprak ve çiçekler açarken gömerler. Ölüm gününde olduğu gibi gömme günlerinde de akrabalar kurban keser ve yüzlerini parçalarlar. Mezarın üzerine ölünün taklidini dikerler ve bu taş heykellerle onun hayatta iken iştirak etmiş olduğu bütün savaşları gösterirler. Yalnız bir adam öldürmüşse ancak bir taş dikerler. Bazı mezarların üzerinde yüz ve daha fazla taş bulunur. Koyun veya at kurban edildiği aman, bunların kafasını bir değneğin ucuna asarlar. Bu günlerde (yani kurban günlerinde) kadın

erkek, bayram elbiseleriyle mezarlıklarda toplanır. Eğer orada (yani kurban esnasında) bir erkek bir kızı beğenirse, evine dönünce kızın ailesine bir görücü gönderir. Ebeveynin böyle bir teklifi reddetmesi enderdir. Babası, büyük kardeşi veya babasının erkek kardeşi ölmüşse, oğulun üvey annesi, küçük erkek kardeşin yengeyi, yeğenin halayı alması âdettir. Hiç kimse sabit bir yerde oturmamakla beraber, herkesin muayyen bir miktar arazisi vardır. (Fikrimce bunu, Kırgız'larda olduğu gibi, otlak yerlerin soylar arasında takasına edildiği ve her ferdin otlak yer hakkına sahip bulunduğu şeklinde anlamalıdır. Çünkü sabit arazi mülkiyeti karşısında göçebelik büsbütün imkânsız olurdu). Han'ın, Du-gin dağında sabit bir oturma yeri vardır. Bu garnizona, güneş doğuşunun cihet ve istikameti şerefine doğudan girilir. O her yıl, cetlerin mağarasında kurban takdim eder. (Burası, kurdun on erkek çocuk doğurduğu yer olsa gerekir. Acaba Messerschmidt'in bahsettiği mağara da aynı yer midir? Yenisey nehri boyunda, Kemçik nehri üzerinden, Çakal nehrinin mansabından yarım günlük mesafede birçok acayip şeyler, kadın ve erkek idolleri ve birçok el yazmalar bulunan bir mağara varmış. Müller'in işittiğine göre bu mağara, bir mezarlık mıntakada bulunuyormuş, mezarların bir kısmı mağaranın önünde imiş. Buna Yenisey tarafından girilen yer dar ve alçak olup, dış tarafta kayalar üzerinde kaba bir şekilde işlenmiş heykeller ve yarım insan büyüklüğünde idoller varmış). Fakat beşinci ayın ortasında, tâbiyetindeki birçok adamlar birlikte bir nehir kenarında gök ruhuna kurban sunar. Du-gin dağından 500 li mesafede, zirvesinde ne ot ve ne de ağaç bulunan bir dağ vardır; bunun adı Bodun-in-li olup, Çince de yer ruhu anlamına gelirmiş. (Bodun-in-li tâbirini çözmek mümkün olmadı, acaba bu Türkçe **Bödük iyeli** "yüksek sahipli" anlamına gelmez mi? Altaylılar bugün bile dağ ve su ruhlarına **Tû iyesi, Su-iyesi** "Dağ sahibi", "Su sahibi" derler). Tu-kiu'ların yazısı Uygur yazısına benzer. (Yukarda yazı bilmediklerinden bahseden cümlelerin ancak Çince ile ilgili olduğu açık bir şekilde anlaşılıyor). Yılın mevsime göre taksimini bilmezler, zamanı otlara göre tâyin ederler. Onlar kısarak sütünden yapılmış kımız kullanırlar ve bunu sar-

hoş oluncaya kadar içerler. Ruhlara tapar ve şamanlara (Çince **wu**) inanırlar. Savaşta ölmeyi şeref, fakat hastalıktan ölmeyi bir zillet sayarlar. Örfü âdetleri umumiyetle Hiung - nu'larinkine benzer.

Burada Tu-kiu'ların Çin devletiyle olan münasebet ve savaşları üzerine Çin tarihçilerinin verdiği malûmat ve onların hükümdar listesi hakkında tafsilâta girişmek uygun düşmez. Yalnız şuna işaret edelim ki, 600 tarihinde batı Tu - kiu devleti doğu devletinden ayrılmış ve batının hâkimiyeti yavaş yavaş Altay'lar üzerinden Cungarya bozkırına ve İli vâdisine yayılmıştır. Eski Aşin sülâlesi, batı Tu-kiu'larında takriben 700 yılında sona ermiştir. Sonra Tu-tsi-şi'lerin reisi hâkimiyeti eline aldı ve bunun ardılları 766 ya kadar devleti idare ettiler. Bu esnada Tu-kiu soylarının büyük bir kısmı yine batıya göç ettiği halde, ancak küçük bir parçası Uygur'lara tâbi oldu.

Yukarda ilk Tu-kiu hükümdarının hücumu dolayısıyla zikrettiğimiz ve Çin kaynaklarına göre yaşayışlarından bahsettiğimiz bu Uygur'lar, Tu-mın'a tâbi olduktan sonra uzun müddet Tu-kiu'ların hâkimiyeti altında kaldılar. Fakat 606 da güney hükümdarları ağır vergiler yükleyince, bunların büyük bir kısmı ayrılarak kuzeydeki bölgelerde yerleştiler. Çin kaynaklarına göre esas oturdukları yer So-lin (Selengga) olarak kalmıştır. Ayrılan Uygur'ların miktarı 100.000 kulübeyi bulmuştur. Hükümdarlarından, bilhassa 628 de muvaffakiyetle Tu-kiu'lara karşı savaşan Pu-su zikredilmelidir. Onun ölümünden az sonra Uygur'ların on iki boyu Çinlilere tâbi olmuş ve mezkûr on iki boy reisine Çinliler tarafından askerî unvanlar verilmiştir. Tu-kiu hâkimiyetinin yıkılmasıyla Uygurların kudreti gittikçe artmış ve onlar birçok Türk boylarını kendi idareleri altında birleştirerek Chui-che devletini kurmuşlardır. Başlarında idareci olarak bulunan Hanlardan, Çinliler bize on dört tanesini zikretmektedir. Selengga'dan Balkaş'a kadar uzanan Uygur hâkimiyeti, IX. yüzyılın başlarında, eskiden kendilerine tâbi olan Hakas'larla daimî savaş neticesinde zayıfladı. 841 de Uygur hükümdarı büsbütün yenilerek öldürülüyor. Ondan sonra Uygur'lar tarafından hükümdar seçilenlerden ne U-kiiai, ve ne de kardeşi O-nie

hükümdarlığı kuvvetlendirmeye muvaffak olamıyor. Bu sonuncusu Hakas'lar tarafından kovularak başşehir zaptediliyor. Hükümdar ailesi kuzeydeki dağlar arasına kaçıyor.

Bundan sonra, Sung sülâlesi zamanında Çin devleti hi-mayesine giren ve onunla müttefik olan yeni bir yerleşik Uygur devleti başlar. Bütün bu yerli Uygur hükümdarları, Çin ile olan ittifaklarına sadık kalmışlar ve 1209 da Çinggis-Han bütün Asya yüksek elini Moğol hâkimiyeti altına alıncaya kadar Tiyanşan mıntakasına aralıksız hâkim olmuşlardır.

Burada, Ritter'in **Erdkunde von Asien** adlı eserinin 346. sayfasında geçen bir hatasını da açıklamak isterim: onun fikrince Çinliler bugün bile Müslümanlara Chui-che derlermiş. Fakat Çinliler, Müslümanlar için **Şan-tu** "sarı" tâbirini kullanırlar. Bugün Chui-che ancak kuzey Çin Müslümanları için istimal edilir ki, bugün bunlar tamamıyla Çinleşmiş Uygurların ardılları olup, Tatar'lar tarafından "Dungan" tesmiye edilirler. Buna mukabil **Chui-sa** tâbirini de ancak altı-şehir bölgesi (küçük Buhara) Tatar'ları için kullanırlar ki, bunların büyük bir kısmı herhalde yerleşik Kiao-çang Uygur'larının ardılları olsa gerektir. Demek Chui-sa tâbiri de ancak halk için kullanılmakta olup, küçük Buhara ahalisinin dinî durumu ile ilgisi yoktur.

Çinliler bazı Sibirya halklarını kuzey Uygur'larından sayarlar. Bu gibi kabîlelerden ancak bugünkü Sibirya'da yaşamış olanları zikredeceğim.

1. Guligan'lar, Baykal gölünün kuzeyinde göç ederlerdi. Bu halkın 5000 askeri vardı. Memleketlerinde çok mükemmel at yetişir. Bu atların başı deve başına benzer, kendileri kuvvetli ve yüksek olup, bir günde birkaç yüz Li gidebilirler. Guligan'ların memleketi kuzeyde denize kadar uzanır ve (Çin) hükümet merkezinden çok uzaktır. Baykal'ın ötesinde günler uzun, geceler kısa olur. Güneşin batışından doğuşuna kadar bir koyun dalağı bile kızartmak mümkün değildir. Guligan'lar Çin sarayına geldiğinde, onlara askerî bir memur göndermeye karar verildi ve memleketlerine Suan-goï dendi. Bunun üzerine halkın reisi hediye olarak atlar gönderdi ve hükümdar da en güzel on tane-

sini seçip aldı. 662 de Suan-goi memleketinin adı Yui-wu şeklinde değiştirildi ve Baykal vilâyetine bağlandı. (Burada Guligan'lerden maksat, herhalde hiç şüphesiz, Uygur'larla Tunguz halklarının karışmasından meydana gelen Yakut'lar olsa gerektir).

2. **Dubo'lar.** Kuzeyde küçük göle, güneyde Uygur'lara ve batıda Hakas'lara kadar uzanan bölgede otururlar. Bunlar üç oymağa ayrılır ve her biri kabîlenin en yaşlısı tarafından idare edilir; ottan yapılmış kulübelerde yaşarlar, ne hayvan beslemek ve ne de ekincilikle meşgul olmazlar; türlü kökler toplayarak bundan lâpa hazırlar, balıkçılık yapar, kuş ve yabani hayvan avlayarak bunlarla beslenirler. Samur ve geyik derisinden yapılmış kürkleri giyerler, fakirleri ise kuş derisinden yapılmış elbise giyer. Düğünde zenginler at, fakirler ise geyik derisi veya kökleri verir. Ölülerini tabuta koyarak dağ veya ağaç üzerine yerleştirirler. Defin esnasında Tu-kiu'lar gibi ağlarlar. Fakat ceza veya ceza akçesi bilmezler. Yakalanan hırsız, çalınan eşyayı on misli fiyatıyla ödemeye mecburdur. 644 te onlar, Guligan'larla aynı zamanda Çin sarayına elçi gönderdiler. (Du-bo adı, Rus'ların XVII. yüzyılda Soyon dağlarında rasladıkları Tubin veya orman Samoyed'leriyle ilgili olsa gerektir. Burada şuna da işaret edelim ki, Tangnu-ola'nın kuzeyinde yaşayan ve büyük bir kısmı Samoyed soylarıyla karışmaktan meydana gelen bütün Soyon'larla Koybal soyları ve Karaorman Tatar'ları kendilerine Tuba derler, bütün bunlar, Tuba'ların eskiden daha büyük bir halk olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı, orman Samoyed'lerinin VII. yüzyıldaki medeni durumu hakkında yukarıda verilen malûmat son derece enteresandır.)

3. **Chu-se'ler.** Bu isim altında, Sibirya'da yaşayan bir sürü boy veya halk zikredilmektedir. Bunlardan biri 20.000 kişilik askeri olan Kige'lerdir ki, rahip Yakinf'in sözlerine göre Argun boyunda otururlardı. Memleketleri Çin başşehirinden takriben 6.000 Li uzaklıkta imiş. Ondan sonra zikredilenlerden Uwan veya Kiai'lar gelir ki, memleketlerinde ağaç biter, fakat ot bulunmazmış. Zemin her tarafta yosunla kap-

lı olup at ve koyun bulunmaz, ehlî hayvan olarak ancak Ren geyiği beslenirmiş; bunlar yosun yer ve arabaya koşulurmuş. İnsanlar Ren geyiği postu ile örtünürler, ağaçtan alçak ve birçoğu bir arada bulunacak şekilde evler yaparlarmış. Başka birçok halktan sonra bir de Tu-kiu'ların kuzeyinde oturduğu söylenen **Bilä** veya **Geloçi**'lerden bahsolunmaktadır. Bunlar her ne kadar su ve otu bol olan yerlerde göçebe olarak dolaşıyorlarsa da, umumiyetle dağlarda otururlarmış. Orduları 30.000 kişi kuvvetindeymiş. Orada her zaman kar yağar, ağaçların iğneleri dökülmezmiş. Topraklarını at kuvvetiyle işlettikleri için onlara mezkûr ad verilmiştir. Onlar kuzeyde, deniz kenarında otururlarmış (acaba burası Kulunda'daki Çanı gölü değil midir?). At besliyorlarsa da binek hayvanı olarak kullanmazlar, ancak sütünden gıda olarak faydalanırlarmış. Çok defa Hakas'larla savaşmışlardır. (Bu da, Bilä'lerin Altayın kuzeyinde oturduğunu ispat etmekte). Dış görünüşleri bakımından Hakas'lara benzerlerse de, (demek, aşağıda göreceğimiz gibi mavi gözlü ve kıvılc saçlı idiler), başka bir dil konuşurlarmış. Kafalarını kazıtarak kayın kabuklarından şapka giyerlermiş. Onlar, kuyu yapılırken tatbik edilen usul gibi (herhalde Rus'ların usulünce ağaç kütüklerinden ev yapmış olacaklar), ağaçları birbirine bağlayarak üzerini kayın kabuklarıyla örterlermiş. Onların evi böyle olur ve her cemaatin, diğerinden bağımsız bir reisi bulunurmuş. Dachan'lar onların daha da kuzeyinde oturur, koyun ve at beslerlermiş. Gerek Dachan ve gerek Goi'lar, Kian-chaj (Baykal) gölü boyunda oturan Hakas'lara komşudurlar. Bütün bu halklar hiçbir zaman Çin'de bulunmamışlar (bundan dolayı Çinliler, burada gördüğümüz gibi bir sürü halkı bir araya toplamışlardır), fakat 627-655 lerde (Çin) sarayına gelerek samur ve at sunmuşlardır. Bazıları da iki defa gelmişlerdir. (Bilä'lerin, bütün diğer göçebelerden daha üstün bir medeniyet seviyesine malik bir halk olduğunu söylersem, yanılmamış olacağımı tahmin ediyorum. Ziraat ve ağaç evler de bunu ispat eder. Acaba bunlar, Hakas'ların daha VII. yüzyılda büyük bir kısmı Alatay'lardan ve Abakan ile Yenisey vâdilerinden kuzeye kovulan ve bizzat Altay'larda ziraatle meşgul olan boylarından de-

ğil midir? Biraz sonra göstereceğim gibi, bunlar herhalde Yenisey-Ostyak boyu halklarındandı).

Şimdi, tarihlerini en yeni zamanlara kadar takibedebildiğimiz için bizi en çok ilgilendirmesi icabeden diğer bir halktan bahsedeceğim; bunlar, kuzey Uygur devletini yıkan **Hakas'**lardır.

Çin yıllıklarının bildirdiğine göre Hakas'lar, Hami'nin batısı ile Karaşar'ın kuzeyinde bulunan ak dağlar civarında, eski Kiang-kuen devletini kurmuşlardır. Bazı kimseler buna Gui-wu ve Ge-gu devleti de derler. Hakas'lar, bir zamanlar Hiong-nu devletinin batısında oturuyorlardı (Tarbagatay'ın güneyinde ve Tiyanşan'da demektir.) 'Halkın sayısı birkaç yüz bini bulur. Ordularının kuvveti 60.000 kişiliktir. Memleketlerinin güney-doğusunda bulunan Uygur ordusunun uzaklığı 3.000 Lidir. Güneyde Tuuman dağına kadar uzanırlar. Yer yazın bataklık olur, kışın derin karla örtülür. İnsanları uzun boylu, kızıl saçlı, taze yüzlü ve mavi gözlüdür. Hakas'lar, kara saçı kötü işaret sayarlar. Kara gözlülere Li-lin'lerin ardılları derler." (Bu tasvir, aşağıda göreceğimiz gibi Türkçe konuştukları halde, Hakas'ların menşe bakımından Türk olmadıklarını ispat etmektedir. Bu husus için yukarda Bilä'ler hakkında söylediklerime de işaret etmeliyim. Buna göre Hakas'ların da Bilä'ler gibi şüphesiz güneyden göç eden bir boya ait oldukları neticesine varılabilir. Acaba U-sun'lar da bu halk zümresine ait değil miydi? Burada şunu da hatırlatalım ki, Çinliler Bilä'leri toptan **Chu-se** adı altında zikrederler, bundan başka, saydıkları halk adları arasında U-sun'ların batısında oturan mavi gözlü **Kute'**ler ile yine U-sun'ların kuzeyindeki **Tin-glig** (= Bilä?) ler de vardır. Ritter bütün bu halkları kuzeye dağılmış İndocermen olarak mütalâa etmek ve bu iddiasını da Türk, Moğol ve bilhassa Tungar dillerinde çok miktarda görülen İndocermen kökleriyle desteklemek istiyor. Türk ve Tungar dilleri hakkındaki bu iddiayı doğrudan doğruya reddetmiyim. Burada az miktarda raslanılan İndocermen köklerinin hemen hemen hepsini de, yeni veya eski İrancadan alınmış olarak ispat etmek mümkündür. Çünkü bu diller Turan'da, Milâttan önce oldukça kuzeye kadar yayılmıştır. Ben bütün

bu halkları bugün aşağı yukarı tamamiyle ortadan kalkmış Yenisey halkı grupundan saymak isterdim ki, bu meseleye aşağıda tekrar döneceğim. Hakas'lara gelince, bunların, komşuları olan Bilä'lerden çoktan beri ayrılarak yaşamış olmaları icabeder, çünkü gerek dil ve gerek yaşayış bakımından onlardan farklıdırlar. Bu münasebetle şuna da işaret edelim ki, Çin haberleri, Hakas'ların Çin ile ilk defa münasebet kurmuş oldukları VII. yüzyıldan kalmazdır.)

Çin yıllıklarında şöyle devam edilmektedir: Erkekler kadınlardan daha azdır. Erkekler kulaklarına küpe takarlar, mağrur ve inatçıdırlar. Cesur kimseler kollarına dövme yapar, kadınlar ise evlendikten sonra boyunlarına dövme yaparlar. Her iki cins bir arada yaşadığı için, iffetsizlik çok olur. İlk ayın adı Mao-şi-ay'dır (Türkçe: mus-ay, yani buz - ay). Yılları on iki işarete göre hesabederler. Meselâ, İn yılına ait işaretin adı: pars yılıdır. İklim sert olduğundan, kışın nehirler yarı yarıya donar. Darı, arpa, buğday ve Himalaya buğdayı ekerler. Unu el değirmenlerinde öğütürler. Ekinin üçüncü ayda eker, dokuzuncu ayda biçerler. Lapayı malyalamak suretiyle rakı yaparlar. Burada meyva ve sebze bulunmaz. (Bu tasvir gösteriyor ki, kısmen göçebe olarak zikredilen Hakas'lar, hakikaten bütün diğer komşu Türklere nazaran daha yüksek bir medeni seviyede bulunuyorlardı, şüphesiz onlar bu medeniyeti kuzeyde değil de, eskiden bulunmuş oldukları Tiyanşan'ın güneyinde elde etmiş ve oradan kuzeye göç etmişlerdir). Atları yüksek yapılı ve kuvvetlidir; birbiriyle kavga etmeyi seven atlar iyi sayılır. Onlar deve, ve koyundan daha fazla olarak inek de beslerler. Zenginlerin binlerce baş hayvanı olur. Yabani hayvanlardan maral, karaca, sığın ve kara kuyruk (bir nevi dağ keçisi) avlarlar; bu sonuncusu misk keçisine benzerse de, büyük ve kara kuyruğu vardır. Balıklardan bir cinsi vardır ki, yedi fut uzunluğunda olur, bunlar düz ve kılçıksızdır, ağzı burnunun altındadır (mersin balığı). Kuşlardan yabani kaz, ördek ve aladoğan bulunur. Ağaçlardan lâdin, kayın, kızıl ağaç, söğüt ve birçokları ok atmakla ucuna yetişilemeyecek derecede yüksek köknar vardır. Altın, demir ve kalay mevcuttur.

Savaşta yay, ok ve bayrak kullanırlar. Süvariler el ve ayaklarını ağaçtan küçük kalkanlarla örterler, kendilerini ok ve kılıca karşı korumak için, omuzlarına da küçük ve yuvarlak kalkanlar takarlar. Hükümdarlarının adı Aşo'dur. Evinin önünde bir bayrak bulunur. başka kimseler kendilerini soylarına göre adlandırırırlar. Samur ve vaşak kürkü zenginlerin elbisesini teşkil eder. Aşo kışın bir samur şapka, fakat yazın altın kenarlı, mahrut uclu ve alt kısmı kıvrılmış bir şapka giyer. Diğer adamlar beyaz keçe şapka kullanırlar. Kuşaklarında bir bileği taşı bulundurmaya severler. Fakirler koyun derisinden elbise giyer, fakat şapka kullanmazlar. Kadınlar yünden veya Çin'den getirttikleri ipekten elbise giyerler. Aşo Kara Dağlar civarında oturur, ikametgâhı şarampol kazıklariyle çevrilmiştir. Onun evi keçe ile örtülü bir çadır olup medici tesmiye edilir. Memurlar küçük çadırlarda otururlar. Ordu, bütün kabîlelerden kuvvet toplamakla meydana getirilir. Yasak, samur veya sincap kürkü ile ödenir. (Bu sözler, Hakas'ların çok defa av ile de meşgul olduğunu ispat eder). Memurlar altı sınıfa ayrılır: Nazırlar, başkomutan, başidareci, idareciler, reisler ve dagan'lar. Nazırlar altı, başkomutanlar üç, başidareciler on tanedir, bunların hepsi de orduyu idare eder. İdareciler on beş tanedir. Reis ve dagan'ların memuriyet sınıf derecesi yoktur. Hakas'lar et ve kısrak sütiyle geçinirler, Aşo hamur işleri yer. Musiki aleti olarak davul, flüt ve malûm olmıyan iki alet daha kullanırlar. Tiyatrolarda terbiye edilmiş deve ve aslanlar gösterilir, at üzerinde voltijlerle ip cambazları da meydana çıkar. Ruhlara kurbanlarını boş sahalarda icra ederler. Kurban için muayyen zamanları yoktur. Şamanlarına kan derler (krş. Türkçe "kam"). Kalın olarak koyun ve at verirler. Zenginlerin yüz, hattâ bin baş verdiği olur. Defin esnasında yüzlerini kesmeyip cesedi üç kat sararak ağlarlar, sonra ateşte yakarak kemiklerini bir yıl geçince gömerler. Daha sonra muayyen bir zamanda matem merasimi tertibederler. Kışın, ağaç kabuklariyle örtülü kulübelerde otururlar. Yazıları aynen Uygur'larıinki gibidir. Kanunları çok serttir. Savaşta önce kargaşalık çıkaran, prensin emrini yerine getirmiyen veya Aşo'ya kötü nasihat ve-

ren kimselerle hırsızların kafası kesilir. Hırsızın babası varsa oğlunun başı onun boynuna asılır, ve o da bunu hayatının sonuna kadar taşımaya mecburdur.

Kara dağların doğusunda Kian-che nehri bulunur (Abel Remusat'ın ispat ettiği gibi burası Yenisey nehridir ki, Çinliler daha sonra buna Ki-mu demişler, civârda oturanlar ise bugün bile Kem tesmiye ederler). Bunun üzerinde kayıklar-la gidip gelinir. Bütün nehirler kuzey-doğuya doğru akar. (Kosogol) gölünün doğusunda Du-bo (Tuba'lar), Milige ve Eci adında üç göçebe Tu-kiu kabilesi yaşar (yukarıya, Du-bo'larla Uygur'ların ilgisinden bahseden kısma bk.) Hükümdarlarına Kegin denir (Ostyak-Sanoy ağzında **kok** ve ya **köil-küm** ve Kamasincada "kong" bugün bile prens anlamına gelir). Bunlar ağaç kabuğundan yurtlarda otururlar; iyi atları vardır. Buz üzerinde ağaç atla (kar ayakkabısı) giderler, ayaklarına kar ayakkabısı giyer ve kollarının altına değnekler alırlar (bunları koltuk değneği gibi kullanmayıp ancak kollarının altında tutar ve arkada sarkıtırlar). Her hamlede takriben yüz adım ileri giderler. Geceleyin hırsızlık ve yağmacılıkla meşgul olurlar. Fakat Hakas'lar onları yakalayıp işe gönderirler (yakalanan Du-bo'lu hırsızlar, Hakas'lar'da esaret hizmeti görmeye mecbur oluyor demektir).

Hakas'lar çok kudretli bir halktı, onların ülkesi Tu-kiu'larinkinden daha az geniş değildi. Doğuda Gu-li-gan'lara (yukarıya bk.), güneyde Tibet'e, batıda Gelolu'lara (bugünkü Kırgız bozkırlarında yaşayan bir halk) kadar uzanıyordu. Hakas'lar eskiden, onların yanında Ge-li-fu'ları bulunan Se-yan-to'lara tâbi idiler (bunlar kudretli bir Uygur boyu idi, Seyanto ve Soyong adları ile krş.; Soyon'ların büyük bir kısmı bugün dahi kendilerine böyle derler). Hakas hükümdarının Gezi-bey, Güy-şa-bo-bey ve Ami-bey adında üç nazırı vardı (krş. Türkçe Bey, Beg), bunlar devletin bütün işlerini idare ederlerdi. Hakas'lar eskiden merkezî devlet (Çin) ile hiçbir münasebet kurmamışlardı, fakat 648 de Te-le (Uygur) ların Çin'e elçi gönderdiği haberi yayılınca Hakas'lar da bir elçi yolladılar ve Uygur'lar bütün güney halklarını itaatleri altına alarak Hakas'ların Çin yolunu ka-

patıncaya kadar orasıyla daimî irtibatta bulundular. O zaman Hakas'lar Uygur hâkimiyeti altına girdiler. Fakat kuzeydeki Uygur'ların kuvveti azalmaya başlar başlamaz Aşo kendisini han, Tu-zi-şi'nin kızı olan anasını dul han kadını ve karısı ile kızı Ge-lu-şe-hu'yu han kadın ilân etti. Uygur hanı bir nazırını ordu ile gönderdiyse de muvaffak olamadı; hükümdar 20 yıl savaştı. Zaferleriyle gururlanan Aşo şunları söyledi: "Senin kaderin taayyün etmiştir, ben yakında senin altın ordunu (merkezini) yok edeceğim, senin önüne atını sürecek ve bayrağımı dikeceğim; eğer beimle savaşabileceksen derhal gel, yapamıyacaksan kaç!". Uygur hükümdarı savaşa devam edemedi; en sonunda kendi komutanı Gü-lu-mo-che, Aşo'yu onun karargâhına götürdü. Han öldürüldü ve tebaası dağıtıldı. Aşo, han ile kıralıçeye ait ikametgâhları yaktırdı. Uygur hükümdarı umumiyetle altın bir çadırda otururdu. Aşo onun bütün kıymetli eşyasına el koyarak prens Thai-ho'yu esir etti. Sonra kendi karargâhını Lau-şan dağının güneyine naklettirdi. Lau-şan dağına Tu-man dahi denir, burası eski Uygur merkezinden 15 günlük mesafededir (Selengga boyunda olsa gerektir). Kıralıçe Çin sarayından olduğu için, hükümdar onu bir elçiyle Çin'e gönderdiyse de, Uygur'lardan U-ge-han onları yolda yakalıyarak elçiyi öldürdü. Bunun üzerine Aşo Çin'e ikinci bir elçi gönderdi ki, bu 841 de oraya vardı. Çin imparatoru, Cao-fan adında bir memuru sancakla Hakas'lara yolları ve tercüman vasıtasıyla, dağ, nehir ve yaşayış şekillerinin tasvirini emretti; bundan başka Aşo'nun bir resminin yapılmasına ve onun, imparatorluğa bağlı bir neslin ardıllarından olmakla hükümdarlık süren sülâlenin şeceresine alınmasına karar verildi.

Bu esnada U-ge-han, halkının arta kalan kısmıyla Chei-çe'lere (bir Moğol kabilesi) sığındı. Atların henüz kuvvetli olduğu sonbahar mevsiminde hanı basmak isteyen Aşo, Çin'e bir elçi göndererek yardımcı kuvvet istedi. İmparator, Lü-ming adında bir memurunu teftiş için sınıra yolladı. Kuzeybatı köşesindeki dört ordu grubu Tibet'le savaş neticesinde yorulmuşlar ve on sekiz sınır bucağı da, göçebe orduların geçmesi yüzünden çekilmişlerdi. Bereket versin ki, Uygur'

ların kuvveti sönmüş ve Tibet de iç savaşlar yüzünden birbirine girmişti. Bundan dolayı imparator (Wu-tsun) bu kötü durumdan istifade etmek maksadiyle Hakas'lara ferman ile elçi gönderdi ve Hakas hükümdarına Tsun-ying Chiun-wu Tjen-ming-han unvanını verdi. Fakat imparatorun ölmesi yüzünden, (846), ferman ancak 847 de gönderildi. 860-873 arasında Çin sarayına Hakas'lardan üç defa elçi geldi. Fakat Hakaslar, Uygur'ları büsbütün yok edecek durumda değildiler.

Güneyde Hakas'ların kudreti uzun sürmedi, çünkü (şüphesiz güney Uygur'larının kuvveti karşısında mecbur olarak) güney başşehirlerini terketmek ve 970 te saray karar-gâhlarını tekrar Kem'e nakletmek zorunda kaldılar.

Bundan sonra tarih Hakas'lar hakkında susuyor. Bu halk ancak 1200 den sonra Çinggis-Han'lılar devrinde, fakat bu sefer Kırgız ismi altında tekrar zikrediliyor (çünkü Çinliler, Ki-li-ki-se'lerin eskiden Kan-kuen, Kie-kheou ve Ha-ka-su tesmiye edilen halkla aynı olduğunu katıyetle söylerler). Onlar Çinggis-Han'ın öncü kuvvetlerine de dahildiler.

Moğol hükümdarlarına ait Yuen sülâlesi zamanında (1280-1341) Ki-li-ki-se'lerden tekrar bahsediliyor. Şimdi onların memleketlerine, Kian-çeu (çeu Çince de şehir demektir, buna göre bu söz Kian başşehri anlamına gelir, zaten eskiden Kırgız'lara böyle denmekteydi) ve İlan-çeu (mânası: yılan şehri) şehirleriyle birlikte Chan-cho-sa adı verilmektedir. Çinli yazarların dediğine göre bu memleket Peking'den 10.000 Li uzaklıkta olup, 1400 Li uzunluğunda ve 700 Li genişliğindeymiş. Kian (Yenisey) kuzey-batıya doğru akıyor, bunun kuzey-doğusunda da Yu-siu (Yüs) bulunuyormuş. Esas malları at ile beyaz ve siyah doğan imiş. Chun-chona sözü küçük ağızlı büyük delik mânasına gelip, Kian buradan çıkarmış. Sınırdaki iki geçit bulunur ve bunlardan girip çıkılabilmiş. Memleket dağ, su, orman ve çalılıklarla örtülü olup, yollardan zor geçilirmiş. Yukarı Yenisey memleketlerinin, Çin yazarlarının burada denediklerinden daha uygun bir tasviri yapılamaz.

Burada bahsi Kırgızlarla kapatmak için, XIII. yüzyıl-da Tiyanşan civarında Kırgız'lardan bahseden bir haberi zikretmek isterim. Hulâgû'nun seferi dolayısıyla (1253) bildirildiğine göre, İli boyundaki Alimali şehrinin güneyinde, Ma-a-çung civarındaki Tiyanşan geçitlerinde ilerliyelebilmek için at üzerine yerleştirilmiş mahfeler kullanılıyormuş; orada ağır yük taşıyarak pek çabuk gidebilen ve Ki-li-ki-se (Kırgız) temiye edilen insanlar da varmış, onlar ata karşı köpek değiştirirlermiş. Bu not pek kısa ise de, Kırgız'ların XIII. yüzyılda biri Yenisey ve diğeri de Tiyanşan'da olmak üzere iki yerde zikredildiğini ispat etmek için tamamıyla kâfidir.

O zamana ait Çin yıllıkları, Sibirya'nın güney kenarında oturan halklar hakkında, Kırgız'larla ilgili mezkûr önemsiz haberden başka hiçbir ehemmiyetli bilgi vermemektedirler. Çinliler, kuzeydeki barbarlar meselesiyle uğraşacak yerde, ziyadesiyle kendi içişleriyle meşguldüler. Fakat Moğol hâkimiyeti Çin, İran ve Çağatay ülkelerine yayıldıktan sonra da Asya yüksek eli hakkında pek az malûmat elde edebiliyoruz, çünkü, Ritter'in pek doğru olarak işaret ettiği gibi, Moğol hükümdarları sert vatanın fakir otlaklarına dikkat edecek yerde daha fazla kültürlü memleketlerin idaresiyle meşgul olmuşlardır. Asya yaylasında, eskisi gibi ordulara bölünmüş bir durum hâsıl oldu. Bunlar, reisler arasındaki devamlı mücadele neticesinde gittikçe zayıflıyarak büsbütün takatten düştüler. Bu suretle o zamanın tarihine ait haberleri de ortadan kaldıran bir vahşilik hâkim oldu. İç durumun tarihi hiç ortada yoktur. Tarihçi Moğol prensi Sanang-Setsen de bir türlü bu noksanın içinden çıkamamaktadır. Bildiğimiz bir şey varsa o da, Amur'un orta kısımlarından İli'ye kadar bütün Asya yüksek elinin XVIII. yüzyıla kadar Moğol hâkimiyeti altında bulunduğudur. Fakat ordular az sonra parçalanmış olarak muhtelif adlar altında ortaya çıkmaktadır. Kuzey Baykal'a kadar Büret'leri, sonra Mançurya, Çin ve Altay arasındaki doğu ordularını görüyoruz; bunlar her ne kadar umumi olarak Moğol adını taşıyorsa da, Çin'e tâbi hudut Moğol'larının 40 sancağına ve Gobi'nin kuzeyinde yerli hanlar idaresinde yaşayan Halha Moğol'larına ayrılmak-

tadırlar. Selengga membalarından başlayarak güneybatıda Altay ve Tarbagaty civarından Tiyanşan'a kadar, yavaş yavaş batı Moğol'larının önemli hâkimiyeti peyda oldu; bunlar Dsongar, Torgut, Hoşot ve Türböt adında dört boyun birleşmesinden meydana geldikleri için kendilerine dört Öyröt (dört müttetik) adını taktılar.

Bundan sonra Sibirya ve Asya yüksek eli hakkında daha açık haberleri, Rusların XVI. yüzyılda Ural'lardan geçerek hâkimiyetlerini bütün Sibirya'ya ve Cungarya bozkırına yaymaları ve İli vâdisinden Ohotsk denizine kadar, hudutları oraya kadar uzanan Mançu-Çin-devletiyle sınırdaş olmalarından sonra elde ediyoruz.

1578 yılında, orta Volga bölgesinin huzurunu kaçıran kozak çetesinin atamanı Yarmak, çar İvan Vasilyeviç tarafından fesatçıların imhası için gönderilen ordudan kaçarak 5-6000 adamlık çetesiyle kuzeye gitmiş ve Perm'a girmişti. Kama ve Çusova civarında büyük arazi sahibi olan Maksim Strogonof, bu vahşi gürhunun gelişi karşısında az korkuya düşmedi. O, şiddet hareketlerinden korkarak nezaketle karşıladığı çağırılmamış bu misafirlerden bir an evvel kurtulmak istiyerek, Yarmak'ın dikkatini uzakdoğuya çekti; orada biraz önce İrtiş boyunda Sibir Tatar devleti kurulmuş olup, burası Perm için de can sıkıcı bir komşu idi. Bir taraftan memleketin anlatılan zenginliğine kapılan, diğer taraftan vahşi arkadaşlarına bol bir faaliyet sahası bulmak isteyen Yarmak, Ural'ın ötesinde yağma hareketine girişmeye karar verdi ve 1579 yılında 5.000 kozaktan ibaret bir ordunun başında harekete geçti. Erzak noksanlığı ve başka uygunsuz vaziyetler yüzünden o kışı Perm'de geçirmeye mecbur kaldı ve ancak ertesi yıl eski ordusunun yarısından da az bir mevcudu ile (1636 kişi) savaş hareketine girişebildi.

O, ardı arası kesilmeyen savaşlar vererek ve kayıklar üzerinde Taygil ve Tura nehirlerini takibederek doğuya doğru ilerledi ve ancak 1581 de Tobol'e vardı. Daha fazla ilerlemesine karşı çıkacak tehlikelere ve ordu mevcudunun

gittikçe azalmasına bakmıyarak durmadan yoluna devam ediyordu. *Katî bir savaş neticesinde Sibir hükümdarı Kızım hanı kaçmaya mecbur ederek, 500 kozaktan ibaret küçük bir grupla, İrtiş'in sağ sahilinde ve Tobolsk şehri yakınında kurulmuş ve hanın başşehri olan İsker kalesini aldı. İsker şehrinin adı esasında İski-yar "eski sahil" olup, Tatar'lar buraya "Sibir" dahi derlerdi. Fakat Sibir umumiyetle şehrin adı olmayıp, Kızım devletinin ismidir. Bu Tatarca bir söz olmayıp, menşei bence tamamiyle meçhuldür¹. Rus'lar bu adı bütün kuzey Asya düzlüğüne takmışlardır.

İrtiş sahilinde eskiden İsker şehrinin bulunduğu yeri kendim de ziyaret ettim; burası Tolsk'in 16 verst güneyinde, nehir sahilinin ileriye fırlamış yüksek bir kısmında bulunuyor. Sahil çok dik olup herhalde nehir arazinin büyük bir kısmını aşındırmış olsa gerektir, çünkü aksi halde bu kadar küçük bir tepede bir şehrin bulunması izah edilemezdi. Kale olarak İsker'in yeri çok müsaitti, çünkü bir taraftan yüksek nehir sahiliyle korunuyor, diğer taraftan da, daha alçak düzlükten bir vâdi ile ayrılmış bulunuyordu. Şehrin, nehrin aksi tarafında olan ciheti, üç hisarla muhafaza altına alınmıştı ki, bunların izleri hâlâ açık bir şekilde gözükmektedir. Binalardan, umumiyetle etrafında tuğlalar bulunan çukur veya küçük tepeler olmak üzere, pek az iz kalmıştır. Bunun sebebi herhalde taş evlerin pek az olmasından ileri gelmektedir, çünkü ahalinin büyük bir kısmı hiç şüphesiz ahşap ve kerpiç evlerde veya keçe çadırlarda oturmuştur. Arta kalan tuğlaların çoğunu da etrafta oturanlar çoktan fırın yapmak için alıp götürmüş olsalar gerektir.

Başşehri İsker kalesi olan Tatar devleti bütün orta İrtiş bölgesini içine alıyor, batıda Tura'nın orta kısımlarına, kuzeyde İrtiş'in Ob'a döküldüğü yere, güneyde takriben Om nehrine ve doğuda da Baraba bozkırı üzerinden Ob'un sol sahiline kadar uzanıyordu. Gerek devletin hududu ve gerek bütün iç kuruluşu pek kararsızdı. Hâkim sınıfı, herhalde büyük bir kısmı İrtiş boyunca güneyden kuzeye nüfuz ederek Tura, Tobol ve İrtiş boyunda yerleşmiş olan Tatar'-

¹ Sibir, Sabir adı için krş. L. Rasonyi, *Dünya Tarihinde Türk-lük, İndeks*, Ankara 1942. (Çeviren).

lar teşkil ediyordu. Onlara tâbi halklardan kuzey ve kuzey-batıda herhalde ancak kısmen ve bazan emirleri altına girmiş olan Ostyak kabîleleri bulunuyor, güneyde ise hâkim Müslüman unsurundan başka, şaman dinine mensup olup aşağı bir kültür seviyesinde bulunan ve burada şüphesiz asırlardan beri yaşayan Sibirya'lı Türk kabîleleri oturuyordu.

Sibir devletinin kuruluşu hakkında pek az ve kısmen hâlâ birbirini tutmayan malûmat mevcuttur. Tarihçe katî olarak kabul edilebilir ki, takriben Ural ile Tura arasında olmak üzere daha batıda, Şaybani prenslerinden tanınmış bir bey olan Taybuga tarafından XIV. veya XV. yüzyılda kurulduğu anlaşılan bir Tatar devleti teşekkül etmişti. Rivayete göre Kazan hanlarından İbak Taybuga'nın Mar adında yeğenini öldürmüş ve kendisi de Mar'ın torunu Mamet tarafından vurulmuştur. Bunun üzerine Kazan'lıların intikamından korkan Mamet daha da doğuya giderek XVI. yüzyılın başında İsker'i kurmuştur. Mamet'in ölümünden sonra İsker'de Ağış, Kasım ve sonra da Kasım'ın oğlu Yediger hükümdar olmuşlardır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında, Şaybani prensleri neslinden Murtaza'nın oğlu ve İbak'ın torunu Közüm, bir Tatar ordusuyla Yediger'e karşı yürümüş ve Yediger ile kardeşi Bek-Bulat'ı yenerek öldürmüştür. Ancak Bek-Bulat'ın oğlu Saydak güneye kaçarak kurtulmuştur. Közüm'ün bu devleti zaptediş tarihi eldeki kaynaklardan açık anlaşılmıyor. Yalnız, onun 1570 te İsker'de hükümdar olduğu katî olarak biliniyor.

Közüm Han'ın putperest tebaası arasında İslâmiyeti yaymaya çalıştığı Sibir vekayilerince de malûmdur. Rivayete göre o bu işi zorla yapmak istemiş ve tebaasının şiddetli mukavemetiyle karşılaşmıştır. Dil bilmedikleri için Ostyak'lar arasında İslâmiyeti yaymak hiç mümkün olmamış, bundan dolayı Közüm Han onların eski dinlerinde kalmalarına müsaade etmiştir. Türkler arasında da Ayah, Kurdak ve Baraba boyları o kadar şiddetle karşı durmuşlardır ki, İslâm dininin yayılması pek ağır ilerlemiştir. Bu kabîlelerin çoğu ancak Rus'ların istilâsından uzun zaman sonra Müslüman olmuşlardır. Elime, Sibir devletinde İslâmiyetin yayılmasıyla alakadar bir dosya geçmiştir ki, burada Sibir devleti ve

hükümdarları hakkında da bazı yeni malûmat vardır. Bu eser, Közüm Han zamanında Ürgenç şehrinde göçüp gelen Şeyh Şerbetî'nin halk önündeki açık beyanatını ihtiva etmekte ve Tobolsk'te oturan Ali Hoca'nın Ürgenç seyyitleri (peygamberin ardılları) neslinden geldiği bildirilmektedir. Bu vesikadan ancak bizim için enteresan olanları alacağım. Şeyh Şerbetî'nin bildirdiğine göre Közüm Han, 980 (1572 M.) yılında Buhara hükümdarı Abdullah Han'a bir elçi göndererek, İslâmiyeti yaymak için İsker'e bir şeyh göndermesini rica etmiştir.

Abdullah Han bu ricayı yerine getirmek arzusunu gösterdiğinden, Ürgenç hekimi Han Seyyid Hoca'ya şu şekilde bir mektup göndermiştir: "Müftünün kararı gereğince, Yarım Seyyid ile Şerbetî Şeyhi Sibir hükümdarı Közüm Han'a yollamanız emrolunur. Han Seyyid Hoca ile Seyyid ve Şeyhi icabeden ihtiramla yola koyunuz, devlet deposundan yiyeceklerini temin ediniz ve yanlarına arkadaş olarak on adam veriniz. Bunları en mükemmel adamlar arasından seçmelisiniz, elçiler de orta yaşta olsun". Bu mektup, ilgili olan bizlere bildirildikten sonra biz şöyle dedik: "Eğer Közüm Han din öğretmek için Seyyid neslinden bir kimse ile bir şeyh rica ediyorsa, biz gidelim ve İslâm dinini öğretilim". Bunun üzerine gerekli yol hazırlıklarını yaparak Sibir halkının şehri olan İsker'e hareket ettik. Pek çok günler geçtikten sonra İrtiş sahilindeki İsker şehrine yaklaştık. O zaman yanımızda bulunan elçi, Seyyid ardılı ile Şeyh'in geldiklerini haber verdi. Bunun üzerine Közüm Han maiyetiyle İrtiş üzerinden geçerek karşımıza çıktı ve bizimle selâmlaştı. Onunla birlikte İsker'e vardık. Bundan sonra Közüm Han, Yarım Seyyid Hekim'in kendi yanında kalmasını emretti. İki yıl sonra Yarım Seyyid ölünce, ben Şeyh Şerbetî yalnız olarak Ürgenç'e döndüm.

Bunun üzerine Közüm Han yine Buhara'ya elçi yolluyarak aynı ricayı tekrar etti. Buhara hanı, Din Âli Hoca ile Şeyh Şerbetî'nin gönderilmesini emretti. Önce biz sekiz günlük bir mühlet istedik ve sonra da, doğrudan doğruya Sibir'e değil de evvelâ Buhara'ya gitmek istediğimizi bildirdik. Buhara'da Abdulla Han'a: Sibir yolu pek tehlikelidir. Ora-

ya gitmek için arkadaş olarak yanımıza Közüm Han'ın büyük kardeşi Ahmed Girey'i ver! dedik. Abdulla Han bunu kabul ederek, yüz adamla bizi oraya götürmesi için Ahmed Girey'e emir verdi. Biz oraya vardıktan sonra Közüm Han hükümdarlığı Ahmed Girey'e terk etti. Ahmed Girey İsker'de dört yıl hükümdarlık etti. Sonra Ahmed Girey, kendi kanyepederi ve bozkır Kırgız'ları hükümdarı Şıgay tarafından öldürüldü. Bunun üzerine Közüm Han tekrar İsker'de hükümdar oldu. Közüm Han, Din Âli Hoca'ya kızı Lâylâ-Kanış'ı verdi. İsker'de birkaç yıl yaşadık. Ondan sonra Közüm Han'ın halkı parçalandı. Közüm Han İsker şehrinde bozkır Kırgızları hükümdarının kızı Sülipak-Kanış ile evlendi.

Sibir vekayilerinde Közüm Han'ın İslâmiyeti yaymak hususunda gösterdiği gayretten bahseden sözler, bu eserle desteklenmektedir. Közüm Han'ın teşebbüsleri kolay anlaşılabilir, çünkü iyi bir Müslüman olarak evvelâ İslâmiyeti yaymayı kendisi için mukaddes bir vazife saymış olmalıdır, diğer cihetten İslâm kudretinin yayılması, kendi nüfuzunun artmasına da sebeb olacaktı. Ahmed Girey ile Közüm arasındaki münasebet bu eserle de aydınlanmamaktadır.

İsker'in alınmasıyla pek tabii olarak Yarmak'ın savaşı henüz bitmemişti. Kozak'lar, Rusya'dan kendileri için gönderilmiş olan yardımcı kuvvetler gelmeden önce hâkimiyeti ellerinde tutamadılar, bu ordu geldikten sonra bile memleketin tamamıyla zaptı pek ağır ilerliyordu. Savaşların şekli ve Rus'ların ilerleyiş tarzı hakkında bir fikir verebilmek için, vakaları Fischer'in tarihine göre kronolojik bir şekilde sıralamanın en iyi bir yol olacağını zannediyorum. Teferruat ilgilendirmez.

1580. Yarmak gemiyle Tura üzerinde akıntı istikame-tinde hareket ediyor. Tatar hükümdarı Yapansa ona sahil-den birkaç defa şiddetle hücum ediyor. Fakat kozaklar, malik oldukları ateşli silâhların yardımıyla, Tatar gruplarını her defasında sahilten uzaklaştırıyorlar. Hükümdar Yapansa'nın ikametgâhı basılarak tamamıyla yağma ediliyor. Yarmak burada Közüm namına vergi toplayan bir memuru yakalamaya muvaffak oluyor ve ona karşı iyi muamele ederek bir haberle Közüm'e yolluyor.

1581. Tura mansabı civarında birkaç gün süren çok şiddetli bir savaş. Ona karşı toplanmış olan Tatar hükümdarının ordusu yenilerek zengin ganimet ele geçiyor. Savaştan sonra Yarmak'ın ancak 1060 adamı kalıyor. Şimdi Yarmak gemiyle Tobol üzerinden yoluna devam etmektedir. Bir düşman ordusu tekrar kozakları durdurmak istiyor, fakat büyük kayıpla geri atılıyor. Közüm Han, Tobol'ün bugün Karaulnıy-Yar adı verilen pek dar bir yerini zincirle kapattırıyor. Közüm'ün orada bulunan ordusuyla, birkaç gün süren şiddetli savaş cereyan ediyor. Burada Yarmak hile ile kazanıyor. Közüm'ün yeniden tertiplelediği bir ordu, Tavdı mansabının 30 verst güneyinde Mehmed Kul komutasında Ruslara saldırıyor. Çetin bir savaştan sonra Tatar'lar geri atılıyorlar. Kozaklar sağ sahile çıkarak zenginliği ile meşhur Tatar hükümdarı Karaça'nın ikametgâhını yağma ederek zengin ganimet ele geçiriyorlar. Eylûlde İrtiş mansabına varılıyor ve aynı yerden iki verst mesafede bulunan Mirza-Atık'ın tahkimli mevki hücumla alınıyor. Yalnız 500 adamı kalan Yarmak nehrin daha yukarılarında kışlamak istiyorsa da, Közüm'ün hücumuna uğrıyarak neticesiz bir savaştan sonra Atık'ın istihkâmına dönmek mecburiyetinde kalıyor. Közüm'ün yukardan ve kardeşi Mehmed Kul'un aşağıdan hücumu ve şiddetli savaş neticesinde Közüm'ün tamamiyle yenilmesi (23 ekim); Kozak'lardan 104 kişi ölüyor. Ostyak ve Vogul yardımcı kuvvetleri Şimdi Közüm'ü terk ediyor. Hiç beklenilmiyen bir anda Tatar'lar tarafından bırakılan İsker'i kozaklar işgal ediyor. Ostyak ve Vogul'lar Rus'lara teslim olarak sadakat için yemin ediyorlar. Şimdi Yarmak birdenbire hükümdar olduğunu görüyor, fakat Tatar'lar tarafından rahatsız edildiği için devleti yalnız başına elinde tutamayacağını anlıyor. Bundan dolayı Moskova'ya elçiler göndererek zaptettiği yerleri çarın ayaklarına sunuyor.

1582. Yarmak, Vagay nehri boyunda göç eden Mehmed Kul'u 60 kozakla bastırarak esir alıyor. 50 kişi İrtiş boyunca yukarıya doğru gönderiliyor ve Ob mansabına kadar olan bütün Ostyak ve Tatar'lar itaat altına alınıyor. Askerler zarar görmeden geri dönüyor.

1583. Rusya'dan İsker'e yardımcı kuvvetler gönderili-

yor. Büyük açlık. Tatar'ların isyanı. Karaça, yalandan Kır gız'lara karşı yardım talebediyor ve kendisine yardıma gelen 40 Kozak'ı baskınla öldürüyor. Bundan sonra Karaça İsker'i muhasara ediyorsa da geri püskürtülüyor.

1584. Şimdi Yarmak 300 adamla nehir boyunca yukarıya doğru hareket ediyor; Vagay'ın güneyinde, Tatar hükümdarı Begeş yüksek sahilde ona yetişiyor. Kanlı savaştan sonra Tatar'lar geri püskürtülüyor. Tatar hükümdarı Yeliğay, kızını Yarmak'a gelin olarak teklif ediyorsa da, Yarmak tarafından reddediliyor. İrtiş'in batısında, Ausaylı gölü boyundaki Kular adında Tatar kalesine neticesiz hücumlar yapılıyor. Taş-atkan köyünün ahalisi teslim oluyor. Yarmak, İşim ve Şışa boyunda büyük bir fakirlik içinde yaşayan Turalı köylerine raslıyor ve onları vergiden muaf tutuyor. Közüm-Han Vagay boyunda geceyarısı Yarmak'ı basıyor ve birçok kimse öldürülüyor. Gemi batıyor ve yüzerek kurtulmak isteyen Yarmak boğuluyor¹. Reissiz kalan 150 kozak İrtiş'i terk ederek Ural'a çekiliyor. Közüm Han'ın İsker'e gönderdiği oğlu Aley, Közüm tarafından öldürülmüş olan Bek-Bulat'ın oğlu Saydak tarafından vuruluyor. Bunun üzerine Saydak kendi adamlarıyla İsker'i işgal ediyor.

1585. Mansurof komutasında Rusya'dan gelen 100 kozak Ostyak'ları itaat altına alarak Ob boyunda kışlıyorlar.

1586. Mansurof Rusya'ya dönüyor. Vasiliy Sukiin Komutasında 200 kozak ve streltsy Sibirya'ya gönderiliyor. Su-

¹ Radloff'un sözlerine hiçbir şey eklemek istemediğim halde, Yarmak'ın ölümü hâdisesinde Rus tarihçilerinin sözlerini aynen tekrar ettiğini görerek bu hususa işaret etmeden geçemedim. Malûm olduğu üzere Yarmak ve askerleri geceyarısı basılmış ve hemen hemen kurtulan olmamıştır. Böylece onun nasıl öldüğünü de hiç kimse görememiştir. Onun Türk elinden öldüğünü gururlarına yediremeyen Rus tarihçileri çıkar yol olarak, "Yarmak'ın yüzerek kurtulmak istediğini, fakat üzerinde çar tarafından hediye edilen ağır kürk bulunduğundan takatten düşerek suda boğulduğunu" iddia etmişlerdir. Hiçbir ilmî esasa dayanmayan bu konu üzerinde uzun uzadıya duran *Sibir Tarihi* müellifi Kazan tarihçisi Hadi Atlas: "Hakikat şudur ki, Yarmak Közüm Han tarafından, bir düşmanın nasıl öldürülmesi icabediyorsa o şekilde öldürülmüştür" diyerek açık ve katî cevabı vermiştir.

kin Tura boyunda yerleşiyor ve Tümen şehrini kuruyor. Yine 500 adamdan ibaret yardımcı kuvvet geliyor.

1587. Tobolsk şehrinin kurulması. İsker'de yerleşmiş bulunan Saydak, Karaça ile Kırgız sultanından yardım gördüğü halde, Tobolsk'in kurulmasına engel olmaya cesaret edemiyor.

1588. Tobolsk komutanı Çulkof, Saydak, Karaça ve Sultanı bir mülakat bahanesiyle 100 adamla birlikte Tobolsk'a davet ediyor, fakat kendilerini birdenbire yakalıyarak refakatlerindeki 100 adamı öldürtüyor. Bunun üzerine Tatar'lar İsker'i terk ederek güneye çekiliyorlar. Esir hükümdarlar Moskova'ya gönderiliyor.

1590. Küçük Losva kalesi, aynı adı taşıyan nehir üzerinde kuruluyor, fakat az sonra terk ediliyor. Közüm kuzeye doğru bir hücumda bulunuyor ve yağma ederek Tobolsk'a kadar sokuluyor.

1591. Közüm Han takibedilerek, İşim nehri boyunda yeniliyor.

1593. Pelma, Berozov ve Surgut şehirleri yapılmakla kuzeyde ele geçirilen arazi sağlamlaştırılıyor.

1594. Tara şehri kuruluyor. Ayalı'ların isyanı. Bu halkın Aley tarafından sıkıştırılan 200 ailesi güneye hareket ediyor. Tara boyunda oturan ve o zaman daha putperest olan Ayalı ve Kurdak'lar teslim oluyor. Alış veriş işlerini düzenliyen bir ukaz yayınlanıyor. Alış veriş için Sibiry'a gelen Buhara ve Nogay tüccarları, serbest ticaret yapabileceklerdir. Onların Tümen ve Tobolsk'a gelmesine müsaade edilecektir. Tara'da güney halklarından gelen elçiler kabul edilerek arzuları Moskova'ya bildirilecektir.

1595. 483 adam kayakla Baraba'ya gönderiliyor. Tunus kalesi hücumla yıkılıyor. Çangul-Mırza esir ediliyor.

1596. Baraba bozkırı bütün ahalisiyle tâbi oluyor. Mehmed Kul'un annesi, Tatar'lardan 38 asıl kimse ile birlikte teslim oluyor. Közüm Han güneye gidiyor.

1598. Prens Masolski 700 kozak ve 300 Tatar'la güneye doğru ilerliyerek Közüm Han'ın karargâhını basıyor. Tam bir hezimet. Közüm'ün ordusu imha edilerek parçalanı-

yor. Kendisi, yanındaki birkaç asıl ile Kalmık'lar arasına kaçarak Nor-Saysan'a kadar gidiyor. Fakat Kalmık'ların takibi karşısında buradan da kaçmak mecburiyetinde kalarak bozkır Kırgız'larına sığınıyor. Közüm'ün ondan sonraki hayatı hakkında hiçbir şey malûm değildir.

Baraba'ların tâbiyeti ve Közüm'ün güneye kaçması ile İrtiş boyundaki Rus hâkimiyeti katî surette sağlamlaşıyor, fakat bununla beraber buradaki koloniler, yağmacılıkla etrafta dolaşan Közüm'ün oğul ve torunları tarafından kışkırtılan Kırgız ve Nogay'ların hücumu ile XVII. yüzyılın ortasına kadar rahatsız edilmektedir. Közüm'ün oğullarından Aley ile İşim'in ve İşim oğlu Ablay'ın bütün hücum ve yağmalarını burada saymayı lüzumsuz buluyorum, çünkü bunlar, Rus'ları bir müddet şaşkına döndürmüşse de esas itibariyle muvaffakiyetle neticelenmemiştir.

Sibir tarihinden aldığımız bu kısa özet, memleketin kuvvet muvazenesi hakkında açık bir fikir edinmek imkânını vermektedir. Sibir gibi oldukça önemli bir devletin, bir maceraperestler çetesinin duhulü ile yıkılması, ancak bir taraftan devletin partilere ayrılarak zayıflamış olması ve pek muhtelif unsurların ancak hükümdarın kudreti sayesinde bir arada tutulabilmesi ve diğer taraftan da hücum edenlerin ateşli silâhlara malik olmakla, cesur ve sayıca üstün oldukları halde silâh bakımından geri kalan müdafilere üstün gelmesiyle mümkün olmuştur.

Bu suretle Yarmak'ın idaresindeki bir avuç kozak'ın zaferden zafere koştüğünü, fakat bu zafere rağmen sayılarının gittikçe azalarak eridiklerini ve neticede savaş meydanını terk ettiklerini görüyoruz. Yarmak'ın şahsiyeti, belki Rusya'dan yardım gelinciye kadar Rus hâkimiyetini ayakta tutmuş olabilirdi; çünkü o bütün teşebbüsün ruhu idi, kaba yağmacı çetesini ancak o inzibat altına alabilmiş, demir gibi iradesiyle en sert engelleri yenmeye, sertlik ve tatlılıkla yeni kazanılan halkları kendisine ısındırmaya muvaffak olmuştur. Yarmak, Cortez ile Pizarro'lardan çok daha yüksektir, çünkü onun seferleri İspanyol kahramanlarının savaşları gibi kan ve vahşetle lekelenmemiştir.

Kozak'ların silâhça üstünlüğü ve cesaretleri bir devleti yıkabilmişse de, bunun kurulması, ancak daimî şekilde ilerliyen bir kolonileştirme yoluyla mümkün olmuştur. Fâtihler, ikinci defa ilerleyişlerinde bunu pek çabuk anlamışlardır. Şimdi bambaşka bir mücadele şekliyle karşılaşırız. Şimdi kozaklar muayyen bir plâna göre ancak adım adım ve yavaşça ilerlemektedirler. Her önemli bir hamleden sonra duruyor ve bir koloni kurarak, her zaman hücum hazır düşmanın ilk saldırısına karşı kendilerini korumak için etraflarını surla çevirmektedirler. Yerleşilen her noktaya bir komutan tâyin edilerek, yalnız istihkâm değil, bütün civarı dahi onun emrine veriliyor; onun vazifesi, vergi işlerini düzenledikten başka tebaasının sükûnet ve müdafaasına da dikkat etmektir. Erkek ahali baştanbaşa silâhlı olup, aynı zamanda komutanın emrinde silâhlı kuvveti de teşkil ediyordu.

Çok ilerlemiş bir nokta, henüz tamamiyle kendi hâkimiyeti altına girmemiş yerli halkın hücumlariyle rahatsız edildiğinden ve bu hücum edenlerin kazancı ne kadar ehemmiyetsiz olsa dahi yeni tâbi olmuş halkın ayrılmasına sebep teşkil ettiğinden, fâtihler kendi iradeleri dışında daha da ilerlemek, yeni halklar ele geçirmek ve istihkâmlar yapmak ihtiyacını hissediyorlar. Bu esnada kozaklar büyük bir itidalle hareket ederek mümkün olduğu kadar az kan döküyor ve ancak mecbur kaldıkları zaman silâh kullanıp, kavgayı gelen elçilerle müzakere ve kandırma yoluyla bertaraf etmeye çalışıyorlar. Açık hücumu her zaman enerjik bir şekilde silâhla tardediyor, fakat mağlûp düşmana karşı intikam seferine girişmiyorlar.

Böylece 1598 yılına kadar, Közüm Han'ın eski devletinden daha büyük bir ülkenin, muntazam bir şekilde ayarlanmış istihkâm ağlariyle, uzun bir zaman için ayrılamıyacak bir tarzda Rusya ile sıkı sıkıya bağlanmış olduğunu görüyoruz.

Sibir devletinin zaptına ait tasviri tamamlamak maksadıyla burada, İrtiş ve Baraba Tatar'ları arasında Közüm Han'ın devleti hakkında bugün bile konuşulan ve kendim dinleyip yazmak fırsatını elde ettiğim yerli rivayetleri zikretmek isterim.

Ahmed Girây hakkında

Eski zamanlarda Tom boyunda Ahmed Kärây Kan yaşıyordu. Kärây Kan, kendi öz karısını satılmış bir esire verdi. Kärây Kan'ın kayınpederi bunu işittiği zaman ona çok kızdı ve Kärây'i sarhoş ederek bir at kuyruğuna bağladı. Kärây Kan üç gün at kuyruğunda kaldı, fakat ölmedi. Kayınpederi ayağı ile yüzüne basmak istedi, Kärây Kan: "Basma bana kâfir!" dedi. Kayınpederi basmadı ve günahını çıkartmış olduğu için kendisini çözmek istedi. Fakat kayınpederin oğlu babasına: "Çözme, o büyük bir kahramandı, onu serbest bırakırsan senin halkını mahveder" dedi. Babası oğlunun sözüne uyarak Kärây Kan'ın kafasını kestirdi. Kärây Kan'ın yerine Közüm Kan geçti. (Baraba'lardan Teränä soyu).

Közüm Kan'ın tahta çıkması

1. Hükümdarımız Közüm Kan, ordusuyla hanlıktan geldi ve Omsk civarında yaşadı, sonra Tobolsk yakınlarında oturdu. (Tara Tatar'larından Turalı soyu).

2. Bunun üzerine, Şeyhin gelişinden iki yıl sonra Ahmed Girây öldü ve onun yerine Közüm Kan hükümdar oldu. (İşim mansabı, Sargatskaya Volost).

3. Kärây'in yerine, 12 yaşında olan Közüm Kan geçti. O büyüyünceye kadar halkı Pogay Sultan idare etti. Büyüyünce Közüm Kan hükümdar oldu.

Tom civarındaki yerler Közüm Kan'ın hoşuna gitmedi. "Burada çok çukur ve hendek vardır; içine düşen hayvan ölür, içine düşen çocuk ölür, buradan gidelim!" dedi. Halkla konuştuktan sonra göç ettiler. Közüm Kan Tobol'e giderken yol üzerinde, Baraba boyunda oturan halka: "Burada sizin yeriniz fena, bizimle beraber göç ediniz, Tobol'e gidelim ve orada yaşayalım!" dedi. Fakat hükümdarın sözleri Baraba'da oturan halkın hoşuna gitmedi. Onlar: "Siz gidedurun, biz arkanızdan geliriz, balık ağlarımız kalmıştı, şunları alacağız!" dediler. Közüm: "Arkamızdan çabuk gelin" diyerek yoluna devam etti. Bunlar geride kaldılar, ötekiler Tobol'e gittiler ve bir şehir kurarak orada yaşadılar. Közüm Kan Baraba'daki halkın yerinde kaldığını anlayınca: "Gel-

mesini talebettiğim halk varmadı (**parbadı**), bunların adı Baraba olsun" dedi. (Baraba'lardan Teränä soyu).

Közüm Kan ve Yarmak

1. Közüm Kan bir müddet Tobol boyunda yaşadı, o zaman Rusya hükümdarından kaçan üç hırsız geldi, reislerinin adı Yarmak idi. Bu Yarmak Közüm Kan'a geldi. Hiç kimse onların dilini anlamıyor, Rus'lar da buralıların dilinden anlamıyorlardı. Bir müddet burada yaşadıkdan sonra onların dilini öğrendiler. Yarmak, Kan'ın huzuruna çıkarak: "Közüm Kan, bana bir öküz derisi büyüklüğünde yer ver!" dedi. Közüm Kan sultan ve asılleri tophıyarak konuştu. Asılleri: "Öküz derisi büyüklüğünde bir yer çok değildir, o kadarlık verelim" dediler. Yarmak bütün bir öküz derisi alarak bunu iplik ince kuşaklara böldü ve bununla bir daire çevirerek hile ile çok yer aldı.

Kan'ın emriyle adamlar dışarı çıkarak baktılar ve: "Kâfir çok yer alıyor" dediler. Közüm Kan: "Bu çok değildir, bizim yetecek kadar arazimiz var; bundan başka bunu kendimiz verdik, onun için gürültü etmeye gelmez" dedi.

Yarmak bir sapan ve bir tırmık yaptı; tarlayı sürerek çavdar ektiler, Ektikten sonra Rus'lar gittiler. Ertesi yıl geri gelerek çavdarı biçtiler ve biçtikten sonra yere serdiler. Üçüncü sene yine geldiler. (Baraba'lardan Teränä soyu).

2. Közüm'e hizmet etmek için yanına bir Rus çocuğu katılmıştı, adı Yarmak idi. Onun yanında yaşarken Közüm Kan'dan şu ricada bulundu: "Sizlere bu kadar hizmet ettim, şimdi bana yer verebilirdin!". Kan: "Çok lâzım mı?" dedi. Yarmak: "Çok istemem, öküz derisi büyüklüğünde bir yer verersen bu bana yeter" dedi. (Bunun üzerine, öküz derisinin ince kısımlara doğranması hakkındaki aynı hikâye geliyor). Yarmak orada bir yıl oturduktan sonra, ertesi sene adamlar çağırarak için memleketine döndü. Yarmak'a verilen arazide az sonra çok Rus bulunuyordu. Adamları çoğalınca iş için adam tutmaya başladı. Közüm az ücret veriyor, Yarmak çok ücret veriyordu. O zaman adamlar: "Biz Yarmak için çalışmak isteriz, o yüksek ücret veriyor, Közüm

Kan az ücret veriyor dediler". Yıldan yıla Yarmak'ın adamları çoğalınca, Közüm Kan uzaklaşmaya karar verdi. (Tara Tatar'larından Turalı soyu).

3. Derler ki, eskiden Yarmak geldi ve Tobol boyunda yaşadı. Orada olta ile mersin balığı avlıyordu, büyük balık yakalayınca hükümdara sunuyordu. Karaza Bi'yin iki oğlu vardı, her ikisi avcıydı. Bunlar seferden dönerken öteki sahilde Yarmak'ın, oltasına yem taktığını gördüler. Onunla alay ederek nişan aldılar, fakat başına isabet ettirmeden şapkasını vurdular. Sonra eline isabet ettirmeden yemine nişan aldılar, nihayet olta ipini vurdular. Orada çok mu oturdu, az mı oturdu, bilmiyoruz. Bunun üzerine Yarmak, Közüm Kan'dan "bir hayvan derisi büyüklüğünde bir yer istedi (yukardaki hikâye tekrar ediyor), bu yeri elde ettikten sonra yine balık avladı, iyilerini ve büyüklerini hükümdara sundu. Hükümdar sabahleyin kalkınca adamlarına balıkları getirmelerini emretti. Adamlar bunların asker gibi yattığını gördüler. Hükümdar: "Biraz sonra bu memleketi Rus'lar alacaktır" dedi. Bir müddet geçtikten sonra Yarmak kayboldu, nereye gittiğini kimse bilmiyordu. Vagay nehri üzerinde tekrar talaş akmaya başladı, bunun nereden geldiğini ve ne olduğunu kimse bilmiyordu. Üç yıl sonra Yarmak, bir sal ile Vagay nehri üzerinden aşağıya doğru geldi. Yerliler baktılar ki bir gemi geldi, durdu. O esnada ahali eğlence ile meşguldü. Gemiye görünce: "Bir gemi geldi, acaba düşman mı, dost mu?" dediler. Gemide çok adam vardı, avcılar bunların üzerine atıyor, fakat onlar kımıldamadan yerlerinde duruyordu. Avcılar: "Bunlar insan değil, taklit resmidir" dediler. Onlar dikkat edince, gemide tüfek atmak için bir delik bulunduğunu gördüler. Bunu fark edince iki avcıyı hazırladılar ve savaşa başlamak için oraya gittiler. (Ok) atmak için zırhlarını giydiler. Bazıları: "Siz kahramanlığınızı zırh ile gösteriyorsunuz" dediler. Bunun üzerine ötekiler utanarak zırhlarını çıkardılar ve zırhsız gittiler. Delikten bakarak gemide adamları görünce hep isabetle vurdular. Şimdi gemideki adamlar korkarak hiçbir deliğe gelmez oldu. O zaman avcılardan biri: "Böyle sonu gelmez, ben yüzerek gideyim ve geminin üzerine çıkarak gemideki adamları

görmek için aşağı sarkayım" dedi. O silâhlarını aldı ve gemiye doğru yüzdü. Gemiye varınca tırmandı, fakat üzerine çıkamadı. Onu bir asker görerek karşısına çıktı. Avcının sahilde kalan arkadaşı, askerin karşı çıktığını görmedi. Avcının tam ulaşacağı sırada asker gelerek kılıçla onun kafasını kesti. Avcı öldü ve suya yuvarlandı. Diğer avcı, gemi üzerinde zırhını giymiş ve tüfek atmakla meşgul Yarmak'ı gördü. Avcının kurşunu Yarmak'ı vurdu, Yarmak'ın kurşunu avcıyı vurdu, her ikisi öldü. Bunun üzerine kalanlar savaşa devam ettiler, fakat Yarmak'ın halkı yendi. Közüm Kan'ın halkı kaçtı. Hükümdar halkı ile irtiş boyunca kaçtı ve Hanlığa sığındı. (Tepkeç-Aul'dan Kurdak soyu).

Közüm Kan'ın kaçması

1. Közüm Kan kaçarak halkı ile Küzä dağına geldi, hükümdar orada durarak bir müddet kaldı. Halkın büyük bir kısmı geri dönmek istiyordu. Onlar: "Memleketimizi niçin terk edelim? Geri dönmeliyiz!" dediler. O zaman hükümdar ayağa kalkarak: "Eğer beni takibetmezseniz kürklerinize dizlerinize, yenlerinize dirseklerinize ulaşmasın! Allah hayatınızı uzun yapmasın! Tavsiyeleriniz boşa çıksın! Bir veya iki çocuktan fazla evlâdınız olmasın! Allah büyüktür!" dedi. Bununla beraber orada birçok halk dağı aşarak evine döndü. Hükümdarın bu kötü duasından sonra halkımız artmıyor. (Sala köyünden Tobol Tatar'ları).

2. Közüm Kan güneye kaçarken ordusundan birine: "Artık burada kalmamız uygun düşmez" dedi. Onlar: "Biz morina balığı (kordı) yakalayıp ona bakmak istiyoruz" diye cevap verdiler. Bunun üzerine hükümdar: "Mademki siz morina (kordı) yakalamak istiyor ve benimle gelmiyorsunuz, öyle ise adınız **Kurdak** olsun" dedi. Onlar memlekette kaldılar. Şimdi Közüm Kan ikinci orduya hitabetti: "Göç edelim, bu memleket bize uygun değil" dedi. Bunlar: "Biz biraz daha beklemek istiyoruz" dediler. Hükümdar: "Mademki bekliyeceksiniz (tura-tursangız), adınız **Turalı** olsun" dedi. Közüm Kan üçüncü ordusuna döndü: "Göç edelim, bu memleket bize uygun değil" dedi. Onlar: "Biz biraz daha

kalmak istiyoruz" dediler. Hükümdar: "Mademki tehir (ayal) istiyorsunuz, öyle ise adınız **Ayalı** olsun" dedi. Tekrar başka bir orduya hitabetti: "Bu memleket bize uygun değildir" dedi. Onlar: "Siz gidedurun, biz size yetişiriz" dediler. Hükümdar: "Mademki bize "git" (bar) diyorsunuz, öyle ise adınız **Baraba** olsun, çünkü siz varmıyorsunuz (barbassız)". O bunları söyleyerek yoluna devam etti, ancak Sart'lar onunla gittiler. (Yangı-Aul köyünden Turalı kabilesi).

3. Bugün unutulmuş olan Közüm Kan şarkısından bir kıta:

"Kakımın tırmanmadığı yere
Tırmanarak çıktım,
Kuşun konmadığı yere
Tırmanıp yapıştım.
Ey halkım ve adamlarım,
Sizleri çok bekledim,
Sizleri özlüyorum, avcılarım".

(Hoca-Aul'dan Turalı soyu).

Nihayet, Rus fütuhâtı zamanındaki Tatar kahramanlarını öven iki şarkı daha:

1. Karaza

Aslımı sorarsan,
Çinggis-Han'dan gelirim,
Sonra Käräl nehrine vardık,
Orada Käräl halkını yendik,
Kırım memleketine gittik,
Kırım şehrini aldık.
Astrahan'ı anlatırlar,
Kızıl taşla çevriliymiş,
Sağlam demir kapıları varmış,
Biz Astrahan'ı da aldık.
Sonra tekrar anlattılar,
Zıngalı bir ticaret şehriymiş,

Daima, geçen dèvelerin
Yüksek sesleri aksedermiş,
Zıngalı üzerine yürüdük
Ve şehri aldık.
Oradan Tümen'e gittik,
Tümen'i de zaptettik.
Buradan İsker'e gittik,
Asimet'in oğlu Közüm'ü
Altın tahtından indirerek
Buradan kovduk.
Yarmak savaşa hazırlanıyor,
Semada ay parlarken,
Ordumuzu mahvetti,
Yarmakın içi boş demir silâhı.
Kanlı savaşlarda
Yarmak'la boy ölçüşünce,
Yarmak haklı çıktı.
Omuzlarımda, altın yakalı
Demir elbisem yoktu,
Savaşta bindiğim,
Kuvvetli konur atım yanımda yoktu.
Etraftaki kahramanlardan
Hiçbiri bana yardım etmedi.
Sauskan'ın geniş, geniş ovası,
İtimadımı sarstı!
Bileğim serttir,
Cesaretim düşmanı kovmuştur.
Kitaplarını karıştıran
Molla yanılmıyor ki,
Benim gibi konuşan bir kimsenin
Çene ve dilini şimdi ne bağlar?
Savaşta kara olan nedir?
Benim iki oğlum
Düşmanlarımızı kovmuştur,
Savaşta mavi olan nedir?
Benim iki oğlum
Düşmanları yenmiştir.
Savaşta beyaz olan nedir?

Benim iki oğlum
 Canavarlar gibi etraflarına saldırırlar.
 Uzak ve yakını
 Benim oğullarım taramıştır.
 İrtiş'teki İsker kalesinde
 Taybuga halkının tahtı vardır,
 Burasını oğullarım aldı.
 Söyle bana aylar nerede?
 Yıllar, günler nerede?
 Senin eskisi gibi yaşıyacağın bunlar nerede?
 Aşağıımızda Tobol nehri,
 Tobol nehrinin mansabı civarında,
 Mamış ile Yesek,
 İkisi de cansız yuvarlandılar.
 Haşmetli İrtiş sahilinde,
 Kutsal mezar tarafında,
 Ak-Kular köyü yakınında,
 Cansız yerde yatıyorlar.
 İki cesur çocuğum,
 Burada Yarmak'a karşı savaştılar.
 Şimdi serenin ucuna
 Nişan alıp atalım,
 Ölüm saati yaklaşıncı,
 Her ikimiz
 Bu yerde yatalım!
 Şimdi kulunum yuvarlanıyor,
 Başkası beni ne alâkadar eder? diyor,
 Felâket günü gelince,
 Bak, kanım su gibi akıyor.

2. Ak Buğa

Tobol bahadırlarından
 Kahraman Ak Buğa konuşuyor:
 Gerilmiş bir deri gibi,
 Senin tabanın, ey al atım!
 Ayıklanmış ipek gibi,
 Senin yelen, ey al atım!

Kızın uzun saçı gibi,
 Senin kuyruğun, ey yüksek al atım!
 O herkesi geçti,
 Yarış mükâfatını kazandı,
 Kederimi uzaklaştırdı.
 Al atın anası,
 Bu tayını şimdi görmeliydi.
 Vahşi at yakalanmıyor,
 Yanında tay görmek istemiyor.
 Hâsis zenginin
 Komşuya bakışı gibi.
 Benim atıma bak, ilk senede
 Yalnız anasından emdi,
 Daha ikinci sene de emdi.
 Daha atım gençken,
 Hizmetçiler onu hiç tutamadılar,
 Üzerine eyersiz hiç binemediler.
 Tobolsk kahramanlarından
 Ak Buğa konuşuyor:
 Altın kuburluğumu kuşanarak,
 Kapıda durmak isterim,
 Bak, fena bir yerde
 Bana şimdi ok isabet etti,
 Yanında daha fazla kalamıyorum.
 Tobolsk'ten Koçay bahadır
 Omuzuma destek oldu.
 Bakın, omuzumda
 Derin bir yara açıldı.
 O, kâfir uşaklardan yedi güruhu
 İmha ediyor,
 Seni vuran düşmanı,
 Yakalamış öldürüyor.

Bütün bu destanların tefsirine hacet yoktur, bunların her satırı Rus istilâ seferleri hakkındaki tasvirimi desteklemektedir. İrtiş devletini Rus imparatorluğuna kazandıran, kılıç olmamıştır. Yarmak burada savaşçı bir kahraman değil, bu cihet ancak şarkıda zikredilmektedir, burada ga-

lip gelen daha üstün kültürün mümessilidir. O, burada saban ve tırmıkla ortaya çıkararak, Közüm Kan'ı, işçilere ödediği daha yüksek ücretle yenmektedir. Bu destanlarda savaşların hakikî yüzü de ortaya çıkıyor, Rus'lar çok defa saldıracı değildir, onlar kandırma ve hile ile kazanıyor ve ancak Tatar'ların hücumuna karşı kendilerini müdafaa ediyorlar. "Karaza" ve Yermak'ın ölümünden bahseden "Kurdak" destanı müstesna, bunların hiçbiri Yarmak'ın istilâ seferiyle alâkadar olmayıp, onun ölümünden sonra vukubulan ikinci Rus ilerleyişiyle ilgilidir.

Fakat Rus'lar, yalnız Sibirya'nın güneyinde değil, kuzeyinde de gittikçe doğuya doğru ilerlediler. Böylece, daha 1596'da Ob boyunca yukarıya doğru kozak bölükleri hareket geçmiş ve burada oturan bütün Ostyak'ları tâbi kılmışlardı. Bu vilâyetlerin muhafazası maksadiyle 1598'de Narım nehri üzerinde aynı adı taşıyan bir kale ve Ob'un kollarından Ket üzerinde de Ketskiy Ostrog adında bir istihkâm meydana getirildi. Berozov'tan da küçük bir kozak bölüğü harekete geçerek Ob boyunca yukarıya doğru Ob körfezine ve Tara nehrine kadar ilerliyor, bu nehrin mansabından 200 verst mesafede bulunan Mangazay adında bir yeri alarak güneyde oturan Tasov Samoyed'lerini Rusya'ya tâbi kılıyor. Böylece 1600 yılına kadar yalnız Közüm Kan'ın devleti değil, aynı zamanda Sibirya'nın Tara ve Ket nehirlerinin kuzeyindeki kısımları da ele geçirilmiş oluyordu. Kuzey-doğudaki istilâlar, ancak Ob ve kolları boyunca yüksek dağlara kadar nüfuz etmek ve böylece batı ile kolay bir irtibatı sağlamakla faydalı olabilirdi. Kozaklar, güney-doğuda daha fazla ilerlemekle, Sibir'den daha kuvvetli olan bir devletin, yani bugün bile bütün Asya yüksek elini ellerinde bulunduran Moğol ordularının hâkimiyet sahasına girmiş oluyorlardı.

Yenisey ile İrtiş arasında, Altay dağı yamaçlarının kuzeyinde oturan Türk boylarının hepsi de doğrudan doğruya Moğol'lara tâbi olmamakla beraber, onları her emrine itaat edilecek kuvvetli bir devlet sayıyorlardı. Çünkü Moğol orduları şimdiye kadar birçok defalar kuzeyde uzaklara kadar nüfuz etmiş ve oradaki ahaliyi haraca bağlamış bulunuyordu.

Ruslar, Moğolları yukarda zikredilen Türk halklarından daha sonra tanıdılar. Moğol devletinin tarihi her ne kadar vazifemizin dışında kalıyorsa da, daha sonraki savaşlarla güney Sibiry ve Cungarya bozkırındaki halk hareketlerinin anlaşılması için bunların bilinmesi gerektiğinden, önce Moğol devletinin XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki tarihinin kısa bir taslağını vermek ve ancak ondan sonra Rus hâkimiyetinin etrafa yayılmasından bahsetmek isterim.

Selengga membaı ile Kosogol gölünün batısından yukarı İrtiş bölgesine kadar uzanan Moğol yüksek elinin batı kısmında, XVI. yüzyılın ortasında kuvvetli bir Moğol devleti kurulmuştu, bu devlet yalnız Kalmık ve Moğol boylarını birleştirmekle kalmamış, aynı zamanda Yenisey boyundaki Kırgız'larla İrtiş ve Ob arasındaki Teleüt'ler gibi birçok Türk halklarını da kendi hâkimiyetine tâbi kılmıştı. Burası, Yenisey membaı ile Upsa gölü civarında hükümdarlık karargâhı kurmuş olan Altın Han'lar devletiydi. Bu devlete ait bütün malûmatı, Tomsk kozakları tarafından Moskova çarı namına Altın Han'a gönderilmiş olan beş elçi heyetinin haberlerinden öğreniyoruz. Bundan dolayı, Altın Han'lar hakkında bilgi verdiği nispette mezkûr elçilik haberlerinden özetler almak mecburiyetindeyim.

1616 yılında Altın Han'a ilk elçi heyeti yollanmıştır; bu hususta ataman Vasiliy Tümenez ile desyatnik İvan Petrov şunları bildiriyor:

“Tomsık şehrinden Kırgız memleketine vardığımız zaman, bizi altın çarın adamları olan Taybun ile refakatindeki 30 adam karşıladı ve himayelerine alarak altın hükümdar Kunkançı'nın huzuruna götürdüler. Bütün yol boyunca bize büyük saygı ile muamele ettiler. Kırgız'lardan prens Kora'yı tercüman olarak yanımıza almıştık. Soyon'lara vardığımızda, onların en iyi hükümdarı olan Kara Sakal'a indik; o bizden kim olduğumuzu ve nereye gitmek istediğimizi sordu. O zaman biz, Vaska ile İvaşko, “bütün Rusların hükümdarı çar

Mihayil Fedoroviç'ten geliyoruz" dedik. Kara Sakal bize adam ve yiyecek vererek dostane bir şekilde ağırladı ve bu gibi yüksek bir hükümdarın elçilerini yanında görmekten çok memnun olduğunu söyledi. Mat (Mator?) ların memleketine vardığımız zaman, onların hükümdarı Kundugen bizi karşılayarak, Altın Hükümdar Kunkaңı'ye götürdü. Altın Han'a yaklaştığımızda, prenslerden Kaltay ile Teça'yı birçok asıl kimse ile birlikte bizi karşılamak için yolladı, kendi âdetlerine göre yiyecek ve içki sundu ve büyük beyaz çarın elçileri olduğumuz için, kendi komşusunda hususi bir yurt kurmamızı emretti.

"Altın çar, elçi heyetini asiller ve beylerin huzurunda, kutuktu (en yüksek ruhani şahsiyet) nun evinde kabul etti; onun yanında sarı çarın (Ritter bunun Tibet hükümdarı olduğunu söylüyor; ben yalnız şuna işaret etmek isterim ki, Taraңı'lar bugün bile Çin hükümdarına böyle derler) elçisiyle prens Koşuçin, prens Taybun ve aşağı sınıftan daha birçok din mümessilleri bulunuyordu. Biz Altın Han'a, kendi hükümdarımız Mihayil Fedoroviç'in bütün unvanlarını saydık, bunları okurken Altın Han şapkasını biraz yukarıya kaldırmış, diğerleri ise hepsi de çıkarmış bulunuyordu. Biz, Vaska ile İvaşko, Altın Han'ı bütün ulusuyla birlikte büyük hükümdar Mihayil Fedoroviç'in yüksek himayesi altına girmesi ve ona sadakat ile hizmet etmesi için ikna ettik. O zaman Kunkaңı'yla sarı hükümdarın elçisi cevap olarak, büyük hükümdar Mihayil Fedoroviç'e karşı memnuniyetle sadık ve doğru hareket etmek istediklerini bildirdiler. Bunu teyit için, bütün rahipler kendi dinlerine göre ilâhlarının resimlerini yukarıya kaldırdılar. Bunun üzerine Kunkaңı bize Kutuktu hakkında şu açıklamada bulundu: o, kendi dinlerine göre kutsal bir adam olup, Laba (Lama, yani Tibet) devletinden gelmiş bir Kuta (tanrı, Türkçede: kудay) imiş, şöyle doğmuş, yazıdan anlarmış; Kuta doğduktan sonra ancak üç yıl yaşamış ve ölmüş, toprakta beş yıl yattıktan sonra tekrar canlanmış, eskisi gibi tekrar yazıdan anlar ve adamlarını tanır olmuş. Onların put, çan ve kitapları bu Kutuktu'da imiş. Kabul esnasında altın çar, altın diba ve atlas kumaştan açık

renkte elbise giymişti, sarı çarın elçisinin elbisesi altın çin kumaşından olup asillerin elbisesi açık renktaydı.

“Bunun üzerine altın çar büyük hükümdar Mihayil Fedoroviç'in hediyesini kabul etti, bizim en büyük asilimize “Mansa” takdim ederek şerefimize yiyecek verilmesini emretti ve beyaz çara gönderilmek üzere yanımıza elçilerini kattı. Sonra biz, on gün onun Ulusu içerisinde geçerek geri döndük. Biz, Vaska ile İvaşko, onların yaşayış, savaş ve dinlerine ait ne varsa hepsini gördük. Evleri keçe ile örtülü olup, develer üzerinde göç ederler. Altan Han'ın evini de gördük ve ondan diğer (komşu) devletler hakkında da soruşturduk. Orduları yay ile silâhlandırılmıştır. Altın Han'ın yanında başka memleketten de birçok adam vardır. Bir de Çin devleti varmış ki, hükümdarına Taybin derlermiş. Fakat Çin devleti deniz kenarında imiş ve tuğladan yapılmış başşehrinin etrafını at üzerinde ancak on günde dolaşmak mümkün imiş. Çin ordusunun elinde tüfek ve toplar varmış. Çin'e büyük yelkenli gemiler geliyor ve onun üzerinde tüccarlar bulunuyormuş. Bazı gemilerin üzerinde 200-300 adam bulunurmuş. Çin'liler, Buhara'lılar usulünce giyinirlermiş. Altın Han'dan oraya at üzerinde bir ayda gidilirmiş. Yol üzerinde ne nehir ve ne de dağ bulunmayıp, düzlükten geçermiş. Altın Han'ın yanında, Çin hakkında aynı şeyi anlatan Kırgız'lara da rasladık.” — Elçiler, Topin ve Sarı Han devleti hakkında da bilgi edinmişlerdir. Topin'de İşim ve Batur adında iki hükümdar varmış, askerleri tüfek ve topla silâhlıymış. (Bununla herhalde Orta Asya'daki bir Müslüman devleti kastedilmiş olsa gerektir). Sarı Han'ın adı Kulaçin olup, askerleri tüfek kullanırmış. Son olarak elçiler orada hazır bulunan Halha Moğollarından da sormuşlar, onların da hükümdar adları bildirilmiştir. Şimdi Altın Han bütün bu hükümdarlarla sulh içerisinde yaşıyor, elçi ve tüccarlar bir devletten diğerine geçmektedir. Haberde devamla deniliyor ki: “Altın çarın yanında Kırgız'lar da vardı, onlar, bizi tazyik ediyor ve bize karşı savaşıyor diyerek Rus halkından şikâyetle bulundular. Fakat Altın Han onlara, Ruslara itaat etmeleri ve sadâkatle hizmette bulunmaları için emir verdi; böyle

yapmadıkları takdirde kendilerini cezalandıracağını söyledi. Kırgız'lardan Altın Çara bir ayda gittik, yol on gün kayalık dağlar arasından geçti, rasladığımız tek tük taş binalardan başka yol boştur. Bu hususta yaşlı adamlardan sordüğümüzda, burada Çinliler ile Altın Han adamlarının oturduğunu söylediler." Elçiler 18 ekimde Altın Han'a varmış ve orada sekiz gün kalmışlardır.

Yolda rasladıkları nehirlerden, Kırgız ilindeki Teya, Kiya, Urupa ve Yüs sularını, fakat sonra Askıs, Abakan, Çastiya, Brodı (Zagan Machan), Kanter ve nihayet etrafında Altın Han'ın göç ettiği Kemçik nehrini zikrederler. "Altın Han'a Upsa adı verilen bir göl boyunda raslamışlar ve bunun yakınlarında da Kukey adında bir tuz dağı görmüşlerdir."

Altın Han'a ikinci elçi heyeti 1619 da gönderilmiştir. Onların haberinden bir yenilik olarak öğrenildiğine göre, o zaman Altın Han'ın karargâhı Upsa gölünün kollarından Tes boyunun (Kozak'lar buna yanlış olarak Kes derler) 15 günlük mesafe yukarılarında bulunuyormuş.

Stepan Greçanın'ın 1636 tarihli üçüncü elçiliği şöyle cereyan etmiştir: Elçi, Hana Kusun-Takay nehri boyunda raslamış ve Altın Han tarafından üç defa kabul edilmiştir. Kozakların tâbiyet yemini talebi karşısında, birçok itirazlardan sonra nihayet bir anlaşmaya varılarak, Lama ile nazırların (tâbiyet işareti olarak) Han'ın şerefine bir kâse rakı içmeleri üzerinde karar kılınmıştır; bundan sonra han kendisi tâbiyet yeminini imzalamış ve Kırgız'ları Rusya için tâbi kılaceğine söz vermiştir. Fakat biraz sonra, Han'ın bütün bu merasime ancak elçiden fazla hediye çekmek için katlandığı anlaşılmıştır. Moskova çarının bundan önceki hediyeleriyle Han'ın hırsı o kadar artmıştı ki, elçiler ne yapacaklarını bilemiyorlardı. Han'ın anası Tsetsen Hatun, Lama, haznedar, nazır, Han kendisi ve iki erkek kardeşi, bütün bunlar göndermiş oldukları hususi elçilerle hediye istiyorlardı. Zavallı elçiler üzerlerindeki elbiseleri parçalamak ve kendilerinin en iyi silâhlarını elden çıkarmak mecburiyetinde kalmışlardır. Üçüncü seyahat dolayısıyla şuna da işaret edelim ki, 1636

yılında Kutuktu Lama Altın Han'ın yanında değil de, onun kardeşi Dain Noyon'da oturuyordu.

1638 de Altın Han'a tekrar bir elçi heyeti gönderildi. Bu sefer elçiler Şabına geçidi üzerinden Kemçik'e gittiler. Burada Altın Han'ın emriyle durduruldular. Yenisey'in kollarından Sau-Kal boyunda Han'ın yeğenlerinden Dural-Tabun ile karşılaştılar ve burada üç hafta geçirmek mecburiyetinde kaldılar. 9 kasımda Altın Han tarafından kabul edileceklerken merasim yüzünden anlaşmazlık çıkıyor ve Han da birdenbire Kemçik boyundaki kışlağına hareket ediyor. Elçiler dört gün dağlarda aç bırakıldıktan sonra, nihayet Kutuktu Lama gelerek samimiyetle hediyeleri kabul ediyor. Han'ın, karargâhını Yenisey boyunda kurmuş olan kardeşi, elçileri oraya davet ediyor ve hemen ertesi günü hediyeler sunuluyor. Altın Han'ın diğer iki kardeşi de hediye talep ediyor. Birinci Tayçı, Han'ın karargâhından iki günlük mesafede Akta çayı civarında yalnızlık içerisinde oruç tutarak ibadetle meşgul oluyor, fakat hediye kabul ediyormuş. On dan sonraki kabul esnasında Rus'lar, bakımın fenalığından şikâyet ediyor, burada ilk olarak ikram edilen çayı değersiz bir şey sayıyorlar. Veda kabulünde merasim yüzünden tekrar anlaşmazlık çıkıyor. Altın Han birdenbire, oradan 20 günlük mesafede doğudaki Upsa gölü boyunda oturan büyük kardeşi Kalançin-Noyon'un yanına hareket ediyor ve böylece elçilik hiçbir neticeye varılmadan sona eriyor.

1642, 1652, 1654 yıllarında Altın Han'ın orduları kuzeydeki Kırgız'lara hücum ederek, Rus şehirlerinden Krasnoyarsk'a kadar bile sokuluyor. Altın Han'ın oğlu Lobsan 1657 de muvaffakiyetle Kırgız'lar üzerine yürüyerek bir ordu ile kuzeye nüfuz ettiği ve Teleüt hükümdarı Koka'yı kendi tarafına kazandığı halde, babası onu Soyon dağları üzerinden geri çağırdı, çünkü batı Kalmık hâkimiyetinin kuvvetlenmesiyle Altın Han'ın durumu zayıflamış bulunuyor ve Rus'larla tutuşmaktan da korkuyordu.

Beşinci ve son elçi olarak 1659 da Stepan Greçanin, şimdi kendisi tahta çıkmış bulunan Lobsan Kan'ın huzuruna gitti. Elçi 1660 şubatına kadar Abakan'da beklemek

mecburiyetinde kaldı. 11 martta elçi Upsa gölü boyunda Han'a rasladı. Handan iki günlük mesafede oturan Kutuktu, elçiyi daha önce kabul ederek hediyelerini aldı, çok samimî idi ve bütün komşu memleketlere elçi göndermeye hazır olduğunu söyledi. Bunun üzerine Lobsan Kan elçileri karargâhına çağırdı, fakat eşi ölmüş olduğundan memleketin âdeti gereğince yerini çabuk değiştirmek mecburiyetinde kalmıştı. Han, Tes nehri boyunda vukubulan veda kabulünde çarın emri altına giremeyeceğini beyan etti; babamın yaptığı beni ilgilendirmez, fakat çarla büyük ve küçük kardeş gibi bulunmayı isterim, dedi.

Bununla, Rusya'nın, 30 yıl sonra Ölot'lerden Galdan tarafından zaptedilen Altın Han'lar ile olan münasebeti sona eriyor.

Unvanını Tibetten almış olan Kalmık hükümdarı Erdeni Batur Kong-tayçi, ordusuyla kuzeyde Altay'a kadar sokuldu ve bunun üzerine halkına Çin'liler tarafından kuzey Ölot'leri dendi. Kendisinden sonra Galdan ve Senga adında iki oğlu kaldı. Galdan, Dalay-Lama'nın sarayında terbiye edilerek dinî meslek için yetiştirilmişti. Fakat Senga üvey kardeşleri tarafından öldürülünce, Galdan bu katlin intikamını almak maksadiyle 1671 de Tibet'ten hareket etti. Şiddet ve hunharlıkla hâkimiyetini gittikçe büyütürken önce Tayçi, sonra da Han ve Boşuktu unvanını aldı. 1679 da bütün dört Oyrot kabîlesini idaresi altında birleştirdi, 1680 de İrtiş boyunda Moğolları ve sonra da Teleüt'lerle Kırgız'ları yendi. 1682 de Kutuktu'nun ruhani unvanı için Halha'larla savaşa girişti. Han, 1684 te karargâhını İli'nin kuzeyindeki Korgos boyunda kurdu. 1685 te Halha'larla yeniden savaş başlıyor ve 1690 a kadar devam ediyor. Altın Han'ın devleti tamamiyle imha ediliyor. Bu savaşlar neticesinde Asya yüksek elinde oturan bütün halkların ikamet yerleri oldukça değişiyor. Halha'lar batı ve güneye, Buret'ler Baykal boyuna gidiyor ve batı Moğol'ları da Yenisey'e kadar nüfuz ediyor.

Bu esnada Senga'nın oğulları da büyümüşü. Han bunların rakîp olacaklarından korktuğu için, onları boğdurmaya

karar veriyor. Genci öldürüldüğü halde, Tse-Vang Arabdan adındaki yaşlısı Borotala gölüne kaçarak oradaki Zaisan'lara sığınıyor ve burada Cungar'ların Kong-tayçi'si unvanını alıyor. Tse-vang daha sonra karargâhını İli boyunda kuruyor, Çin imparatoru Kiang-hi ile dostane münasebetler kurarak Hami ile Turfan'ı itaati altına alıyor. Bulaşıcı hastalıklarla açlık Galdan'ın ordusunu zayıflatıp zulmü yüzünden birçok taraftarları da Cungar'lara geçtiği için, artık Kiang-hi Galdan'a karşı harekete geçiyor ve 1696 da Tula boyunda ordusunu mahvediyor. Galdan Tamir'e kaçarak ertesi sene oraya varıyor. Ölot devletin ortadan kaldırılmasıyla, Cungar'ların Kongtayçi devleti gittikçe kuvvetlendi. Bu devlet Hami'den Semerkand'a kadar uzanıyordu. Kong-tayçi, Kaşgar ahalisinden itaatsizleri İli vâdisine yerleştirdi ve orada ziraatle bahçıvanlığı daha yüksek bir seviyeye çıkardı. Isık-Köl civarında ve kendisine 3.000 savaşçı verecek olan Gurut'larla daha batıda göç eden Kazak ordularının büyük bir kısmını itaati altına aldı. Turgut hükümdarı Ayaki-Han'ın kızıyla evlendi. Altın Emel geçidine kadar nüfuz etmiş olan eniştesinin hücumuna kapılarak kayınpederi Ayaki Kan ile şiddetli bir mücadeleye giriyor, neticede Ayaki Kan 1703 te Hazar denizine çekiliyor ve oradan da Volga boyundaki Rus arazisine kaçıyor. 1709 da Tibet üzerine yürürken Çin ile kavgaya tutuşuyor. Kong-Tayçi'ye karşı gönderilen büyük bir Çin ordusu, Tiyanşan geçitlerinde imha ve Çinlilerin sığınmış olduğu Hami şehri yerle yeksan ediliyor. 1705 te Çinliler bu şehri tekrar kuruyorlar. 1717 de Çinliler Karasay'a ve 1719 da Zaysan gölüne ve Altın Emel'e kadar ilerliyor. 1720 de Kalmıklar Tibet'ten kovuluyor. 1723 te Kong - tayçi kendi oğlu Galdan Tseren tarafından öldürülüyor, bu da babası yerine hükümdar olarak Kong-tayçi Galdan Tseren ismini alıyor. Onun ölümünden sonra, küçük oğlu öldürülmüş olduğu için, en büyük oğlu tahta çıkıyor. Fakat Lama olan büyük kardeşi Dorci onu da öldürerek kendisi Cungar hükümdarı oluyor. O zaman Tarabagatay ülkesinin Davatsi ve Amursana komutasındaki iki ordusu Kong - tayçi'ye karşı harekete geçiyor, fakat Dorci onları yeniyor. Fakat Amursana İli boyunda Kong-tayçi'yi âni bir baskın

la öldürüyor. Şimdi Davatsi Han ilân edildiği halde, Amursana da hükümdar olarak geçiniyor. Birçok Cungan prensi Çin'e sığındıkları için Amursana çok zayıflıyor ve 1754 te kendisi de Çin'e gidiyor; Peking'e gönderilerek Wang unvanını alıyor. Sonra Cungan tahtının hakiki vârisi olarak tanınınca, cesur general Panti'nin komutasındaki bir Çin ordusu ile Davatsi'ye karşı gönderiliyor. Beş aylık bir savaştan sonra Amursana Ölot hükümdarı ilân ediliyor. Peking'e götürülen Davatsi haricen hürmet görüyorsa da esir gibi tutulduğundan iki yıl sonra kederinden ölüyor. Amursana ise ancak ismen hükümdar olup, hâkimiyet Çinlilerin elindeydi. O, Çin hâkimiyetinden kurtulmayı ümidettiği için Ölot Han'ı unvanını alıyor ve Çin ordusunun Çin ile irtibatını kesmeye çalışıyor, nihayet Çinlilerin büyük bir kısmını imha ettikten sonra da karargâhını İli vâdisinin ötesine naklediyor. Yeni bir Çin ordusu gelip de Ölot reisleri arasında anlaşmazlık başlayınca Amursana kuzeye kaçıyor ve hiddetlenen Kien-lung onun teslimini istedikten sonra 1757 de Tobolsk'te ölüyor. Ölot'leri yenen Kien-lung, Tarbagatay ve küçük Buhara ülkelerini de bağlamak suretiyle İli vâdisinde bir sınır vilâyeti teşkil ediyor.

Altay ahalisi arasında, bu tarihî hâdiselerle Moğol devleti hâkimiyeti hakkında ancak pek az destan yaşamaktadır, bunlar da Amursana'nın savaşları ve Cungan devletinin imhası gibi ancak en yeni hâdiselerle ilgilidir. Şurası da şayanı dikkattir ki, bütün bu destanlarda baş rolü Amursana değil de, ta Tsevan Arabdan zamanında Galdan Tseren'in kardeşi olarak ortaya çıktığı söylenen Şünü namında biri oynamaktadır. Orenburg valisine gönderildiği söylenen bir haberde zikredildiğine göre, bu şahıs isyan hazırlığında bulunduğu için, Kong-tayçi tarafından her tarafı o kadar sıkı bir şekilde bağlatılmıştır ki, kürek kemiğinden biri kırılarak artık yayı geremez olmuş. Sonra Şünü Ayukki Han'a sığınmış, Han onu teslim etmek isteyince Petersburg'a kaçmıştır. 1740 da Karasakal namı altında Başkurt'ları isyana teşvik etmiş ve 1745 te Kırgız'lara kaçarak Kara Kan unvanını almıştır.

Burada ancak Şünü ve Amursana hakkında birer destan zikredeceğim; bu destanlar, Teleüt, Sagay ve Kalmık'lar arasında, daha geçen yüzyılda ne kadar sıkı bir münasebetin mevcut olduğunu göstermektedir.

1) Kongoday veya Kong-tayçi bir Oyrot hükümdarı idi. O, iki kadın almıştı. Birinci karısından Şünü adında bir oğlu oldu. İkinci karısından bir kız ve üç oğlu oldu. Oğullarının adı Amur Sana, Temir Sana, ve Kaldan Çerü (Tseren yerine) idi. Şünü yalnız başına ava giderek kızıl bir tilki vurdu ve onu babasına getirdi. Aynı şekilde ava giden üç kardeş ise boş elle eve döndüler. Bu sefer Şünü kaplan avına gitti, kaplanı vurdu ve sıkıca bir ağaca bağlayarak eve döndü. Diğer kardeşleri bağlı kaplana atıyor, fakat kaplan yuvarlanmıyordu. Gelip baktıkları zaman onun bağlı olduğunu gördüler. Amur Sana: "Bu kaplanı almıyalım, Şünü kavga eder" dedi.

Onlar eve dönünce babalarına: "Ey baba, büyük oğlunu ava gönderme, o seni öldürecektir" dediler. Babaları onların tarafını tuttu. Onlar Şünü'yü sarhoş ederek her iki kürek kemiğini kırdılar ve yere 60 kulaçlık bir çukur kazarak Şünü'yü oraya soktular.

Bir müddet sonra üç adam geldi. Elllerinde üç demir yay vardı. Bu üç adam Kongoday'a: "Bu yayla atabilen kimseye biz vergi veririz" dediler. (Bu destanın yayla ilgili kısmı başka bir rivayette şöyledir: "Üç yıl sonra Mongul memleketinden bir yay getirilecektir". Aşağıda açık olarak görüleceği gibi, Mongul'dan maksat Çin'dir). "Eğer Kongortay atamazsa, o bize vergi versin" dediler.

Üç kardeş yayı kaldıramadılar, onunla atamadılar ve korkarak: "Şünü'ye bakalım" dediler. Onun yanına atla giderek kendisini çukurdan çıkardılar. O henüz yaşıyordu. Onlar sevinerek genç bir kısrak kestiler, ona içmek için rakı, yemek için et verdiler. Şünü: "Ben kendi yayımı getireyim" dedi. Yayını getirdi, (okunu) attı ve babasının demir eşliğini parçaladı. Şimdi de öteki yayları getirterek gerdi, attı ve: "Bu gülünç şeyleri alın ve uzaklaşın" dedi.

Amur Sana, Temir Sana ve Kaldan Çerü birlikte vergiyi almak için gittiler. Onlar yarı yola vardıklarında Şünü peşlerinden giderek arkalarından yetişti ve etrafı soğuttu; öyle ki ötekiler yolda dondular. Onlar yolda kaldılar, Şünü daha erken vararak vergiyi topladı. Geri dönerken yolda üç adama rasladı. Bunlardan biri: "Sana babandan rakı getirdim, iç" dedi. İkinci adam: "Rakıyı içme, köpeğine ver" dedi. Şünü rakıyı köpeğe vermişti, köpek içer içmez öldü.

Bunun üzerine Şünü geri dönmeyip, amcası Ayıkkunun evine gitti. Ayıkku ona kızını verdi, Şünü de orada yaşamaya başladı. Ayıkku ihtiyarlayınca hükümdarlığı ona verdi; fakat halk: "Şünü değersizdir, bizim başımız olmasın" deyince Rus hükümdarına kaçtı ve onların memleketinde oturdu. Bir gün o, bir okla beyaz hükümdara ait 67 atın kafasını vurdu. Rus'lar: "Sen nasıl bir adama tahammül ediyorsun, atların boynunu vurdu" dediler. Hükümdar: "Bu adama dokunmayınız, onun adı Krasnoşokof olsun" dedi. (Teleüt destanı).

2) Kongodaydı'nın karısı bir çocuk doğurmuştu. Adı Amır Saran (Amırsana yerine) idi. Amır Saran bir kula (at) yakalayıp seyahate hazırlanıyor, demir zırhını giyerek okluğunu takıyor. Ev yüksekliğinde sarı kar yağıyor. O, atına binerek uzaklaşıyor. Amır Saran yarım ay yol gidiyor, halk onun nereye gittiğini bilmiyor. Sonra: "Anne, baba, beni besleyin, yarım aydır hiçbir şey yemedim, atımdan inmeden dolaşarak Kırgız halkı için bir yurt buldum" diyor. Amır Saran Kırgız'ları alıp götürdükten sonra babasına dönüyor ve: "Şimdi Mongul Kan'a gideceğim" diyor. Böyle diyerek Mongul'un yurtuna gidiyor. Mongul Kan'a varıyor. Mongul Kan soruyor: "Nereden geldin?" — "Ben Kongodaydı'nın oğlu Amır Saran'ım, Kongodaydı'nın yurtundan geldim". Mongul Kan: "Kızımı al" deyince öteki: "Onu alırım, fakat sen bana bin adam ver, beyaz çarı yenerek sana getirmek istiyorum" der. (Burada Mongul Kan'dan maksat Çin imparatoru Kien-Lung olsa gerektir). Mongul Kan ona bin asker verdi, fakat Amır Saran onların hepsini de öldürdü, yalnız bir adam kalmıştı ki, onu da Mongul Kan'a geri gönderdi. "Kan'ın kızını almıyacağım, amcam beyaz çara gide-

ceğim" diyerek beyaz çarın yanına gitti. Mongul Kan'dan beyaz çara bir mektup geliyor: "Beyaz çar Amır Saran'ı geri göndersin. O, kızımı alacağını söyledi, bin askerimi de öldürdü ve beni kandırdı" diyor. Amır Saran beyaz çara: "Bir mektup gönder ve benim öldüğümü söyle" diyor. Amcası Ak Kan mektubu gönderiyor. Mongul Kan tekrar bir yazı yolluyor: "Ölmüşse gönderdiğim adama kemiklerini göster, sonra inanırım" diyor. Bir adam gönderiyor, bu adam da beyaz çara gelerek diyor: "Onun kemiklerini nerede görebilirim?". Şimdi Amır Saran gelerek: "Artık ölmeliyim" diyor, Mongul Kan'ın elçisi de onu görüyor. Amır Saran: "Amcam, ben ölünce cesedimi gömersin, atımı öldürerek yanıma koyarsın, üzerime zırhımı koyarsın, ok ve yayımı da mezarıma koyarsın, üç gün sonra cesedime bakarsın" der ve derhal ölür.

Mezarı kazıyarak Amır Saran'ın cesedini gömerler, üzerine zırh ile örterler, yay ve okunu her iki taraf kaburgalarının yanına koyarlar. Kan evine döner, Mongul Kan'ın elçisi de geri döner. Üç gün sonra beyaz çar ona gidip bakar ki yok, kaybolmuş. (Saray destanı).

3) Oyrot Kan öldükten sonra Amır Sanaga halkı idare ediyor. Altay'da Çagan Narattan adında bir hükümdar oturuyor. Çagan Narattan Amır Sanaga ile savaşıyor; Çarış nehri boyunda bir muharebe oluyor. Daha savaş neticelenmeden Çagan Narattan kaçıyor ve 62 adamla Katunya boyunda bir mağaraya gizleniyor. Altay'lılar Amır Sanaga'yı irtiş üzerinden kovuyorlar, fakat ölenler arasında Çagan Narattan'ı bulamayınca onu aramaya giderek buluyorlar. O tekrar kaçmak istiyorsa da Bitutkan nehri boyunda yakalanıyor; nehrin adı da bundan kalmıştır. ("Bitutkan", Bey tutmuş mânasına gelir). Altay'lılar Çagan Narattan'ın korkaklığına kızarak şöyle diyorlar: "Bizi savaşta terk etmişsen, biz de seni sulhta terk ediyoruz, artık bizim reisimiz değilsin! (Altay destanı).

Şimdi tekrar Sibirya'nın zaptı tarihine dönelim. Surgut vilâyeti, XVII. yüzyılın başında Ob'tan Tom mansabına

kadar uzanıyordu. Tom boyunca yukarıya doğru kozak'lar yine Tatar ahaliye rasladılar, bunlardan Rus bölgesinin yakınlarında Oyşta namında bir kabîle de oturuyordu. (Bunlar herhalde bugün kendilerini Teleüt'lerden sayan Oça kabîlesinin öncelleri olsa gerektir). Oyşta'ların, 300 ailenin başı olan Toyan adındaki hükümdarları, kendi arzusuyla Rus'lara teslim olarak güneydeki diğer komşularını da aynı yola teşvik etmek için birkaç defa söz vermiştir. Bu suretle Toyan, daha az yasak ödeyeceğini ümid ediyordu. Toyan 1604 te kendisi de Moskova'ya gitmiştir. Dilekçesinde, komşusu olarak Teleüt'leri, Kırgız'ları, İney adında bir hükümdarın ordusunu, Çat Tatar'larını ve Çita namında bir hükümdara bağlı Umak'ları, zikretmektedir.

XVII: yüzyılda Rus hâkimiyeti altına alınmış olan Türk halklarının kültür durumu ve ikamet yerlerinin anlaşılması, bizi, tarihî olayların açıklanmasından daha fazla ilgilendirdiğinden, burada her kabîlenin inkıyat tarihini Fischer'in tarihine göre kronolojik bir şekilde kısaca, fakat ancak itaat altına alınan halklar hakkında açık bilgi verebilecek hususları tebarüz ettirmek suretiyle zikredeceğim. Bu suretle hakikatleri bizzat konuşturabileceğimi ümid ediyorum. Nazariyeler ortaya atmak, maksadımıza ancak zarar verebilir.

Teleüt'ler.

1604. Toyan'ın inkıyadından sonra, yeni tebaanın korunması maksadiyle Tomsk şehri kuruluyor. Çoğu Közüm'ün devletinden göç eden Çat ve Çolım boyundaki bütün Tatar'lar derhal teslim oluyor.

1605. Gavrilâ Pisemski, güneyde en yakın komşu olan Teleüt'ler (veya Sibir tarihinde zikredildiği gibi Telengit'ler) ile müzakereye girişerek, Abak'ın asıl Mirza ile Tomsk'a gelmesini talep ediyor. Abak buna yanaşır gibi oluyorsa da, rehin olarak tutulmaktan korkuyor; dostluğunu göstermek için hediyeler yolluyor.

1609. Birkaç kozak onun şehirde alıkonmıyacağına yemin ettikten sonra Abak Tomsk'a geliyor ve sadakat için

yemin ederek, düşmanlarına karşı savaşta Rus'ları desteklemeye söz veriyor. Fakat o da Altın Kan'a karşı yardım istiyor ve bundan başka kendi adamlarının Tomsk civarında oturmaları için müsaade talebediyor. (Abak bu yola ancak Altın Kan'ın ilerlemesi karşısında sürüklenmiş olsa gerektir. Fakat bunu anlayabilmek için, o zaman Teleüt'lerin, Altay'ın içerlerine ve güneyde de Buhtarma'ya kadar uzanan arazi de oturduklarını göz önünde bulundurmak icabeder).

1617 de Abak, Çatskiy Gorodok'a hücum ediyor; burası Ob'un batısında ve Tomsk ile Tara arasında bir istihkâm olup, Çat hükümdarlarının merkeziydi. Onun kayınpederi ve Çat hükümdarı Tarlan, geri çekilerek sulh yapmak için Abak'ı ikna ediyor. O bundan sonraki yıllarda da Tomsk vilâyeti ahalisine sık sık hücumda bulunuyor.

1624. Büyükçe bir Teleüt grubu bile Tomsk şehrine kadar sokuluyor; fakat baskın muvaffak olmadığı için, Abak bu hücumun kendisinin haberi olmadan yapıldığını söyleyerek Tomsk şehrinden özür diliyor. (Abak'ın bu hareketi, Altın Kan korkusunun azaldığını göstermektedir; belki Altın Kan ile Rus'lar arasında teşekkül eden dostane münasebetler de buna sebep olmuştur).

1629. Çat hükümdarı Tarlan, Közüm'lerden Ablay ile irtibatının Tomsk'ta malûm olması üzerine, kayınpederi¹ ve Teleüt hükümdarı Abak'ın yanına kaçıyor. Her iki tarafça teşekkül eden bir ordu, Tomsk'un yakınlarında, Tomş üzerinde bulunan Toyanov kalesi üzerine yürüyor. Teleüt'lere karşı gönderilen bir kozak ve Tatar bölüğü, düşmanı Ob üzerinden kovuyor ve birçoğunu imha ediyor ve hattâ hükümdarın karargâhına da hücumda bulunuyor. (Buna göre Abak'ın karargâhı, Tomsk yakınlarında ve Ob'un sol sahilinde bulunmuş olmalıdır, aksi halde küçük kozak birliği oraya kadar nüfuz edemezdi.

1631. Kuznetsk üzerine yürüyen müttefikler, buradan da tardediliyorlar. Çat hükümdarı Tarlan ölüyor.

¹ Yukarda Çat hükümdarı Tarlan, Abak'ın kayınpederi olarak gösterilmişti ki, hatadır. Hâdiselerin cereyanından, Abak'ın peder ve Tarlanın da oğul olduğu anlaşılıyor (çeviren).

1632. Abak, Tarlan'ın oğlu ve kendisinin torunları olan İtegmen ile Koymsa'yı Tomsk'a gönderiyor; bunlar Rus'lar tarafından baba makamının vârisi sayılarak Çat hükümdarlığına tâyin ediliyor. Nihayet Teleüt'leri itaat altına almak veya hiç olmazsa teskin etmek maksadiyle Rus'lar, Biya mansabında bir şehir kurmaya karar veriyor. (Bundan şu neticeye varıyorum ki, bu nokta eskiden de Teleüt'lerin ülkesinde bulunuyordu). Fakat Abak, Közüm'lerden Devlet-Girây ile müttefik olduğu için, kozaklar ancak Çunka nehrine kadar nüfuz edebiliyor. Bu yıl, Kondoma boyunda bulunan bir kozak bölüğü de Teleüt'lerin baskınına mâruz kalıyor.

1633. Gerek Kalmık, ve gerek Kırgız'lar Teleüt'lerden vergi talebediyor. (Kırgız ve Kalmık'lar tarafından vergi istenmesi, o zaman Teleüt arazisinin doğuda en azında Kattunya'ya ve batıda da takriben İrtişin sol sahiline kadar uzandığını göstermektedir, çünkü o zaman Kalmık'lar Semipalatinsk'in güneyinde İrtiş'i geçmiş bulunuyordu).

Az sonra Abak ölüyor ve oğlu Koka onun yerine geçiyor. Abak'ın ölüm yılı katî olarak bilinmemektedir. Abak'ın ölümünü öğrenen Rus'lar, Koka'ya bir elçi göndererek sadakat yemini talebediyorlar. Koka, aksilikle olsa dahi bunu yerine getiriyor ve kuvvetlendirmek için kardeşi İmes'i Tomsk'a gönderiyor.

1636. Kırgız'lara Kalmık elçilerinin geldiği duyulunca, Kuznetsk'tan Kırgız'lar arasına küçük bir keşif kolu gönderiliyor. Garnizon'un zayıfladığı haberini alan Koka, derhal bir ordu ile Kuznetsk üzerine yürüyor, diğer bir grup da keşif koluna karşı gönderiliyor. Kuznetsk şehri cesaretle savunarak bütün hücumları geri püskürtüyor; keşif kolu da büyük kayıp vermeden sıvışıyor. Aynı senede Baraba Tatar'larından birçoğu güneye kaçarak Teleüt'lerle birleşiyor.

1640. Teleüt hükümdarı Macik alışveriş bahanesiyle ve Teleüt ile Kalmık'lardan ibaret bir grupla Kuznetsk şehrine yaklaşıyor. Rus'lar mallarıyla şehirden çıkarak alışverişe başlamak istediklerinde, Teleüt'ler onların üzerine saldırarak erkekleri öldürüyor ve bütün malı alarak Ob'a çekiliyorlar.

1646. Hükümdar Koka, kendisi namına yemin etmeleri için Tomsk'a adamlar gönderiyor; fakat kendisi bunu yapmaktan imtina ediyor.

1649. Gerek Kalmık'larla ve gerek Koka ile arası bozulan Macik, Kuznetsk'a gelerek itaat için yemin ve yasa ödemeyi kabul ediyor.

1650. Rus'lar, Çat Tatar'larının hükümdarı ve Koka'nın yeğeni İtegmen'i de katarak, Koka'nın karargâhına bir elçi heyeti gönderiyor. Koka, kendisini yenenlere bir daha sadakat yemini ediyor.

1652. Ettiği bütün yeminlerine rağmen Koka, Rus'ların Kuznetsk bölgesine karşı yeniden yağma seferlerine girişiyor ve Rus tebaadan zorla vergi topluyor; bundan başka Teletsk gölü boyunda oturan Teles'leri isyan için kışkırtarak hükümdarları Aydar'ı destekliyor.

1653. Koka, kuvvetleri artan Kalmık'lara teslim olarak Kong-tayçı'den 3000 kişilik bir yardım elde ediyor. Teleüt hükümdarı Macik tekrar Rus'lardan ayrılarak Soyon hükümdarı Mansay ile birleşiyor. Kuznetskta baskından korkulmaktadır. (Soyon'larla Macik arasındaki ittifak, Macik'in emrindeki Teleüt'lerin, Koka'nın halkına nazaran daha da güney - batıda, yani takriben Katunya ile Çolım arasında oturduğunu göstermektedir).

1655. Hükümdar Koka'nın Teleüt'leri ile komşudaki Kalmık'lar arasında kavga çıkıyor. Açıktan açığa savaş bile oluyor. Kalmık'lar tarafından sıkıştırılan Teleüt'ler Ob'un sağ sahiline kaçıyor. Bu durum karşısında Tomsk komutanı Koka'ya yardım teklif ediyorsa da, öteki reddediyor. Koka bu yıl dahi Kuznetsk ve Tomsk bölgelerine hücumda bulunuyor.

1656. Koka, hediyesiz geldikleri için Rus elçi heyetini sert bir şekilde geri çeviriyor. Macik'le sulh yaparak birlikte muhtelif yağma seferleri tertip ediyorlar. Koka Rus çarından korkarak tekrar Ob'un sol sahiline geçiyor.

1658. Kalmık'larla şiddetli bir savaş başlıyor. Koka yenilerek Ob üzerinden geriye çekiliyor. Şimdi o, yanında bulunan Macik ile tekrar Rus'lara tâbi oluyor. Her

ikisi de yeniden itaat yemini ediyor. İkisinin de yeminleri kabul edilerek, Moskova'ya elçi göndermelerine izin veriliyor. Bu esnada Koka, eskiden Kuznetsk ve Tomsk civarında yerleşmiş olan Teleüt'lerin kendisine geri verilmesini rica ediyor.

Bundan sonra Teleüt'lerin itaatsizliğinden bahsolunmamaktadır, ancak Kong-tayçi Senga'nın 1665 tarihli bir mektubu malûmdur ki, hükümdar bu yazısında Koka'nın ulusuna ait olup da eskiden Kuznetsk'a göç eden tebaasının kendisine geri verilmeyişinden şikâyet etmektedir. Koka'nın kendisinden bahsolumadığına göre, tekrar Rus'lardan yüz çevirdiği tahmin edilebilir.

Sibir tarihinde Teleüt'lerden oldukça sık bahsedilmekte ise de, yukardaki özetten görüldüğü üzere oturdukları yer ve büyüklükleri hakkında pek az kayıt vardır. Bütün bu kayıtlardan öğrenebildiğimiz ancak şudur ki, XVII. yüzyılın başlarında Teleüt'ler esas kitleleriyle takriben Baraba bozkırından Kolonda'ya kadar olmak üzere Ob'un sol sahilinde, ve Buhtarma'ya kadar olmak üzere esas Altay'larda oturuyorlardı. Sonraları kuzeye nüfuz eden Kalmık'lar tarafından doğuya doğru sıkıştırılınca esas kitleleriyle Ob'u geçiyor ve son olarak Tomsk ile Kuznetsk yakınlarına kadar sokuluyorlar. Bundan başka, XVII. yüzyılın başında bile bazı Teleüt aile veya uluslarının Rus'lar tarafına geçerek Tomsk, Kuznetsk ve daha doğuda Çolım boyunda yerleşmiş oldukları anlaşıyor. Teleüt hükümlarlarından Abak (Ablak veya Oblak diye de anılır), batıda onun oğlu Koka ve doğuda Macik olmak üzere üç tanesinin ismi zikredilmektedir. Fikrimce yalnız bugünkü Teleüt'ler değil, aynı zamanda Çuya boyunda oturan ve kendilerini bugün de Telengit tesmiye eden Altaylı dağ Kalmıkları da mezkûr Teleüt'lerin ardıllarından sayılmalıdır.

Kendilerinin inkıyatları hakkındaki destan, bugünkü Teleüt'ler arasında hâlâ her tarafta malûmdur. Fakat bunun, yukarda zikredilen tarihî hakikatlarla ilgisi pek azdır. Bunu ancak, burada Yarmak'ın ortaya çıkışı ve Sibir devletinin yıkılışı gibi kesin hâdiselerin mevcut olmayışı ile izah ediyorum. Teleüt'lerin tarihî destanları, kendi tarih-

lerinden daha fazla komşuları Kalmık'larla alâkardır. (Galdan, Amırsana ve Şünü gibi isimler bunu gösteriyor.) Bildiğime göre Teleüt'lerin itaat altına alınması hakkında ancak bir destan mevcuttur, fakat bunda ne Abak, ne Koka ve ne de Macik'in adı geçmeyip, idaresi altında bulundukları rivayet edilen Öyröt ve Törböt'lerden ayrılarak Kuznetsk karşısında yerleştikleri söylenen Mamık ve Balık adında iki hükümdardan bahsolunmaktadır. Bunlar gûya Öyröt hükümdarları tarafından takibedilince Rus'lardan yardım istemiş ve onlar da yardım etmişlerdir. Sonra Mamık ile Balık Rus çarına teslim olmuşlardır. Ikisinden birinin Moskova'ya Rus çarına gitmesi icabettiğinden, kurnaz Balık Mamık'a, yaşlı bir hükümdarın bu kadar uzaklara seyahat etmesinin muvafık olmayacağını söylemiş, beni gönder, sen halkın yanında kal, demiş. Bu teklif kabul edilince Balık Moskova'ya seyahat etmiş. Orada kendisini Teleüt'lerin baş hükümdarı olarak beyaz çara takdim etmiş, böylece tanınmış ve kendisine sırmalı bir kaftan verilerek hürmet gösterilmiştir. Vatanına dönünce Teleüt'lerin baş hükümdarı olarak ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Mamık, bahadırılarından Mıltık-Atkan'a emir vererek Balık'ı öldürmesini söylemiştir. O da Balık'a giderek bir iple yurtunu yıkmış ve kendisinin kafasını kesmiştir. Fakat bu bahadır kaçarken Rus'lar tarafından öldürülmüştür. Mamık, Balık'ın ancak dolandırıcılığı için öldürüldüğünü söyliyerek Rus'lar önünde kendisini haklı çıkarmıştır. Bu suretle affedilmiş ve Rus'lara sadık kalmıştır. Balık'ın halkı Kuznetsk Teleüt'lerinden ayrılarak Tomsk'a gitmiştir.

Bu destanın ilk göçle mi veya ancak geçen yüzyılda vukubulması icabeden daha sonraki inkıyatla mı ilgili olduğu katî olarak anlaşılmıyor.

Birinci ihtimale göre Mamık ile Balık'ın, Abak ile Koka zamanında onlardan ayrılarak Rus'lara teslim olan ulusların reisleri olması icabeder. Rus'lar tarafından zikredilen Teleüt hükümdarlarından Abak (Ablak) ile Macik adlarını, Teleüt adı olan Balık ile Mamık'ın değişmiş şekli olarak kabul etmek fazla cesaret isteyen bir hareket olurdu, çünkü son iki ismin söylenişi Rus'lar için hiçbir zorluk teşkil etmez.

(Bundan başka, Macik muhakkak ki bozulmuş bir sözdür, Teleüt dilinin ses kaidelerine göre sözün "Maçık" olması icabederdi.) Amırsana ve Kalmık devletinin yıkılmasına ait destanın yayılması, fikrimce Teleüt'lerin daha sonraki göçleri ile ilgili sayılmalıdır. Balık'ın Moskova seyahati XVII. yüzyılın başında vukubulmuş olsa idi, Rus'ların ondan bahsetmemelerine ihtimal verilmezdi, çünkü onlar, o zamanki istilânın en ufak hareketini bile tesbit etmişlerdir.

Teles'ler

Katunya boyunda oturan Teleüt'lerin doğu komşuları, dil bakımından onlara pek yakın olan Teles'lerdi. Rus'ların Tölös veya Teles dedikleri bu halk, Altın Köl ve Çolışman boyunda yaşıyordu. Altın Köl'e Teletsk adı, Rus'lar tarafından etrafında oturanlar yüzünden verilmiştir.

1633 te, Peter Sobiyskiy komutasında bir kozak bölüğü Teletsk gölüne gönderiliyor. Teles hükümdarı Mandrak Rus'lara karşı koyuyor, fakat az sonra onların kendisinden daha kuvvetli olduğunu görünce, karısı ile oğlu Aydar'ı düşmana bırakarak kaçıyor. Bunlar Tomsk'a götürülüyor. Bu yüzden ertesi sene Mandrak da Tomsk'a gelerek sadakat için yemin ediyor ve yasak ödiyeceğine söz veriyor.

1643. Teles'ler yasak üzerine verdikleri sözde durmadıkları için, Teletsk gölüne tekrar bir kozak bölüğü gönderiyor. Göl donmamış olduğundan Rus'lar kayık yapmak mecburiyetinde kalıyor ve Mandrak da tahkimat için vakit kazanıyor.

Bu yüzden Rus'ların komutanı, Rus ve Tatar'lardan ibaret 80 kişilik bir kuvveti karadan istihkâma karşı yoluyor. Bir çıkış hareketi yapan Mandrak, büyük kayıpla geri püskürtülüyor. Bu yüzden güney komşuları olan Soyot'lara kaçmaya karar veriyor, fakat esir ediliyor. Aydar, istihkâmı büyük bir cesaretle müdafaa ediyor. Sudan yardım geldiği için bir çıkış denemesi yapıyorsa da yenilerek esir ediliyor, birçok Teles öldürülüyor, yüzerek kaçmak isteyen diğerleri boğuluyor. Şimdi Mandrak yasak olarak

50 samur derisi vermeyi vadediyor. Kendisi Tomsk'ta esir olarak alıkonuyor. O hayatta olduğu müddetçe, Aydar muntazam yasak veriyor, fakat Mandrak'ın ölümünden sonra yasak'ı durduruyor.

1646 da yine bir kozak bölüğü Teles'lere giderek, bu halktan birçok kimseyi öldürüyor. Sonra Teleüt'ler Teles'lerin efendisi sıfatını takınarak onlardan yasak topluyor. Teles'ler güneye kaçarak Soyon hükümdarı Mansay ile birleşiyor ve yasak tophyanları basıyor. Rus'lar 1652 yılında yasak toplamak maksadiyle tekrar Teletsk gölüne gittikleri zaman, gölün etrafında hiçbir halka raslamıyorlar. Bundan sonra Rus tarihi Teles'ler hakkında tamamiyle susmaktadır.

Çat ve Çolım Tatar'ları ile Kaça'lar

Sibir tarihinin, XVII. yüzyılın ilk otuz senesini içine alan devresinde, Baraba bozkırının doğusunda, umumî olarak Tatar adı altında birçok yerli kabîle zikredilmektedir ki, bunlar münhasıran Türkçe konuşan halklardandır. Tatar dili kozaklar arasında nispeten yayılmış olduğu için, bu husus bir hata olmasa gerektir, çünkü Rus'lar her zaman ancak Türkçe konuşan halklara Tatar derler. Bu Tatar'lara bazan sadece Tatar, bazan da Çat Tatar'ları, Çolım Tatar'ları veya Kaçıntsıy derler. Sibir tarihi bu Tatar'ları her yerde Teles, Teleüt ve Kırgız'lara karşı yardımcı kuvvet olarak savaşlara bile iştirak eden, Rus'ların sadık tebaası olarak anmaktadır. Teleüt ve Kırgız gibi putperest Türk halkları da bu Tatar'ları çok defa Rus'ların dostu sayarak onlara türlü vesilelerle saldırmış ve rahatsız etmişlerdir. Bu cümleden 1607 de Çolım Tatar'ları Kırgızlar tarafından sıkıştırılmıştır. Çolım Tatar'larının Çat Tatar'ları tesmiye edilen batı komşuları, Çatskiy Gorodok adı verilen bir istihkâma maliktirler, burası 1617 de Teleüt hükümdarı Abak'ın hücumuna uğramıştır. 1621 de, Yenisey'in sol sahilinde Kaça nehrine kadar olan sahada oturan Kaça Tatar'larından bahs olunmaktadır. Bu Tatar'ların itaatsizliklerine pek

seyrek raslanıyor, meselâ 1615 yılında Kırgız isyanına iştirak eden Çolım Tatar'larının, tatlı dil ve dostane muamele ile tekrar itaat altına alındıklarından bahsolunuyor. Bu Tatar'ların ancak XVII. yüzyılda İrtiş bölgesinden doğuya göç ettikleri söyleniyor. Fikrimce doğuya olan bu hareket, Rus'larla aynı zamanda vukubulmuştur, çünkü Oyşta Tatar'larının hükümdarı Tayan, Çolım Tatar'larından değil de, ancak Çat Tatar'larından bahseder. Bu Tatar'ların artık o zaman kısmen müslüman olup olmadıklarını katî olarak tesbit etmek mümkün değildir. Üç Çat hükümdarının adı olan Tarlau, Kıslau ve Burlak isimleriyle Tarlau'nın oğulları olan İtegmen ve Koymşa adları, islâm tesirine ait hiçbir iz göstermiyor. Tarlau'nın, putperest Teleüt hükümdarı Abak'ın kızı ile evlenmiş olması, Çat hükümdarının müslüman olmadığına bir delildir.

Çat Tatar'larının Rus'lara ne kadar bağlı olduğunu hâdiseler de ispat ediyor: Közüm'lerden Ablay Tarlau'nın yanına gelerek on gün kaldığında, Tarlau'nın komşusundaki Çat hükümdarlarından Kıslau ile Burlak bunu Tomsk'a bildirmek ihtiyacını hissediyorlar ve bu yüzden Tarlau 1629 da Abak'ın yanına kaçıyor. Tarlau 1632 de Teleüt'ler arasında ölünce, Abak onun İtegmen ve Koymşa adlı oğullarını Tomsk'a gönderiyor ve bunlar da Çat hükümdarlığına tâyin ediliyor. Rus'ların, Çat Tatar'larının yardımına ne kadar güvendiklerini ezcümle şu hâdiseler de gösteriyor: İtegmen, itaat yemine teşvik etmek için Koka'ya gönderiliyor, bundan başka Çat Tatar'ları yardımcı kuvvet olarak Rus'ların Teles ve Kırgız'lara karşı savaşında da kullanılıyor. Çolım Tatar'ları ile Kaça'lar, ancak Kırgız isyanı dolayısıyla zikredilerek, Kaça'lardan bir kısmının son olarak Kırgız'lara geçtiğine işaret olunmaktadır.

Kırgız'lar

Rus'lara karşı mücadelede savaşçı ruh ve mukavemet kudreti ile tanınmış en önemli Türk kabîlesi Kırgız'lardır. Bunlar, XIV. yüzyıl Moğol sülâlesi yazarları tarafından

Ki-li-ki-se (Kırgız) adı ile zikredilen ve Ta-Kimu (Yenisey) boyunda yaşamış olan Hakas'ların ardıllarıdır. Rus'lar Kırgız'lara ta XVII. yüzyılın başlarında rashıyorlar. Hükümdar Toyan onlardan ilk olarak bahsetmiştir.

Kırgız hükümdarı Neme veya Nemçe 1606'da Tomsk'ta Rus'lara tâbi olarak, kendi karısını müzakere için oraya göndermiştir. Fakat prensesin kürkü kozak reisinin hoşuna gidince, kürk ondan zorla alınıyor. Bu tahkir üzerine hiddetlenen Nemçe, komşuları olan Çolım Tatar'larına saldırıyor. Bundan başka Nemçe kendisinin batı komşularından Kondoma ve Mras Tatar'larını da rahatsız ettiğine göre tebaasının takriben yukarı Tom, Kiya ve Teye boylarında yaşamış olması icabeder.

1607 de Nemçe yenilerek Rus'ların hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kalıyor ve yasak ödemeye söz veriyor.

1609. Yasak toplamaya gönderilen Rus'lar öldürülüyor ve Kırgız'lar tekrar Çolım Tatar'larına hücum ediyor. Bu sefer de ilk isyan eden Nemçe olup, oğlu İşey'i de büyükçe bir kuvvetle Açinsk kazasına saldırtıyor.

1614. Kırgız'lar, Tomsk kazasındaki komşularını tekrar Rus'lara karşı ayaklandırmaya muvaffak oluyor; müttelikler Tomsk'a kadar sokularak şehri muhasara ediyor. Rus'ların başarılı bir çıkış hareketiyle yenilerek kaçıyorlar.

1615. Kırgız'lar 5000 adamla Kuznetsk kazasına hücum edince, nihayet Rus'lar karşı taarruza geçiyor, Kırgız'ların muhtelif yerdeki tahkimli mevkillerine saldırarak rehin yerine kadın ve çocuklarını esir ederek alıp götürüyor. Böyle bir enerjik hareket neticesinde, birkaç yıl için sükûnet temin ediliyor.

1616. Altın Kan'a gönderilen elçi heyeti Kırgız ülkesinden geçerken iyi kabul görüyor. Bu vesile ile onlar, Soyon'ların kuzey-doğu komşuları olarak gösterilmekte ve Teya, Kiya, Urup, Yüs, Askıs'a kadar Abakan'ın aşağı kısmı ve Yenisey nehri, oturdukları yer içerisinde zikredilmektedir. Kırgız hükümdarı Kara, tercüman olarak elçi heyeti ile birlikte Altın Kan'a ve Altın Kan'ın elçi heyeti ile aynı sıfatla Moskova'ya kadar bile gidiyor.

1619. Altın Kan'a giden ikinci elçi heyetinin seyahat yolu şöyle olmuştur: Tomsk'tan Kırgız hükümdarı Nemçe'ye 10 gün, oradan Abakan Kırgız'larına 6 gün, oradan Kemçik'e kadar 10 gün.

1621. Kırgız'lar, Yenisey'in doğusunda yaşayan Tuba ve Mator'lar ile Yüs'ün yukarlarında yaşayan Sagay'ları Rus'lara karşı ayaklanmaya teşvik ediyor.

1622. Kırgız'lar, Kuznetsk Aba'larına (Demirci Tatar'lar) hücum ederek Tomsk kazasına giriyor.

1628. Krasnoyarsk kalesinin tamamlanmasına engel olmak maksadiyle, Ara ve Kaça Tatar'larını, Yenisey boyunda oturan Rus'lara karşı kışkırtıyorlar. Fakat bunda muvaffak olmayınca, iki taraftan sıkıştırılan Kırgız'lar Rus'larla daha iyi münasebet kurmayı tercih ediyor, ve reislerinden İşey, Tubun, İşeney ve Cesayr şimdi kendi arzuları ile yasak yerine 100 samur göndererek, Altın Kan ordularının hücum ve nüfuzuna karşı korunabilmek için Kemçik boyunda yeni bir kale yapılmasını rica ediyorlar. Bu ifade, Kırgız ülkesinin Kemçik'e kadar genişlemiş olduğunu gösteriyor. Şimdi Rus'lar hükümdar İşey ile başka müzakarelere girişiyor ve Kırgız halkının büyüklüğünü daha yakından tanıyınca fazla yasak istiyorlar. Fakat İşey, Kırgız'ların samur avlamadığını, bunu kendilerine tâbi avcı halklardan borca aldıklarını ve bundan dolayı Kırgız'ların daha fazla yasak veremeyeceklerini beyan ediyor. Tuba'larla Mator'lar, doğu komşumuzdur, diyor. Kemçik üzerindeki Ostrog'a gelince, bunun Kırgız'lara faydası olmadığını, çünkü Altın Kan ordularının Kırgız ülkesine girmesi için birçok yolun mevcut olduğunu bildiriyor.

1630. Kırgız'larla Tuba'lar birlikte isyan ederek, Ara ve Kaça Tatar'larına hücum ediyor ve Krasnoyarsk civarına kadar bile sokuluyor. Fakat az sonra Rus'ların hücumu ile yenilerek yasak vermeyi kabul ediyor, bununla beraber sadakat yemininden kaçmıyorlar.

1633 - 1635. Abakan boyundaki Kırgız soylarından Altısar'ın isyanı. Reisleri Bektene komutasındaki Kırgız'lar Kuznetsk'a kadar ilerliyor. Yüs boyundaki Kızıl'larla birleşen (herhalde Çolım Tatar'larının bir soyu olsa gerek)

diğer bir Kırgız grubu Ara'lara saldırarak Krasnoyarsk'ı ta-ciz ediyor.

1636. Kırgız'lara, Kalmık Kong-tayçı'den elçiler ge-liyor. Bu durum, Kuznetsk kozaklarının Kırgız'lar arasına bir keşif kolu göndermesine sebep oluyor.

1640. Kırgız'ların, Çolım Tatar'ları ülkesine yeni bir baskını.

1641. Kırgız'ları daha iyi inzıbat altında tutabilmek için Açınsk kalesi kuruluyor.

1642. Kırgız'lar tekrar teslim oluyor, Rus'lar Yüs bo-yunda bir istihkâm kuruyor. Cungar hükümdarı Batır, aynı yıl Rus'larla yapılan müzakerelerde, Kırgız'ları Kalmık'la-rın tebaası ve Kırgız reislerini de onların akrabası olarak gösteriyor ve talepleri esnasında onlarla akdettiğini bildir-diği antlaşmaları ileri sürüyor. Altın Kan aynı senede Kırgız'lar arasına 1000 kişilik bir ordu göndererek vergi top-lattırıyor.

1643. Kırgız'lar Rus'lara vergi ödemeyi reddediyor. Krasnoyarsk kozak'ları, komşu Aul'larda yasak'ı zorla top-luyor. Kuznetsk kozak'ları, Altısar hükümdarı Bektene'nin sadakat yemini ile iktifa ediyor.

Kırgız'lar 1652 yılına kadar Altın Kan'a muntazam yasak veriyor, fakat 1653'te Moğol'lar Kırkız'ları büsbütün kendi hâkimiyetleri altına almak isteyince, Kırgız'ların bir kısmı Rus ülkesine kaçarak Krasnoyarsk'ta Rus'lara teslim oluyor.

1657. Altın Kan'ın oğlu Lobsan büyük bir ordu ile birdenbire Kırgız ülkesine girerek onları tamamiyle itaata mecbur ediyor.

Bununla beraber Kırgız'lar uzun müddet rahat otur-muyor, bazan Rus ve bazan da Moğol bölgesine hücum ede-rek bu esnada her iki halkın tebaası olduklarını ileri sürü-yorlar. Bu durum, nihayet XVII. yüzyılın sonlarında büyük Kalmık devletinin kurulmasına kadar devam ediyor ki, Rus'lar, sükûnet bilmiyen bu halkı o zaman memnuniyetle Kalmık'lara terk ediyor ve bunlar da, yapılan bir antlaşma gereğince Kırgız'ların büyük bir kısmını güneye naklediyor. Kong-tayçı'nin, Kırgız'ları Tiyanşan'a kadar sürdüğü söy-

leniyor. Fakat bu göçürme hakkında açık bilgi yoktur. Malûm bir şey varsa o da, Tiyaşan'daki Kırgız halkının, XVII. yüzyılda Yenisey boyunda oturanlardan daha fazla olduğudur, bundan dolayı bunların Yenisey Kırgız'larının ardılları diye değil de, onlarla akraba bir kabîle şeklinde mütalâa edilmesi gerekir. Bu vesile ile, yukarda işaret ettiğim gibi şu ciheti de hatırlatmak isterim ki, XIV. yüzyılda bile Tiyaşan'da Kırgız'lardan bahs olunmaktadır. Fakat Kırgız'ların bir kısmı göç etmeyip Sagay ve Kızıl'lar yanında kalmış ve diğer bir kısmı da Soyon'larla karışmıştır.

Kırgız'ların sürülmesi hakkında ancak bir destana rasladım ki, bunu da Askı'sın kuzeyinde, Kırgız' adında bir Sagay soyu arasında (yani bizzat Kırgız'ların ardılları yanında) tesbit etmiştim. Destan şöyledir:

Bu memlekette Kongur Targa isminde bir memur Kırgız'ların komutanı idi. Bu Kongur Targa, Altay memleketinde oturan Kong-tayçi Kan'a yasak veriyordu. O zaman ne para, ve ne de yazı bilinmediği için, yasak demir ile kartal (Kara-kus)'tan ibaretti. Bu memlekette oturan Kırgız'lar, ihtiyarlamış Kongur Targa'nın sözünü dinlemediler ve "Kong-tayçi'ye niçin vergi verelim?" diyerek Kan'a vergi yollamadılar. Üç yıl vergi vermeyince, Kong-tayçi 300 askerle Kösö Peg adında birini gönderdi. Bu memur 300 askerle geldiği zaman, Kırgız'ların hepsinin de müreffeh yaşadıklarını gördü. Onlar Kongur Targa'ya gelerek: "Niçin bize vergiyi yollamadın?" diye sordular. Kongur Targa: "Burada oturan halk benim sözümü dinlemiyor, haleflerim de yoktur" dedi. O zaman Kösö Peg toplanan halktan: "Niçin hükümdarınızın sözünü dinlemediniz, niçin vergi vermediniz?" diye sordu. Bunun üzerine onlar Kösö Peg'i yakalayıp mızrakla vurdular, askerlerin de hepsini öldürdüler; kimse bilmesin ve göremesin diye gizli bir yerde çukur kazarak, öldürülenlerin hepsini de oraya doldurdular.

Onlar bu işi tamamladıktan sonra Kongur Targa: "Niçin benim sözümü dinlemediniz? Eskiden işitmiştim: beyaz kayın büyüyünce beyaz hükümdar (Rus çarı) doğarmış, bu beyaz hükümdara vergi verirmişiz. Şimdi beyaz kayınlar bü-

yümiş, beyaz çar da doğmuş olmalıdır, artık bir gün gelir, ona vergi verirsiniz”.

Bir yıl geçtikten sonra, gönderilen memurun dönmediğini gören Kong-tayçı, Kazak Purut adında diğer bir halktan toplanan bin askeri oraya gönderdi (Purut veya Burut, Moğol'lar tarafından Tiyanşan'daki Kara Kırgız'lara verilen isimdir, Kazak ise Kırgız-Kazak'ların adıdır). Onlar buraya geldiklerinde Kırgız'lar çok iyi yaşıyordu. Onlar: “Bu memlekete Kösö Peg geldi mi?” diye sordular. Kırgızlar: “Buraya böyle bir kimse gelmedi, biz hiçbir şey duymadık” dediler. Kongur Targa'nın yurduna vardıklarında onun ölmüş olduğunu gördüler, oradaki halktan sordukları zaman, onlar da böyle kimselerin buraya gelmemiş olduğunu söylediler. Bunun üzerine, buraya gelmiş olan askerlerin kemiklerini aradılar. Araya araya bir yerde Kösö Peg'in ipekten yapılmış okluğunu buldular. “Bu nerden geldi?” diye sordular. Ötekiler: “Onu biz öldürmedik, Kösö Peg'i Kuzudyak namında bir bahadır öldürdü” dediler. Komutan: “Bu adamı bulun!” dedi. Ötekiler: “Biz bu adamı nerden bulalım?” dediler. Komutan: “Bu adamı bulmazsanız, Kong-Tayçı'nın memleketine göç etmelisiniz” dedi ve hiçbir kimse kalmıyacak şekilde bütün halkı sürüp götürdü.

Alıp götürülen bütün Kırgız'lardan, gizlenmiş olarak ancak iki kardeş kaldılar; İrgit'lerden de bir adam kaldı; Sagay'lardan üç kardeş kaldı, Tyoda'lardan ancak bir kişi kaldı.

Bu destanla, yukarda anlatılan Amur Sana (burada Amır Saran) destanı biribirine bağlanmaktadır ki, orada Kırgız'ların sürülmesi (elbette hatalı bir şekilde) bu şahsa isnat olunuyordu. Burası mezkûr destanda şöyle idi: Amur Sana yarım ay giderek sonra geri dönüyor. Halk onun nereye gittiğini bilmiyor. Sonra diyor: “Anam, babam, beni besleyin, yarım aydır hiçbir şey yemedim, attan inmeden yol gittim. Evet baba, ben bu Kırgız halkı için bir yurt buldum”. Kong-tayçı: “Nerede çocuğum? Niçin bunu bana söylemedin? Sen kendi yurdun hakkında fena düşünüyorsun. Bundan dolayı bana hiçbir şey sorma” diyor.

Amır Saran Kırgız'ları alıp götürüyor, yol bir ay sürüyor. Bir ay sonra bir denize geliyorlar. Amır Saran onları orada bırakarak şöyle diyor: "Burada yaşayın, başka hiçbir yere gitmeyin!".

Kuznetsk Tatar'ları

Kuznetsk Tatar'ları adı altında topladığım Tatar Kabîleleri, XVII. yüzyılın başlarında Türk lehçesi konuşmakla beraber, fikrimce bunlar aslında Tatar olmayıp, ta VI. yüzyılda Türkçe konuşan Kırgız ve Teleüt'lerin tesiriyle dillerini kaybetmiş halklardandır; bunlar, Tom'un yukarı mecrasındaki Aba ordusu, Kuznetsıy veya Demirci-Tatar diye de tesmiye edilen kabîlelerle, Abakan ve Yüs'ün yukarı mecrasındaki Sagay ve Beltir'lerdir. Ben bunları, Klapproth tarafından umumi olarak Yenisey'li ismi altında toplanmış olan Ara, Asan ve Kot'ların yakın akrabası saymaktayım. Sibir tarihinden Sagay'lar hakkında bildiğimiz, ancak Yüs ve Abakan'ın yukarı mecrasında oturdukları ve 1621 Kırgız'larla birleştiğinden ibarettir. Beltir'ler Sibir tarihinde hiç zikredilmez, onlara ancak geçen yüzyılda Gmelin ile Pallas raslamışlardır, Pallas'a göre miktarları, 1742 de Taştıp boyunda vergi ile mükellef 150 erkekten ibaretmiş. Gmelin, Beltir'lerin 1739 da Rus'lara ve Kalmık'lara vergi ödediğini söylüyor. Aba ordusunun, Demirci-Tatar'larla aynı olduğu anlaşılıyor. Bu son halkın oturduğu yer açık bir şekilde Mras ve Kondoma nehri boyları olarak gösterilmektedir. Bunlara Demirci-Tatar'lar (Kuznetsıy) denmesinin sebebi, büyük bir kısmının demir çıkarmak ve işletmekle meşgul olmalarından ileri geiyormuş. İlk Rus muhacirlerin bildirdiğine göre, kazan, sehpa, balta, bıçak, at takımı v.b. gibi gerekli nesneleri bütün komşuları onlardan satın almış. Kırgız'lar Demirci-Tatar'lara sık sık baskın yapmışlarsa da, bunların yağma hareketi olduğu anlaşılıyor, çünkü yapılan mallardan verilen hediyelerle çekilip giderlermiş. Meslekleri icabı anlaşılacağı gibi, Demirci-Tatar'lar hiç de savaşçı temayül göstermemişler ve oturdukları yerlere Kozak'lar yaklaşınca, en ufak bir karşılık bile göstermeden onlara tâbi olmuşlardır. Fakat sonraları Kırgız'lar tarafından tahrik ve

isyana teşvik edilerek, birkaç yıl yasak vermekten kaçınmışlardır. 1615 yılında bir kozak bölüğü Demirci-Tatar'lara baskın yaparak onları kendi uluslarına ayırmıştır; kozaklar orada Kırgız'ların hücumuna mâruz kalmışsa da bunu başarı ile taretmişlerdir. (Fikrimce bu durum, Kuznetsy'ların Rus'lara karşı mukavemet için ancak Kırgız'lar tarafından zorlandığını açık bir şekilde göstermektedir.) Rus'lar bir müddet sonra geri dönünce, Demirci-Tatar'lar büsbütün tâbi olarak sadakat yemini etmiş ve yasak vermişlerdir. Onların müdafaası için Rus'lar 1618 de Kuznetsk şehrini kurmuşlardır ki, rivayete göre şehrin adı da mezkûr halka göre verilmiştir.

Yukarda zikredildiği gibi, burada Kuznetsk Tatar'ları adı altında toplanan bütün Tatar kabîlelerini Tatar'laşmış Yenisey'lilerden saymaktayım. XVII. yüzyılın başında onların akrabalarından Yenisey'in sol sahilinde, Kâça'nın kuzeyinde oturan Ara'ları görüyoruz, halbuki Asan'lar Yenisey'in sağ sahilinde bulunuyor ve Kot'lar da Kan boyunda oturuyordu. 1608 de Ara'lar Rus'lara tâbi olarak yasak ödüyor. Fakat Kırgız'lar tarafından birkaç defa isyana teşvik edilerek, meselâ 1628 de Kâça'larla birlikte Krasnoyarsk'ı muhasara etmişlerdir. Ara'lar 1643 te Kırgız'ların hücumuna uğnarak o kadar rahatsız edilmişlerdir ki, nihayet büsbütün dağılarak küçük gruplar halinde komşularına kaçmış ve onlarla karışmışlardır.

Kan boyunda yaşayan Kot'lar, bu nehrin mansabından takriben 150 verst mesafede oturuyorlardı, bunlar batıdaki akrabalarından çok daha savaşçı olup, sayılarının azlığına rağmen Rus'lara karşı şiddetle mukavemet etmişlerdir. Çok defa komşularındaki Samoyed, Kamasin ve Tuban'larla birlikte hareket etmişlerdir. Zikredildiğine göre son isyanları 1640 ta olmuştur.

Sagay'larla Demirci-Tatar'ları Türk saymamamın sebebi, her taraftan Türkçe konuşan göçebelerle çevrili oldukları halde, bunların yerleşik hayat süren, sanat ve hünlerle meşgu olan yegâne Türk halkı olmalarından ileri gelmektedir. Buna ilâve olarak, Yenisey boyunda oturan Ara'ların da Sibir tarihinde demirci halk diye zikredildiğini hatırlata-

lm. Demirci-Tatar'ların ardılları olan bugünkü Şor'lar, yüz tipleri halis Moğol olan komşularından ancak çehreleri ile büsbütün ayrılmaktadırlar. Fakat Demirci-Tatar'ları Yenisey'li diye vasıflandırmamın en mühim sebebi, Tom'un memba bölgesindeki nehir adlarının hiçbir yerde Tatarca olmayıp Sagay dilinden gelmesidir ki, bunların dörtte üçü Yenisey-Ostyak dilinde "nehir, çay" anlamına gelen **sas, ses** ile nihayet bulur. Bir sürü nehir adı Yenisey-Ostyakça ile açıklanabilir, meselâ: **Pây-säs** (rüzgâr-nehir) = Yen.-O. pây "rüzgâr" ve säs "nehir"; **Kamsas** (ok-nehir), kam "ok" sözünden; **Amsas** (ana-nehir), am "ana" sözünden; **Sin-säs** (kir-nehir), sine "kir" sözünden; **Paysas** (katran-nehir), **fay** "katran ağacı" (pinus cembra) sözünden. Kiya'nın biraz kuzeyinde bütün nehir adlarının **tat, tät, dat, dät** ile bittiği bir bölgeye giriyoruz, meselâ: **Çerdat, Ardat, İrdät** gibi. Demek burada nehre **säs** değil de **tät** diyen yine başka bir Yenisey halkı oturuyordu. Yenisey'lilere Kan boyunda ve kuzeyde Yenisey civarında rasladığımız için haklı olarak şu neticeye varabiliriz ki, bunlar bir zamanlar oldukça büyük bir halk olup, ancak Kırgız ve Teleüt'lerin ilerlemesi neticesinde Altay'lardan, Yenisey ve Abakan vâdisinden kuzeye atılmışlardır. Ben onları, Çin'liler tarafından Bilä veya Geoçi tesmiye edilen ve ta VII. yüzyılda yerleşik olduğu bildirilen halkla bir tutmaktayım. Eğer bu tahminim doğru çıkarsa, Hakas veya Kırgız'ların da aslında Yenisey'lilerin bir boyu ve Yenisey'lilerin de menşe itibarıyla mavi gözlü ve sarı saçlı halklardan olması icabeder. Dilleri, en azında, onların katiyen Ural-Altay boylarından olmadığını ispat etmektedir. Bu neticeye varmak için, Castrén'in Yenisey-Ostyak ve Kot dilleri gramerine bir göz atmak kâfidir. Castrén, bugüne kadar sağ kalan yegâne Yenisey halklarından Yenisey-Ostyak'ları etnoloji derslerinde şöyle tasvir etmektedir: "Yenisey Ostyak'ları, eskiden Asya yüksek elinde yaşamış ve sonra bu memlekete musallat olan savaş ve tahripler neticesinde imha edilmiş daha büyük bir halk boyunun bakiyesi olsa gerektir. Bugün bunların sayısı ancak vergi veren bin şahıs kadardır. Büyük bir kısmı Yenisey ve onun kolları boyunda, Yeniseysk ve Turuhansk şehirleri arasında otu-

rur. Komşuları Ostyak-Samoyed'ler gibi, başlıca av ve balıkçılıkla meşguldürler. Ren geyiği beslemezler, yük hayvanları köpektir. Yazın ve kışın, umumiyetle kayın kabuğu ile örtülmüş bulunan kulübelerde otururlar. Sibirya'nın başka ahalisi gibi bunlar da soylara ayrılır ve her biri kendi yerli reisi tarafından idare edilir. Onlar haricen Hristiyan, fakat hakikatte putperest olup ayağa bile büyük hürmet gösterirler. Soyon bozkırında oturup bugün Tatar veya daha ziyade Türk olan Ara ve Asan'lar da, Yenisey-Ostyak'lar gibi aslında aynı boya aittirler. Yazarlar tarafından Kot tesmiye edilip de, Sibiryaya seyahatim esnasında bunlardan beş şahsa raslayıncaya kadar tamamen unutulmuş olan diğer bir kabîle de bunlardandır. Bunları Agul ulusu veya Kan'ın kollarından olan Agul Kamasin'leri adı altında yaşıyorlardı. Bu beş adam bir araya gelerek, milliyetlerini muhafaza maksadiyle Agul boyunda küçük bir köy kurmuşlardır, buna hem mezkûr uğurda gayret etmek arzusu, hem de Sibiryaya yerlilerinin Rus hükûmetine Rus'lardan daha az vergi ödemesi sebebolmuştur. Sonraları bu kolonistlere, ana dillerini unutarak ruslaşmış bulunan Kot'lar neslinden gelen birkaç aile de katılmıştı. Bunlar gerek kendilerini ve gerek çocuklarını Kot dilinde ilerletmeyi çok istiyorlar, bu yüzden, çoktan beri söndüğü zannedilen bu küçük koloninin kendi milliyetini daha uzun müddet saklaması mümkündür". Kot milliyetinin yaşıyacağı hakkındaki bu tahmin tahakkuk etmiştir. Agul nehri boyundaki Kot'ları 1863 te kendim ziyaret ederek, biri kadın ve diğeri de çok yaşlı iki erkek olmak üzere Kot dilinden anlıyan ancak üç kişi kaldığını gördüm. Bütün diğerleri Türkçe Kaça ağızını konuşuyorlardı. Artık bugün Kot dili şüphesiz tamamiyle ölmüştür, Kot dilini konuşan son bir adam bulunsa dahi, eğer o da yaşıyorsa, bu dille hitap etmek için şüphesiz hiç kimseyi bulamayacaktır.

Soyon dağı Samoyed halkları

Sibir tarihinde, Yenisey'in doğusu ile Kan nehrinin güneyinde oturan Tuba, Mator ve Kamasin adında üç Samo-

yed halkı zikredilmektedir. Bu halklar, sayı bakımından küçük olmalarına rağmen o kadar savaşçı bir ruh taşıyorlardı ki, Rus hâkimiyeti altına girmeye karşı bütün kuvvetleriyle çarpışmışlardır. Onlar ismen belki Altın Kan'a tâbi olmakla beraber, ormanlık dağlarında tamamiyle bağımsız bir halde yaşıyorlardı; hiç olmazsa Kırgız'lar birçok defa Rus'lara onları Altın Kan'ın tebaası olarak göstermişlerdir. İlk olarak 1629 da Tuba'lar Rus'lara yasak vermiş, fakat Mator'lar buna karşı gelmişlerdir. Az sonra Tuba'lar Kot'larla birleşerek 1630 da Rus bölgesine saldırıyor. Fakat geri püskürtülüyorlar ve hükümdarları Kayan da kaçmaya mecbur oluyor. Kayan şimdi de Mator hükümdarı Soyt ile birleşiyor ve Rus'lara karşı şiddetli bir savaşa girişiyorlar. Rus'ların ateşli silâhı ok ve yayla müsellâh düşmanlarına karşı üstünlük temin etmemiş olsa idi, bu vahşi saldırış karşısında muhakkak yenilmiş olurlardı; fakat büyük kayıp vermelerine rağmen intizamlı geri çekilebiliyorlar. Nihayet 1640 ta Kan üzerinde bir kale yapılıncı Kot'lar itaat altına alınıyor. Fakat Tuba'lar, ancak 1654 ten beri muntazam vergi ödemektedirler.

Tuba, Mator ve Kamasin'ler, herhalde esas meşguliyeti avcılık olan orman Samoyed'leri olsa gerektir ki, ok atıştaki ustalıkları da bundan ilerigedir. Bugün Tuba'lar tamamiyle kaybolmuş, bir miktar Kaça müstesna, bütün bu Samoyed'ler baştanbaşa türkleşmişlerdir. Fakat Tuba adı kalmıştır, çünkü Soyon'ların büyük kısmını teşkil eden Koybal'lar bugüne kadar kendileri için bu adı kullanırlar, halbuki Altay'lılar Karaorman Tatar'larına Tuba derler. VII. yüzyılda Çin'lilerin zikrettiği **Dubo'**lar, herhalde aynı Samoyed kavmi olsa gerektir. Yalnız adları değil, aynı zamanda Çinliler tarafından tasvir edilen ikamet yerleri, hayat tarzları ve balıkçılık ve avcılık ile meşgul oluşları da buna işaret etmektedir ki, bunlar VII. den XVII. yüzyıla kadar değişmemiştir. Çinliler de onların üç oymağa bölündüğünü söyler; acaba bununla Tuba, Mator ve Kamasin'ler kastedilmiş değil midir?

Altay'ın kuzeyindeki münferit Türk boylarının itaat altına alınışını tasvir ederken gördüğümüz gibi, Rus'lar Sibiryâ'nın zaptına İrtiş boyunca başladıkları usul dairesinde devam ettiler, onlar ağır ağır istihkâmlarını ileri sürüyor ve yerlileri adım adım kendilerine itaata mecbur ediyorlardı. Bu suretle onlar bütün Sibiryâ üzerinde önce pek zayıf olan, fakat yeni muhacir ve kolonilerle gittikçe sağlamlaşan bir ağ kurmuşlardır; bu ağ neticede o kadar kuvvetlenmiştir ki, yerlilerin büyük bir kısmını emmiş ve diğerlerini de memleketin zengin ve mümbit vâdilerinden yavaş yavaş taretmiştir. Bu Rus kolonisinin esas hayat damarı Tümen, Omsk, Tomsk, Krasnoyarsk, Kanskı, Verchne-Udinsk, İrkutsk üzerinden Yakutsk'a kadar giderek Ob, Yenisey ve Lena nehri boylarındaki bir sıra kolonileri birleştiren büyük istihkâm veya posta yoludur. Çalışması için daha muvafık sahalara bulunduğu münferit noktalarda, Rus ahali geniş sahalara yayılmıştır, bazı yerlerde ziraat daha uygun olmuş ve bazı yerde de madencilik gibi sanatlar koloni kurarken onları nehir mecrasına bağlı kalmaktan alıkoymuştur. Son vaziyetle bilhassa Altayda karşılaşıyoruz ki, bunun kuzey ve batı kısımlarında oldukça kalabalık Rus ahali mevcuttur. Önce Rus kolonileri, 1791 de Buhtarma mansabında Ust-Buhtarminsk kalesi kuruluncaya kadar pek tabîi olarak İrtiş boyunca yukarıya doğru ilerlemişti. Bundan sonra, Kamensçik adı verilen sekiz kaçak Rus köyünün ana vatana tâbi olması ile esas Altay Alpieri üç taraftan çevrilmiş ve onun Katunya boyunda oturan ve Altay'lı dağ Kalmık'ları tesmiye edilen Türk ahali savaşız tâbi olmuşlardır.

Kazaklar [1]

Cungarya'da Kalmık'ların imhası neticesinde, Batı Sibiryâ'daki Rus arazisine kadar diğer bir Türk boyu sokulmuştur ki, bunlar Kırgız-Kazak tesmiye edilen, fakat kendilerine her yerde Kazak diyen kabîledir. Ancak Kozak'ların

[1] Almanca aslında mevcut olmayan bu başlık, tarafımdan konmuştur. (Çeviren).

hatası yüzünden Kırgız adı verilmiş olan bu Kazak'lar, bugün en çok yayılmış bir Türk boyudur, çünkü onlar Ural ve Volga nehirlerinden doğuda İrtiş mimbalarına, Orta Asya hanlıklarından İrtiş civarındaki ve onun kollarından İşim ile Tobol boyundaki Rus arazisine kadar uzanan muazzam ülkeye dağılmışlardır.

Kazak sözü bir cins adı olmayıp, kendisini yüzyıllardan beri böyle adlandıran bir halkın has ismidir. Kazak halkının tarihinden etraflıca bahsedebilecek durumda değilim; Kazak ordularının bugünkü coğrafi yayılışını anlıyabilmemiz için kaderlerini umumi hatları ile gözden geçirmemiz kâfi gelecektir. Yoksa bu göçebe halkın tarihinde meraklı şey az bulunur ve bozkır hayatının kendisi gibi monotondur.

Kazak halkının, çok eskiden beri Turanlı bir göçebe kabîle olarak zikredildiğini görüyoruz. Meselâ İran şairi Firdevsî bile kendisinin Şahname'sinde (1000 yılında) eski tarih kitaplarına dayanarak yağmacılığı ile tanınmış ve esas silâhı mızrak olan bir Kazak Han ile Kazak halkından bahsetmektedir. Bundan sonra, Çingis Han ve Çingis Han'lılar zamanında tekrar ortaya çıkıncaya kadar Kazak'lar asırlardır zikredilmiyor. Sonra Kazak'ları Cuci Hanın tebaası olarak görüyoruz. XVI. yüzyılda Orta Asya'nın geniş bozkırlarında iki kudretli hâkimiyetten bahs olunmaktadır ki, biri Dudam Han'ın idaresinde Ulus Mongul'lar ve diğeri de Kazak Hanı Arslan'ın hâkimiyetidir. Arslan Han, 400 000 kişilik bir ordu çıkaracak kadar kuvvetli idi. Bu malûmatı, Hindistan'da büyük Moğol devletini kuran ve kendi akra-basını Arslan Hana vererek onun kuvvetini bizzat görmüş olan Sultan Baber vermektedir. O zaman Orta Asya'nın Kıpçak, Nayman, Kongrat Calayr, Kanglı gibi daha birçok Türk boyları da Kazak'larla birleşmiş ve Kazak halkı ile kaynaşmıştır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kazak'lar, gerek doğu tarihçileri ve gerek onlarla temasa geçmiş olan Avrupalılar tarafından, daha sık zikredilmektedir. Meselâ Herbartstein 1571 de Kazak'ların, Kazan Tatar'larının doğu komşusu olduğunu yazmaktadır. Bundan başka Jankinsen, Danila Gubin, Simon Malzev v. b. da onları zikretmektedir.

XVI. yüzyılın sonunda Canıbek, Kazak hanı olarak gösterilmektedir; bunun Cadık ve Uzak namında iki oğlu, iki han ailesinin ceddi oluyorlar. Cadık'ın oğlu Şıgay, Közüm Kan'ın büyük kardeşi Ahmed Girey'in kayın pederi olarak zikredilmektedir ve yukarda gördüğümüz gibi kendi damadını öldürmüştür. Şıgay'ın oğlu, Türkistan'da oturmuş olan İşim Han'dır. İşim Han 1635 te Oyrot-Batır'lardan Kong-tayçi ile savaşa tutuşuyor. İşim Han'ın oğlu ve Kazak ordusunun komutanı Cangir esir düşüyor, fakat sonra esaretten kaçıp kurtuluyor. O, Kalmık'lardan intikam almak maksadiyle babasının ölümünden sonra sık sık mezkûr tarafın arazisine saldırıyor. Bu yüzden Batır-kong-tayçi 50 000 kişilik bir ordu ile Kazak'lar üzerine yürüyerek üstün bir zafer kazanıyor ve rivayete göre düşmanın 10 000 askerini öldürüyor. Fakat Cangir'in ustalığı ile Kong-tayçi'nin ordusu pusuya düşürülerek yeniliyor ve acele Cungarya'ya çekiliyor.

Bu vakte kadar Kazak halkı her yerde bir bütün olarak zikrediliyor. Fakat daha sonra, XVIII. yüzyılda Rus'lar Kazak'larla daha yakından temasa geçince bunlar üç büyük yüz [1] (cüs = 100) e bölünmüş olarak ortaya çıkıyor: ulu yüz (Ulu Cüs), orta yüz (Orta Cüs) ve küçük yüz (Küçük Cüs). Velyaminof Zernof'un fikrine göre bu bölünme, ta XVII. yüzyılda vukubulmuştur. Bu bilgin, bölünme hâdisesini şöyle izah etmektedir: bütün ordunun Taşkend civarında oturan kısmı yarı yerleşik bir hayat sürmüş ve bundan dolayı halis göçebe olan diğer Kazak'lardan kesin bir şekilde ayrılmıştır. Bu suretle Taşkend ve sınırdaş bozkır bölgeleri ikinci ordu olarak teşekkül etmiştir. İkinci orduda, Han ailesinin yaşlı neslinden olan Cadık Han'ın ardılları, yani, Şıgay, İşim, Cangir ve Täu-kä Han'lar şehir mintakası hükümdarı olarak yerleşmişlerdir. Daha batıda yaşıyan küçük orduda, Uzak'ın ardılları hüküm sürmüştür. Nihayet doğudaki bütün Kazak boylarını içine alan büyük orduda han

[1] Radloff burada "Horde" tâbirini kullanıyor, yukarıya bk., s. 125, not. Ben "Horde"yi bazan yüz, ve bazan da ordu diye çevirdim. (Çeviren).

ailesinin diğer bir kolu hükümdar olarak çıkmıştır ki, bunlardan ezcümle Colbars Han (1739 da ölmüştür) zikredilmektedir. Bu izah hiçbir katî delile dayanmaz ve ihtimal dahilinde de değildir, çünkü böyle bir coğrafi taksimat, Kara Kırğız'larda gördüğümüz gibi hiç şüphesiz orta, sol ve sağ ordu tâbirleriyle ifade edilmiş olurdu, halbuki ulu, küçük ve orta sözleri ancak hükümdarların yaşları ile alâkadar olabilir, yani hükümdar, devletini ulu, ortanca (orta) ve küçük (kiçik) olmak üzere üç oğlu arasında taksim etmiş olmalıdır. Bu taksimin ne zaman ve kimin tarafından yapıldığını tarihî rivayetlerle göstermek mümkün değildir.

Kazak'lar, komşu ülkelere daimî bir hücum neticesinde, bütün etraftaki halkları kendilerine karşı kıskırtmışlardı, bu suretle Volga Kalmık'ları, Başkurt'lar, Sibir Kozak'ları ve Galdan-Tseren'in komutasındaki Cungan'lar XVIII. yüzyılda onların üzerine saldırdılar. Bu ihtiyaç karşısında orta ve küçük yüz hükümdarları Tâükä, Kaip ve Abukayr 1719 da Rusya'ya müracaat ediyor, fakat bu üç hükümdardan en nüfuzlusu olan Tâükä biraz sonra öldüğünden Rusya ile antlaşma yapılmıyor. Galdan-Tseren ordusu ile doğudan girerek Türkistan'ı, Kazak Hanının merkezini alıyor, ulu ve orta yüzün mühim kısmını kendisine tâbi kılıyor. Her taraftan düşmanla sıkıştırılan bu iki yüzün başka bir kısmı Hocend'e, orta yüzün esas kısmı Samarkand'a ve küçük yüz de Hive ile Buhara'ya gidiyor. Fakat az sonra tekrar kendilerini kuvvetli hissederek yeniden kuzeye nüfuz ediyor ve birkaç kuvvetli ordu halinde birleşerek Cungan'lara karşı birçok savaş kazanıyorlar. Böylece eskiden oturdukları yerleri tekrar onların elinden alıyorlar. Fakat yeni hücumlardan korkulduğu için küçük ve orta yüzün büyük kısmı batıya ve kuzeye gidiyor, öyle ki, büyük ordu Cungan'lar yanında yalnız kalarak az sonra tamamiyle onların itaatı altına giriyor. Küçük yüz Emba üzerinden ilerliyerek Kalmık'ları Ural nehrine kadar sürüyor. Orta yüz Or ve Uya nehirlerine kadar yürüyerek Başkurt'ları Ural dağlarına doğru sıkıştırıyor. Bu vakadan az sonra Abukayir Han idaresindeki küçük yüz ile orta yüzün bir kısmı kendi arzuları ile Rus hâkimiyeti altına giriyor.

Colbars Han idaresindeki büyük yüz 1734 te ve sonra da 1738 de Sibir sınır hattındaki Rus'larla, onlara tâbi olmak hususunda müzakereye başlamışsa da, büyük yüzün Rus hâkimiyet sahasından çok uzak oluşu karşısında hakiki bir tâbiyet bahis konusu olamazdı. Meselâ, o zaman Cungar-yalı Kong-tayçi büyük yüze hücum ederek onları kendisine tâbi kılmıştır. Fakat hürriyete alışmış olan Kazak'lar ^[1] böyle bir tâbiyete dayanamadıkları için yavaş yavaş Balkaş civarını terk ederek batıya göçtüler ve Şu boyundaki bütün şehirleri zaptederek Türkistan ile Taşkend'i tekrar kendi idareleri altına aldılar. Tatar tüccarları, 1742 de Colbars Kan'ın ve onun ölümünden sonra da tanınmış bir Kırgız olan Tütö-Bi'nin Taşkend'de hükümdar olduğunu ve her yıl burada vergi topladığını bildiriyorlar. Bütün bu istilâlarına rağmen Kazak'lar, Galdan-Tseren'in tâbiyetinden çıktıklarını ilân etmeye cesaret edemediler. 1749 da Tütö-Bi Taşkend'den kovuldu ve yardım kazanmayı ümit ettiği için Orenburg'da Rus'lara tâbi olmaya söz verdi. Fakat ulu yüz Kazak'ları, iç savaşlar neticesinde Cungar'ların kuvveti azalışına kadar onların idaresinde kaldılar. Çinliler Cungar ihtilâflarına karışmaya başlayınca ve Galdan-Tseren'in hâkimiyeti yıkıldıktan sonra, ulu yüz Kazak'ları Amur Sana'nın tarafına geçerek 1756 ya kadar onun ordusunun büyük bir kısmını teşkil ediyor. Cungar'ların büyük bir kısmı imha edilerek memleketin birçok tarafı ıssız kalınca burasını Kazak'lar istilâ etti ve o zaman sınır vilâyetlerinde askerî sınır kordonu vücuda getiren Çinliler tarafından da her türlü yardım gördüler. Bu hâdiseler neticesinde ulu yüz Kazak'ları, ülkelerini çok daha genişletmiş olup halkın zenginliği de yıldan yıla artıyordu. Büyük ordunun şimdi Çin bölgesinde oturan parçası kısmen Cungar'larla karışarak, Çinliler ile birkaç savaştan sonra Çin tebaası birliğine dâhil oldu. Fakat daha doğuda göçebe halinde yaşayan kısmı tam hürriyetini muhafaza etti. İsi-Kul boyunda ve Şu boyunca güneyde oturan Kara-Kırgız'lar şimdi Kazak'larla komşu ol-

[1] Radloff, bu halka bazan **Kazak**, bazan da **Kırgız** diyor. Aşağıda yaptığım gibi (krş. s. 406 not), bu bahiste de hep **Kazak** sözünü kullandım. (Çeviren).

muştı, böylece ulu yüzün savaş temayülünü oldukça yükselten bir sürü sınır harbleri başlamış oldu. Ulu yüzün kudreti bilhassa, 1771 de Ubaşı'nın idaresinde Rusya'dan geri dönen Turgut-Kalmık'ları ile yaptıkları savaş neticesinde arttı ki, bu esnada Kazak'lar köle ve hayvan bakımından zengin ganimet ele geçirdiler. Bu savaşlarda Sultan Er-Ali bilhassa temayüz etti ve bu yüzden Çinliler tarafından büyük saygı gördü.

Ulu yüzün üçüncü kısmı şimdi de Taşkend civarında kalmış olup, kuzeydeki Sart-Märkä, Auliya-Ata, Çemkend ve Taşkend şehirleriyle Türkistan'ı daimî baskınlarla tehdit etmekten, kervanları soymak ve zorla vergi toplamaktan geri kalmıyordu. Sir-Darya mansabında oturan ve o zaman küçük yüz tarafından sıkıştırılarak doğuya göç eden Karakalpak'ların mühim bir parçası, 1760 ta ulu yüzün bu kısmı ile birleşti. Yunus Hoca Taşkend hükümdarı olunca, hâkimiyetinin selâmeti uğrunda Kazak'lara bir hücumda bulunmanın kendisi için bir vazife olduğunu gördü. Bu sebepten bir ordu topluyarak, 1798 de ansızın ulu yüz Kazak'larına baskın yaptı. Beklenildiğinin aksine olarak teşebbüs muvaffakiyetle neticelendi ve Kazak'lar tamamiyle yenildi. Muzaffer hükümdar, bir Avrupalının tasavvur bile edemeyeceği, fakat burada maksada pek uygun düşen bir zulümle hareket etti, çünkü ancak bu gibi azgın bir gaddarlık vahşi yağmacı sürüsünü korkutarak onlara yenildikleri hissini aşılabılırdi. Yunus Hoca, birkaç bini bulan esirlerin kafasını kestirerek düşman ordusunun önünde bu kesik kafalardan muazzam ehramlar yaptırdı. Bu dehşetli manzaradan korkan Kazak'lar, Yunus Hoca'ya teslim oldular. Yunus Hoca yalnız onların elindeki şehirleri istirdat etmekle kalmayıp kendilerini de hâkimiyeti altına soktu ve geçmişteki bütün baskın ve yağma için de bol bol intikam aldı. O onlara muntazam ödenecek muayyen miktar vergi yükledi, intizamlı bir idare verdi ve nihayet hukuk işlerini de tanzim etti. Neticede onun ordusuna muayyen miktar süvari vermeye bile mecbur kaldılar. Yunus Hoca'ya tâbi olan ulu yüzün bir kısmı bu sert intizama boyun eğmek istemediği için, kuzeye, İrtiş boyuna kadar giderek orta yüz ile birleşti. Ulu

yüzün yukarda zikredilen kısmı 1814 e kadar Taşkend hâkimiyeti altında kaldı; sonra bunların büyük bir kısmı bütün kuzey Türkistanla birlikte Kokand tarafından zaptedildi. Taşkend'e tâbi olan Kazak'ların küçümsenmeyecek bir kısmı, o zaman yerlerini terk ederek doğuya gitti ve Çinlilere tâbi oldu. Bu suretle görüyoruz ki, ulu yüz ta geçen yüzyılın ortasından beri siyasi bir bütün olmak durumundan çıkmıştır. Rus'lar 1850 de İli'ye kadar sokulunca, eskiden Çine tâbi olan Abdan ve Suan'lar şimdi de Rusya'ya tâbi olarak iki büyük sultanlık teşkil ettiler. Fakat ancak 1866 da Taşkend ve 1868 de Samarkand'ın zaptından sonra bütün ulu yüz Rus hükümdarlık asâsının tebaası olmuştur. Fakat ulu yüzün iki kısmı arasındaki birlik hissi artık kaybolmuş ve Ruslar da, bunları tekrar bir idare altına sokmaktan her halde sakınmışlardır.

Küçük ve orta yüzün tarihi hakkında daha açık bilgiye malikiz, bilhassa 1730 yılındaki ilk tâbiyetlerinden beri Rusya ile daimî ve sıkı münasebet halinde kalan küçük yüz hakkında bilgimiz daha fazladır. Fakat onların tarihi komşularına karşı daimî yağma hareketi, dahilî mücadele, ihtilâf, itaatsizlik, ayrılma v.b. lardan ibarettir. Bütün bu hâdiseleri etraflıca tasvire girişmek bizi çok uzağa götürürdü, çünkü bilhassa küçük yüz, araştırmamızın dışında kalmaktadır. Küçük yüzün oturduğu yer Rus hâkimiyet sahasına pek yakın olduğundan, onların kayıtsız şartsız itaatsizliği veya ayrılıp gitmesi elbette mümkün değildi. Rusya ilk zamanlarda Hanları tasdik ediyordu, fakat sonra yavaş yavaş onların hâkimiyetini daralttı ve neticede han rütbesi ehemmiyetsiz bir unvandan ibaret kaldı. Küçük yüzün Rusya tarafından tasdik edilen hanları şunlardır: Abulkayır Han, 1730-1748; onun oğlu Nur Ali Han, 1748-1786; onun kardeşi Er Ali Han, 1791-1794; Nur Ali Han'ın oğlu İşim Han, 1795-1797; Abulkayır'ın dördüncü oğlu Ayçubak Han 1797 - 1805; onun büyük oğlu Can Törö Han, 1805-1809; küçük yüzün Rus'lar tarafından tasdik edilmiş olan son hanı, 1812 de han unvanı alan Şirgizi'dir.

Şuna işaret edelim ki, Han şûrasının başkanı (İşim Han'ın ölümünden sonra 1797 de kurulan, fakat ancak er-

tesi sene hükümdar tarafından tasdik olunan bir daire) ve Nur Ali Han'ın üçüncü oğlu Bukay, Rus hükümetinin müsaadesiyle 10 000 kulübe halinde Astrahan ilinin Kalmık'lar tarafından terk edilen bölgesine yerleşerek, 1801 de kendi adına göre Bukay iç ordusu adı verilen hususi bir ordu kurdu. Bukay, Şirgizi ile birlikte han unvanını da aldı ve bu unvan onun ölümünden sonra oğullarına geçti.

Orta yüz Kazak'larının oturduğu yerler çok defa Rusya sınırlarından o kadar uzakta bulunuyordu ki, soyların büyük bir kısmı ancak ismen Rus tebaası sayılıyordu. Bu durum, Rusya'dan yurtlarına geri dönen Kalmık'ları yenerek 1771 yılında orta yüz hanı unvanını alan ve Çin ile daha yakından münasebet tesis eden Sultan Ablay zamanında en açık bir şekilde ortaya çıkıyor. Ablay'ın tâbüyet münasebetini Rus hükümeti kendisi de boş bir formaliteden sayıyordu, çünkü han, bu unvanı hangi salâhiyetle taşıdığı hakkındaki suale: bu unvanı Turgut'lar üzerindeki zaferiyle ve Abul Mamet Han'ın ölümünden sonra orta yüze bağlı bütün Kazak boy-larının intihabı neticesinde kazandığını ve şimdi de hanlık merkezini Türkistan'da Ahmed Hoca'nın mezarı yanında kurmak istediğini bildirince, Rus hükümeti, unvanının Rus imparatoru tarafından da tasdikı için ricada bulundurmak maksadiyle ona bir memur göndermekle iktifa etti. Kendi hürriyetinin zahiren tahdidine mukavemet etmektense Rusya ile iyi münasebette bulunmayı tercih eden Ablay, bu teklifi derhal kabul ederek Petersburg'a bir elçi yolladı. Bundan dolayı 1778 de ona, orta yüz hanlığını tasdik eden bir ferman gönderildi.

Fakat fermanın merasimle takdim edilmesi için sadakat yemini şart koşulunca, Ablay bunun verdirilmesi hususunda bir adım ileri atmadı. Büyük yüzün bir kısmını kendisine tâbi kılarak Şu boyunda Kara-Kırgız'lara karşı zaferle neticelenen bir sefer tertip ettikten sonra, Türkistan civarında karargâhını kurdu. Oğlu Adil için Talas boyunda tahkimli bir ev yaparak ulu yüzün bir kısmını ona verdi ve Karakalpak'ları da çiftçi olarak onun yanında yerleştirdi. Fakat esir aldığı Burut (Kara-Kırgız)'ları daha da kuzeye gönderdi ve onlar da Cangı Kırgız (Yeni Kırgız) namı altında yeni

bir soy teşkil ettiler. 1781 de Ablay Rus hududuna geri döndü ve yolda 70 yaşında iken öldü. Ablay'ın ölümünü duyan Çinliler, hanın yurduna bir memur göndererek orada ölenin şerefine umumi bir dinî âyin tertip ettiler.

Ablay'ın ölümünden sonra ulu yüz, orta yüzün güney kısmına hücum ederek büyük kayıplara sebeb oldu. Orta ordunun güney kısmı şimdi Ablay'ın oğlu Sultan Vali'yi han seçti. Bu zat Rusya'ya karşı teveccühkâr olduğu için, bizzat kendisi hanlık unvanının tasdiki yolunda müracaatta bulundu ve bu iş 1782 de icra edildi. Fakat bu tasdik, orta yüze mensup diğer bir kısmın ayrı bir han seçmesine engel olmadı. Meselâ Nayman soyu, Ablay'ın zamanında bile Han Abul-Mamet'in oğlu ve Türkistan hanı Pulat'ın kardeşi Sultan Abulfaiz'i reis olarak tanımışlardı, halbuki bu da Çin'e tâbi olup onların himayesine sığınmış bulunuyordu. Abulfaiz 1783 te öldüğü zaman Bopo adında bir oğlu ile Han Hoca namında bir üvey oğlu kaldı. Her ikisi de hükümdarlık peşinde idiler; fakat Nayman'ların çoğunluğu Han Hoca'yı seçti. Çinliler bu intihabı duyunca, Han Hoca'ya, istenmediği halde Çin imparatoru tarafından han unvanının sunulduğunu gösteren bir fermanla yüksek bir memur yolladılar. Bu olay, Çinlilerin orta yüz Kazak'ları üzerinde de hâkimiyet iddiasında bulunduğunu göstermektedir. Vali Han müstesna, Ablay'ın diğer oğul ve akrabaları Ruslardan ziyade Çinlilere mütemayildiler, hattâ Çingis ve Sultan Tıs gibi bazıları, 1784 te açıktan açığa Çin'e tâbi oldular. Sultan Tıs, Kara-Kırgız'lara karşı o zaman en büyük bir gaddarlıkla icra edilen savaşlarıyla tanınmıştır. Bu savaşlar, bir sürü yağma ve katil seferlerinden ibarettir. Bu mücadelenin bir misali olarak Kırgız'larla Kazak ihtiyarlarından Berdi Hoca arasında cereyan eden savaşı zikredebiliriz. Berdi Hoca esir edilmiş ve yolda muhafızlarından birini vurmuştu. Bu işe kızan Kara-Kırgız'lar onu at üzerinden indirerek kafasını ve kollarını kestiler, karnını delerek bağırsaklarını çıkardılar ve kesilmiş âzaları içeri doldurdular. Öldürülenin, intikam hissi ile gözlerini kan bürümüş kardeş ve oğulları Kara Kırgız'lara başarılı bir baskın yaparak reislerinin oğlunu esir almaya muvaffak oldular. Berdi Hoca'nın yurduna varınca

esiri onun kadınlarına teslim ettiklerinde, bunlar bağlı düşmanın üzerine bıçaklarla saldırarak onu vahşi bir şekilde parçaladılar.

Umumi olarak orta yüzde iç savaşlar küçük yüze nazaran daha az olmuştur; bunu her şeyden evvel, orduyu uzun yıllar kuvvetli elle idare eden Ablay'ın sağlam hükümetine borçludurlar, bu suretle sonradan onun oğluna da istekle boyun eğmişlerdir. Vali Han çok defa Sibiryadaki Rus makamlarıyla irtibatla bulunmuş ve gücünün yettiği kadar onların taleplerini kabul ve icra etmiştir. Fakat bütün bu tâbiyetine rağmen Çinlilerle de göz süzüşerek oğlunu oraya yolladı. 1789 da orta yüzün bir kısmı Vali Han'dan ayrıldı ve kendilerine yerleşmek için Ust-Kamenogorsk civarında yer gösterildi. 1795 yılında, 45 000 tebaa ile birlikte 2 sultan, 19 asıl ve başka Kazak'lardan 79 000 kişi Rus imparatoruna müracaat ederek, kendilerini Vali Han'ın hâkimiyetinden kurtarması ve tebaa olarak kabul etmesi için ricada bulundular. Bu rica o zaman yerine getirilememişse de, Kazak halkının Rusya'ya tâbi olmak düşüncesine yavaş yavaş alıştığını göstermektedir. Gerek Ural'lardan ve gerek Sibir yolu üzerinden Rusya ile orta yüz Kazak'ları arasındaki alış verişin artması yüzünden, Rus'lar orta yüzün iç işleri ile de daha yakından ilgilenmeye başladılar. Meselâ, 1800 tarihinde, sınır istihkâmı olan Petropavlovsk'ta Kazak'lar için bir mahkeme açıldı. Fakat Kazak'ların hakiki bir şekilde tâbi olmaları, ancak Rusların bozkırda kaleler inşa ederek Kazak'ları vilâyetlere bölmeleri ve vilâyet merkezlerinin bu kalelere yerleştirilmesiyle mümkün olabildi. Ayagus, Kökpekti, Kopal, Bayan-Aul ve Vernoye kalelerinin inşası ve bunların kozak birlikleriyle işgal edilmiş posta yolları ile birbirine bağlanmasından sonra, orta yüz Kazak'ları nihayet tamamıyla itaat altına alındılar.

Bu suretle, Sibiryalı halklarının geçen yüzyıllardaki coğrafi yayılışını ve eski tarihini umumi hatları ile gözden geçirdikten sonra, vazifemiz bu halkların bugünkü yayılış ve

taksimatına bakmak olacaktır. XVI. yüzyıldan beri yıldan yıla gittikçe artan Rus muhacereti neticesinde, memleket yabancı bir unsur tarafından istilâya uğramış gibidir; bunlar arazinin verimli kısmını kendilerine alarak yerlileri, kendileri için uygun olmıyan kuzey ve güneydeki ormanlık, bataklık, bozkır ve dağlık mıntakalara sürmüşlerdir. Sibirya'ya göç eden sakin ve çiftçi halkın sayısı yerlileri çoktan geçtiğinden, batı Sibirya'daki askerî noktalar çoktan beridir lüzumsuz bir hale gelmiş ve Rus hükümeti de askerî teşkilâtlı bu kozak kolonilerini yirmi otuz yıl önce güney sınırındaki Kırgız bozkırlarına nakletmiştir. Halbuki esas Sibirya'nın verimli kısımlarına her tarafta ziraatle meşgul olan, kısmen mücrimlerin ardılları ve kısmen de kendi arzularıyla gelip yerleşmiş bulunan köylülerle meskûndur. Batı Sibirya'da Rus ahalinin oldukça sık yerleştiği iki geniş bölge vardır ki, birincisi Ural ile İrtiş arası, diğeri de Ob mıntakasıdır. Ural-İrtiş bölgesi kuzeydeki ormanlıkla güneydeki bozkır arasında, 58° ve 55° kuzey enlemi arasında bir şerit halinde uzanmaktadır. Bunun kuzey sınırı takriben Tura nehridir ve güneyde de Petropavlovsk kozak hattına kadar uzanmaktadır. Bu ülkenin doğu kısmı Avrupa Rusya'sına ait olup (Perm vilâyeti), batı kısmı ise Tobol'sk vilâyetinin esas kısmını teşkil eder. Ahalisi baştanbaşa Rus köylüsünden ibarettir, ancak Tobol'sk ve Tara arasında olmak üzere Tümen ve Yalutrovsk civarında dağınık Tatar köylerine raslanılır.

Büyük posta yolu Tümen, Yalutrovsk, İşimsk, Tükelinsk ve Om mansabı ile, İrtiş'in sağ sahilinde bulunan Omsk üzerinden geçerek bu bölgeyi batıdan doğuya kateder, öyle ki Tobol'sk vilâyetinin başşehri Tobol'sk ile Turinsk ve Tara şehirleri büyük nakliye damarının kuzeyinde, ve Kurgan ile Petropavlovsk şehirleri de güneyinde kalır. Bilhassa bu sonuncu şehir Kırgız bozkırı ile irtibatı temin eder. Yukarda işaret edildiği gibi, Orenburg-Petropavlovsk-Omsk üzerinden geçen güney yolundaki kozak istasyonları hattı, aynı zamanda bu bölgenin güney sınırı gibidir.

Batı bölgesi ile Ob boyundaki Rus ahali arasında irtibatı, bir taraftan İrtiş'in sağ sahili boyunca Omsk, Pavlovar,

Semipalatinsk, Ust-Kamenogorsk ve Buhtarminsk üzerinden geçen kozak hattı, diğer taraftan da büyük posta yoluna komşu olarak Omsk, Kainsk ve Kolyvan arasında sıralanarak Baraba bozkırını kateden köyler zenciri temin etmektedir. Sonra Om nehrinin güneyinde, Kalunda gölleri ile bu göllere dökülen Çolım, Karasık ve Kurla nehirleri arasında uzanan münferit köy toplulukları gelir. Böylece, Om ve İrtiş nehri kolonileri bu irtibatı sağlar.

Ob boyundaki Rus ahalisi bölgesi, Altay'ın veya daha ziyade Ust-Kamenogorsk'tan Kuznetsk'a çekilen bir hattın kuzeyinde, Ob'un sağ kollarından Çolım'a kadar olan muntakada bulunmaktadır. Büyük posta yolu bu bölgenin ancak kuzey kısmına temas ederek Kolyvan, Tomsk ve Maryinsk üzerinden, Çolım'ın yukarısında bulunan Açinsk'a gitmektedir. Bu bölgede arazi baştanbaşa Rus köyleriyle kaplı olup, hattâ bunlar Narım şehrini de geçmek üzere Ob ve Ket sahilleri boyunca daha da kuzeye uzanırlar, bunun gibi yukarda gösterilen hattın güneyinde olmak üzere Uba, Çarış, Anuy, Peçanaya, Katunya, Biya ve Kondoma boylarınca uzaklara, Altay dağı vâdilerine kadar dahi Rus kolonileri yayılmıştır. Bu büyük sahanın ancak Kolyvan yakınındaki Baraba bozkırında dağınık Tatar köyleri ve Tomsk ile Kuznetsk civarında olmak üzere Biya ve Çolım boyunda Teleüt köyleri vardı. Şimdi Ob bölgesinin bütün Rus ahalisi devlet köylüleridir, eskiden güney kısmın ahalisi, merkezi Barnaul olan Altay dağı vilâyetine bağlı idiler. Dağ vilâyeti, Biysk, Barnaul ve Kuznetsk ilcelerini içine alır.

Sibirya'daki üçüncü Rus bölgesi, Minusinsk, Krasnoyarsk ve Yeniseysk ilcelerindeki Yenisey ve Abakan kolonileridir. Bu bölge, Ob boyundaki Rus muntakasına Açinsk ile Krasnoyarsk arasındaki posta yolunun her iki tarafında uzanan bir sıra köyle ve her iki Yüs civarındaki kolonilerle bağlıdır. Posta yolu boyunca daha doğuda da Rus köyleri sıralanmaktadır ki, bunlar Krasnoyarsk ile İrkutsk arasında fâsılasız bir irtibat temin etmektedir. Ben bu posta yolunu ancak Kansk'a kadar takibederek, Kan boyunca yukarıya doğru Agulsk köyüne kadar gittim; burada güney dağlarının ormanlık bölgesi başlar.

Güney Sibirya'nın yukarda sayılan Rus köylüleri bölgesine, Altay'ın batısında, Kırgız bozkırının kozak ahalisi eklenmektedir. Bunlar, şehir halindeki kolonilerle, posta yolunun ziiraate elverişli münferit noktalarında kurulmuş bir sıra kozak stanitsa'larından ibarettir. Posta yolları, batı bozkırını türlü yönlerde kateder: 1) Petropavlovsk'tan, Kökşötau'a uğrıyarak Atpan'a ve oradan Akmola'ya uğrıyarak Karkaralı'ya; 2) İrtiş'in sağ sahilinde, Omsk ile Semipalatinsk arasında bulunan Pavlodar'dan, Bayanaul'a uğrıyarak Karkaralı'ya; 3) Semipalatinsk'ten, Seriopol (Ayagus) 'a uğrıyarak Kopal'e ve Vernoye'ye, bunun yan kolları: Sergiopol'den Çuguçak'a ve Lepsa boyundaki kolonilere gider; 4) Ust - Kamenogorsk'tan Kökpekti'ye ve Nor - Saisan'a.

Vernoye şehrinin büyümesi ve Semireçinskaya oblast'ın kurulmasıyle, İli vâdisinin doğu kısmında da önemli miktarda Rus köylü halkı yerleşmeye başlamıştır, aynı şekilde İssikul civarında ve Takmak ile Taşkend arasındaki Şu bölgesi şehirlerinde de Rus kolonisi teşekkül etmektedir. Fakat gerek burada, ve gerek yeni zaptedilen Türkistan şehirlerinde durum henüz tekâmül devresinde olup, şimdilik istikbal için bir hüküm verilemez. Esasında memleket zengin ve nüfusu da az olduğundan, daha buraya yüzbinlerce muhacir yerleşebilir, fakat memleketin verimli olmasına rağmen, şimdiye kadar Rus köylerinin Orta Asya'nın durumundan pek hoşlanmadıkları anlaşılıyor. Güneydeki gezilerim esnasında bu kanaati edindim.

Şimdi de ormanlık, dağlık ve bozkır muntakalara sürülmüş olan yerli ahaliden bahsederek, doğudan batıya doğru ilerlemek suretiyle bunların yayılışını gözden geçirelim. Bunlar, Sibirya'nın güney kısmında baştanbaşa Türk kabîlelerinden ibarettir.

1. Karagas'lar

Güney Sibirya'nın en doğuda yaşayan Türk boyu, Stubbendorf'un 1851 ekiminde verdiği malûmata göre ancak 284 erkek ve 259 kadından ibaret kalan Karagas'lardır. 1863 te dil malzemesi toplamak maksadiyle Karagas'lara

kadar nüfuz etmek istediğim halde, maalesef Kan civarına geldiğim zaman Karagas'lar, geçen kış bütün ren geyikleri ölmüş olduğundan daha doğuya, Biryuza membalarına göç etmiş bulunuyorlardı. Fakat Kansk şehrinin kuzeyinde, Ribinsk köyü yakınlarında Kamasin aul'larına rasladım. Bunlar orman Kamasin'leri olup kendilerine Kangbaji diyor ve Türkçe Kaça ağzını konuşuyorlardı. Bu Kamasin'ler daha Castrén'in seyahati esnasında Samoyedce konuştuklarından, son on beş yıl içerisinde Samoyed kabileleri arasında türkleşme cereyanının daha da genişlemiş olduğunu görüyoruz. Bundan dolayı Kamasin'ler hakkında malûmat verirken, ancak pek noksan olan yabancı haberlere dayanabileceğim.

Schiefner ve Castrén'e göre Karagas'lar, Kâş, Sarıg Kâş (yani Sarı Kâş), Tyogdı, Kara Tyogdı ve Tyeptey adında beş soya ayrılıp, bunlardan birincisi Soyon'larla, ikincisi Kamasin'lerle ve beşincisi de Büret'lerle komşu olarak yaşamaktadır. Karagas'ların ren geyikleri ile göçebe olarak dolaştıkları yerler Oka, Uda, Biryuza ve Kan nehirleri arasında uzanmaktadır. Castrén, Karagas veya Kargas adını Kara-Kâş ile izah etmektedir. Gerek bu isim ve gerek Kâş ve Sarıg-Kâş şeklindeki soy adları, Karagas'ların kısmen muhacir Kaça'lardan ibaret olduğunu göstermektedir. Castrén'in fikrince Kaça'lar hiç şüphesiz yerli Samoyed kabileleriyle karışmışlardır. Yalnız birçok Karagas'ların tipi değil, aralarında İrge, Tarak, Tyogdı ve Bogoji gibi soy adlarının bulunması da buna işaret etmektedir. Castrén'in ilâve ettiğine göre Karagas'lar Bogoji neslini kendilerinden saymaz, bunların Tuday ve Tyeptey adında diğer iki soy ile birlikte Tunkin bölgesinden göçüp geldiğini iddia ederlermiş. Büret'ler, Soyon'larla gelen iki Moğoldan türediği iddiası ile, Tyogdı ve Kara-Tyogdı adında diğer iki küçük soy hakkı da da aynı şeyi söylerler. Yerlilerin bu gibi rivayetleri çok şey ifade etmez. Karagas'ların dili ispat ediyor ki, burada Kaça'cadan başka, Soyonca veya Yakutçaya yakın diğer bir Türk unsuru da iştirakte bulunmuştur; bu herhalde eskiden güneyde oturan Uygur'ların bir kabilesi idi. Fikrimce bunlar, ancak daha sonraları batıdan gelen Kaça'larla karışmış olabilirler. Bir halk adı, (meselâ Kâş gibi) ancak bu halkın

yanında yerleşen yabancı unsur az olduğu zaman bir soy adına inkılâp eder.

Giyim, âdet ve yaşayış bakımından Karagas'lar, Tatar komşularına benzerler; avcılık ve ren geyiği beslemekle meşgul olmaları ve tamamiyle Samoyed usulüne göre ren geyiği postundan yaptıkları kış çadırları kısmen Samoyed menşeli olduklarını göstermektedir.

2. Abakan Tatar'ları

Kamasin'lerin batı komşuları, Abakan vâdisiyle Yüs bozkırında oturan Tatar'lardır ki, bunları Abakan Tatar'ları adı altında toplamak isterim. Şimdi bunlar, zamanla daha küçük kabîlelerden teşekkül eden Kaça, Sagay, Koybal ve Kızıl namında dört büyük kabîle halinde toplanmışlardır. Bunlardan ilk üçü Abakan vâdisinde, Kızıl'lar ise Yüs bozkırında yaşarlar. İlk üç kabîle resmen iki bozkır adlî daire-sine bağlıdır: 1) Abakan mansabı yakınlarında bulunan Kaça bozkır mahkemesi; 2) muhtelif menşeli birleşik kabîlelerin bozkır mahkemesi (eskiden Sagay bozkır mahkemesi adı verilirdi) ki, Askıs'ın Abakan'a döküldüğü yerde bulunur. Eskiden, Koybal mahkemesi olmak üzere üçüncü bir tane daha vardı, fakat ellinci senenin sonlarında kaldırılarak tebaası kısmen Sagay, ve kısmen de Kaça'lara eklenmiştir.

Bu Türk kabîlelerindeki soy adları, menşelerinin yegâne işaretidir. Kaça'ların büyük bir kısmı kendilerine Kas (Kaç, Kaş) der. Kozakların XVII. yüzyılda Kas'lara ilk olarak rasladıkları Kaça nehri boyunda -Yenisey boyunca daha kuzeyde - bunlar bugün tamamiyle kaybolmuştur; Köppen'e göre Kaça boyunda hemen tamamiyle ruslaşmış bulunan Tatar ahalinin sayısı 1838 de 241 erkek ve 231 kadından ibaretti. Daha ellinci senelerde Abakan boyunda bu kabîleden 9436 şahıs vardı. Koybal'ların bir kısmı onlara eklendiği için, bugün sayıları daha fazladır. Sibir tarihinden görüldüğü gibi, parçalanmış Ara'ların bir kısmı daha XVII. yüzyılda Kaça'larla karışmış olup, bugün onların Ara namında bir soyunu teşkil etmektedir, Abakan vâdisine yerleştikten sonra Kaça kabîlesi, bazı Kırgız aileleriyle başka

yabancı unsurların da eklenmesi yüzünden artmıştır. Bugün az veya çok raslanılan Tın, Tyastıg, Tyarım, Tyıltag, Sukar ve Tuba gibi soy adları da bunu ispat etmektedir. Tyıltag ve Tyarım'lar kırk senelerine kadar Koybal'lara bağlı bulunmuşlardır, Tın ve Tyastıg'lar ise Castrén'e göre kendilerini Ara'ların ardıllarından sayarlarmış, bütün diğerleri, bilhassa, şüphesiz ancak son zamanlarda Koybal'lardan ayrılmış bulunan Tuba'lar, menşe bakımından Samoyed'lerdendir. Çindeki Mator'lar kendilerine Tuba dediğinden, Castrén yukardaki Tuba'ları Mator'ların bir kolu saymaktadır. Buna karşılık olarak şuna işaret etmek isterim ki, bugün yalnız Tangnu-Ola'nın bütün Soyon'ları değil, Rus bölgesinde yaşayan Koybal'lar da kendilerine Tangnu-Tuba derler. Buna göre Tuba bir soy adı olmayıp, ta VII. yüzyılda Çinliler tarafından Dubo tesmiye edilmiş olan çok yayılmış bir Samoyed halkının ismidir. Bu suretle Kaç'ların büyük bir kısmını, yukarda gördüğümüz gibi Rus'ların ilerlemesiyle Ob, Tom ve Çolım üzerinden nüfuz eden ve Kırgız'ların çekilmesiyle Yenisey boyunca güneye doğru göç eden ve gruplar halinde doğuya dağılmış olan İrtiş Tatar'ları teşkil etmektedir ki, esas kitlesi Türk halklarından ibaret oluyor.

İkinci bozkır mahkemesi tebaalarından olan kabîlelerin nüfus sayısı hakkında 1863 yılında bana şu malûmat verilmişti:

Sagay'lar	1. grup	804	erkek	302	kadın,
	2. grup	753	"	307	"
Şor		330	"	140	"
Beltir		1884	"	756	"
Tayas		287	"	116	"
Karga	1. grup	1041	"	405	"
	2. grup	300	"	111	"
Kızıl Kaya		112	"	46	"
Tom		324	"	131	"
Kıy		207	"	83	"
Kobıy		824	"	353	"
Koybal		578	"	262	"
Toplam:		7444	erkek	3012	kadın.

Sagay'ların ilk yarısı Sagay, Turan, Sarıg, İrgit-Eçig, Kıy, Aba, Tyoda ve ikinci yarısı da Kırgız, Çätti-Pürü, Üs - Sagay ve Tom-Sagay soylarından mürekkeptir. Beltir'ler: Su-Kakmına, Tak-Kakmına, Ak-Çıstar, Kara-Çıstar, Sarıg ve Taban-Beltir soylarından müteşekkildir. Tak-Karga'lar: Sibici, Sayın, Karga ve Su-Karga'lar da: Turan ve Karga soylarından kurulmuştur. Tayas'lar: Çädäbäs, Kallar ve Tayas (Sor) namında üç soy teşkil eder. Kıy, Kobıy, Kızı-Kaya (Kızıl-Kaya) ve Tom'lar, soy adı olarak ancak kabîle adlarını kullanırlar.

Üs ve Tom-Sagay gibi soy adları, Sagay'lardan bir kısmının eskiden Tom boyunda, ve diğer bir kısmının da Yüs (= Üs) boyunda oturduğunu ve sonra oradan Abakan'a göçtüklerini ispat etmektedir. Belki de Tom kabilesi yeni bir soyu göstermeyip, bunların Tom-Sagay soyu ile aynı olması da mümkündür. Kırgız ve İrgit soyları, yukarda anlatılan destana göre Abakan civarında kalan Kırgız'lardan olmalıdır. Aba'lar Kuznetsk'tan göç etmişlerdir, yani Sibir tarihinde zikredilen Aba'ların ardıllarıdır. Ak-Çıs ve Kara-Çıs münasebetiyle şuna işaret edelim ki, Çıs, Tyıs, Yış tâbirleri ormanlık dağ anlamına gelir, ve böylece bu soy adı "orman halkı" mânasını taşır. Altaylı dağ Kalmık'larının, Kara Orman Tatar'larına aynı ismi verdiklerini hatırlatalım. Sarıg soyunu Kırgız'lardan saymaktayım, çünkü bunlara gerek Altay, gerek Teleüt, ve gerek Tiyanşan Kırgız'ları arasında raslanılmaktadır. Çädibäs, Tayas ve Kızıl-Kaya'lar hiç şüphesiz Kuznetsk taygasından göç eden demirci Tatar'lardan olsa gerektir, yukarda gösterdiğim gibi, ben bunları Sagay kabîlelerinden saymaktayım. Şor, veya Abakan ağzına göre Sor soyu, ancak son yüzyılda Kuznetsk taygasından Abakan'a gelip yerleşmiştir. Tyodı ailesinin menşei hakkında esaslı bir bilgi veremiyeceğim. Bu isme Teleüt'lerde Tyutu, Soyon'larda Çotu şeklinde rashyoruz. Teleüt'çedeki uzun vokal, burada bir konsonantın düştüğünü göstermektedir, buna göre esas şekli Yoktu olmalıdır. Bu yüzden bahis konusu ismi Castrén tarafından zikredilen Karagas soylarından Tyogdı ile bir samak isterdim. Castrén bunları Samoyed soyu olarak göstermektedir.

Koybal'lara gelince, Castrén bunlardan 13 soy saymaktadır: Baygado (? Bay), Kang, Toradyak, Tyoda, Madır, Köl, Ingara, Böğödyi, Artıy, Köyök, İrgä, Kayding. Castrén'in fikrince Bay ve Kayding'lar menşe bakımından Yenisey-Ostyak'larından olup, Madır, Böğödyi ve İрге kabîleleri muhakkak Samoyed menşelidir. Castrén 1847 de eski Samoyed ve Ostyak dillerinden kalma kelimeler hatırlayan birkaç şahsa bile raslamıştır. Köl soyunu, sonraları kuzeye göç eden Upsa gölü Soyon'larından saymaktayım (bunlara bk.). Fikrimce yalnız Koybal'ların bir kısmı değil, aynı zamanda Sagay ve Kuznetsk Tatar'larının birçok soyları da Yenisey-Ostyak menşelidir, fakat bunların çoğu artık XVII. yüzyılda Türk ağızı konuşuyordu.

Kırgız'ların esas kitlesi XVII. yüzyılın sonlarında Abakan ve Yenisey bozkırını terk ettiği zaman, burada onlara mensup ancak pek az soy kalmıştı. Fakat geniş ovalar ancak pek az bir zaman nüfussuz kalmış, ve sonra komşudaki ormanlık dağlarda yaşayan kabîleler her taraftan mümbit düzlüğe inmişlerdir. Güneyden Beltir'ler, güney-doğudan Koybal ve Mator'lar, kuzey-batıdan dağınık Ara kabîleleri geniş Abakan vâdisine girmişler ve Altay'dan doğuya göç eden bazı Türk kabîleleriyle birlikte Askıs nehrine kadar Abakan vâdisinin güney kısmına yerleşmişlerdir. Yukarda zikrettiğim gibi, Abakan vâdisinin kuzey kısmı Kaça'lar tarafından işgal edilmiştir.

Bugün Abakan bozkırında oturan bütün bu kabîleler menşe bakımından pek muhtelif olmalarına rağmen, daha geçen yüzyılda Samoyedce konuşan Koybal'lar müstesna, Abakan vâdisine yerleşmeden önce bile Türkçe konuşuyorlardı. Beltir, Sagay ve Atay'dan gelen kabîlelerin karışmasıyla Sagayca tesmiye ettiğim bir ağız meydana gelmiştir ki, en açık hususiyetiyle Taştıp boyunda konuşulmaktadır. Kaç dili Sagaycadan pek uzak olmıyan bir ağızdır, çünkü eskiden bile Kırgızca ve Teleütçenin tesiri altında kalmış olduğu muhakkaktır. Geçen yüzyılda Pallas tarafından ancak 1400 nüfuslu olarak tahmin edilen Koybal'lar, bu suretle Tatarca konuşan iki önemli halk arasında kalarak yavaş yavaş kendi dillerini kaybetmişler ve sonra da kısmen Sagay ve kısmen

Kaç dilini almışlardır. Kaç'larla Sagay'lar arasındaki sıkı münasebet neticesinde, nihayet iki ağır yavaş yavaş biribiriyle kaynamıştır. Bundan dolayı Madır'dan Abakan mansabına kadar her köyde daimî bir ağız değişmesiyle karşılaşılırsak buna şaşmamalıyız. Halbuki bu hâdise yakın komşularda hemen hemen hissedilmeyecek derecededir.

Şimdiye kadar zikredilmiş olan bütün Abakan Tatar'ları Minusinsk ilcesine bağlıdır, fakat Kaç'ların komşusu olan Kızıl'lar Açinsk ilçesine aittirler. Bunlar Yüs bozkırında, yani Kiya ve Bojeye-Ozero'ya kadar olmak üzere her iki Yüs'ün etrafında (Ak - ve Kara-Yüs) otururlar. Onlar Yüs bozkırında çok eskiden beri oturuyorlardı, çünkü yukarda gösterdiğimiz gibi Fischer bile onları 1635 yılında Kırgız'ların müttefiki ve Ara'ların düşmanı olarak zikretmektedir. Kızıl'ların sayısı kırkinci senelerde 4362 idi. Bunlar on soya ayrılırlar: Kızıl, Büyük ve Küçük Açın (hiç şüphesiz Açinsk şehrine de adını vermiş olan bir kabiledir). Akı, Basagar, Kamlar, Argın (Kazak-Kırgız'ların orta yüzünün büyük bir kısmını teşkil eden önemli bir Türk kabilesidir), Kalmak, Kurçık, Şü. Böylece Kızıl'lar Kırgız, Teleüt (burada ardılları Kalmak tesmiye edilmektedir) ve şüphesiz birçok da Yenisey-Ostyak olmak üzere (krş. Şü soyu), pek muhtelif unsurları kendi içlerine almışlardır. Dil bakımından Kızıl'lar en çok Kaç'lara yakındır ve merkezi Kara Yüs'te bulunan hususi bir mahkemeye bağlıdırlar.

3. Çolım Tatar'ları

Yüs bozkırının kuzey-batısındaki kalabalık Rus ahalisi arasında, kısmen Açinsk ilcesine ve kısmen de Tomsk iline (Maryinsk ilcesi) bağlı olmak üzere, bazıları yarıyariya ruslaşmış bir miktar Tatar yaşamaktadır ki, bunları Çolım Tatar'ları ismi altında topluyorum. Bugün Tatarca konuşan şahısların sayısı herhalde 500 kişiyi aşmaz.

Çolım Tatar'ları tamamıyla Rus köylüleri gibi yaşarlar; çok defa ancak yirmi-otuz kişiden ibaret soyların milliyetlerine bağlı kaldıkları görülüyorsa da, bunun biricik sebebi,

yerliler tarafından yasak olarak ödenen vergilerin daha hafif oluşudur. Çolım Tatar'ları üç kabîleye ayrılır:

1) Maryinsk'in güneyinde Kâtsik'ler;

2) Maryinsk'in kuzeyinde Küärîk'ler;

3) Kiya'nın aşağı mecrasının kuzeyinde, Çerdât nehri boyunca oturan esas Çolım Tatar'ları.

Her üç kabîlenin dili hemen hemen aynıdır. Bu durum açık bir şekilde ispat ediyor ki, bunların büyük bir kısmı buraya göç ederek gelen Baraba ve İrtiş Tatar'ları ile Teleüt'lerden ibarettir, bunlar hiç şüphesiz kısmen Çolım bölgesinin Türk ahalisi ve kısmen de dağınık Ara ve onların akrabâ kabîleleriyle karışmışlardır.

4. Kuzey Altay Tatar'ları.

Altay'ların kuzey veya daha ziyade kuzey-doğu kısımlarının (yani Biya ve onun güney kolları bölgesiyle Kuznetsk Alatau'ı, Kondoma, Mras, Psas nehirleriyle Tom'un yukarı mecrası bölgesi) ahalisi, dil ve âdet bakımından kısmen birbirinden ayrılan dört gruptan ibarettir:

a) Kumandı'lar, başlıca Makariyevsk ile Lebed mansabı arasında olmak üzere Biya sahillerinde ve dağın kuzey yamaçlarında yaşarlar. Bunlar, beş ilâ on evden ibaret küçük köyler halinde her tarafta yerleşik bir hayat sürer ve çoğunlukla ziraat ile meşgul olurlar. İkametgâhları umumiyetle ağaç kütüklerinden yapılmış kaba baraka, toprak kulübe ve kayın kabuğundan yapılmış çadırlardan ibarettir. Birçok şahıslar artık tamamiyle veya yarıyarıya ruslaşmıştır. Millî elbise büsbütün kaybolmuş, göçebe hayatın izi de kalmamıştır. Hâlâ Tatarca konuşan Kumandı'ların diline birçok Rusça sözler girmiştir. Kumandı'lar iki Zayzanlığa ayrılır:

1. **Yukarı Kumandı'lar** zayzanlığı. Bunlar So ve Kumbandı veya Kumandı (bütün kabîle bunların adını almıştır) adında iki soydan mürekkeptir.

2. **Aşağı Kumandı'lar** zayzanlığı. Bunlar Tastar, Yutı, Çabraş ve Ton-Kubandı adında beş soydan ibarettir^[1]. (Daha önce zikredilmiş olan Yutı soyuna işaret olunur).

1869 yılında Kumandı'ların sayısı şöyle idi:

Aşağı Kumandı'lar	831	erkek,	740	kadın
Yukarı Kumandı'ar	322	"	284	"
Toplam:	1153	erkek,	1024	kadın.

b) Lebed Tatar'ları. Dil bakımından Kumandı'lardan ayrılmazlar. Bunlar Biya'nın kollarından Lebed (kuğu, Tatarca **Ku** adının Rusça tercümesi) boyunda otururlar. Kendilerine Ku-Kiji (Kuğu-Kişi) derler ve Yakşı ve Çalgan adında iki soya ayrılırlar. Zayzanları Çalgan soyundandır.

c) Karaorman Tatar'ları. Burada kullanılan Almanca Schwarzwald-Tataren tâbiri, Rusça Çernoviye Tatarı ve Tatarca Yış-Kiji sözünün tercümesidir, çünkü bu Tatar'ların hepsi de Katunya'nın doğusundaki çam cinsinden sık ormanlarla örtülü dağlarda yaşar; bu gibi sahalara Rus'lar çeren', Altay-Tatar'ları yış derler. Altay'lılar bu Tatar'lara Tuba dahi derler. (Koybal ve Soyon'lar da kendilerini böyle tesmiye eder, bundan başka Sibir tarihinde zikredilen Tubin'lere de işaret etmek isterim). Tuba adı bile bu Tatar'ların doğudan göçüp geldiklerini ispat etmektedir. Bunlar herhalde, geçen yüzyılın başında artık türkleşmiş olarak Teletsk gölü ile Katunya arasındaki bölgeye göç eden Samoyed kabîlelerinden olsa gerektir. Şimdi çok yerde Altaylı ve Teleüt'lerle karışmış olup, dilleri de Altaycaya pek yakın bulunmaktadır. Dillerinin lehçe özelliklerine bakarak bunların Kırgız'lar tarafından türkleştirildiklerinin ispat edilebileceğini zannediyorum. Onların çoğu bugün bile avcılık, katran tohumu ve kök toplamakla geçinirler ki, Çinliler Du-bo'lardan bahse derken de aynı şeyi söyler. Karaorman Tatar'ları beş kabîleye bölünüp, her biri ayrı bir zayzana tâbidir. 1. **Küsön**

[1] Radloff beş aile dediği halde ancak 4 isim zikretmiştir. (Çeviren).

(soyları: **Küsön** ve **Çädibâş**); 2. **Tirgâş** (soyları: **Togus**, **Yobur-Çıgal**); 3. **Kömnöş** (soyları: **Kömnöş**, **Yalan**, **Ton**, **Çıgal** ve **Palan**); 4. **Yüs** (soyları: **Yüs** ve **Şor**); 5. **Torgul**.
Sayıları:

Küsön	275	erkek,	234	kadın
Tirgâş	385	"	383	"
Kömnöş	756	"	705	"
Yüs	257	"	232	"
Torgul	121	"	116	"
Toplam:	1794	"	1670	"

d) **Şor**'lar. Burada **Şor** ismi altında topladığım bütün Türk kabîleleri, Teletsk gölü ile Tom nehri membaı arasındaki ormanlık dağlarda otururlar. Altaylılar onlara **Şor** derler. Kendi aralarında umumi bir adları olmayıp, **Pısas-Kiji**, **Mıras-Kiji**, **Tom-Kiji** şeklinde civarında oturdukları nehre göre adlanırlar. Bu **Şor**'ları, bugün ormanlık dağlara sıkıştırılarak tamamiyle fakirleşmiş bulunan eski demirci Tatar'ların neslinden saymaktayım. Demirci Tatar'ların menşesi bakımından Yenisey'lilerden geldiği hakkında yukarıda bahsetmiştim. **Şor**'lar bugün bile Sagay'lar gibi çok yerde büyük köyler halinde yerleşmiş olarak görünürler, Karaorman toprağı köy hayatı için hiç de uygun olmadığına göre ve bu yerliler de Ruslardan çok uzak bulunduğu nazaran mezkûr durum, ancak bu halkın çok eskiden yerleşik hayata alışmış olmasıyla izah edilebilir. Dilleri Sagay lehçesine pek yakındır, böylece **Şor**'ların da Kırgız tesiriyle türkleştiği kabul olunabilir. **Şor**'lar arasında bana şu soylar zikredilmiştir: **Kızay** (**Kızıl-Kaya**), **Tayaş**, **Konay**, **Koyı**, **Kıy**, **Kara-Şor**, **Sarıg-Şor**, **Karga**, **Çädäbäs**, **Çäläy**, **Zäbä**, **Tartkın**, **Usta**, **Kobıy**, **Aba**, **Tagap**, **Käräş**, **Bar-Soyat**, **Şalkal**, **Çaragaş**, **Baş-Boyak**. Bu soy listesinin Sagay adları ile karşılaştırılması, her iki halkın biribiri ile yakınlığını ispat etmektedir, çünkü **Kızay**, **Tayaş**, **Kıy**, **Şor**, **Karga**, **Çädäbäs** gibi birçok aile adları intibak halindedir. Diğer adlardan **Aba** ile **Usta** dikkate değer. **Aba**'lar muhakkak ki **Abin**'lerin ardıllarıdır, çevrildikte "sanatkar, demirci" anlamına gelen **Usta** sözü ise, açık olarak bunların demirci Ta-

tar'larla ilgisine işaret etmektedir. **Şor**'lar resmen 22 volost'a ayrılır ve her volost'un başında bir Baştık bulunur. Bu volost'ların beş tanesi Kondoma boyunda ve üçü de Mras boyundadır. Resmen göçebe olarak gösterilen **Şor**'ların sayısı 1869 yılında 5563 erkek ve 5125 kadından ibaretti. Soyların taksimatı hakkında yalnız ziyaret etmiş olduğum iller üzerine malûmat verebileceğim: Tom boyunda **Çäläy, Zäbä, Tartkın**; Mras boyunda **Şädäbäs, Çäläy, Koyı, Kızay, Usta**; Psas boyunda **Tayaş**; Köbür boyunda **Kobıy**; Kondoma boyunda bilhassa **Şor, Tartkın, Çädäbäs** ve **Zäbä** soylarına rasladım.

Resmen göçebe olarak gösterilen ve hep ormanlık dağlarda yaşayan bu **Şor**'lardan başka Tom'un batısında, Kuznetsk Alatau'nın kuzey uzantıları civarında yerleşik hayat süren daha birçok Tatar bulunmaktadır ki, bunları da demirci Tatar'ların Teleüt'lerle karışmış ardıllarından saymaktayım. Dil bakımından kısmen **Şor** ve kısmen Teleüt'lere yakınlık gösterirler. Resmen onlara **yerleşik yerliler** denmektedir, büyük bir kısmı ruslaşmış olarak Rus'lar gibi köylerde yaşarlar. Aşağıdaki kabîlelerle altı volost'a ayrılırlar:

Aç-Keştim	214	erkek,	235	kadın,
Bayan	309	"	118	"
Torgul	176	"	196	"
Kömnöş	229	"	209	"
Kamlar	125	"	129	"
Açın	296	"	322	"
Şü	355	"	385	"
Toplam:	1704	"	1594	"

Yukardaki soy adları, bu Tatar'ların Kızıl, Teleüt ve Karaorman Tatar'ları ile ilgisine işaret etmektedir.

Böylece, bugün Kuzey Altay'da yaşayan Tatar kabîlelerinin umum sayısı takriben 20 000 kişiyi bulmaktadır.

5. Esas Altay'da oturan Tatar'lar

Esas Altay'da oturan Tatar'lar grubu altında, bu dağ kitlesinin Altay'lı dağ Kalmık'ları adı verilen ahali ile

Dvoyedan'ları ve dil bakımından onlara pek yakın olan Teleüt'leri - bu son zikredilen halk şimdi kısmen Kuznetsk ilcesinde oturmakta ise de - göstermekteyim.

Altay'lılar. Ruslar bunlara Altayskiye Kalmıyki, yani Altay Kalmık'ları veya Çuya boyunda oturan kısmına Dvoyedantsıy (iki tarafa vergi verenler) derler. Kendileri ise **Altay-Kiji** (Altay Kişi) ve **Çü-Kiji** (Çü Kişi), veya arasıra umumi isim olarak **Öyröt** soy adını (eskiden ait oldukları Öyröt devletinin hâtırası yerinde) kullanırlar. Esas Altay'lılar yedi Zayzanlığa bölünür ve 6044 erkekle 5780 kadından ibaret 11 824 kişilik bir nüfus teşkil ederler. 1865 yılından beri Çine vergi vermekten vazgeçen Dvoyedan'lar 2000-3000 kişiden ibaret olup iki Zayzanlığa bağlıdır. Dvoyedan'lar Çuya, Çolışman ve Başkaus nehirleri boyunda göçebe olarak yaşar, Çuya boyundakiler kendilerine **Telen-git**, Başkaus boyundakiler **Ulan** ve Çolışman civarındakiler de **Tölös** der.

Altay'lı ve Dvoyedan'ların dili, bu kabîlenin artık çoktan beri bir bütün teşkil ettiğini ispat etmektedir, çünkü, kendilerini umumiyetle civarında oturdukları nehirlerle göre adlandıran muhtelif kabîlelerin lehçeleri arasındaki farklar son derece azdır.

Teleüt'ler, dil bakımından Altay'lılara çok yakındır. Bunlar kendilerine Teenget veya Kara-Kalmak der ve bir zamanlar Öyröt devletine bağlı olduklarını hatırlatırlar. Eskiden çok büyük bir Türk halkı olan Teleüt'lerin büyük bir kısmı, hiç şüphesiz güney ve batı komşuları ile karışmıştır; Kazak-Kırgız'lar arasında orta ve büyük yüz sultanlarının kölelerine bugün bile Tölöngüt denmesi, bunu ispat eden hâdiselerdendir. Bundan başka, Teleüt'lerden birçoğunun XVII. ve XVIII. yüzyılda kuzeydeki Tatar'larla karıştığını artık yukarda anlatmıştık. Teleüt'lerin, daha XVII. yüzyılda Tomsk civarında yerleşen kısmı sürgün Müslümanlarla karışmış ve İslâmiyeti kabul etmiştir. Bugün dahi kendilerine Teleüt diyen küçük bir grup, Aç-Keçtim'lerle birlikte Kuznetsk ilcesinde büyük ve küçük Baçat boyunda oturmaktadır. Bazı münferit Teleüt aul'ları Kuznetsk Alatu'ı ile Şor'ların komşusunda da bulunmaktadır. Ulalu misyonerli-

ğinin kuzeyinde, Katunya boyunda birçok Teleüt köyleri mevcutsa da, bunlar bugün artık hemen hemen tamamıyla ruslaşmıştır. Kuznetsk Teleüt'lerinin bir kısmı bundan bir müddet önce Biysk ilcesine göçmüş olup, şimdi Katunya boyundaki misyoner köylerinde oturmaktadır. Bu göç, Kuznetsk Teleüt'lerinden bir kısmının Hristiyanlığı kabul etmesi yüzünden vukubulmuştur, çünkü putperest Teleüt'ler artık Hristiyanları yanlarında görmek istememişlerdir.

Kuznetsk ilcesindeki Teleüt'lerin sayısı, 1498 erkek ve 1493 kadından ibaret olmak üzere 2991 kişiyi bulmaktadır. Biysk ilcesinde 1353 ü erkek, 1438 i kadın olan 2791 kişi yaşar ve bunlar idare bakımından üç bölgeye ayrılır. Bir zamanlar çok savaşçı olan Teleüt halkını, demek bugün ancak 5782 kişi temsil etmektedir ki, bunun da büyük bir kısmı artık tamamıyla ruslaşmıştır.

Altaylı soyları şunlardır:

Mundus, Kıpçak, Köbök, Yaramalı Sarı-Almat, Köşöglü Kara-Almat, Tölös, Ara, Tatoş, Nayman, Çaptı, Irgıt, Mürküt, Tongjon, Kan, Ködyö, Kargıl, Tangdu, Paylagas, Sart, Kırgız, Soyong, Mongol.

Çuya soyları:

Yıttas (= yittu-as, kokan kakım), Mundus, Kottı, Kıpçak-Sakal, Köbök, Yıdak, Almat, Tölös.

Teleüt soyları:

a) Telenget: **Tor-o, Oçu, Mürküt, Ak-Tumat, Kara-Tumat, Çoros, Kıpçak, Sart, Nayman, Tölös, Torgul, Mundus, Koçkor-Mundus, Totoş, Purut, Çalman;**

b) Aç-Keştim: **Yutı, Tört-As (dört kakım), Çüngüs,**

Ang.

Altay'lı ve Teleüt'ler arasında rasladığımız Sart soyu, görünüşe göre yabancı halk mümessili olsa gerektir, bunlar Közüm Kan devletinin yıkılması sırasında güney batıya kaçmış veya Kalmık'lar tarafından esir edilmiş bazı Sart soyunun ardıllarıdır. Bunun gibi, Mongol'larla Kırgız'lar da, Moğol devletinin parçalanması ve Kırgız'ların Yenisey vâdi-

sinden kovulması esnasında Altay'da kalan soyların ardıllarıdır. Soyong'lar, bundan elli yıl önce Altay'a göç eden 50 Soyon ailesinin bakıyeleri olup, bunlar artık altmışıncı senelerde tamamiyle altaylaşmış bulunuyorlardı. Teleüt'lerin, herhade Kırgızca isim taşıyan **Purut** soyu dikkate değer. Fakat burada **Purut** adı ne arıyor? Çünkü Moğollar bu ismi ancak Tiyaşan Kırgız'ları için kullanırlar. Purut'lar belki de esir alınmış Tiyaşan Kırgız'larının neslinden gelmektedir. (Kırgız'ların, bir Purut ordusu tarafından güneye götürüldüklerinden bahseden destana işaret etmeliyim). Zayzan unvanı irsî olduğuna göre ve Altay'lı Çuya'lı ve Teleüt'ler arasında **Mundus** ve **Kıpçak** boylarından Zayzanlar mevcut olduğuna nazaran, bunları herhalde haklı olarak en eski Telenget soyu diye kabul edebiliriz. Bir Teleüt ve bir de Altaylı Zayzan bulunduran **Totoş** soyu hakkında da aynı şey söylenebilir. Her üç kabîlede Tölös, Köbök, Nayman, Mürküt ve Almat soyları müsterek olduğundan, bunlar da Teleüt'lerin eski soylarından sayılmalıdır. Bunlardan başka Teleüt'lerden **Çoros** ile **Çalman**, ve menşe bakımından Kırgız olarak tanıdığımız Altay'lı **Irgıt**'lar da Zayzan soyudur.

Bundan başka, şüphesiz ki eski Arin'lerin ardılları olan Ara soyu (Altaylı), ile batı Moğolistan'daki Tangnu-Ola'dan göç ettiği anlaşılan Tangdu'ları da zikrederim.

6. Batı Moğolistan Tatar'ları.

Batı Moğolistan Tatar'ları hakkında nispeten esaslı malumatı ancak Potanın'de bulabiliyoruz. Moğol'lar bu Tatar'lara Uranghay dediği gibi, bu ismi Altaylı dağ Kalmık'ları ile Çuya'lılar için de kullanırlar. Çin bölgesinde yaşayan bu Türklere Ruslar toptan Sayantsıy, Altaylılar ve Abakan-Tatar'ları Soyong der; bilim eserlerinde ise umumiyetle **Soyon** veya **Soyot** olarak zikredilir.

Bu Tatar'lar, kendileri için umumi isim olarak **Tuba** adını kullanırlar; hiç olmazsa Dsinsilik ve Kokçolut Soyon'ları Potanın'e kendilerini böyle tanıtmışlardır. (Çinlilerce **Dubo** ve Sibir tarihinde Tubin denen isimlere işaret edelim).

Bunlar, Kobdo nehrinin membalarından Kosogol gölüne ve umumiyetle Tangnu-Ola'nın kuzeyinde kalmak üzere daha da doğuya uzanan Rus sınırındaki dar arazi parçasında yaşarlar; bu dağ sırtının güneyinde de, yani Tangnu-Ola ile Çin sınır istihkâmları hattı arasında uzanan ancak 30-40 verst genişliğindeki dar bir sahada yine Soyon'lar oturur. Bu hattın güneyinde Potanın ancak iki yerde Tatar'lara raslamıştır: 1) Chan-Chuchei dağının güney yamaçlarında, Narın-Sımın nehri vâdisinde, 2) Kobdo nehrinin, Kokçolot adı verilen membaında. Daha da güneyde oturan münferit Tatar âileleri şimdi artık tamamıyla moğollaşmıştır. Bu kabile içerisinde Moğol unsuru, Budizmle birlikte gittikçe daha fazla nüfuz etmektedir.

Dsinsilik Tatar'ları kendilerine Tangnu Tubası, yani Tangnu'lu Tuba adamları derler. Bunlar, Dchazık-tat **Gurta** (Soyon dili kaidelerine göre bu söz muhakkak **Kurta** olmalı idi) tarafından idare edilen beş Koşun'dan ibarettir. Beş koşundan biri, bir Amban tarafından idare edilir, bu yüzden bu Koşuna Amban-Koşun da derler. Her Koşun dört Sumın'dan ibarettir. Dsinsilik Koşun'unun Sumın'ları şunlardır: **Kırgız, Salcak, Baygara, Nur ve Madär.** Kırgız Sumın'ı, Taris-Termis (Telgir-Morin'in kolu) nehri ile Ersin Karakolu civarında Ersin nehrine dökülen Sultur nehri arasında bulunur. Bunun kuzey sınırı Tangnu dağıdır. Diğer üç Sumın Tangnu-Ola'nın kuzeyinde bulunmaktadır. Daha güneyde ancak Cha Käm (Chua Käm) membaı civarında Tatar'lar vardır. Gûya orada bir göl bulunduğu için, bu Sumın'ın Tatar'ları kendilerine buna **Köl-Sumını** derlermiş (acaba sebebi bu mudur? Halbuki Koybal'lar arasında da Köl soyu vardır). Cha-Käm ovasında Salcak Sumın'ı ve Cha-Käm ile Bı (Bey) - Käm'in birleştiği yerin aşağısında **Baygara** veya **Baygır** Sumın'ı bulunur. Amban Koşun'unun Sumın'ları şunlardır: **Oyn, Ircht, Soyang ve Çoti.** Oyn veya Oynır Sumın'ı Zangiltay boyunda, **Çoti** Charalık boyunda, **Ircht** Tarlıkçın boyunda ve **Soyang** da Tes nehrinin güneyinde Narın boyunda oturur.

Tangnu Soyon'larının diğer üç koşun'una gelince, Potanın bunlardan ancak Bazır-Gurta-Koşun'un (yani, Bazır-

Gurta'nın koşunu) on Sumın halinde Kemçik boyunda oturduğunu öğrenebilmiştir. Yukarda zikredilenlerden başka Potanın'e **Todji, Matı** (Sibir tarihinde Mat adı altında zikredilen Tatar'lar ile krş.), Şalık ve Kemçik ailelerinden bahs olunmuştur.

Kosogol gölünün kuzey ve doğusunda yaşayan Soyon'lar, Kosogol'un doğu sahilinde oturan Da-Nayon (başmemur) adında hususi bir başkomutana tâbidir. Potanın bunlardan, kendilerine Gurta veya Edjen-Soyon adını veren ancak iki kişiye raslamıştır. Kobdo nehri membaında, kendilerini Tuba tesmiye eden **Kokçulut'**lar oturur. Civardaki göçebe Kazak-Kırgız'lar bu kabîleye **Kök-Moyınçak** (gök inci) derler. Mez-kûr Soyon'lar hakkında birbirini tutmayan haberlerden Potanın, ancak Kokçulut'ların beş Koşun'dan ibaret olduğunu öğrenebilmiştir ki şunlardır: **Meren-Da, Çeren-Da, Chombu-Da, Temik-Da, Bedjin-Da**. Bu isimler, her Koşun'un **Da** adı verilen bir memur tarafından idare olunduğunu ispat etmektedir. **Da** hecesinden önceki sözler belki de ilgili memurun adıdır. Kokçulut'ların beş koşun'unu iki Amban idare ediyormuş, bugün Moğolca konuşan Meren-Da ve Çeren-Da Koşun'larına batıdaki Amban ve diğer üçüne de doğudaki Amban bakıyormuş. Koşun adlarından başka Potanın'e aşağıdaki soy adları da zikredilmiştir: **Bürküt** (krş. Altay'lı Mürküt soyu), **Chotun, Dongkur, Tarbit** ve **Chazik** (son isim buraya yanlışlıkla alınmış olsa gerektir, çünkü Moğollar, Kokçulut'ların yanında göçebe olarak dolaşan Kazak-Kırgız'lara böyle derler). Bazı kimseler, Potanın'e, Dongkur ve Tarbit adlarının soy adı olmayıp Koşun ismi olduğunu iddia etmişlerdir. **Dongkur** ailesi Dulbo gölü boyunda, **Sarı-Soyong** ve **Kara-Töş** adındaki iki soy da Ak-Köl civarında oturmuş. Potanın'den alınan malûmat bu kadardır.

1861 yılında kendim de Kara-Köl boyunda Soyon aullarına rasladım ki, ahalisi kendisine yine Tuba diyor ve Potanın'in doğru olarak gösterdiği gibi Sarı-Soyong soyuna mensup bulunuyordu. Soyon dili üzerine yazdıklarımın hepsi de Kara-Köl boyunda oturan Soyon'ların diline aittir. Soyon'lar hakkında hiçbir bilgi edinemedim, çünkü Soyon memuru, emrindeki adamlara benim casusluk için geldiğimi söyleyerek,

Soyon'lar hakkında herhangi bir şekilde malûmat vermelerini katî surette yasak etmişti.

Soyon kabîlelerinin yayılış ve taksimatını öğrenmek hususunda Castrén de benim gibi muvaffak olamamıştır. Ancak kendisinin seyahat mektubunda Şadazk karakolundan itibaren at üzerinde Soyon dağının esas doruklar çizgisinden gittiğini ve Amıl nehrinin güneyinde Soyon'lara rasladığını bildirmektedir. Castrén'in Soyon'lar hakkındaki fikri hulâsa olarak şunlardır: 1) Birçok Soyon soy adları Samoyed adları ile aynıdır; 2) Matter ismindeki Soyon soyu ananeye göre, hiç şüphesiz Samoyed olan Mator'ların neslinden gelmektedir; 3) Tot soyu eskiden, Koybal'ların Köllör soyu ile aynı dili konuşmuştur ki, Castrén 1847 yılında bunlar arasında Samoyedce kelimelerden anlıyanlara raslamıştı; bundan başka Castrén 4) Kayding ve Bay gibi bazı Koybal soylarının da Ostyak-Samoyed neslinden geldiğini tesbit etmiş ve 5) bazı Yenisey-Ostyak soylarının, ki bunlara Samoyed'lerden daha seyrek raslanılmış, Soyonlaştığını ileri sürmüştür.

İrkutsk'tan yazılmış 1 Mart 1848 tarihli mektubunda Castrén bir daha Soyon'lara temas ederek, Tukin bozkırındaki Burät'ler arasına İrküt adında bir Soyon soyunun göç ettiğini bildirmektedir (vergiye tâbi 57 şahıs). Bu Soyon'ların bozkırda yaşıyan kısmı tamamıyla Burätleşmiş, fakat dağda yaşıyanları Karagas Türkçesi konuşuyorlarmış.

Bütün bu anlatılanlardan görüyoruz ki Soyonların umumi halk adı Tuba olup, Kobdo membaından Kosogol'a kadar olmak üzere Kemçik boyunda ve Ulu-Kâm sistemi civarında ve bunun doğusunda da Tunkin bozkırı ile Selengge sistemine kadar olmak üzere oldukça mühim kitleler halinde Sibir hududu boyunca yaşamaktadırlar. Sonra bunlar, Kara-Köl Soyonlarının dilinden pek farklı olmıyan bir Türk dilinde konuşmaktadırlar. Soyon dili bir dereceye kadar Uygur, Karagas ve Yakut dilleri ile yakınlık gösterir. Çin haberlerine göre Uygur'lar eskiden Altay'lara kadar Selengga boyunda, yani kısmen bugün Soyon'ların oturduğu yerlerde yaşadıklarından, Soyon'larla karışarak onları kendi tesirleriyle türkleştiren halkın Uygur'lar olduğuna kaniim. Soyong

adı kendisi bir Uygur kabîlesi değilse, belki de Çinliler tarafından zikredilen soy adlarından Se-yan-tu ile ilgilidir. Bu türkleşme ve karışma şüphesiz çok eskiden vuku bulmuştur, çünkü artık XVII. yüzyılda Soyon'lar aynen şimdiki gibi Kemçik boyunda Tölös ve Kırgız'ların güney komşusu olarak yaşıyorlardı. Castrén tarafından bahsedilen Samoyed ve Yenisey Ostyak'ları ile olan son karışma hiç şüphesiz daha sonra XVIII. yüzyılda, Tuba ve Mator'lardan bir kısmının Rus'lardan kaçarak güneye sığınması üzerine vuku bulmuştur.

Potanın tarafından zikredilen ve tam bir Sumın teşkil eden Kırgız soyunun, XVII. yüzyılın sonunda Kalmık'lar tarafından güneye götürülen Kırgız'ların bir kısmından ibaret olduğu muhakkaktır. Irkıt ise ya Kırgız'larla karışmış bir Uygur soyu, veya eskiden Soyon'lar tarafına geçmiş olan bir Kırgız soyudur.

Soyon'ların birçok kabîlesi bugün artık tamamıyla moğollaşmış olup, diğerleri arasında da Budizm ve Moğol dili o kadar yayılmıştır ki, bunlarda Türkçe unsurlar yavaş yavaş büsbütün ortadan kalkmaktadır.

Şimdiye kadar burada zikredilen Türk kabîlelerinin dillerini birbiriyle karşılaştırdığımız zaman, Türk dilinin açık olarak üç devir geçirdiğini görürüz ki, bunlar Hiong-mu, Tukiü ve Uygur devri olmak üzere Türk kabîlelerinin üç büyük göç zamanı ile ilgili olsa gerektir. Güneyden geçen Türk kabîlelerini temsil eden en eski tabaka hiç şüphesiz Altay-Teleüt'lerin dili olup, ikinci veya Tukiü devri Kırgız, Sagay, Şor-Beltir ve Karaorman Tatar'larının ve en genç Uygur devri de Soyon, Karags ve Yakutların dilleri ile temsil edilmektedir.

Soyon'lardan başka Potanın, batı Moğolistandaki Kırgız-Nor ve Upsa-Nor gölleri arasında da Türkçe konuşan küçük bir halka raslamıştır. Bunlar Dürböt'lü Wang'ın köleleri olup, Kalmık hanları tarafından ancak geçen yüzyılda Orta Asyadan getirilmiş ve onlar için tarlada çalıştırılmak üzere ikametgâhları civarına yerleştirilmiş harb esirlerinden ibarettir. Onlar şimdi de Wang'a yılda 400 çuval öğütülmüş buğday unu vermek mecburiyetindedirler ki, 400 yurt

tahmin edildiklerine göre her yurt başına bir çuval demektir. Onlar kendilerine Buserman, Moğol'lara Chalmik der ve Moğol'lar tarafından da, bütün Sart'lar gibi, Choton (şehirli) diye tesmiye edilirler. Elbiseleri aşağı yukarı tama-miyle moğollaşmış ve dinlerini de büsbütün unutmuş gibidirler. Şimdi onlar efendileri gibi göçebedir, çünkü kış Kırğız-Nor'un batısındaki dağlarda geçirir ve yazın da Upsa gölüne dökülen Telingola civarına çekilirler. Cedlerine Küng-ker der ve mensup oldukları sekiz soyun, onun sekiz oğlundan geldiğini rivayet ederler ki adları şudur: Adju-Churman, Yas, İlbä, Burut, Üdsübük, Kazıl.

7. Orta Asyanın yerleşik Türk kabîleleri

Burada pek tabii olarak, ancak seyahatim esnasında ziyaret etmiş olduğum Türk kabîleleri hakkında malûmat vermekle yetineceğim.

İli vâdisi Taranç'ları. 1862 yılında İli vâdisine uğradığım zaman bu Türk kabîlesi vergi ile mükellef 8000 çifçi aileden ibaretti ki, bunların bir kısmı ta XVII. ve XVIII. yüzyılda Kalmık hanları zamanında, fakat esas büyük kısmı İli vâdisinin Çinliler tarafından zaptından sonra altı şehir bölgesinden buraya nakledilmişlerdir. Göç esnasında Çinlilerin, bu muhacirleri kendi aralarında mümkün mertebe karıştırmaya gayret ettikleri anlaşılıyor, böylece bütün Taranç (Moğolca çifçi anlamına gelir) kolonilerinde Kaştur, Yarkend, Aksu v. b. yerlerden gelen muhacirlere raslamak-tayız.

Geçen yüzyılda Çinliler tarafından yerleştirilenler şun-ladır:

1) İli'nin sağında: Kaş nehrinin ötesinde, Ari-Östän ve Baytukay kanalları ile Nilka, Olatay, Borbugazun, Bilä-käy, Çuburkay ve Yırgalang nehirleri boyunda, 4100 aile;

2) İli'nin solunda: Tarksıl, Koguşi, Yagustay, Kaymak, Bugra, Konokay ve Dolatı nehirleri boyunda, 1900 aile.

İli vâdisindeki bütün Tatar ahalinin merkezini, halkının büyük bir kısmı eskiden gelip yerleşmiş Tatar'lardan ibaret olan Tatar şehri Kulca teşkil etmektedir. Mezkûr eski ahaliden başka orada Kaşgar'dan gelen sürgünlerle Kaşgar, Kokand, Taşkend ve Buhara'lı tacirler de yaşıyordu. Bana bildirildiğine göre Kulca şehrinin nüfusu 30 000 kişiden ibaretmiş.

Küçük Buhara (yani altı şehir bölgesi) Tatar'larının büyük bir kısmı gibi Tarançı'ları da, Uygur halkının güney kolunun ardıllarından saymaktayım. Çinliler onlara bugün bile Chui-sa, halbuki Dungen'lere (kuzey Çin'deki müslüman Çinliler) Chui-chui derler. Klaproth, bu isim dolayısıyla Sü -chung-kian-lu'dan aşağıdaki cümleleri alıyor: "Chui-chui'ların asıl adı, Tang sülâlesi zamanına ait Yuan-cho yılının ortalarına kadar (yani 806 ile 820 arasında) Chui-Şe idi, mezkûr tarihten sonra onlar için Chui-chui adının kullanılmasına başlanmıştır. Çin'deki Moğol hâkimiyeti esnasında onlara Ui-gu-öl (Uygur) denmiştir." Dil bakımından, Kaşgar Tatar'ları gibi Tarançı'lar da, Kudatha Bilik ^[1] ile temsil edilen Uygur lehçesinden ziyade Orta Asya Tatar'larına yakındırlar.

Tarançı'lardan başka, muhakkak surette Uygur'ların ardıllarından olması icabeden ve aynı şekilde Moğol kabîleleri arasında Tatar dilinden bir ada teşkil eden oldukça büyük bir Tatar kolonisi daha vardır ki, bunlar Hami Tatar'larıdır. Hami Tatar'ları dil bakımından Tarançı'lara pek yakın olup, onlar hakkında ancak Alman okuyucularımız için tedariki zor olan Potanın'ın haberlerine dayandığımızdan, burada mezkûr yazarın haberlerinden en önemli kısmının zikredilmesini faydalı buluyorum.

Hami Tatar'ları kendilerine, Tarançı'lar gibi, çok defa ancak "yerli, köylü" anlamında **Yärlik** der, fakat diğer Tatar'lardan fark edilmek için de **Homul Yärliki** tâbirini kullanırlar. Potanın'ın iddiasına göre, bu yolda haklı olup olmadığı hususunda bir şey söyleyemeyeceğim, Yärlik sözü onlarda tam Müslüman tâbirinin karşılığı imiş. Çinliler on-

[1] Doğru şekli Kutadgu Bilig'dir.

(Çeviren).

lara Şantu dermiş. Fikrimce Potanın burada yanılıyor, çünkü Çinliler, Hami Tatar'ları da dahil, tekmiil müslümanlara Şantu, yani sarık derler, çünkü müslümandırlar, fakat halk olarak onlar için Chui-sa tâbirini kullanırlar. Bana Kulca'da anlattıklarına göre, Çinliler bu ad ile yalnız Tarañç'larla altı şehir ahalisini değil, aynı zamanda Homul Tatar'larını da kastedermiş. Onlar, Moğollar tarafından, bütün Orta Asya Sart'ları gibi Choton, yani şehirli, yerleşik diye adlandırılırlar. Hami Tatar'ları, Gan, Hoca veya Akkan tesmiye ettikleri (Akkan=Akim, Hekim?) irsî bir hükümdarın emrinde bulunurlar; bu şahıs Çince Wang unvanını taşıdığı için, ona Wang-Hoca da derler.

Hami Sart'ları bizzat Hami şehrinde ve bundan başka Tiyañşan'ın doğu ucundaki birçok köylerde otururlar; Tiyañşan'ın güneyinde Potanın şu köylerin bulunduğunu öğrenmiştir: Taşar, Artam, Pataş, Edil, Temürtä, Chotuntam, Tak; kuzeydeki köyler: Pay, Nom, Adam, Ar, Türuk, Kartuk, Kalagatay, Narin.

b) Rus Türkistanındaki yerleşik Tatar'lar. 1868 yılında, ancak eskiden Sirdaryinskaya Oblast' adı verilen Şu vâdisiyle Zerefşan vâdisinde bulunduğum için, yalnız bu bölgelerdeki halklar hakkında malûmat verebileceğim.

Şu vâdisiyle Tokmak, Märkä, Aulieta, Türkistan, Çemkend ve Taşkend şehirlerinin yerlisi Türk ahalisi ve Hocend, Cisak, Ura-Täpä, Samin'deki Türk halkının bir kısmı gerek Kırgız, ve gerek Özbek'ler tarafından Sart tesmiye edilmektedir. Sart'lar, tip bakımından Orta Asya'nın bütün diğer Türk ahalisinden açık bir şekilde ayrılır ve dış görünüşleriyle Hocend ve Cisak'ta yaşayan, Farsça konuşan Tacik'lere benzerler. Onların saçları hep kara, gözleri büyük, derin ve siyah, kaşları koyu ve kara, yüzleri uzun vedar olup, büyük ve eğri burunlu ve koyu sakallıdırlar. Sart'ların tipi, Hive'dekilerinin Farsça konuşması ve orada Orta Asya İranlılarının ardıllarından sayılması gibi haller, yukarda zikredilen Sart'ların, Turan'ın türkleşmiş asıl yerli İranlı ahalisi olduğunu tahmin ettirmektedir. Sart'ların, menşeleri hakkında hiçbir malûmat veremedikleri gibi, aile adları hakkında da hiçbir şey hatırlamadıkları anlaşılıyor.

Taşkend ile Hocend arasında, kendilerini **Kurama** tesmiye eden yerleşik ve küçük bir Tatar kabilesi yaşamaktadır. Bunlar **Calayr**, **Teläu**, **Tama**, **Cagalbaylı** ve **Taraklı** adında beş soya ayrılır ve fikrimce Özbek'lerle Kırgız'ların karışmasından meydana gelmiştir. Kırgız'ların iddiasına göre **Kurama** adı onlara, birçok kabilelerin eklenmesiyle meydana geldikleri için verilmiştir (**kura**=yamamak).

Zerefsan vâdisine, hiç şüphesiz Orta Asya'daki Türk halklarının merkezi olarak bakmamız icabeder. Bu vâdinin halis Türk ahalisi, herhalede göçebe kabileler halinde buraya geldikten sonra kabile ve soylar şeklinde, büyük ve küçük iller teşkil ederek yerleşen Özbek'lerdir. Bugün hâlâ göçebe olan Kazak ve Kırgız gibi Türk kabileleri aynı şekilde bir yerden diğer yere göç etmektedir. Özbek (**öz** ve **bek**, **bey** sözlerinden kurulmuştur) boyları şunlardır:

1. Kıtay - Kıpçak'lar. Bunlar Samarkand'dan Katırçı'ya ve kuzeyde de Çilek'e kadar olmak üzere esas Zerefsan vâdisinde oturur-ve aşağıdaki kısım ve soylara bölünürler:

a) Kıtay'lar: **Sarı-Kıtay**, **Otarçı** (otlatan), **Kancıgalı** (eğerleri kayışlı), **Koş-Tamgalı** (çift damgalı), **Taraklı**, **Balgalı** (çekikli).

b) Kıpçak'lar: **Tört-Tamgalı** (dört damgalı), **Sarı-Kıpçak**, **Tagus-Bay** (dokuz zengin).

Zerafsan vâdisinde ekseriyetle ancak Kıtay'lar bulunur. Kıpçak'lar, Kokand'ın esas nüfusunu teşkil edip kısmen bugün bile göçebe hayat sürerlermiş. Bu iki kabile birbirine o kadar bağlıdır ki, menşeleri hakkında sorulduğu zaman: "Ben Kıtay-Kıpçak'ın" derler. (**Togus-Bay** soyu dolayısıyla şuna da işaret etmek isterim ki, Altay'daki Karaorman Tatar'larından **Tirgäş** kabilesinde de Togus soyu vardır).

2. Kırkmän-Yüz'ler (**kırk** ve **yüz** sözlerinden). Bunlar Hocend, Ura-Täpä, Zamin, Cizak ve Yangın-Kurgan arasındaki büyük düzlük ile Pencikend'in güneyinde otururlar. Kuzeyde umumiyetle Yüz'ler, ve Cizak ile Yangı-Kurgan civarında olmak üzere güneyde Kırk'lar yaşar. Bunlar aşağıdaki soylardan ibarettir:

a) Kırk: **Kara-Koylı** (kara koyunlu), **Karaça** (siyahımsı), **Kara-Sırak** (kara bacak kemiği), **Çapanaşlı**.

b) Yüz: **Karapça**, **Tıgırık**, **Pärçä-Yüz** (parça yüz), **Ergänäklı**, **Zolaklı** (mandıralı), **Chanchoca-Kıtaysı** (hanhoca kıtayı), **Hacı Kıtaysı** (hacı kıtayı), **Koyan-Kulaklı** (tavşan kulaklı), **Tuyaklı** (beygir tırnaklı), **Zırgäli** (küpeli).

Şunu da zikretmeliyim ki, Altay'daki Karaorman Tatar'ları arasında da Yüz ve Şor soylarından kurulmuş bir Yüz kabilesi mevcuttur. Bundan başka **Kırgız** adının méydana gelişi üzerine de bir tahminim vardır. Türk dilinin ses kaidelerine göre bu söz, pekâlâ Kırk-Yüz şeklinde teşekkül etmiş olabilir. Fakat şimdilik, hakikaten böyle olduğunu kabüle cesaret edemeyeceğim. Kazak tarihinde işaret ettiğimiz gibi, bu halk "Yüz, Cüz" sözleriyle adlandırılan üç orduya bölünmektedir.

General Makşeyeff, Zamin kazi (kadı) sından alınan bilgiye dayanarak Yüz'ler hakkında aşağıdaki esaslı taksimatı veriyor:

I. Pärçä-Yüz.

1. Üç-Tamgalı.

- a) Baymaklı,
- b) Borun-Zadak,
- c) Almaçı,
- d) Mırza,
- e) Zırgäli,
- f) Üyäli.

2. Kara-Kalpak.

4. Tört-Tamgalı.

3. Pöcägäy.

- a) Ak-Kigiz,
- b) Koyan-Kulaklı,
- c) Balgalı,
- d) İş-Kulı,
- e) Tok-Bay.

II. Kıtay-Yüz.

1. Chan-choca-Kıtaysı.

- a) Nebüzä,
- b) Sart-Yüz,
- c) Kara-Kursak.

2. Tıgırık.

- a) Baş-Koy,
- b) Kuru-Kazan,
- c) Baki-Maşay.

3. Chacı-Kıtaysı.

- a) Çirki-Räük,
- b) Mogal,
- c) Alma-Zuan.

4. Türuk-Pän.

5. Calayr.

III. Zalin.

1. Şadman-Tüpi,
2. Nau-Feräs,
3. Togay-Tüpi,
4. Käuäräk,
5. Daulay,
6. Kırk-Zadak.

IV. Uyaz.

1. Ak-Çekmen,
2. Narın,
3. Çung-Kan,
4. Zir-Buyunluk.

V. Karapça.

1. Bürcegen,
2. Kongirgay,
3. Zägiz-Zari,
4. Nayman,
5. Hokandı,

6. Koş-Tamyali,
7. Oçamäyli,
8. Mangıt,
9. Känägäs,
10. Bayaut.

VI. Nayman-Ergänäkli.

Çal-Ciyit.

VII. Baş-Yüz.

Koş-Tamgali.

VIII. Zolakhı.

1. Kül-Täpülik,
2. Başkäl,
3. Gafir,
4. Çirkiräük,
5. Mırza,
6. Arık,
7. Bağlar-Tüpi.

3. Kanglı'lar (kagnı), Cizak boyunda oturan küçük bir kabiledir.

4. Nayman'lar, Kattı-Kurgan'ın güneyinde ve Dahan şehri etrafında yaşarlar.

5. Ming'ler, Samarkand'ın güney-doğusunda yaşayan büyük bir kabiledir. Kara-Täpä ve Urgut şehri ahalisinin Ming'lerden ve Kokand hanlarının da Ming kabilesinden olduğu söylenir.

6. Känägäs'lar, şehri-zebs ahalisinin büyük bir kısmını teşkil eden kalabalık bir kabiledir, bundan başka Hive'de de birçok Känägäs bulunuyormuş.

7. Mangıt'lar. Bu kabile, Karşı şehriyle civarının esas halkını teşkil eder.

8. Mezit, Yabı ve Tama'lar, toptan **Üç ru** (üç uruğ) tesmiye edilir. Bunlar Koşkaus şehrine kadar olmak üzere Ziaddin Beyliğinde yaşar.

9. Zaray'lar, Koşkaus'un batısında, Hançarvagı'na kadar uzanan yerlerde otururlar.

10. Burkut'lar, Kerminä ile Mälikä arasında yaşarlar (Teleüt soylarından Mürküt ile krş.).

11. Allat'lar, Buhara ile Şarcä arasında, Kara-Köl civarında bulunurlar.

12. Bährin'ler, Kattı-Kurgan'ın kuzeyinde, Päysämbi civarında otururlar.

13. Bataş'lara türlü yerlerde raslanılır.

Özbek'lerden başka, birçok yerde yerleşik Kara-Kalpak ve Türkmen'ler de mevcuttur. Benim rasladıklarım:

1) Kara-Kalpak'lar. Samarkand'ın kuzey-doğusunda, Ak-Täpä ve Baş-Arık civarında birçok koloni teşkil ederler. Bunların, daha yakında Amu-Darya'dan göçüp geldikleri söyleniyor. Burada aşağıdaki soy adlarına rasladım: **Oymaut**, **Kara-Koylı** (kara koyunlu), **Kara-Zängir** (kara dağ burunu).

2) Türukpän (Türkmen'ler), Zerafşan vâdisinin merkez kısmının kuzeyinde, Nurata beyliğinde otururlar. Burada bana bahsedilen soyları şunlardı: **Kazayaglı**, **Kancıgahı** ve **Bögöşölü**. Son iki soy Üyzün kabilesine aitmiş, buna göre Kazak'ların büyük ordusu ile akraba olmaları icabeder.

Türkistan'ın yerleşik ahalisi hakkında istatistik bilgiler:

Sir-Darinskaya Oblast'.

1. Türkistan ilçesi.

Türkistan şehri	1150 ev
6 köy	660 "
Toplam:	1810 ev.

2. Çemkend ilçesi.

Çemkend şehri	750 ev,
6 köy	1860 "
Toplam:	2610 "

3. Aulieta ilçesi.

Aulieta şehri	200 ev,
Merkä yolonisi	170 "
Toplam:	370 ".

4. Taşkend ilçesi.

Taşkend şehri	16 000 ev,
Koloniler:	
Çirçik'in sağında 21	} 4 880 "
Çirçik'in solunda 28	
72 Kurama kolonisi	3 280 "
4 Özbek kolonisi	130 "
Toplam:	24 290 ".

5. Hocend ilçesi.

a) Hocend bölgesi:

Hocend şehri	4 000 ev,
9 köy	1 420 "
Toplam:	5 420 ".

b) Nau bölgesi:

22 koloni	610 ev,
-----------	---------

c) Ura-Täpä bölgesi:

Ura-Täpä şehri	3 000 ev,
119 köy	6 070 "
Toplam:	15 100 ".

6. Cizak ilçesi.

a) Zamin bölgesi:

33 koloni	3 800 ev,
-----------	-----------

b) Cizak bölgesi:

Cizak şehri	1 150 "
76 koloni	8 580 "
Toplam:	13 530 ".

Bu suretle Sirdarinskaya Oblast'de 57 710 ev mevcut olup, her ev başına beş kişi hesap edildikte yerleşik Türk nüfusunun miktarı takriben 300 000 kişi eder.

Türkistan, Çemkend, Aulieta ve Hocend ilçelerinde başlıca Sart'lar, Hocend, Cizak ve Ura-Täpä şehirlerinde de Farsça konuşan Tacik'ler oturduğundan, tahminî hesabımız şöyle olur:

Türkçe konuşan Sart'lar	160 000 kişi,
Farsça konuşan Tacik'ler	40 000 "
Kurama'lar	20 000 "
Özbek'ler	80 000 "
Toplam:	300 000 "

8. Kuzeydeki bozkır göçebeleri.

Umumiyetle Kırgız adı altında tanınan kuzey bozkırındaki göçebe halklar, birbirinden kesin surette ayrılan Kara-Kırgız ve Kazak adında iki gruptan ibarettir.

a) Kara-Kırgız'lar. Rus'lar bunlara Dikokamenniye Kirgiziy, yani vahşi taş Kırgız'ları der, kendileri ise Kırgız adını kullanır. Bu adın muhtemelen, kırk ve yüz sözlerinden meydana gelebileceği hakkında, Özbek soylarından Kırkmän-Yüz altında söylediklerime bakılması. Kırgız adı ilk olarak ancak Moğol sülâlesi devrinde zikredilmektedir. Yukarda Kırgız'ların ilk tarihine ait bütün malûmatı tophıyarak, Tiyaşan Kırgız'larının XIII. yüzyılda zikredildiklerine işaret etmiştim. Böylece Tiyaşan Kırgız'larının esas kitlesinin birçok asırdan beri buralarda oturmuş olması muhtemeldir.

Moğol'lar tarafından Burut, ve Türk komşuları tarafından da Kara-Kırgız tesmiye edilen Kırgız'lar bugün Tekes nehrinden batıya doğru Tiyaşan'ın kuzey yamaçlarında, yani Isık-Köl'ün güneyindeki Şu vâdisinde, güneyde Kaşgar'a ve batıda da Hokand ile Talas'a kadar uzanan yerlerde yaşarlar. Nüfus sayısı pek kabarık olsa gerektir. Bunlar **Ong** (sağ) ve **Sol** olmak üzere iki gruba ayrılırlar.

Ong'lar altı kabîleye bölünür:

1. Bugu (geyik) kabîlesi, Tekes nehriyle Isık-Köl'ün doğu sahili arasında göçebe olarak yaşar. Bana, Bugu'lar arasında şu boyların mevcut olduğunu söylediler: **Çelek** (Manap, "hükümdarlar" soyu), **Torgo**, **Bapa**, **Yeldän**, **Takabay**, **Bor** (karaciğer), **Dölös** (miktarları pek azdır), **Kıdık-Kongrat** (miktarları azdır), **Mongoldur** (miktarları azdır), **Sayak** (miktarları azdır), **Şıkmayat**, **Kaba**, **Asan**, **Tukum**, **Arık-Tukum**, **Küçük**, **Zerikäy**, **Ondon** (son dört soy 1862 yılında Çin'e tâbi olmuş, ve diğerleri de Rusya tarafından kalmıştı; bugün Bugu'ların hepsi de Rus tâbiyetindedir).

2. Sarı-Bağış (Sarı Sığın) kabîlesi, Isık-Köl'ün kuzey ve batısında göç eder. Bunlar 1860 ta ancak ismen Rusya'ya tâbi olup Kokand'a vergi veriyorlardı, şimdi ise hepsi de Rus eline geçmiştir. Sarı-Bağış'lar arasında şu soyların mevcut olduğunu öğrendim: **Saru**, **Kaba**, **Mongoldur**, **Şıkmanat**, **Sayak**, **Dölös**, **Kongrat**, **Mundus**, **Kıtay** ve **Yetigän**. (Burada, Altay'lılar arasında da çok raslanılan **Dölös** ve **Mundus** soylarına nazarı dikkati çekmek isterim). **Kongrat**, herhalde Kırgız'lara ait yabancı bir Türk soyu olup, sonradan Kırgız'lara bağlanmış olsa gerektir. Kıtay'ların, Kırgız'larla karışmış Özbek'lerden olduğu anlaşılıyor.

3. Soltu kabîlesi, Şu nehrinin güneyinde göçebe olarak yaşar, bunlar eskiden Kokand'a tâbi olup, şimdi Tokmak vilâyetine bağlıdır. Soltu kabîlesinde şu soyların bulunduğunu söylediler: **Yetigän**, **Kuçı**, **Saru**, **Mongoldur**, **Kıtay**, **Mundus**, **Asık**.

4. Andican nehri boyundaki Edigäna kabîlesi, daha 1869 yılında Isık-Köl civarında bulunduğum zaman Kokand'a tâbi idi. Bunların arasında bana sekiz soydan bahsolundu: **Dölös**, **Saru**, **Kongrat**, **Mongoldur**, **Mundus**, **Sayak**, **Kaba**, **Şıkmanat**.

5. Eskiden Kokand'a tâbi olan Çong-Bağış (büyük sığın) kabîlesi, Kaşgar'ın batısında göçebe olarak yaşar. Bana bildirilen soy adları şunlardır: **Askalı**, **Taro**, **Maçak**, **Üş-Tamga**, **Kandabas**, **Koş-Tamga**, **Kuan-Duan**. (Taro soyu-

na Teleüt'ler arasında da çok raslanılır). **Üş-Tamga** ve **Koş-Tamga** hiç şüphesiz Özbek soylarındandır.

6. Çerik (çeri, ordu) kabîlesi Kokand'a tâbi idi. Bunlardan ancak iki soy adını öğrenebildim: **Ak-Çubak**, **Bay-Çubak**.

Sol'lar Ong'lara nazaran daha az olup Talas nehri boyunca göçebe olarak yaşar ve aşağıdaki soylardan ibaret bulunur: **Saru**, **Beş**, **Berän**, **Mundus**, **Töngtörüp**, **Kuçu**, **Kürküren**, **Yetigän**.

Kara-Kırgız'ların sayısı hakkında açık bilgi verebilecek durumda değilim, çünkü Isık-Köl'e yaptığım seyahat esnasında Rus hükümetinin elinde bile sarih istatistik malûmat yoktu. Tanıdığım Manap'lardan öğrendiğime göre, Kokand ve Çin'e tâbi olanlar da birlikte hesabedilmek şartıyla, bütün Kırgız aileleri takriben 80 000 kulübe teşkil ediyormuş, buna göre nüfus sayısı tahminî olarak yarım milyondan fazla olur.

Bugu'larla Sarı-Bağış'lardan bir kısmının nüfus durumu hakkında, 1865 yılında Rusya'ya tâbi olan ailelerle reisleri üzerine bir Rus memuru tarafından tertibedilerek bana verilen aşağıdaki listeden oldukça açık bir fikir edinmekteyiz:

I. Bugu kabîlesi (baş Manap: Buranbay).

1. Kabîlenin Arık kısmı (Manap: Toksaba) şunlardan mürekkeptir:

a) Küçük	2 000 kulübe	(Bı: Tülögön)
b) Ondon	200 "	(Bı: Tetey)
c) Sarik	200 "	(Bı: Munaç)
d) Sarı-Kalpak	100 "	(Bı: Murza)
Toplam:		2 500 "

2. Bapa kısmı şunlardan mürekkeptir: (Bı: Bekbay)

a) Çong-Çoro	100 kulübe	(Bı: Bekbay)
b) Çılpak	200 "	(Bı: Sultanay)
Toplam:		300 "

3. Belek kısmı şunlardan mürekkeptir: (Manap'lar: Buranbay, Murad Ali, Kaça-Bek).

a) Aldıyar	500 kulübe	(Bı: Yagış)
b) Aldaş	4 000 "	(Manap'lar: Buranbay, Murad Ali)
c) Tokoy	200 "	(Bı: Malbay)
d) Tokaş	100 "	(Bı: Yo-Basar)
e) Satı	30 "	
f) Takabay	170 "	(Bı: Kökçö)
Toplam: 5 000 "		

4. Kılık kısmı şunlardan ibarettir: (Bı: Borsuk)

a) Yakşık	250 kulübe	(Bı: Çingis)
b) Yamanbay	400 "	(Bı: Tükön)
c) Turgay	800 "	(Bı: Koysomos)
d) Kuday-Baktı	300 "	(Bı: Buta-Kan)
Toplam: 1 750 "		

5. Yeldän kısmı şunlardan ibarettir: (Bı: İman)

a) Kuraçbek	400 kulübe	(Bı: Yunıbek)
b) Sarı-Katın	500 "	(Bı: İman)
c) Balık	150 "	(Bı: Malbak)
Toplam: 1 050 "		

6. Bor kısmı şunlardan ibarettir: (Manap: Tabulda)

a) Sarı-Bor	200 kulübe	(Bı: Berdi Hoca)
b) Kara-Bor	200 "	(Bı: Bay Hoca)
Toplam: 400 "		
Umumi yekûn: 11 000 "		

II. Sarı-Bağış (Manap: Ümbäd Ali).

1. İsängül kısmı şunlardan ibarettir: (Manap: Ümbäd Ali)

a) Asık	600	kulübe	(Bı: Çil)
b) Üsük	150	"	(Bı: Kızalak)
c) Çertiki	230	"	(Bı: Çodı)
d) Çagaldak	150	"	(Bı: Küçük)
e) Ablä	300	"	(Bı: Ablä)
f) Sabar	100	"	(Bı: Sara)
g) Çıçey	80	"	(Bı: Çora)
h) Tastar	150	"	(Bı: Berdibek)
i) Kalmak	350	"	(Bı: Bayzerke)
k) Cantay	250	"	(Bı: Suyunduk)
l) Yädigär	540	"	(Bı: Baybuta)
m) Ayukä	150	"	(Bı: Baspan)
n) Monguldur	350	"	(Bı: Sarı-Toktor)
o) Yarban	125	"	(Bı: Ürdäsä)
p) Yetigän	400	"	(Bı: Yanbulat)
q) Baş-Küräl	600	"	(Bı: Aylıçı)
Toplam:	4 925	"	.

2. Asık kısmı şunlardan ibarettir:

a) Kosugun	50	kulübe
b) Buçman	60	"
c) Bura	100	"
d) Bay-Küçük	300	"
Toplam:	510	"

3. Tınay kısmı (Manap: Yanray)

4. Çirikçi kısmı (Manap: Törökäldi)

5. Nadırbek kısmı (Manap: Kalıgul)

Sarı-Bağış'ların 10 000 kulübeden çok daha fazla olduğu söyleniyor.

Kabile kısımları ve daha küçük birlikler daimî bir değişme halinde olup, soylarla katî şekilde sınırlanmamıştır,

çünkü her önemli şahsiyet türlü aul'ları kendi nüfuzu altında topladığından, çok defa reisin adını taşıyan yeni kabîleler meydana gelmektedir.

Halk yeni bir kabîle veya soy adı altında birleşse bile esas menşeyi unutmamaktadır, meselâ yukarda zikredilen Kılık'lar arasında **Sayak** ve **Çerik** kabîlesinden 300 kulübe bulunduğu gibi, Sayak'ların 700 kulübesi de Manap'ların kölelerindendir. Sarı-Bağış kabîlesi bundan aşağı yukarı 70 yıl önce Bulat, Temir, Nadırbek ve Tınay adında dört kısımdan ibaret olduğu halde, şimdi **İsengül**, **Asık**, **Tınay**, **Çirikşi** ve **Nadırbek** gibi beş parçadan müteşekkildir.

Kara-Kırgız'lar hakkında Makşeyeff'ten aldığım istatistik malûmat aşağıdadır:

I. Sir Daryanskaya Oblast'.

1. Aulieta ilçesi:

Sarı	soyu	1 500	kulübe
Kuç	"	650	"
Bagış	"	100	"
Toplam:		1 250	"

II. Semipalatinskaya Oblast'.

1. Tokmak ilçesi:

Sarı-Bağış	soyu	6 300	kulübe
Soltı	"	7 600	"
Sayak	"	2 000	"
Toplam:		15 900	"

2. Isık-Köl ilçesi:

Bugu	soyu	9 175	kulübe
Bütün Kara-Kırgız'lar:		27 325	"

Her ailede beş adam hesabedildikte, Kara-Kırgız'ların tekmil nüfusu takriben 150 000 kişiyi bulur. Yukarda Bugu

kulübeleri üzerine verilen rakam, 1862 yılında tarafımdan tesbit edilenden daha azdır, çünkü soylardan bir kısmı İli vâdisindeki Taranç'lar yanına göçmüş bulunuyordu.

Kazak-Kırgız'lar. Yukarda gösterdiğim gibi, Kazak -Kırgız'lar kendilerine eskiden beri Kazak der; bunlar ancak yanlışlıkla Rus'lar tarafından Kırgız, bilginler tarafından ve resmî yazılarda, esas Kırgız'lardan ayırmak için, Kırgız-Kayzak tesmiye edilmiştir. Kazak-Kırgız'lar, hiç şüphesiz Türk menşeli en büyük ve en kalabalık bir göçebe halktır. Nüfus sayısı iki milyon kadar olup, bugün tamamıyla Rusya'ya ait olan Kırgız bozkırında göçebe olarak yaşarlar. Sınırları doğuda İrtiş membana, batıda Volga mansabı ile Hazer denizine, güneyde Orta Asya hanlıklarına ve kuzeyde de İrtiş'in orta kısımlarına, İşim bozkırına ve Ural dağlarının güney yamaçlarına kadar uzanır. Kazak-Kırgız'ların soy adları, bunların Moğol ve hattâ Samoyed kabîlelerini de içine almak suretiyle pek muhtelif Türk kabîlelerinin birleşmesiyle meydana geldiğini açık bir şekilde ispat etmekte ise de, Kırgız'ların her tarafta dil ve sosyal-politik bakımdan sağlam bir bütün halinde kaynaştığını gözönünde bulundurduğumuz takdirde, onları bir halk olarak göstermek için hak kazanmış oluruz, çünkü aralarında halk birliği ve bağlılık hissi her tarafta hâkim bulunmaktadır.

Kırgız'ların geçen yüzyıldaki tarihini anlatırken işaret ettiğim gibi, bunlar, şayanı dikkat bir şekilde **cüs** veya **düs** (yüz) tesmiye edilen üç büyük gruba (Alm. Horde = Rus. ordı; **orda**, ordu) ayrılır.

1. **Ulu-Cüs** (Ulu yüz), büyük ordu. Şimdi bunlar Balkaç gölü, Alatau ve Isık-Köl'ün güneyinde, doğuda Aulieta, Çemkend, Türkistan ve Taşkend şehirlerine kadar uzanan sahada göçebe olarak yaşar. Büyük ordunun kabîle adı Uysün'dür, fakat birçok soylara ayrılırlar. Çin sınırlarından Isık-Köl'e kadar yayılmış olan ve doğu kanadını teşkil eden **Zuan** ve **Abdan**'lar şu kısımlardan mürekkeptir: **Bozun**, **Ayt-Kıstık**, **Kızıl-Pörük**, **Kongur-Pörük**, **Sägis-Sarı-Alcan** ve **Tulat**; batı kanadı: Çemkend civarında **Sihun**, Aulieta civarında **Camıs**, **Temir**, **Şımır**, **Botpay**, Taşkend civarında: **Kur-Ulus** (İdägä-Bı halkı), **Beş-täng-bala** (beş denk ço-

cuk), **Sirgäli**, **Istı**, **Otakçı**, **Calayr-Şappas**; Sultanın kölelelerinden şunlar vardır: **Kara-Kalpak**, **Türükpän**, **Kangdı** ve **Tölöngüt**.

2. **Orta-Cüs** (orta yüz), orta ordu, şu kabîlelerden mürekkeptir: **Argın**, **Nayman**, **Kıpçak**, **Kirây**, **Kongrat**.

Argın kabîlesi İrtiş, Tobol, İşim v. b. nehirlerin orta kısımlarında, yani bozkırın kuzey kısmında, göçebe olarak yaşar ve aşağıdaki soylara bölünür: **Kara-Kesäk**, **Şar-Cetim** (dört yetim), **Cancar**, **Törtaul** (dört aul), **Atıgay**, **Altay**, **Terbiş**, **Tabaktı**, **Borşı**, **Karpak**, **Basäntin**, **Ağış**, **Kalkanam**, **Kancıgalı** (eğerleri kayışlı), **Kozugan**, **Kök-Şal**.

Nayman kabîlesi İrtiş'in orta kısımlarından doğuya doğru uzanan yerlerde, yani Argın'ların güneyinde, Çin sınırı boyunca ve Balkaş gölü civarında göçer. Soyları aşağıdadır: **Ergänäkti**, (Buhtarma membainin doğusundaki), **Bulattı**, **Tärs-Tamgalı**, **Tört-Aul**, **Baganalı**, **Sadır**, **Kence**, **Kaptagay**, **İsengul**, **Abdan**, **Zuan**, **Ak-Bura** ve **Zadır**.

Kıpçak kabîlesi bozkırın kuzey-batı kısmında, **Turgay**, **Ubagan**, **Tobol**, **Uya** nehirleri boyunca, **Troytsk** şehrine ve **Ust-Uyskaya krepost'a** kadar olan sahalarda yaşar. Aşağıdaki soylardan müteşekkildir: **Torı-Aygır**, **Tuyuşka**, **Kıtabel**, **Bultun**, **Kara-Balık**, **Kündülän**, **Tana-Buga**, **Usun** ve **Kök-Burun**.

Kirây'lerin büyük bir kısmı İrtiş'in yukarı mecrasında Çin hâkimiyeti altında yaşar, fakat **Verchniy-Uralsk'a** kadar batı bozkırında da bulunurlar. Bunlar **Abak-Kirây**, **Kara-Kirây** ve **Taraktı** adında üç soya bölünür. Kara-İrtiş boyundaki **Kirây**'lerin yaşadıkları yerler hakkında **Potanin**, aşağıdaki çok enteresan malûmatı vermektedir: **Abak-Kirây**'ler İrtiş ve **Zaysan vâdisinin** doğu kısmında ve **Kara-Kirây**'ler de batısında oturur. **Kara-Kirây**'ler on iki soydan ibarettir: **Cantıkay**, **Cadık**, **Şiräüşi**, **İtali**, **Karakas**, **Mulku**, **Şıbar-Aygır**, **Märkit**, **İtängmän**, **Cäs-Taban** (**Bakır-Taban**), **Sarı-Bas** (**Sarı Baş**), **Şimoyın**. **Kara-Kirây**'ler ise ancak üç soya bölünür: **Murun**, **Bay-Cigît** ve **Tört-Aul**.

Kongrat'ların çoğu **Taşkend** civarında göçebe olarak yaşar ve büyük ordu **Kırgız**'ları ile akrabalık tesis ettikleri için şimdi çoğu kendilerini büyük ordudan sayar. Bunlar on

iki boydan ibaret olup, altısı **Altı-ata-Kökting-ulı** (Ata-Gökün altı oğlu) ve diğer altısı da **Altı-ata-Köktöngşü** tesmiye edilir. Taşkend civarında Kongrat'lardan başka Nayman ve Argın'ların da birkaç soyu yaşar, Kongrat'ların büyük bir kısmı gibi, bunlar da kendilerini büyük ordudan sayar.

3. **Kişi-Cüs** (küçük yüz), küçük ordu, ancak batı bozkırında göçebe olarak yaşar ve **Alçın** adında büyük bir kabîle ile, toptan **Cätti-Urı** tesmiye edilen birleşmiş yedi soydan mürekkeptir.

Alçın'lar, **Älim-Ulı** ve **Bay-Ulı** isminde iki kısımdan ibarettir. **Älim-Ulı**'lar, Sır-Kuvan ile Yangı-Darya boyunda ve tuzlu Kara-Bursak çölü ile Emba membaı civarında göçebe olarak yaşar. Bunlar **Kara-Sakal**, **Kara-Kisäk**, **Kitä**, **Tört-Kara**, **Şümököy** ve **Şikti** adında altı soya ayrılır.

Bay-Ulı'ların büyük bir kısmını teşkil eden **Aday**, **Şerkäs**, **Tana**, **Bay-Baktı**, **Maskar**, **Kızıl-Kurt**, **İsän-Tämir**, **Alaşa** ve **Tastar** soyları Ural ile Emba arasında ve Hazer denizi boyunda, **Aday**'ların bir kısmı da Mangışlık yarımadasında yaşar.

Bu kabîlenin bir kısmı bu asrın başlarında Bükäy Han idaresinde Astrahan vilâyetine göçmüş olup, şimdi iç, veya Bükäy ordusunu teşkil etmektedir.

Birleşmiş yedi soydan **Cağalbay**'lar Verchne-Ozersk ve Verchne-Ural'sk kaleleri civarında, **Käptä** ile **Tama** soyu Orenburg ve Ural'sk yakınlarında, **Tabın** soyu kısmen yine orada ve kısmen de Tobol ve Emba boyunda, **Keräyit**'ler Sır boyunda, ve nihayet **Teläü** ve **Ramadan** soyları da kışın **Keräyit**'lerle ve yazın da **Tabın**'larla yaşarlar. Küçük orduya bağlı **Ramadan** ve **Alçın** soylarının bir parçası Türkistan'a göçmüş olup, Çinas boyunda yaşar, halbuki **Cağalbaylı**, **Tama** ve **Taraklı**'ların oturduğu yerler Taşkend'den uzak değildir.

Kabîle ve soyların çok yerde biribiriyle kaynaştığını bu tasvir de ispat etmektedir, fakat hakikatte bu durum, yukarda anlatılandan çok daha geniş mikyasta vukubulmuştur. Münferit şahıs ve ailelerin her tarafta yabancı kabîle ve soylarla karıştığını görüyoruz. Bu durum, bir soyun tanınmış şahsiyetler etrafında toplanması ve sonu gelmiyen iç savaşlar

neticesinde daima yeni gruplanmaların meydana gelmesiyle izah edilebilir. Şimdi Rus idaresi altında Kırgız bozkırı Oblast' [1] ve ilcelere ayrılmış olup, ilcelerdeki Kırgız'lar da, kısmen kendi soylarına göre ve kısmen de aralarından seçilen ilk upravitel' (idareci) in ismiyle adlandırılan volost' [2] ve aul'lara ayrılmıştır. Şimdiki Kırgız'lar için bu adlar, eski soy adlarından daha mühimdir ve gittikçe yayılmaya başladığı görülmektedir. Bu suretle öyle bir karışıklık meydana gelmiştir ki, bu ancak dikkatli ve geniş araştırmalarla çözülebilir. Resmî raporlarda, mezkûr soy, volost' ve daha küçük birliklerin adları yalnız karıştırılmakla kalmayıp, Rus memurlarının yanlış anlayışı yüzünden değiştirildiği bile oluyor, bu yüzden mezkûr raporların, kabîlelerin istatistik durumunu göstermek hususunda malzeme olarak kullanılması hemen hemen imkânsız gibidir.

Aşağıda, Makşeyeff'e göre Türkistan umum valiliğindeki Kırgız'lar hakkında tertiplenen istatistik malûmat verilecektir.

I. Sir-Daryinskaya Oblast'.

1. Kazalinsk ilcesi.

Küçük yüz:

Kiçkinä-Çikti	14 505 kulübe
Hoca-Kiräy	525 "
Dürt-Karın	2 650 "
Toplam:	17 680 kulübe

2. Perovsk ilcesi.

Küçük yüz:

Şümököy	11 325 kulübe
Muşı	200 "
Şerkäs ve Esäntämır	1 850 "

1) Rusça oblast', "bölge" demektir.

2) Rusça volost', "nahiye" demektir.

(Çeviren).

Taba	1 700	"
Kirây	1 500	"
Hoca	700	"
Cappas	3 700	"
Bahtiyar	2 110	"

Orta yüz:

Argın ve Nayman	510	"
Kıpçak	2 900	"
Kara-Kalpak	150	"
Toplam:	26 645	kulübe

3. Türkistan ilcesi.**Ulu yüz:**

Ceti-ru	760	kulübe
Bäs-Tamgalı	2 000	"
Kongrat	3 200	"
Toplam:	5 060	kulübe

4. Çemkend ilcesi.**Ulu yüz:**

Kongrat	330	kulübe
Sırgalı	800	"
Şımır	1 600	"
Sıykım	1 600	"
Cangıs	1 600	"
Toplam:	5 930	kulübe

5. Aulieta ilcesi.**Ulu yüz:**

Şımır	3 500	kulübe
Sıykım	1 500	"
Cangıs	700	"

Kanglı	350	"
Kuralas	1 050	"
Botpay	1 100	"
Toplam:	8 200	kulübe

6. Taşkend ilcesi.

Ulu yüz:

Kongrat	890	kulübe
Bas-Tamgalı	330	"
Dulatı	380	"
Sırgalı	1 410	"
Şaşıklı	2 000	"
Kanglı	1 650	"

Orta yüz:

Argın	350	"
Nayman	115	"
Kıpçak	100	"

Toplam: 7 835 kulübe

II. Semireçinskaya Oblast'.

1. Verniy ilcesi.

Ulu yüz:

Dulat-Çapraştı	12 096	kulübe
Aldan-Suan	5 650	"
Calayır	7 320	"

Toplam: 25 073 kulübe

2. Kopal ilcesi.

Orta ordu:

Kaptagay-Matay	1 437	kulübe
Kence-Matay	1 338	"
Atalık-Matay	1 450	"

Esengul	2 031	"
Torgulba	2 254	"
Toplam:	8 410	kulübe

3. Sergiopol ilçesi.

Orta ordu:

Tusti	1 961	kulübe
Kulaça	1 292	"
Kara-Kiräy	1 685	"
Cangı-Ulı	1 756	"
Toplam:	6 694	kulübe
Genel toplam:	103 527	kulübe,

veya her ailede beş kişi hesap edildikte: 550 000 kişi.

Makşeyeff'e göre ziraatla meşgul olanların miktarı şöy-
dir:

Kazalinsk ilçesinde	4 000	kulübe,
Perovsk "	6 000	"

başka ilçelerdekilerin sayısı gösterilmemiştir.

Makşeyeff'in bilhassa Kara-Kalpaklar hakkında verdiği
rakam:

Taşkend ilçesinde	420	kulübe,
Perovsk "	150	"
Toplam:	570	kulübe.

9. Baraba Tatar'ları

Baraba Tatar'ları, bugün dahi İrtiş ile Ob arasındaki Baraba bozkırında yaşar. Büyük posta yolu ve bunun her tarafında sıralanmış Rus kolonileri, bu Tatar'ları yavaş yavaş bozkırın münbit bölgelerinden atarak bataklık ve ormanlara çekilmeye mecbur etmiştir ki, onlar bugün mezkûr yerlerde

birçok küçük köy ve ev grupları teşkil ederek otururlar. Baraba Tatar'larının çoğu bu yüzyılın başında putperestti, fakat şimdi hepsi de müslüman olmuştur. Bunlar, her biri hususi birer uprava'ya tâbi yedi volost'a bölünür. Volost'ların adı köyün adını taşır ki, bunların çoğu da soy ve kabîle isimlerinden ibarettir. 1865 te Baraba bozkırında bulunduğum zaman volost' ve aul'lar hakkında topladığım istatistik malûmat, Baraba Tatar'larının yayılışını en iyi bir şekilde gösterecektir:

1. Tereninskaya Uprava (**Täränä** soyu), Kargat ve Yarki nehirleriyle İt-kul gölü boyunda:

Şabık aul'u	19	erkek	23	kadın
Şabık "	14	"	11	"
Korgoş "	10	"	10	"
İt-Köl [¹] "	26	"	19	"
Kasır "	9	"	9	"
	78	"	72	"
Toplam:				150 kişi.

2. Çonskaya Uprava (**Tarı** soyu), Uba gölü boyunda ve yukarı Om sistemi civarında:

Kulgan aul'u	46	"	52	"
Uba "	17	"	18	"
Kalmak " (Hıristiyan)	3	"	7	"
İşar "	14	"	13	"
Mekseyeva "	23	"	21	"
	103	"	111	"
Toplam:				214 kişi.

¹ Radloff bu adı birkaç satır yukarda İt-kul şeklinde almıştı ki, onun bu gibi ittıratıslığına muhtelif eserlerinde raslamak mümkündür. Çok mühim olmıyan yerlerde bunlar üzerinde ayrıca durmadım. R. un bu gibi noksanları bilhassa W. Bang'ın şiddetli tenkidlerine mâruz kalmıştır; krgş. Turkologische Epikrisen, Berlin. (Çeviren).

3. Barabinskaya Uprava (**Baraba** soyu), Om'un orta kısımlarında ve Kulunda gölünün kuzeyinde:

Tindi	aul'u	105	"	106	"
Nikşi	"	23	"	23	"
Kasim	"	38	"	32	"
Bir-Köl	"	32	"	25	"
Ösin	"	26	"	21	"
Kurapkay	"	75	"	65	"
Şagır	"	20	"	27	"
Yaning	"	70	"	73	"
Ürgül	"	20	"	23	"
Kırçık	"	49	"	34	"
Uba	"	16	"	14	"
Yangıldı	"	11	"	13	"
Kütäs	"	43	"	50	"
Küvärli	"	13	"	10	"
Şibi	"	126	"	137	"
Kara-Su	"	8	"	9	"
Sartlan	"	22	"	16	"
Munk	"	27	"	26	"
Tartas	"	17	"	19	"
Şalu	"	15	"	4	"
Koşköl	"	64	"	64	"
Ayalı	"	23	"	24	"
Arsaklı	"	14	"	13	"

857 " 828 "

Toplam: 1 685 kişi.

4. Turaşskaya Uprava (**Kölöbö** soyu), Kama, Tartas nehirleri boyunca, ve Tara'nın yukarı mecrasında:

Kiçi-Şäbis	aul'u	72	erkek	80	kadın
Ulu-Şäbis	"	54	"	45	"
Beläkşä	"	88	"	84	"
Tarşamul	"	160	"	174	"
Kikşugim	"	7	"	5	"
Küsäbä	"	22	"	16	"

Kölöbö	"	27	"	27	"
Alat	"	5	"	7	"
Çırgargı	"	23	"	26	"
Kaçabum	"	6	"	3	"
Kaymak	"	11	"	11	"
Mangutsun	"	23	"	20	"
Kulba	"	7	"	3	"
Kultsın	"	13	"	9	"
Aramtsas	"	27	"	20	"
Kotsugats	"	46	"	50	"
Uluts	"	49	"	50	"
Kurmuş	"	8	"	6	"
Kürşä	"	4	"	1	"
Örüs-Kargalu	"	42	"	40	"
Semenova	"	20	"	16	"
		714	"	693	"

Toplam: 1 407 kişi.

5. Tunuşskaya Uprava (Longa soyu), Kölöbö'nün batısında, Tara'nın orta mecrasından Om'a kadar güneyde:

Kändirlü aul'u	44	erkek	51	kadın
Yarkun	15	"	8	"
Kişi-Uguy	31	"	33	"
Äski-Uguy	40	"	50	"
Kutay-Köl	21	"	14	"
Atbalık	9	"	12	"
Kişi-Mangıt	22	"	23	"
Baguyan	22	"	24	"
Tsäkü	50	"	43	"
Tsuratsun	26	"	14	"
Agats-Aul	14	"	11	"
Maysas	47	"	38	"
Yanaba	34	"	35	"
Sarıbalık	9	"	5	"
	384	"	361	"

Toplam: 745 kişi.

6. Lübüyskaya Uprava (**Lüväy** soyu), Om'un kuzeyinde:

Lüväy	aul'u	57	"	46	"
Temir	"	8	"	5	"
Mantaş	"	3	"	3	"
Zäykä	"	39	"	42	"
		107	"	96	"
		Toplam:		203	kişi.

7. Kargalinskaya Upravâ (**Kargalı** soyu,) Om'un kuzeyinde. Köy adlarını kaydetmemişim, fakat hâtıra defterimde nüfus sayısı yazılmaktadır:

118	erek	113	kadın
		Toplam:	231.

Baraba Tatar'larının genel toplamı: 4 635 kişi.

Ek olarak şuna da işaret etmeliyim ki, bana bildirildiğine göre Baraba-Tatar'larının nüfus sayısı her yıl gittikçe azalmaktadır, birçok yerde kadın sayısının fazla oluşu da bunu teyidirmektedir.

10. İrtiş ve Tobol Tatar'ları

İrtiş ve Tobol Tatar'ları, birkaç yüzyıl önce buraya göç eden Tatar kabîlelerinin, XV. ve XVI. asırda güneydeki hanlıklardan kuzeye gelen ve **Sart** veya **Buhara'lı** tesmiye edilen Tatar'larla ve nihayet kısmen sürgün olarak ve kısmen de kendi arzularıyla yerleşen Volga-Tatar'larıyla karışmasından meydana gelen bir halitadır. Bu sonuncu unsur, Tobol'sk ilinin Tümen ve Yalutrov ilçelerinde, bilhassa Tura ve Tobol nehri boylarında en hâkim vaziyettedir ki, buraya daha Rus'lar tarafından zaptedildikten sonra birçok Buhara'lı ve Sart'lar da gelip yerleşmiştir. Böylece muhtelif Tatar ahalinin bir arada kaynaşmış olması, Tümen ve Yalutrov Tatar'ları arasında her türlü kabîle ve soy hatırasının kay-

bolduğunu açıklamaya kâfidir; bunlar Volga-Tatar'ları gibi ancak dinleri vasıtasıyla kendilerini bir bütün olarak hisseder ve kendilerine **Müslüman** diyerek, milliyetle dini birleştirirler. Bundan başka, Tura ve Tümen boyunda yaşayan Tatar'lar kendileri için **Tümänlik** adını da kullanırlar.

Tobolsk ilcesindeki Tatar'lar arasında soy hâtırası daha az körleşmiştir, fikrimce sebebi, bu bölgelerden büyük bir kısmının büyük posta yolundan uzaktabulunmasıdır; iyi yerler Rus'lar tarafından alınınca, Tatar ahali ormanlara çekilmiş ve orada yavaş yavaş tecrit edilerek miskin bir hale gelmiştir.

Tara ilcesindeki kabîleler en temiz bir şekilde muhafaza edilmiştir, çünkü burada büyük posta yolundan tamamiyle tecrit edilmiş bir vaziyette yaşıyorlardı. Burada volost'lar, hâlâ XVII. yüzyıl Sibir tarihinde zikredilen aynı kabîle adlarını taşımaktadır. Bundan dolayı, aşağıda sıralanan istatistik haberleri Tara ilcesiyle başlayarak Tobolsk ilçesine geçeceğim ve en sonunda da Tümen ve Yalutrov ilcelerinden bahsedeceğim.

1. Tara Tatar'ları, kendilerine kendilerine Tarlık der.

Bu Tatar'ların esas kitlesi Tara mansabından Tobolsk ilçesine kadar İrtiş boyunda, İrtiş'in küçük kolları civarında veya mezkûr nehrin güneyindeki göller etrafında yaşar. Bunlar, kendi başlarına bir volost teşkil eden Buharalı ve Sart adındaki muhacirlerle **Turalı, Ayalı, Kurdak** ve **Sargat** soylarına mensup Tatar ahaliden mürekkeptir. Bunlar resmen **Buharskaya, Ayalinskaya, Kourdakskaya, Tavskontuskaya** ve **Sargatskaya** adında beş volost'a ayrılmakta ise de, bu taksimat ancak umumi olarak yukardaki soylara uyar. Meselâ Turalı'lar Buhara volost'undan sayılmaktadır. Tara ilcesi ahun'u tarafından tesbit edilerek bana bildirilen malûmata göre, 1866 yılında yukardaki volost'ların nüfus sayısı şöyle idi:

1. Buharskaya volost', Turalı'larla Rusya'ya göç eden Sart'ları içine alır; (**Yangı-Aul** ve **Şeyhlar-Aul** volost'ları):

1 714 erkek 1 690 kadın.

2. Ayalinskaya volost' (ezcümle Pernâş, Züplä, İng-säs-Tsortanlı, Tarlar-Börgümak, Taslar, Lâbäläk, Hoca - Aul, Kızılgaş, Kırgap, Atak, Oruç köylerini içine alır):

1820 erkek 1 493 kadın.

3. Kourdaskaya volost' (Büyük ve Küçük Kovı, Uş - Tamak, Täppiş, Azı, Bay-Baktı, İşim-Tamak v.b. köyleri içine alır):

522 erkek 563 kadın.

4. Tavskontuskaya volost' (köyler: Mulkar, Şakar, Utus, Tava, Kitau v.b.):

393 erkek 418 kadın.

5. Sargatskaya volost':

734	erkek	640	kadın
5 183	"	4 804	"
Toplam:		9 987.	

Tobolsk vilâyetinin şehir ve köy sayımına ait resmî rakamlar bundan farklıdır, meselâ 1868-1869 yılında verilen malûmat şöyledir:

Buharalılarla birlikte, Tara ilcesindeki köylü Tatar ahali

	3 938	erkek	3 724	kadın
Şehir halkı	108	"	96	"
	4 046	"	3 820	"
Toplam:		7 866		

2-3 yıl içerisinde nüfusun bu kadar azalması imkânsız olduğundan, bu fark pek acayıptır [1].

1) Rus idaresinin, bugünkü gibi o zaman bile "müstemleke" halklarının sayısını, olduğundan az göstermeyi kendileri için prensip edindikleri açık olarak gözüküyor. Radloff, yukardaki rakamın uydurma olduğunu söylemeye cesaret edememekle beraber, hayretini de gizliyemiyor. (Çeviren).

II. Tobol Tatar'ları.

Tobol Tatar'larının esas kitlesi, Tara ilçesinden Tobol'sk şehrine kadar İrtiş boyunda ve Tobol'sk ile Tümen ilçesi arasında olmak üzere Tobol boyunda yaşarlar. Tobol'sk'in kuzeyinde Tatar nüfusu daha azdır.

İrtiş ile Tobol boyunda ve Tobol'sk yakınlarındaki Tatar'ların çoğu eski Tatar ahalisinden ibarettir, halbuki daha batıda ve Tobol'sk şehri civarında birçok Buharalı, Sart ve Volga-Tatarları da yaşamaktadır. Bu Tatar kabîlelerini ka-tî olarak birbirinden ayırmak imkânsızdır.

Önce burada, Tobol'sk ilindeki köy ve şehir listesine göre tertibedilen istatistik malûmatı vereceğim. Buna nazaran Tobol'sk ilçesinde 1868-1869 yılında yaşayan Tatarların sayısı şöyledir:

1. Bölge (Tobol'sk ile Tümen arasında)	2 938 erkek	2 565 kadın
2. " (Tobol'sk ile Tara arasında)	4 058 "	3 663 "
3. " (Tobol'sk'in kuzeyinde)	1 066 "	1 027 "
Tobol'sk şehrinde	211 "	177 "
	8 062 "	4 732 "
	Toplam: 15 704.	

Tobol Tatar'ları, kısmen, bugün bile unutulmuş Tatar soylarının adlarını taşıyan aşağıdaki volost'lara bölünürler:

1. Karagayskaya volost', eskiden **Kurdak** soyu.

İştäkskaya volost', eskiden **İştäk** soyu; bugün dahi Tatarlar tarafından İştäk tesmiye edilen Ostyak'ların ardılları olsa gerektir. Bu volost'un esas kısmı büyük posta yolu üzerindedir.

3. Vagayskaya volost', Vagay nehrine göre adlandırılmış olup, Tobol'sk civarındadır.

4. Uvatskaya volost', **Togus** soyu; bunlar doğudaki tundra sınırları boyunda yaşar ve bundan dolayı **Sas-Kalkı** (bataklık halkı) diye de adlandırılırlar. (Karaorman Ta-

tarlarından **Togus** soyu ile Zerafşan vâdisi Kıpçakları arasında raslanılan **Togus-Bay** soyuna işaret etmek isterim).

5. Buharskaya volost', nüfusunun çoğu Sart'lardır; Tobol'sk'tan uzak değildir.

6. Goradovaya volost', şehir volost'u; eskiden Vagay'a bağlı idi, şimdi kendi başına idare edilmektedir.

7. Çuvalçinskaya volost', burada **Çuvaltsık** soyu oturur.

8. Yaskalbinskaya volost', **Yaskalbi** soyu, kısmen Tobol'sk şehrinin kuzeyindedir.

9. Nanginskaya volost', **Nanga** soyu; şehrin kuzeyinde, başlıca İrtiş boyundadır. Bu soya mensup Tatarların oturduğu en kuzeydeki köy İrtiş boyundaki Yasaulskiye yurtı (Yasaul yurtları) olup, Tobol'sk şehrinin 148 verst kuzeyinde bulunmaktadır.

10. Babazauskaya volost', Tobol'sk ve Tümen şehirleri arasındadır.

III. Tümen ve Yalutrovsk ilceleriyle Tobol'sk ilinin diğer ilcelerindeki Tatarlar.

Yukarda zikrettiğim gibi bu Tatarlar, İrtiş'in eski ahalisi ile Buharalı ve Volga-Tatarlarının karışmasından meydana gelmiştir. Burada herhangi bir şekilde kabîle ayrılıklarını tesbit etmek mümkün olmadığı için, Tobol'sk ilindeki köy ve şehir listesini vermekle iktifa edeceğim.

1868-1869 yılına göre Tatarların miktarı:

1) Tümen ilcesinde:

1. Bölge (Tümen'in güney - batı- sında)	595	erkek	499	kadın
2. " (" doğusunda)	3 277	"	3 008	"
3. " (" kuzeyinde)	922	"	775	"
Tümen şehrinde	5	"	2	"
	4 799	"	4 284	"
	Toplam: 9 083.			

2) Yalutrov ilçesi:

1. Bölge (Tobol'sk'in doğusun- da)	1 846	erkek	1 179	kadın
2. " (" batısında)	916	"	915	"
Yalutrovsk şehrinde	3	"	2	"
	2 262	"	2 096	"
	Toplam: 4 356.			

Tobol'sk vilâyetinin diğer ilçelerinden ancak Turinsk ilçesinde bir tek Tatar kolonisi vardır; burası Kurtumova adında 87 nüfuslu bir köy olup, Turinsk'tan 53 verst uzaklıkta, Kurtumov gölü boyunda bulunmaktadır. Bundan başka mezkûr şehirlerin ilçelerinde ancak tektük Tatar aileleri yaşamaktadır. Bu hususta Tobol'sk iline ait şehir ve köy listesi şu malûmatı ediyor:

Turinsk ilçesi:

Köylerde	40	erkek	47	kadın
Şehirde	2	"	—	"
Berezov şehrinde	7	"	7	"
İşim şehrinde	19	"	12	"
Kurgan şehrinde	5	"	—	"
	73	"	66	"
	Toplam: 139.			

Doğru - yanlış cetveli

Sayfa - satır	Yanlış	Doğru
1	Sibirya'da	Sibirya'dan
3,8 a	parçasının	parçasını
7,10 a	Teletz (hemen hemen hep böyle geçmiştir)	Teles
9,10 a	Ertsis	İrtsis
10,2 a	Tavba	Tavda
13,2 a	Sıryanov	Zıryanov
14,7 a	Hocent	Hocend
14,7 a	Samin	Zamin
15,11	Samarkand'a geldim	(fazladır)
19,21	Tolbolsk	Tobolsk
20,2	Şekildedri	Şekildedir
23,1	yan	yani
23,11 a	Novogo-	Novgo-
24,11	Tobosk	Tobolsk
25,3 a	çetvert 1,	çetvert 1
30,7	Çolim	Çolım
30,20	Tamsk	Tomsk
32,6 a	Sanra'dan	Sonra'dan
32,1 a	samadan	madan
38,9	kurtulmuş	kurutulmuş
42,6 a	obo	obô
43,23	yurt'a	yurt'ta
44,5 a	Koskol	Koskôl
45,1 a	48	49
46,3	üzetler	özetler
46,5	geirmek-	getirmek-
46,10 a	Yan	Yân
46,2 a	Taştu	Taştû
47,2	Orkoyttu	Orkoyttû
47,3	Taldu	Taldû
47,7 a	Tayaktu	Tayaktû
47,6 a	Taldu	Taldû
48,6	Taldu	Taldû
48, 6, 3 a	Tayaktu	Tayaktû
49, 2	Taldu	Taldû

Sayfa - satır	Yanlış	Doğru
50,12	(Satır başına eklenecek:)	(3. Haziran).
52,2	Yan	Yân
53,15	seviyesinde	seviyesine
53,16	dik	varan dik
55,13	pomı	pômı
56,10	Kara - Asa	Kara - sa
56, 7, 1 a	Biçiktu	Biçiktû
56, 7 a	Pom	Pôm
57, 4	pom	póm (her yerde böyle düzeltilmesi)
57, 11, 14, 16	Biçiktu	Biçiktû
58, 22	Oturu	Otırû
59, 5 a	Tıttu	Tıttû
60,21	119, 8	1119, 8
60,1 a/61,4	Turu	Turû
62, 8	Kölöngö	Kölöngdö
62,18	Tadyulu	Tadyulû
62,20	Töğün	Törgün
62,25	Turu	Turû
62,25	Yoştu	Yoştû
63, 6	Tıttu	Tıttû
63, 7	Abum	Abûm
63,13	1850	1852
63, 8 a	Balçaktu	Balçaktû
65,10 a	Saylu	Saylû
68,8-10	Zirvelerden .. gruplardır	(Bu cümle silinecektir)
69, 8 a	verst,	verst
74, 5	köyüne	köyünü
76,17	progonıy	progon
78, 2 a	teük	tük
80, 1 a	durmandan	dumandan
83,11 a	eğmiştir	eğmiştir,
84,1	atım	adım
85,4	Kuznetsk'ten	Kuznetsk'tan
89,17	nehrie	nehrine
91,14	Toğul	Togul
91,6	Ayığ! Ayığ!	Ayığ! Ayığ!
94, 8	ängilgän	Ängilgän
95,1 a	mevburiyetinde	mezburiyetinde
96,5	altın	Altın
97,21	Tag	Tag
97,7 a	da	de
102,13	Köpçü	Köpşü

Sayfa - satır	Yanlış	Doğru
102,21	Taştu	Taştû
103,16	Yal	Yol
106,1 a	=	;
114,20	Seriopol	Sergiopol
117,3	Ağaçka	Agaçka
120,8	Belki şimdi	Belki
123,17	Karaosman	Karaorman
126,1 a	194	195
137,12	Halkın	"Halkın
140,5	Remusat (Almancasında da hatalıdır)	Rémusat
145,12	Tolsk	Tobolsk
155,14	iplik	iplik gibi
156,1	veriyor dediler».	veriyor» dediler.
166,20	Stepan	Stefan
167,3 a	Stepan	Stefan
169,12	Kongtayçi	Kong-tayçi
169,4 a	Tarabagatay	Tarbagatay
173,4 a	değilsin !	değilsin !»
175,6 a	edemezdi.	edemezdi).
175,1 a	an'aşılıyor	anlaşıyor
183, 5, 9, 10, 14, 18	Nemçe	Nemçä
183,5	Neme	Nemä
183,12	Teye	Teya
184,2	Nemçe	Nemçä
184,15	İşey	İşäy
184,15	İşeney	İşänäy
188, 12 - 13	Kla - proth	Klap - roth
188, 10 - a	geiyormuş	geliyormuş
190,7	ses	säs
190,23	Geoçi	Geloçi
193,12	Kanskı	Kansk
195,4	Girey	Giräy
195,22	Kiçik	Kişik
195,2 a	125	126
205,10	Seriopol	Sergiopol
205,13	Saysan'a	Zaysan'a
206,6	Kangbaji	Kangbajı
206,25,27	Bogoji	Bogojı
207,23,24	Kas	Käs
207,24	(Kaç, Kaş)	(Kâç, Kâş)
208,2	Tın	Tîn

Sayfa - satır	Yanlış	Doğru
209,6 a	Tyutı	Tyûtı
210,9 a	Atay	Altay
211,3	kaynamıştır	kaynaşmıştır
211,17	kabiledir).	kabiledir),
212,5 a	Zayzan	Zaysan (bundan sonraki sayfalarda böyle düzeltilmesi)
212,3 a	So	Sô
213,1,3	Yutı	Yûtı
213,2	Ton	Tôn
213,10	Ku	Kû
214,2	Ton	Tôn
214,10 a	Konay	Kongı
216,16 a	Teenget	Telenget
217,22	yittu - as	yittû - as
217,8 a	Yutı	Yûtı
218,11	Altay'lı	Altay'lı,
218,21	Arin'lerin	Arin'lerle Tangdû'ların
218,22	Ara soyu (Altay'lı), ile	ve
218,22	Tangnu	Tangnû
218,23	Tangdu'ları	Ara'ları
219,14,15,24, 25, 2 a	Tangnu	Tangnû
219,8	Bı	Bî
221,10 a	Selengge	Selengga
224,4 a	iddiasına göre. bu yolda	iddiası böyledir,
225,10	Akim	Âkim
225,18	Kalagatay	Kalagaytay
225,21	Zerefşan	Zerafşan
225,24	yerlişi	yerli
225,8 a	vedar	ve dar
226,8,17	Zerefşan	Zerafşan
226,15	bey	«bey»
226,23	Tagus	Togus
226,11 a	Kıtay - Kıpçak'ın	Kıtay - Kıpçak'ım
226,1 a	Kara - Sırak	Kara - Sîrak
227,2,18	Chanchoca	Han Hoca
227,26,27	4 Tört - Tamgalı	3. Pöcägäy
	3. Pöcägäy	4. Tört - Tamgalı
227,26	Chacı	Hacı
228,3 a	ru	rû
232,6	Bor	Bôr

Sayfa - satır	Yanlış	Doğru
232,6	Dölös	Dôlös
232,7	Mongoldur	Monguldur
232,11	tarafından	tarafında
232,18	Sayak, Dölös	Sayak, Asık, Dölös,
232,2 a	Taro	Toro
233,8	Beş, Berän	Beş-Berän
233	Bı	Bî
234	Bı	Bî
235	Bı	Bî
233,3 a	Çong - Ço..	Çong - Çoro
234,7	Yo	Yô
234,3,4,5 a	Bor	Bôr
236,19	1 250	2 250
237,7 a	Uysün	Üysün
237,3 a	Sıhım	Sîhım
237,1 a	Bı	Bî
238,22	bek	bak
239,14	Şikti	Şîkti
239,16	İsän - Tämir, Ala -	İsän - Tämir, Cappas, Ala-
241,13	Ceti - ru	Ceti - rû
242,16	Kıpçak(sözünün altına :)	Küçük yüz . Ramadan 610
242,4 a	Orta ordu	Orta yüz
243,5	Orta ordu	Orta yüz
244,1 a	Berlin	Heidelberg 1910.
245,3,4,5	Tindi	Tindi
	Nikşi	Nikşi
	Kasim	Kütäs Kasim
245,14	Yangıldı »	Yangıldı « (aralarında 13 kişi yeni hıristiyan ol- muştur.)
245,14,15,16	Yangıldı Kütäs Küvärli	Yangıldı Küvärli
247,5	Mantaş	Mantış
248,8	uzaktabulunmasıdır	uzakta bulunmasıdır
248,20	kendilerine kendilerine	kendilerine
248,25	Kurdak	Kûrdak
250,12	böre	göre
250,10 a	Kurdak	Kûrdak
252,14	ediyor	veriyor

Buret sözü bazı yerde *Büret*, bazı yerde *Barât* şeklinde geçmiştir, düzeltilmesi.

Teles sözü ancak bir yerde böyle alınmış (8,3), diğer yerlerde hep Almanca okunuşuna göre *Teletzk* şeklinde geçmiştir, lütfen düzeltilmesi.

İNGİLİZ KLASİKLERİNDEN BAZILARI:

		<u>Fiati</u>
Adam Smith	Milletlerin Zenginliği I <i>Haldun Derin</i>	260
Adam Smith	Milletlerin Zenginliği II <i>Haldun Derin</i>	275
Walter Scott	Ivanhoe I <i>Avni Givda</i>	250
Walter Scott	Ivanhoe II <i>Avni Givda</i>	240
Thackeray	Henry Esmond I <i>Kâmrân Şerif Saru</i>	260
Thackeray	Henry Esmond II <i>Kâmrân Şerif Saru</i>	240
J. Austen	Gurur ve Aşk I <i>Bedia Özoran</i>	220
J. Austen	Gurur ve Aşk II <i>Bedia Özoran</i>	230
J Galsworthy	Forsyte Ailesinin Destanı I <i>Sabiha Özsoy</i>	400
R. Southey	Nelson'un Hayatı <i>Nesrin Ağış</i>	290
Thomas Paine	İnsan Hakları <i>M. O. Dostel</i>	360

Maarif Vekâleti Yayınlarıyla bütün
kitapçılarda satılmaktadır.